

ಮೃಗಮಾಧ್ಯಮಾಶಾಸ್ತ್ರೀಯ

೨ ನಂ

ಗಾ.ಪ್ರಾ.ಪ್ರ.

Acc No 3213

H 349

SGDF

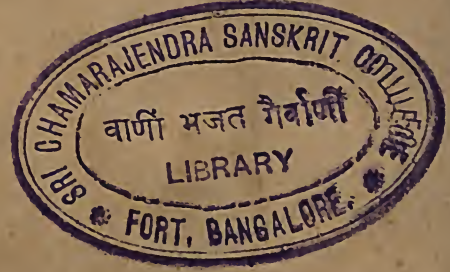
SGDI

Sei Conquistador Original

ಚಾರ್ವಾಕತಯಿಂದ ಬರಿಸಿ

H

ACC No 8213

H 349

E-699

ಹೆಚ್ಚುವಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ.....

SGDF

Sri Gargacharya Digital Foundation

St. George's Hospital

SGDE

St. George's Hospital Digital Edition

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथो जयति ।

॥ महाभाष्यं ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमहर्षिप्रणीतं

महामहोपाध्यायकैयटकृतप्रदीपाख्यव्याख्यया नवाङ्गिकमात्रे
श्रीनागेशकृतोद्योतस्थोपयुक्तभाष्यव्याख्यया च संवलितं
श्रीद्गुरुवरवालशास्त्रिकृतटिप्पण्या भूषितं

काशीस्थप्रसिद्धविद्वद्वरश्रीमद्भारद्वाजोपाहू-
दामोदरशास्त्रिमानवल्लयुपाख्यगङ्गा-
धरशास्त्रिपट्टवर्धनोपनामकतात्या-
शास्त्रिप्रभृतिभिः सुपरिष्कृतं

काश्यां

श्रीराजराजेश्वरीनाम्नि यन्त्रालये काशिकराजकीयप्रधान-
पाठालये लब्धव्याकरणोपाध्यायपदवीकेन पट्टवर्धनोप-
नामकनारायणशास्त्रिणा संशोध्य प्रकाशितम् ।

श्रीसंवत् १९४३ मि० श्रावण व० १२ बुधे

॥ भूमिका ॥

पुरा किलाव काशिकायां पाणिनीयतन्त्रमधिजिगांसूनां भूयसां विद्यार्थिनां पातञ्जलमहाभाष्यदीर्घमवेक्ष्यालीच्य च तद्विना प्रगाढव्युत्पत्तिविधुरतां पूज्यपादगुरुवरश्री ६ राजारामशास्त्रिचरणैः श्री ६ बालशास्त्रिचरणैश्च सप्रदीपं भाष्यं शिलाक्षरैर्मुद्रयित्वा विभूष्य चाख्यस्थले टिप्पणीभिः प्राचुर्यमापाद्यत । भूयसा च कालेन तेषां पुस्तकानां पुनरमुलभतां समवेक्ष्यावधार्य चान्यत्र मुद्रितेन प्रदीपविवरणसहितेनापि नवाङ्गिकमात्रेण व्युत्पत्तिसुजनानामपरितोषं पुण्यग्राममुद्रितेनापि व्याख्यानविकलेन भाष्यपुस्तकेन सकलप्रयोजननिर्वाहमसुकरं मन्यमानेन मया सप्रदीपं भाष्यं सीसकाक्षरैर्मुद्रयितुमुपाक्रम्यत । न्यवेश्यत च बहुषु स्थलेषु महामहोपाध्यायकैयटेनाध्याख्यातानामत्यन्तापेक्षितव्याख्यामानां भाष्यग्रन्थानां महामहोपाध्यायनागेशभट्टकृत भाष्यप्रदीपोद्योतगतो नवाङ्गिके भाष्यव्याख्यानभागः । योजितानि च चिरकार्यनिर्वाहाय दृढानि पत्राणि वाचनायासनिरसनाय स्थूलाक्षराणि सम्यगवगमाय च वार्तिकेषु चिह्नानि सूत्राध्यायपादाङ्गिकसूत्रसंख्याबोधका अङ्काः । छात्राणामुपकृतये चाख्यायत न्यूनतमं तन्मूल्यम् । तदेतदालोच्य पुनरुत्सहन्तां शास्त्ररसिकाः पुस्तकसंग्रहे, चाख्यन्तु च सीसकाक्षरयोजकदोषेण शोधकबुद्धिदोषेण च सुलभानि स्वलितानि प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् श्रीविश्वनाथ इति साङ्गलिवन्धं मुहुराशासइति । शम् ॥

पट्टवर्धनोपनामको

नारायणशास्त्री ।

SGDF

Sei Ungeschworen Digital Foundation

SGDF

St. George's Digital Foundation

॥ श्रीः ॥ गाङ्कुटादिभ्यो ऽज्णिन् डित् ॥१॥ डित्किद्वचने
तयोरभावादप्रसिद्धिः * । डित्किद्वचने तयोरभावात् ड-
कारककारयोरभावात् डित्त्वकिद्वयोरप्रसिद्धिः । सता-
भिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । न चात्र डकारककारावितौ
पश्यामः । तद्वथा । चित्रगुर्देवदत्त इति यस्य ता गावो
भवन्ति स एताभिः शक्यतेभिसंबन्धुम् । भाव्येते तर्ह्य-
नेन गाङ्कुटादिभ्यो ऽज्णिन् डित्त्वतीति । असंयोगा-
द्विट् किद्व भवतीति । भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः * ।
भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । डकारकका-
रावितावादेशौ प्राप्नुतः । कथं पुनरित्संज्ञो नामादेशः
स्यात् । किं हि वचनान्न भवति । एवं तर्हि षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्यादेशा उच्यन्ते । न चात्र षष्ठीं पश्यामः । गाङ्कु-

श्रीगणेशाय नमः ॥ गाङ्कुटादिभ्यः । चत्वारोत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये ।
डित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रतिपादनं भावनासंज्ञाकरणमतिदेशश्चेति । तत्राप्यपक्षनि-
राकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति । डित्किद्वचनइति । सता हीति । विद्यमानेन
वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य शक्यते वक्तुम् । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ड-
कार इत्संज्ञकोऽस्ति येन तस्य डित्त्विति व्यपदेशः स्यात् सत्त्वे वा भूतानुवादे
प्रयोजनाभावादप्रामाण्यमापतति । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चडादेर्ङितो ऽनेन
विधानमुपपद्यते अज्णिदग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाव्येते इति । गाङ्कुटादि-
भ्यः परो योज्जित्प्रत्ययः स डित्त्वति डकार इत्संज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स
तु डकार आदौ मध्ये अन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते इत्संज्ञाक्रान्तस्यैव वि-
धानात् । इतां च धर्मो ऽश्रूयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवती-
ति चेदिति । डित्त्वकित्त्वमित्त्वानामभावात् ड इदनन्तरोऽस्येति । अनन्तरार्थे
बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने डकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ड इत्
डित्त्विति तत्पुरुष एव न्यायः स्वपदार्थप्राधान्येन तस्यान्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीह्यर्था-
पादानाच्च । कुटितेत्यादौ प्रसिद्धडित्त्वाच्चडादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते
तदर्थभिधाने समर्थास्तडादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथास्मादेव वचनाद-
पूर्वाः क्रियेरन् तदा डित्त्वेत्यन्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्संज्ञो ह्यसन्नेव
कार्यमात्रं प्रतिपादयति आदेशस्तु भावरूपोन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति ।
लोपस्य यथादेशत्वं तथा डकारस्यापीत्संज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः । तत्र स्थानिनं

टादिभ्य इत्येषा पञ्चमी अजिणदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । संज्ञाकरणं तर्हीदं गाङ्कुटादिभ्यः अजिणत्तुडित्संज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट् कित्संज्ञो भवतीति । संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे संप्रत्ययः शब्दभेदात्* । संज्ञाकरणे क्ङिद्ग्रहणे असंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । शब्दभेदात् । अन्यो हि शब्दः क्ङितीति । अन्यः कितितीति डितितीति चातथा किद्ग्रहणेषु डिद्ग्रहणेषु चानयोरेव संप्रत्ययः स्यात् । तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम् । गाङ्कुटादिभ्यः अजिणत् डिद्ग्रवतीति असंयोगाल्लिट् किद्ग्रवतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्वथा । एष ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एषमिहाप्यडितं डिदित्याह डिद्वदिति गम्यते । अकितं किदित्याह किद्वदिति गम्यते । तद्वदतिदेशे ऽकिद्विधिप्रसङ्गः* । तद्वदतिदेशे अकिद्विधिरपि प्राप्नोति । सृजिदृशोर्भल्यमकिति । सिसृक्षति । दिदृक्षते । अकिलक्ष-

निवर्त्य ङकारो निवर्तते । संज्ञाकरणइति । अक्षपरिमाणा संज्ञा कृतेति न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे संज्ञास्वरूपानुपलब्धात् तन्नामसम्प्रत्ययः । डित्संज्ञाकरणं तु व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात् । लिट् कित्संज्ञा च वचिस्वपीति सम्प्रसारणार्था स्यात् । गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि डित्संज्ञा किमर्थं स्याद् अनर्थिका भवतु न्यायानुगतेर्थे किं कुर्मः । क्ङिति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद् यस्य ककारो ङकारश्चेत्संज्ञकः । अनयोरेवेति क्वचिमाकृच्चिमयोः क्वचिमे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात् । चडादीनां डित्करणं क्ङिद्ग्रहणेषु ग्रहणार्थं स्याद् यच्च संज्ञारूपानुपलब्धिः । एष ब्रह्मदत्त इति । निज्ज्ञातिभेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियतइत्यतिदेशगतिः । अकिद्विधिप्रसङ्ग इति । कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुणनिषेधादीनामेवातिदेशः । अमागमस्तु स्वाश्रयत्वात्केन निवार्यते । यथा

णो ऽमागमः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यायं प्रतिषेधः क्रियते किति नेति । सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः । सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषति । निचुकुटिषति । डित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । सप्तम्यर्थे ऽपि वतिर्भवति । तदथा । मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रइव पाटलिपुत्रवत् । एवं डितीव डिट्टत् कितीव किट्टत् । अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते न सर्वं किदेव स्यात् डिदेव वा । पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिषु* । पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिषु च । सार्वधातुके प्रयोजनम् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानित्येवं स्वपितः स्वपिथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । चडादिषु च प्रयोजनम् । के पुन-

ब्राह्मणवदतिदेशः क्षत्रियस्य स्वाश्रयं युद्धादि न निवर्तयति । अकितोति च पर्युदासाश्रयणात्किप्रतिषेधकार्याभावात्स्वाश्रयोमागमः स्यात् । सिद्धं त्विति । प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनिषेध एव कित्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशिष्टमच डित्कार्यमतिदिश्यते न सर्वमित्यर्थः । सप्तम्यर्थेपि वतिरिति । सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः । अयं भावः । यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थेवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारीपः । अपि तु कस्य चिदेव कार्यस्य लाभार्थः । एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टडित्कार्यातिदेशार्थ एवाञ्णितः प्रत्ययस्य तद्रूपाप्रसङ्गः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशे यो डित्त्वादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् । अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदेनार्थक इति प्रश्नः । एकस्य चानुबन्धस्य कारणे ऽतिदेशोपि भेदेन न कर्तव्यः । आव-

श्रद्धादयः । चङङ् नजिङ् ड्वनिबधङ् नङः । चङ् । यथेह
भवति शूनः शूनवानिति एवमशिश्चिदत्रापि प्राप्नोति ।
अङ् । यथेह भवति शून उक्त इत्येवमश्वद्वोचदत्रापि
प्राप्नोति । नजिङ् । यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इत्येवं
स्वप्नगित्यत्रापि प्राप्नोति । ड्वनिप् । यथेह भवतीष्टमिष्ट-
वानित्येवं यज्वात्रापि प्राप्नोति । अथङ् । यथेह भव-
त्युषित इत्येव मावसथः अत्रापि प्राप्नोति । नङ् । य-
थेह भवतीष्टनित्येवं यज्ञः अत्रापि प्राप्नोति । जाग्रो
ऽगुणविधिः* । जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भ-
वति जागृतः जागृथ इत्यङ्ङितीति पर्युदासः । एवं जा-
गरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति । अपर आह । जाग्रो गु-
णविधिः । जागर्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति
जागरितः जागरितवानित्येवं जागृतः जागृथ इत्यत्रा-
पि प्राप्नोति । कुटादीनामिट्प्रतिषेधः* । कुटादीनामिट्-
प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति लूत्वा पूत्वा इति
श्रुयुक्तः क्तितीतीट्प्रतिषेधो भवत्येवं नुविता धुविता अ-
त्रापि प्राप्नोति । क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च* । किं चेद्वप्रति-
षेधः । नेत्याह । अदेशेयं चः पठितः । क्त्वायां च कि-
त्प्रतिषेध इति । यथेह भवति देवित्वा सेवित्वेति न
क्त्वा सेङ्ङिति कित्त्वप्रतिषेधः । एवं कुटित्वा पुटित्वा अ-
त्रापि प्राप्नोति । अथ वा देशएवायं चः पठितः ।
क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्चेद्वप्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदा-
हृतः । इट्प्रतिषेधो यथेह भवति लूत्वा पूत्वा श्रुयुक्तः

सथ इति । रुदिविद्भिः डिदिति अतो डिदिति वर्तमाने उपसर्गे वसेरित्यथ-
प्रत्ययः । जाय इति । किति गुण इष्यते न डिदिति । एवं च विषयविभागः पृथग-
नुबन्धोपादानादेव सम्भ्यते । नुवितेति । नु स्तुतौ । धुषितेति धु विधूने । किति-

कितीति एवं नुवित्वा धुवित्वा अत्रापि प्राप्नोति ।
 स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन डि-
 त्वेनौपदेशिकं कित्त्वं बाध्येत । सत्यपि डित्वे किदेवै-
 षः । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥ सार्वधातुकम-
 पित् ॥ ४ ॥ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् । अपिदितीय-
 त्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेनापितो डित्त्वं प्रसज्ये-
 त । कर्ता हर्ता । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
 नानेनार्धधातुकस्यापितो डित्त्वं भवतीति । यदयमार्द्ध-
 धातुकीयान् कांश्चिद् डितः करोति । चडङ्गजिङ्ङुनि-
 षथङ्नडः । सार्वधातुकेष्वेतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह ।
 तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः । यथा-
 जातीयकाश्चडङ्गजिङ्ङुनिषथङ्नडः । कथंजातीयका-
 श्रैते । आर्द्धधातुकीयाः । यद्वेतदस्ति तुल्यजातीयस्य
 ज्ञापकमिति चडङ्गौ लुग्विकरणानां ज्ञापकौ स्यातां न-
 जिङ्ङुर्तमानकालानां ङुनिष् भूतकालानामथङ् शब्द औ-
 णादिकानां नङ्शब्दो घञर्थानाम् । तस्मात्सार्वधातुकग्र-
 हणं कर्तव्यम् । किं पुनरयं पर्युदासः यदन्यत्पित इ-

ति सप्तमीनिर्देशात् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । न त्विट्प्रतिषेधः
 पूर्वस्य कार्यम् । कुटित्वेति । न क्त्वा सेडिति निषेधो विशेषानुपादानादौपदेशि-
 कवदातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् । अथ वा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यते
 इति क्त्वाप्रत्यये कित्त्वातिदेश एव न स्यात् । नुवित्वेति । डित्वेमात्रं कित्त्वं येन
 नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यतइति भावः । सत्यपीति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वा-
 ययस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्तइति न्यायाभावाच्च । नहि कुटिता
 कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते डित्त्वारम्भः । सार्वधातुकमपित् । लिङ्गादव्याप्ति-
 रतिव्याप्तिर्वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेपप्रतिसमाधाने भाष्यकारे-
 णोपन्यस्ते । आर्धधातुकीयानिति । आर्द्धधातुकेषु भवा इति ठञस्तत्त्वादन्तो-
 दात्तत्वाभावाद बह्वचोन्तोदात्ताङ्गिति ठञभावे हङ्गाच्छो भवति । तातडस्तु
 डित्त्वं तिपः पित्त्वादप्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाडित्त्वस्य ङुनिपो डित्त्वमज्ञा-

त्याहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः पिन्नेति । कश्चात्र वि-
शेषः । अपिद् डिदिति चेत् शबेकादेशप्रतिषेध आदिव-
त्त्वात्*। अपिन् डिदिति चेत् शबेकादेशे प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।
पिदपितोरेकादेशोपित आदिवत्स्यात् । अस्त्यन्यत्पित
इति कृत्वा डिदित्वं प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रति-
षेधः पिन्नेति । न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः*।
न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदा-
नि लिखानि । किं कारणम् । आदिवत्त्वादेव । पिदपि-
तोरेकादेशः पित आदिवत् स्यात्तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः
प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथा च
दोष इति । उभयथा च न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ
स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाव्यवधानम् ॥ असंयो-
गाह्निट्कित् ॥५॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषे-
धेन*। ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्ववति पूर्वविप्र-
तिषेधेन । ववृते । ववृधे । उक्तं वा*। किमुक्तम् । न

पकमस्य हि पिप्त्वात् डिच्चाप्राप्तिः । च्यवन्ते प्लवन्ते इति । गुणात्पूर्वं नित्यत्वा-
दन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः । तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्या-
दिवद्भावाद गुणनिषेधः स्यात् । साधारणपरिहाराभिधानाय वार्णादाङ्गमिति
नाश्रितं प्रसज्यप्रतिषेधे तु डिच्चनिषेधः । पूर्वस्य कार्यमिति । पूर्वं प्रत्यस्तवत्वा-
न् डिच्चाभावः । यद्यपि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथापि परं प्र-
त्यादिवत्त्वादन्तरङ्गः सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव डिच्चं च्यवे इति
चोत्तमैकवचने सर्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशइति डिच्चप्रसङ्गः । तुदानीति ।
यद्यप्युत्तमस्य पिप्त्वं तथापि तङ्गत्वादाटः पिदधवस्यैकादेशः पित उत्तमस्या-
दिवदिति स्यान्डिच्च निषेधः । नुदै इत्यत्र च सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आ-
दिवदिति डिच्चप्रतिषेधप्रसङ्गः । स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथा-
योगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथाऽऽदेशेपि कृते व्यवधानान्नुबुद्ध्या भवतः । असंयो-
गात् । ऋदुपधेभ्य इति । विभिदतुः विभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्वनित्यः
ववृते इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेण

वा क्तस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्येति । विषम उप-
 पत्त्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं गुणं बाध-
 ते इह पुनरुभयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः ।
 ईजतुः । ईजुः । गुणस्यावकाशः । वर्तित्ता । वर्द्धिता ।
 इहोभयं प्राप्नोति । ववृते । ववृधे । परत्वाद् गुणः प्रा-
 प्नोति । इदं तर्ह्युक्तमिष्टवाची परशब्द इति विप्रति-
 पेधे परं यदिष्टं तद्ववतीति ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥६॥ कि-
 मर्थमिदमुच्यते । इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं भवतेः पिदर्थ-
 म् । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । इन्धेश्छन्दो-
 विषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वच-
 नानर्थक्यम्* । इन्धेश्छन्दोविषयो लिट् । नह्यन्तरेण छ-
 न्द इन्धेरनन्तरो लिट् लभ्यः । आमा भाषायां भवितव्य-
 म् । भुवो वुको नित्यत्वाद् । भवतेरपि नित्यो वुक् कृते
 गुणे प्राप्नोति अकृतेपि प्राप्नोति । ताभ्यां किद्वचनान-
 र्थक्यम् । ताभ्यामिन्धिभवतिभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥
 मृडमृदगुधकुषक्तिशवदवसः त्का ॥७॥ किमर्थं मृडादिभ्यः

निषर्त्यते । न वा क्तस्येति । यथा क्तस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते त-
 थेहातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । युक्तं तत्रेति । क्तस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभा-
 वः । इह तु सम्प्रसारणविधौ क्तार्थत्वाद् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनि-
 पेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धते तातङ्ग्यायेन । इष्टवाचीति । सूत्रकारे-
 णैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः । इन्धि । किमर्थमिति । विनापि
 सूत्रेणैष्टं सिध्यति सत्यपि चेष्टं न सिध्यति । बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरिग्लक्ष-
 णत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्रनिषेधस्य तु बभूवेत्यत्र बभूवेति च
 णित्वाभावप्रक्षेपस्यादिति प्रश्नः । इन्धेरिति । भाषायां लिट् आमा व्यवधाना-
 च्छन्दस्य मत्वइत्याम्प्रतिषेधादेतदुक्तम् । न त्वस्य भाषायां प्रयोगाभावः ।
 तत्र छन्दस्युभययेति लिटः सार्वधातुकत्वात्समीधइति डिच्चाबलोपः ।
 सार्वधातुकत्वाच्च अमभावः । अत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा । नित्यो
 वुगिति । श्रीः सुपीत्यत श्रीरिति नानुवर्ततइति भावः । एकदेशविक्र-
 तस्यानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्ती क्ताक्त-

परस्य क्तः कित्त्वमुच्यते । किदेव हि क्ता । न क्ता
 सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । यदि तर्हि
 मृडादिभ्यः परस्य क्तः कित्त्वमुच्यते नार्थो न क्ता से-
 डिति कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति । मृ-
 डादिभ्य एव परस्य क्तः कित्त्वं भवति नान्येभ्य इति ।
 यदि नियमः क्रियते इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति ।
 लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकित्त्वं प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य
 नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयको मृडादि-
 भ्यः परः क्ता । कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्ता ।
 सेट् । एवमप्यत्रास्ति कश्चिद्विभाषितेट् सोनिटां नियाम-
 कः स्यात् । अस्तु तावदो सेट्स्तेषां ग्रहणं नियमार्थं
 भविष्यति । य इदानीं विभाषितेट् तस्य ग्रहणं विध्य-
 र्थं भविष्यति ॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्रु ॥८॥ स्वपि
 प्रच्छोः सन्नर्थं ग्रहणं किदेव हि क्ता ॥ इको भल्ल् ॥९॥
 किमर्थमिकः परस्य सनः कित्त्वमुच्यते । इकः कित्त्वं गु-
 णो मा भूत् । इकः कित्त्वं क्रियते गुणो मा भूदिति । चि-
 चीषति । तुष्टूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दीर्घारम्भा-

प्रसङ्गित्वाहुको नित्यत्वं वुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुल्यबल-
 त्वम् । मृड । मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानात् भविष्यति मृ-
 डादिभ्यः क्तैव किञ्चवतीति । नह्यनिष्ठार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलकत्वाद्वाकर-
 णस्मृतेः । लूत्वेति । क्ताप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्वं तु क्तातोऽनुक्तमुन
 इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् । एवमपीति । क्लिप्तः क्तानिष्ठयोरिति विकल्पे नेडि-
 धानात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदवदवसां क्तः कित्त्वविधानं नियमार्थं गुध-
 कुषक्लिशीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे
 क्लिप्तेरनिटः क्तः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति । रुदविद । सन्नर्थमिति ।
 तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्तः कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति । इको । किम-
 र्थमिति । इको भल्ल् हलन्ताच्चेत्येक एव योगः कर्तव्यः किमर्थो योगविभाग
 इति प्रश्नार्थः । वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्रायः । दीर्घत्वमिति । अज्भनृगमां सनीति

त । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति । कृते भवेत् । कृते
 खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति । अनर्थकं तु । अनर्थकमे-
 वं सति दीर्घत्वं स्यात् । नानर्थकम् । ह्रस्वार्थम् । ह्र-
 स्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । भवेद्
 ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां
 तु प्रसज्यते । दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नो दीर्घाणा-
 मपि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । न दी-
 र्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । नहि भुक्त-
 वान् पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ।
 ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृ-
 तश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । सामर्थ्याद्धि पुन-
 र्भाव्यम् । सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनवि-
 शेषाच्छ्लिपविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न
 किं चित्प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्नि-
 वद्वति । तद्वथा । अग्निर्यददग्धं तदहति यदग्धं तन्न
 दहति । दीर्घाणामपि दीर्घवचनएतत्प्रयोजनं गुणो मा
 भूदिति । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्य-

दीर्घत्वं नाप्राप्ते गुणआरभ्यमाणं तस्य बाधकमिति भावः । कृते भवेदिति ।
 शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः । अनर्थकं त्विति । शास्त्रपू-
 र्वकाग्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वा-
 नामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव तादृष्याद्रूप-
 विशेषसम्पत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपी-
 ति । गुणार्पाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्ततएवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानि-
 ति । त्वत्तिफलं भोजनं फले सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु चेति । त्वमपि पुन-
 र्भुङ्क्तेत्यर्थः । भाव्यमिति । कर्तव्यं भोजनं त्वत्तिविशेषार्थिभिरित्यर्थः । न किं
 चिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घतरः सम्पद्यतइत्यर्थः । अग्निवदिति । दग्धस्या-
 योग्यत्वाददाह इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वाद्दीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्य-
 मिति भावः । दीर्घाणामपीति । ह्रस्वेष्वपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं

था पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यथैव
 तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति । एवमृदि-
 त्वमपि न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षति । ऋदित्वं
 दीर्घसंश्रयम् । नाकृते दीर्घे ऋदित्त्वं प्राप्नोति । किं
 कारणम् । ऋत इत्युच्यते । भवेद् ह्रस्वानां नाकृते दीर्घे
 ऋदित्वं स्याद् दीर्घाणां तु खत्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋ-
 दित्वं प्राप्नोति । दीर्घाणां नाकृते दीर्घे । दीर्घाणामपि
 नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेनगु-
 णो बाधितः तत उत्तरकालमृदित्वं भवति । णिलोपस्तु
 प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्या-
 त् । झीप्सति । क्वास्ताः क्व निपतिताः क्व कित्त्वं क्व
 णिलोपः को वा ऽभिसंबन्धः । यत्सति कित्त्वे णिलोपः
 स्यादसति कित्त्वे न स्यात् । एषोभिसम्बन्धः । यत्सति
 कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाखिलोपो बाधते । अ-
 सति पुनः कित्त्वेनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते

प्रवर्तते दीर्घेषु तु रूपप्रतिबन्धिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये । यथा मो
 राजिसमः क्वाविति मकारस्य मकार इति भावः । ततश्च ह्रस्वानामिव दीर्घा-
 णामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यतएव । यथैवेति । दीर्घारम्भा-
 दविकृतेनैव दीर्घेण स्यादव्यमिति भावः । ऋदित्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घवि-
 धानं प्राप्नुयाद्दित्वं तदा तद्दीर्घेण बाध्येत यत्तु दीर्घाश्रयमेव ऋदित्वं तदा
 तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्वं प्रवर्तिष्यते । तथा चीच्यते । यं विधिं
 प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नास्तौ बाध्यते
 इति । दीर्घाणामिति । इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति गुणप्रस-
 ङ्गादिति भावः । झीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवखिलोपस्यापि विशेषाभावा-
 दीर्घत्वं बाधकं स्यादित्यर्थः । क्वास्ता इति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनाम-
 न्यत्र निपातो ऽसंभाव्यः । एवं कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यतइत्यर्थः ।
 एषोभिसंबन्ध इति । झीप्सतीति णेरुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति
 कित्त्वे ऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुणवखिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् ।
 अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते, नोत्तरानिति णिलोपस्यैव

एवं णिलोपमपि बाधेत । तत्र णिलोपस्यावकाशः ।
कारणा । हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । चिचीषति तु-
षूषति । इहोभयं प्राप्नोति । झीप्सति । परत्वाखिलो-
पः । असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोवका-
शः । इस्भावः । निमित्सति । प्रमित्सति । मीनाति-
मिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् ।
यथैव तर्ह्यसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाखि-
लोपो बाधते एवं गुणोपि बाधेत तस्मात्कित्त्वं वक्त-

बाधकं तद्व्यात् । गुणस्तु स्यादेव सति कित्त्वे तेनैव गुणो बाधित इति चि-
चीषतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाखिलोपेन बाध्यते । नन्वसत्यपि
कित्त्वे येन नाप्राप्तइति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं भविष्यति न णिलोप-
स्य गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाखिलोपेन बाध्यतइति नार्थः
कित्त्वेन । नैतदस्ति । यदा बाधं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं तु क्व चि-
देवेति तदायं न्यायः । यदा तु बाधमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाव्याप्ती विषयो
न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् । असत्यपीति । मीनाति-
मिनोत्योः सन्धनवकाशत्वाद्गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रवर्तते ततो मीग्रहणेन ग्रह-
णादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाधयते । कृते चेस्भावे हलन्ताच्चेति कि-
त्वाक्षधूपधगुणाभावस्तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वाद्दीर्घविधानस्य झीप्सतीति
परत्वाखिलोपो भविष्यतीति नार्थः कित्त्वेन । ननु लक्षणकत्वात्मिनोर्तेर्मी-
रूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्वृतत्वेन
शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र
प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र । नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादि-
नाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेष्वविशेष इति साग्रहणेन ग्रहणादिस् भविष्यती-
ति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते । एवं तर्हि दोषान्तरा-
भिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्वाच्यकारेण नैतत्सुष्ठु निरूपितम् । त-
देव दोषान्तरमाह । यथैवेति । सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वाद्दीर्घत्वस्य नास्यन-
वकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यतइति कर्तव्यं कि-
त्त्वम् । न च दीर्घविधानस्य कुङ् शब्द इति धातुरवकाशः चुकूषतइति । य-

* नैतत्सुष्ठु निरूपितमिति । अन्ये तु कृतात्वयोर्मीग्रहणेन ग्रहणं न संभ-
वति । इस्भावे कृते हलन्ताच्चेति कित्वप्राप्त्या ऽऽत्वनिमित्तभूतैज्जविषयत्वस्य
नङ्ङ्यमाणत्वेनोपजीव्यविरोधात् । तस्मात्सुष्ठु वैतन्निरूपितमित्याहुः ।

व्यम् । इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घारम्भात्कृते भ-
वेत् । अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥
सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् । दीर्घाणां ना-
कृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥ इको ऋल् ॥
हलन्ताच्च ॥ १० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । कथं हि इको नाम
हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । इ-
ग्वतो हल इति । यदोवं पिपक्षति । अत्रापि प्राप्नोति । ए-
वं तर्हि इगुपधादुलन्तादिति वक्ष्यामि । एवमपि द-
म्भेर्न प्राप्नोति सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु ।
ननु चोक्तमयुक्तोयं निर्देश इति । नायुक्तः । अयमन्त-
शब्दो ऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा वस्त्रान्तः वसनान्त
इति । वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति
सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गत इति । उदक-
समीपं गत इति गम्यते । तद्वत्सामीप्ये वर्तते तस्येदं
ग्रहणम् । एवमपि दम्भेर्न सिध्यति । यो ह्यत्रेक्षसमीपो
हल् न तस्मादुत्तरः सन्यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्षसमी-
पे । एवं तर्हि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्ध्य-
म् । हल्जातिर्निर्दिश्यते इक उत्तरा या हल्जातिरि-

स्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्वे सति गुणाभावाद्दीर्घस्य अवयवं
सिद्धम् । वेदलोकयोश्चाकृतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । गुधुवावकाशाविति चेद्
उह्निगमामिति ब्रूयात् किं प्रत्याहारेण । हलन्ताच्च । अयुक्त इति । अन्तशब्द-
मवयववचनं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति ।
अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति तन्तूनां पट इति । अभेदविवक्षापि
पटीभवन्ति तन्तव इति । इग्वतो हल इति । हलन्तादित्यर्थः । यियच्छतीति ।
अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः । तद्यः सामीप्यइति । एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्म-
धारयः । निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः । एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति
भावः । असति च कित्त्वे नलोपो न स्यात् । दम्भेरिति । वर्णग्रहणे जातिग्र-
हणमिति निपात एकाजनाडित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । न चात्र व्यक्ति-

ति । हलन्ताच्च ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ कथमिदं
 विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति । आहोस्वि-
 दात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति । किं चातः ।
 यदि विज्ञायते आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति लिङ्
 विशेषितः सिजविशेषितः । अथ विज्ञायते आत्मनेप-
 देषु परतो यौ लिङ्सिचाविति । सिज्विशेषितः । लि-
 ङविशेषितः । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदात्मने-
 पदं यौ लिङ्सिचाविति । ननु चोक्तं लिङ् विशेषितः
 सिजविशेषित इति । सिञ्च विशेषितः । कथम् । आ-
 त्मनेपदं सिजनास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं
 विज्ञास्यते । अथ वा पुनरस्तु चात्मनेपदेषु परतो यौ
 लिङ्सिचाविति । ननु चोक्तं सिज्विशेषितो लिङ्विशे-
 षित इति । लिङ् च विशेषितः । कथम् । आत्मनेपदे
 परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं वि-
 ज्ञास्यते । नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्र-

गतमेकत्वमपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावदाक्षिप्यतिरिक्ता जातिस्त-
 स्याच्च व्यक्तिङ्कारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिकसमीपत्वं स-
 नञ्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिष्यतीति कित्त्वम् । हकारादिषु चाभिन्न-
 प्रत्ययाभिधानाद्वलत्वजातेः सङ्गावः । यदापि त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति
 पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः । लिङ् सि । कथमिति । आत्म-
 नेपदेष्विति सङ्गच्छतस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्द्धारणसप्तमी तदा
 तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणाक्षिप्तेव विशेषितः स्याद् लिङ्शब्देन लिङादेशानां
 ग्रहणात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते न लिङ् सीयुडादिसमुदायो
 लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः । न चानयोर्भिन्नयोरर्थयोः
 सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः । सिञ्च विशेषित इति । आत्मनेपदप-
 रत्वादुपचारात्सिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरात्मनेपदशब्दयोः सारूप्य-
 मात्रप्रतिबद्ध एकशेषः करिष्यतइति भावः । आत्मनेपदे लिङीति । अवयवगतं
 पौर्वापर्यं समुदायश्चाश्रयिष्यतइति भावः । अथ वा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणा-
 दर्थद्वयं लभ्यते । नैव वेति । संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङित्यर्थः ।

हणेन । किं कारणम् । भ्रूलिति वर्तते । आत्मनेपदेषु
 चैव लिङ् भ्रूलादिः न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेष-
 णमात्मनेपदग्रहणम् । अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपद-
 ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अपाक्षीत् ।
 अवोप्सीत् । नैतदस्ति । इक इति वर्तते । एवमप्यचै-
 षीत् । अनैषीत् । अत्रापि प्राप्नोति हलन्तादिति व-
 र्तते । एवमपि अकोषीत् । अमोषीदत्रापि प्राप्नोति ।
 नैतदस्ति । भ्रूलिति वर्तते । एवमप्यभैत्सीत् अच्-
 त्सीत् । अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोगु-
 णवृद्धयोः प्रतिषेधः । न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । इदं तर्हि
 प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अस्त्राक्षीदद्राक्षीदिति । किं च
 स्यादकिल्लक्षणः अमागमो न स्यात् ॥ स्थाघोरिच्च ॥ १७ ॥
 इच्च कस्य तकारेत्वम् । कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रिय-
 ते । दीर्घो मा भूत् । दीर्घो मा भूदिति । ऋतेपि सः ।
 अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धो ऽत्र दीर्घः । घुमास्थागापाज-
 हातिसां हलीति । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् । इदं तर्हि
 प्रयोजनमनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो नु खल्वेतत् ।
 अनन्तरार्थारम्भे ह्रस्वो भविष्यति न पुनः प्लुत इति ।
 प्लुतश्च विषये स्मृतः । विषये प्लुत उच्यते । यदा च

स्थाघोरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी । यावता हेतुशब्दः श्लोके न
 प्रयुक्त इति हेतुलतीयया भाव्यम् । नैष दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षणात् ।
 संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वाद्यथा मदीयाः पुत्रा इति शैषिकः प्रत्ययस्तदुत्पत्ति-
 काले अपत्यरूपस्याविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्त्वं
 किमर्थं क्रियते । दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतस्याप्राप्नोतीति भावः । भाव्य-
 मानोण सवर्णान्न गृह्यतीत्येष तु परिहारो नित्यत्वान्नोक्तः । क्व चिद्भाव्यमाने-
 नापि सवर्णग्रहणात् । यथा ऽमूभ्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहा-
 रान्तराभिधानाद्वा । अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । किल्व
 तु कर्तव्यमेव । तेन विना इत्वस्य प्रास्यभावात् । अनन्तर इति । असदृशआदेशे

स विषयो भवितव्यमेव तदा मुतेन । इच्च कस्य तकारेत्त्वं
दीर्घो मा भूदुतेपि सः ॥ अनन्तरे मुतो मा भूत् मुतश्च
विषये स्मृतः ॥ १ ॥ स्थाध्वोरिच्च ॥ न च्छा सेट् ॥ १८ ॥
न सेडिति कृते ऽकित्वे । न सेडित्येव सिद्धं नार्थः
क्लाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति । गुधितः ।
गुधितवानिति । निष्ठायामवधारणात् । निष्ठायामव-
धारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् । निष्ठा शीङ्-
स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष इति । परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति ।
किं च स्यात् । पपिव । पपिम । कृतीत्याकारलोपो न
स्यात् । मा भूदेवमिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि ज-
ग्मिव । जघ्निव । कृतीत्युपधालोपो न स्यात् । ज्ञाप-
कान्न परोक्षायाम् । ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति ।
किं ज्ञापकम् । सन्नि भल्लग्रहणं विदुः । यदयमिको भ-
ल्लिति भल्लग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्य औपदेशि-
कस्य कितृत्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं कृ-
त्वा ज्ञापकम् । भल्लग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं भल्लादौ यथा
स्यात् । इह मा भूत् । शिशयिषतइति । यदि चात्रातिदेशि-
कस्यापि कितृत्वस्य प्रतिषेधः स्यात् । भल्लग्रहणमनर्थकं

क्रियमाणइत्यर्थः । मुतश्च विषयइति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते यद्यनेन
मुतो विधीयेत तदा यत्रापि विषये ऽनन्यस्यापि प्रत्याख्यानयोरित्यादिना मुतो
विहितस्तत्राप्यनेन विधीयेत अस्मिन्कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याष्टमिकस्य मुतस्या-
सिद्धत्वात्ततश्च पक्षेनुवाददोषः प्राप्नोतीति क्लृप्त एव भविष्यति । अन्ये तु तपर-
त्वमनेन समर्थितमिति व्याचक्षते । अनन्तरेष्यादेशे अयमाणि दीर्घ एव स्या-
त् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं सिद्धस्यापि पुनर्विधानं मुतनिवृत्त्यर्थं स्याद् मा
भूत् मुत इति चेत् । तत्र । मुतश्च विषये स्मृत इति । सचासति तपरत्वे न
प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितम् । मुतविधौ तु वाक्यस्य टेरित्यधि-
कारात्कथमिकारस्य मुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । न रक्ता । कृते ऽकित्वे इति ।
अकारप्रक्षेपः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव परा निष्ठा न किदिति नि-

स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वं न सेडिति प्रतिषेधो भविष्यति ।
 पश्यति त्वाचार्य औपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो
 नातिदेशिकस्येति । ततो झलग्रहणं करोति । नैतदस्ति
 ज्ञापकमुत्तरार्थमेतत्स्यात् । स्याद्घोरिञ्च झलादौ यथा
 स्यादिह मा भूत् उपास्थायिषातां उपास्थायिषत । इ-
 त्त्वं कित्संनियोगेन । कित्त्वसंनियोगेनेत्त्वमुच्यते ।
 तेनासति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति । रेण तुल्यं सु-
 धीवनि । तदथा । सुधीवा सुपीवेति । डीप्संनियोगेन
 र उच्यमानो ऽसति डीपि न भवति । अथ वा ऽस्त्व-
 त्रेत्वं का रूपसिद्धिः । वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्य-
 ति । वस्वर्थम् । वस्वर्थं तर्हि ज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । व-
 सोह्यौपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् । पपिवान् ।
 तस्थिवान् । कितीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेव-
 मिटीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्मिवान्
 कितीत्युपधालोपो न स्यात् । किदतिदेशात् । अस्त्व-
 त्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधः । आतिदेशिकमत्र

यमः । विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति । परोक्षायामिति पूर्वाचार्य-
 प्रसिद्ध्या परोक्षा लिङुच्यते । अस्वन्नेति । प्राप्नोति तु कित्त्वमित्यर्थः । न तु निर्वृ-
 त्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः । उपास्थायिषतामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इ-
 त्वं च प्राप्नोति चिण्वाद्वावथ तत्र परत्वाच्चिण्वाद्वावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च तत्र
 वृद्धापवादो युगागमः तत्र कृते यकारस्येत्वप्रसङ्गः । न च पुनर्हृद्विर्लभ्यते । पूर्व-
 मेव युका बाधितत्वादिति भावः । असति कित्त्वइति । झलग्रहणस्य ज्ञापक-
 त्वं न तावदस्थितमिति आतिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य न सेडिति निषेधो भव-
 तीत्यभिप्रायः । सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव डीपो निषेधो न
 तु रेफस्यापि स तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय इति न्याया-
 न्नवर्तते अयं न्यायो बिल्वकादिभ्यश्च लुगित्यत्र ङग्रहणेन ज्ञापितः । अस्व-
 न्नेति । यकारस्य कृते इत्वे वृद्धिर्भविष्यति युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धिर्बाध्यते न
 त्विकारस्यापि । आजिवानिति इदं नोपपद्यते । अत्र रि नलीपे कृते द्विर्वच-
 ने एकादेशे च वस्वेकाजादुषसामितीडागमः । तत्र हि कित्त्वप्रतिषेधान्न लो-

कित्त्वं भविष्यति । यत्र तर्हि तत्प्रतिषिध्यते । अञ्जेः
 आजिवानिति । एवं तर्हि छान्दसः कसुः । लिट् च
 छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकम-
 पिन्डिद्ववतीति डित्युपधालोपो भविष्यति । निगृहीतिः
 प्रयोजनम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । नि-
 गृहीतिः । उपस्तिहितिः निकुचितिः । तत्तर्हि त्काग्रहणं
 कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । त्का च विग्रहात् । उपरिष्ठाद्
 योगविभागः करिष्यते । न सेट् निष्ठा शीङ्स्विदिमि-
 दिक्ष्विदिधृषः । मृषस्तितिक्षायाम् । उदुपधाद्वादि-
 कर्मणोरन्यतरस्याम् । ततः । पूङः । पूङश्च निष्ठा सेट्
 किन्न भवति । ततः । त्का च । त्का च सेट् किन्न भ-
 वति । पूङ इति निवृत्तम् । न सेडिति कृते ऽकित्त्वे
 निष्ठायामवधारणात् । ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि ऋ-
 त्गृहणं विदुः ॥१॥ इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधी-
 वनि । वस्वर्थं किदतीदेशाद् गृहीतिः त्का च विग्रहात् ॥२॥
 उदुपधाद्वादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥२॥ इह कस्मान्न भ-
 वति । गुधितः गुधितवान् । उदुपधाच्छपः । शब्बिकर-
 णेभ्य इष्यते ॥ पूङः त्का च ॥२२॥ पूङः त्कानिष्ठयोरिति वा
 प्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् । पूङः त्कानिष्ठयोरिति विभाषा
 कित्त्वं प्राप्नोति किं कारणम् । सेट्प्रकरणात् सेडिति वर्तते ।

पनिवृत्तौ द्विहलत्वानुटि सत्येकाच्चाभावादिण्निवृत्तौ नलोपादीनां चक्रक-
 प्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसङ्गावादेव प-
 रिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रेष्वगृहादीनामितीडागमः । ज्ञा
 च विग्रहादिति । विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः । उदु । उदुपधा-
 च्छप इति शपः संबन्धी शब्बिकरणो यस्तस्मादित्यर्थः । पूङः । पूङ इति । सेडि-
 त्यन्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटीरेव ज्ञानिष्ठयोः कित्वविकल्पः स्यात् ततश्च
 पुवित्वा पुवित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागमः पूङश्चेति विकल्पेनेडिधानात् ।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा कित्त्वम्* । न
 वा एष दोषः । किं कारणम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वा-
 दकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकित्त्वं तदेता भवित-
 व्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव विभाषा कि-
 त्त्वं भविष्यति । इडिधौ पूडो गृहणं क्रियते । तेन व-
 चनादिट् सेट्प्रकरणाच्च । इट्येव विभाषा कित्त्वं प्रा-
 प्नोति । इडिधौह्यगृहणम् । इडिधौ हि पूडो गृहणं न
 कर्तव्यं भवति । भारद्वाजीयाः पठन्ति । नित्यमकित्त्व-
 मिडादोः क्त्वागृहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्त्वमिडादोः
 क्तानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् । विभाषामध्येयं यो-
 गः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भ-
 वन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वागृहणम् । क्त्वागृहणमुत्तरार्थ-
 म् । उत्तरार्थं क्त्वागृहणं क्रियते । नोपधात्त्यफान्ताद्वा
 वञ्चिलुञ्च्युतश्चेति॥तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य॥२५॥काश्य-
 पगृहणं किमर्थम् । काश्यपगृहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि-
 वर्तते । तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य ॥ रलोव्युपधाद्दुलादेः
 संश्च॥२६॥किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । आ-
 होस्वित्प्रतिषिध्यते । किं चातः । यदि विधीयते क्त्वागृ-
 हणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिषिध्यते स-

न वेति । इडिधौ पूडश्चेति सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याक्षेपेत्तत्रानिटोरेव क्तानिष्ठ-
 योरनेन कित्त्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्त्वं तदा अयुक्तः कित्तीति इट्प्रति-
 षेधात्पूर्वा पूत इति भवति । यदा त्वकित्त्वं तदेङ्गुणयोः पवित्वा पवित इति
 भवति । भारद्वाजीया इति । लाघवमनाहत्य सूत्रकारेण पूडश्चेतीडिधौ
 पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वागृहणादिति सिध्दतीष्टमिति
 भावः । उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तृषि । पू-
 जार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारंपर्यप्रतिपादनेनानादित्वाग्रामाण्यप्रतिपादना-
 त् । रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा आहोस्वित् प्राप्तइति प्र-

नग्नहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठ-
 ति । रलः त्क्वासनोः कित्त्वारम्भः । रलः त्क्वासनोः
 कित्त्वं विधीयते ननु चोक्तं त्क्वाग्नहणमनर्थकमिति ।
 नानर्थकम् । न त्क्वा सेडिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाध-
 नार्थम् । रलो व्युपधादुल्लादेः संश्र ॥ ऊकालोज्झस्वदी-
 र्घप्लुतः ॥ २७ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । ऊ इत्यनेन कालः प्रति-
 निर्दिश्यते । ऊ इत्ययं च वर्णः । तत्रायुक्तं वर्णेन का-
 लस्य सह सामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि निर्देशः क-
 र्तव्यः । ऊकालकाल इति । किं मिदमूकालकाल इति ।
 ऊ इत्येतस्य काल ऊकालः ऊकालः कालो यस्य स
 ऊकालकाल इति । स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः । न
 कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा । उष्ट्रमुख-
 मिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल
 ऊकाल इति । अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ।
 कालसहचरितो वर्णोपि काल एव । ह्रस्वादिषु समसं-
 ख्याप्रसिद्धिर्निर्देशवैषम्यात् । ह्रस्वादिषु समसंख्यत्व-
 स्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । निर्देशवैषम्यात् । तिस्रः
 संज्ञा एकः संज्ञी । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नो-

अः । तत्राप्राप्तविभाषायां सन् एवाप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयतइति क्लानुवृत्ति-
 रनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा त-
 दा क्लः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सन्नग्नहणं न कार्यं नहि
 तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिधते । रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपे-
 ण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । नह्युभयत्र विभाषा
 न सन्ति प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् । ऊकालः । अयुक्तोयमि-
 ति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते । ऊस्वादिष्विति ।
 ऊ इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्भेदानवगमात् संज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति संज्ञि-
 नोप्येकत्वात् । संज्ञानां च त्रित्वात्संख्यातानुदेशाप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । त्रया-

ति । सिद्धं तु समसंख्यत्वात् । सिद्धमेतत् । कथम् । समसंख्यत्वात् । कथं समसंख्यात्वम् । त्रयाणां हि विकारनिर्देशः । त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्यात् । यद्यपि तावत्तिसृणां संज्ञानां करणसामर्थ्याद् ज्ञायते त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति । कुतस्त्वेतदेतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां संज्ञा भविष्यतीति । आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्यात् । तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा । तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् । अयं तावत् त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः । पुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति । यत्तावदुच्यते । अयं तावत् त्रिमात्रो ऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुं पुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येतेति । पुताश्रयः प्रकृतिभावः पुतसंज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् पुतसंज्ञैवास्य न स्यात् । कुतः प्रकृतिभावः । यदप्युच्यते मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपत-

णां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयावच्छिन्नत्वात्संज्ञिनामपि त्रित्वाद्यथासंख्यं संबन्धः सिद्ध इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासंख्यसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव । अथ वा शब्दतः आस्याश्रयणेपि संहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः । कथं पुनरिति । प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य अवणाद्देवावगमे प्रमाणाभाव इति भावः । तिसृणामिति । अनुमानाद्देवावसाय इति भावः । अयं तावदिति । लौकिकव्यवहाराश्रयणेन पुतत्वं ऋत्वं च सिद्धमाश्रित्यैतदुच्यते । यत्तावदिति । शास्त्रातिस्थितायां ऋत्वादिव्यवस्थायां लोके ऋत्वादिव्यवहारो नान्यर्थेति

तीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति । ह्रस्वाश्र-
या हि घिसंज्ञा ह्रस्वसंज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको
मध्ये वान्ते वा स्यात् ह्रस्वसंज्ञैवास्य न स्यात् । कुतो
घिसंज्ञा कुतः पूर्वनिपातः । एवमेषा व्यवस्था न प्रक-
ल्पते । एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न मात्रिकोन्ते भ-
वतीति । यदयं विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति मात्रिकस्य
पुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । योन्ते स पुतसं-
ज्ञः । यदि च मात्रिकोन्ते स्यात् । पुतसंज्ञा ऽस्य स्या-
त् । तत्र हि मात्राकालस्य कात्राकालवचनमनर्थकं स्या-
त् । मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय-
ति न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयमतो दीर्घो य-
जि, सुपि चेति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ।
यो मध्ये स दीर्घसंज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये
स्याद्दीर्घसंज्ञास्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राका-
लवचनमनर्थकं स्यात् । द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अ-
त्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न द्विमात्रोन्ते भवतीति ।
यदयमोमभ्यादानइति द्विमात्रिकस्य पुतं शास्ति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् । योन्ते स पुतसंज्ञः । यदि च द्विमा-
त्रोन्ते स्यात् पुतसंज्ञास्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य
द्विमात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् । मात्रिकेण चास्य पू-
र्वनिपातो बाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुम-
न्यदतो मध्यात् । एवमेषां व्यवस्था प्रकृप्ता भवेद् ।
व्यवस्था च प्रकृप्ता । दीर्घपुतयोस्तु पूर्वसंज्ञाप्रसङ्गः ।

भावः । यदयमिति । अनन्तरमादेशविधानार्थमेतत्संग्रहितं चेत् तत्र नहि स्था-
नेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षायाः बाधा युक्तेति विज्ञिष्टानुपूर्वीप्र-
तिपत्तौ लिङ्गत्वमेव पुतविधानस्य । मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मा-

दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसंज्ञा प्राप्नोति । का । ह्रस्वसंज्ञा । किं करणम् । अण् सवर्णान् गृह्णातीति । सिद्धं तु त-परनिर्देशात् । सिद्धमेतत् । कथम् । तपरनिर्देशः कर्तव्यः । उदूकाल इति । यद्येवं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् । द्रुतादिषु चोक्तम् । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्तइति । स तर्हि तपरनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च तपरकरणं तावच्च कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते । उकाल ऊकाल ऊकाल इति । अथ वा एकसंज्ञाधिकारे ऽयं योगः कर्तव्यः । तत्रैका संज्ञा भविष्यति या परा अनवकाशा चेति एवं हि दीर्घप्लुतयाः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । अथ वा स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतदशब्दसंज्ञेति एतदयया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अशब्दसंज्ञायामिति । अथ वा ह्रस्वसंज्ञाय-

त्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः । दीर्घप्लुतयोस्त्विति । उकारोण्त्वाद्विमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य ग्राहक इति ऋस्वसंज्ञा त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ऋस्वसंज्ञा बाध्यते । संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् आकङ्कारादेका संज्ञेति वचनात् । द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनण्त्वाद्भिन्नकालानां न ग्राहकाविति न तत्रदोषः । यावच्चेति । एककार्यत्वादितदुक्तम् । ऊ अजित्येष कालार्थो लभ्यते उकारादयो ह्यक्षत्वं न व्यभिचरन्तीति नाक्षत्वेन ते विशेष्यन्ते अपि तु तैरच् । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादिसदृशोऽग्रहीष्यतइति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति सवर्णग्रहणं न भविष्यति । तत्रैतत्संज्ञात् । उकारात्परः कालशब्दो न श्रूयतइत्याह । प्रत्येकं चेति । षण्मात्रस्याचो ऽसंभवात्संज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः । अशब्दसंज्ञायामिति । ऋस्वसंज्ञा च शब्दसंज्ञेति तद्विधाने उकारः सवर्णान् ग्रहीष्यति

चनसामर्थ्यादीर्घप्लुतयोः पूर्वसंज्ञा न भविष्यति । ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् संज्ञया विधाने नियमं वक्ष्यामीति ह्रस्वसंज्ञया यदुच्यते तदचः स्थाने यथा स्यादिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः। यतस्तु खलु यावदङ्गूहणं तावद् ह्रस्वगूहणमतो ऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एच इग् ह्रस्वादेशइति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने होतस्मिंस्त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति वक्तव्यं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य एच इग्भवतीति । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व एच इग्भवतीति । ह्रस्वः हलादिः शेष एच इग्भवतीति । संज्ञा च नाम यतोऽन लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्भवतीति । न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्भवतीति षड् ग्रहणानि । संज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसंज्ञा वक्तव्या त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वगूहणं कर्तव्यं ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्घ्रस्वादेश इति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तस्यैतत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसंज्ञा मा भूदिति ॥ अचश्चा॥२८॥ किमयमलोन्त्यशेष

। उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्विन्नस्यापि ऋस्वसंज्ञा भविष्यति । उदात्तादिसंज्ञास्वज्यग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि ता भविष्यन्ति । हलात्त्वयोग्यत्वात्तदभावः । इको यणचोति तु न शब्दसंज्ञाविधानं अपि तु आदिरन्त्येनेति विहितसंज्ञानुवाद इति सवर्णग्रहणं भविष्यति । अथ वा ऋस्वसंज्ञेति । अयाणां चेदृक्स्वसंज्ञातदा ऋस्वप्रदेशेषु त्रयः संज्ञिन उपतिष्ठन्ते तत्रान्तरतमादेशविधाने ऋस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात्। अथ वचनादनन्तरतमो भवेत् । एवमपि ऋस्वप्रदेशेष्वज्यग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं तर्हीति । असत्यां ऋस्वसंज्ञायां ऋस्वादेशइति कर्तुं न युज्यते ततश्च ऋस्वविविधप्रदेशेषु बहुलत्वं एच इ गिति वक्तव्यं तद्गु भवति । ग्रहणानीति । गृह्यतेनेनार्थ इति ग्रहणं पदमुच्य-

आहो स्विदलोन्त्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः स्यात्
 कथं वा तदपवादः । यद्वेकं वाक्यं तच्चेदं च । अलो-
 न्त्यस्य विधयो भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अनन्त्यस्येति
 ततोयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यमलोन्त्यस्य विधयो
 भवन्ति । अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अनन्त्यस्यानन्त्यस्य
 चेति । ततोयं तदपवादः । कश्चात्र विशेषः । ह्रस्वादि-
 विधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिग-
 मिदीर्घेष्वज्ग्रहणम्*। ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचि-
 प्रच्छिशमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहणं कर्तव्यम् । कि-
 पि वचिपृच्छयोर्दीर्घः अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्य-
 त्वाद्धि न प्राप्नोति । शमादीनां दीर्घः अच इति वक्त-
 व्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । हनिगम्योर्दीर्घः
 अच इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । अ-
 स्तु तर्हि तदपवादः । अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधा-
 तुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः*। अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाकृ-
 त्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । यथेह भवति । रै । अ-
 तिरि । नौ । अतिनु । एवं सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्य-
 त्रापि प्राप्नोति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । यथेह भ-
 वति । चीयते । सूयते । एवं छिद्यते भिद्यते अत्रापि

ते । ऋसादेशइत्याडः प्रश्ने षनिर्देशात्पृथक्प्रयोगाभावादाह गणितः । ननु मितं
 ऋस्वइत्यत्र हेडवेष्टनइत्यस्य हिडयतीत्यर्थमेव इगिति वक्तव्यम् । तथा खित्यनव्ययस्यो-
 त्यत्रापि परमनुमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एवं तर्ह्येव इगिति पञ्चकृत्वो-
 ष्युच्चार्यमाणे प्रतिपतिलाघवं भवतीति लाघवोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।
 ऋस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वम् । अचस्य । इको गु-
 णवृद्धौ इत्यनेन समानमिदम् । शमादिप्रभृतीति । प्रभृतिग्रहणेन शिवुक्तम्वा
 दयो गृह्यन्ते । भिद्यतइति । यकारादौ यदङ्गं तस्य योवयवोजित्येवमत्र प्रस-

प्राप्नोति।नामि दीर्घः।यथेह भवति अग्नीनाम्।वायूनाम्।
 एवं षण्णामित्यत्रापि प्राप्नोति।नैष दोषः।नोपधाया इत्ये-
 तन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किं च
 प्रकृतम् । नामीति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्
 षण्णामिति । अन्यते । तन्यतइति । अत्रापि प्राप्नोति ।
 अथाप्येवं नियमः स्यात् नोपधाया नाम्येवेति । एव-
 मपि भवेदिह नियमान्न स्यात् अन्यते तन्यतइति । ष-
 ण्णामित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतोयं नियमः स्यात्
 नोपधाया एव नामि नाम्येव नोपधाया इति । एव-
 मपि भिद्यते छिद्यते सुवाक् ब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्रा-
 प्नोति । एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच
 इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्विती-
 या षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः । गृह्यमाणेन
 वाचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता काम-
 चारः । इह तावद्वचिप्रच्छिन्नादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु
 गृह्यमाणेनाचं विशेषयिष्यामः । एतेषां दीर्घो भवति
 अच इति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामि-
 दीर्घेष्वचा गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो
 भवत्यचः अजन्तस्येति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भ-
 वत्यचः अजन्तस्येति । नामि दीर्घो भवत्यचः अजन्त-
 स्येति । इह कस्मान्न भवति द्यौः पन्थाः स इति । सं-
 ज्ञया विधाने नियमः*। संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नि-

ज्ञः । यदा त्वजेव यकारादिनां विशेष्यते तदात्र व्यवधानान्नास्ति प्रसङ्गः ।
 एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अजिति हि वर्ततइति । ततश्च ऋस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता
 नाचमुपस्थापयन्ति तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते
 तेन ऋस्व इत्येवं योच् सोचः स्थाने भवतीत्यर्थः संपद्यते । एवं दीर्घप्लुतयोरपि ।

यमः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्य-
ते । अजिति हि वर्तते । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते ।
अचः अजभवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमा-
मइति । अथ पूर्वस्मिन् योगे अजग्रहणे सति किं प्रयो-
जनम् । अजग्रहणं संयोगाच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्* । अ-
जग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम् । अच्समुदायनिवृत्त्य-
र्थं च । संयोगनिवृत्त्यर्थं तावत् । प्रतक्ष्य प्ररक्ष्य । ह्रस्व-
स्य पिति कृति तुगिति तुङ्गा भूदिति । अच्समुदायनिवृत्त्य-
र्थं तितउच्छत्रं तितउच्छाया । दीर्घात्पदान्ताद्वेति वि-
भाषा तुङ्मा भूदिति । अचश्च ॥ उच्चैरुदात्तः॥२९॥नीचै-
रनुदात्तः॥३०॥किं षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणमनुवर्तते । उताहो
न । किं चातः । यदनुवर्तते ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमवि-
दमानवद्ववतीत्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं हलो

अथेति । इहैव तदजग्रहणं क्रियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः । प्रतक्ष्ये-
ति । यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि
ऋस्वसंज्ञः स्यादिति तुक्प्रसङ्गः । तितउच्छत्रमिति । परत्वाद्दीर्घलक्षणे वा तुकि
सति सक्तज्ञतो विप्रतिषेध इति न्यायाद् ऋस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे
विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधात् । पूर्वेण परस्य बा-
धप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वी विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्व चि-
दाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्या-
पारान्नैव ऋस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेष्वजग्रहणे वर्णग्रहणे जातिग्रह-
णादच्समुदायस्यापि दीर्घसंज्ञाप्रसङ्गः । नैष दोषः । उकाल इति विशेषणादिह
व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाण-
माश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदायव्यङ्ग्या । उच्चैः । षष्ठीनिर्दि-
ष्टमिति । उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्रा च इत्यनुवृत्तौ
सत्यामयमर्थो भवति उच्चैः स्थानउपलभ्यमान उदात्तसंज्ञः स चाचः स्थान-
इति । ह्रस्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं रा-
जपुरुष इत्यादावेव स्याद् न तु राजट्षटित्यादौ प्रकाराकारस्य । असत्यां त्वनुवृत्तौ
समासस्य योन्तोदकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः । एषा च परि-
भाषा यतो नाव इत्यत्रानाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र

नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । बहून्ये-
 तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दि-
 ष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते । उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या ।
 बाढमर्थः । यद्वेते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु
 च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । इषे त्वोर्जेत्वा । नैते व्यञ्जनस्य
 गुणाः । किं त्वच एव । तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि त-
 द्गुणमुपलभ्यते । तदथा । द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्यं
 शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको
 लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते । कुतो नु खल्वेतत् । अ-
 च एते गुणाः स्युः । तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गु-
 णमुपलभ्यते । न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामी-
 प्यात्त्वजपि तद्गुण उपलभ्येतेति । अन्तरेणापि व्य-
 ञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जन-
 स्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम् ।
 स्वयं राजन्तइति स्वराः अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति । उ-
 च्चनीचस्यानवस्थितत्वात्संज्ञाऽप्रसिद्धिः* । इदमुच्चनीचम-
 नवस्थितपदार्थकं तदेव हि कं चित्प्रत्युच्चैर्भवति कं चि-

नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनाव-
 इति प्रतिषेधेन । अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः । यावता यच्च
 खरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादच एव भविष्यत्यनुदात्तादेरजि-
 त्यादावनुवादेपि न दोषः । स्वत एव हलोनुदात्तत्वं भवतु अजुपरागवशाद्वा
 तदनुवादेन कार्यविधानेन कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थं एवायं
 विचारः । ननु चेति । बाधकाभावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथा ऽप्यु-
 पालभ्योपपत्तेरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । आप्यायध्वमिति यथा ।
 अत्र ह्याकार उदात्तस्तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामच एवैते
 गुणाः । यदि तु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामचां च भिन्नस्वरता-
 प्युपालप्यस्य यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति न हलः । तस्मान्न हलां स्वयं
 स्वरोस्तीति निश्चयः । अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्टसमाचाराच्चेदं
 निर्वचनमभिहितं न त्वत्र वर्णसादृश्यं किं चिदस्ति । अथ वा गतिरपि व्यञ्जे-

त्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कं चिदधीयानमाह कि-
मुच्चैरोरुयसे अथ नीचैर्वर्ततामिति । तमेव तथा ऽधीयान-
मपर आह । किमन्तर्दन्तकेनाधीषे उच्चैर्वर्ततामिति । ए-
वमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकं तस्यानवस्थितत्वात् संज्ञा-
या अप्रसिद्धिः । एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते । आयामो
दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आया-
मो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्ष-
ता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि
शब्दस्य । अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैःक-
राणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मा-
र्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उरुता खस्य महत्ता
कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । एतदप्यनैकान्तिक-
म् । यदल्पप्राणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनी-
चैः । सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात्* । सिद्धमेतत् । क-
थम् । समाने प्रक्रमइति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्र-
मः । उरः कण्ठः शिर इति । उच्चैरुदात्तः ॥ समाहारः स्वर-
रितः ॥३१॥ समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समा-
हारः स्वरितसंज्ञो भवति । अचोरित्याह । समाहारो-

रर्थः विविधं गच्छत्युपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्य-
कारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराचसन्निधानेपि परेणाचा हलो भवति न
पूर्वेण । उच्चनीचस्येति श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाश्रयः पर्यनुयोगः ।
न चानवस्थितवस्त्वाश्रयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदपीति । श्रोता हि वक्तृगताना-
यामादीन्धर्मान्कार्यादवस्थितकार्यं च संकीर्णमातयाहि । महाप्राणोनीचैरप्युच्चा-
रयन्स्वरेण महान्तं देशं व्याप्नोति । अल्पप्राणस्तूच्चैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति । सिद्धं
त्विति । प्रक्रम्यन्ते ऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमस्थानमुच्यते । तेनायमर्थः । एकस्मिंस्ता-
ल्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागो नीचैरुच्चार्यमाण उदात्तो धरभागनि-
ष्पन्नोनुदात्तः । एवं नीचैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्या-
ससमधिगम्यसायं मुरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः । समा । कस्येति । समाहरणं
समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोः समाहार-

चोश्चेन्नाभावात्*। समाहारोचोश्चेत्तन्न । किं कारणम् ।
 अभावात् । नह्यचोः समाहारोस्ति । नन्वयमस्ति गा-
 ङ्गे ऽनूपइति । नैषोचोः समाहारः । अन्योयमुदात्तानु-
 दात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः ।
 गुणयोश्चेन्नाचप्रकरणात्*। गुणयोः समाहार इति चेत्तन्न ।
 किं कारणम् । अचप्रकरणात् । अजिति वर्तते । सिद्धं
 त्वच्चसमुदायस्याभावात्तद्गुणे सम्प्रत्ययः*। सिद्धमेतत् ।
 कथम् । अचसमुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः
 समाहारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति । कथं पुनः समा-
 हार इत्यनेनाच्छ्रयः प्रतिनिर्देषुम् । मतुलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः ।
 तदथवा । पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते
 कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः । अथ वा
 अकारो मत्वर्थीयः । तदथवा तुन्दो घाट इति । यदेव
 त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः । त्रैस्वर्येणाधीमह

उपश्लेषरूपः । अन्यत्र त्वीत्तराधर्यरूपोपि संभवति । गाङ्गे ऽनूपइति । स्था-
 निनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेशस्यापि त-
 था व्यपदेशः । समाहारोचोश्चेदिति । कार्यं क कन्या इत्यादौ स्थानिधा-
 रकोपि समाहारव्यपदेशो नास्ति यत्राप्यस्ति गाङ्गेनूप इति । तत्राप्यसौ
 गौणः । गाङ्गशब्दो णान्तत्वादन्योदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादन्योदात्ते न
 सहेकादेश उदात्तः । अनूपशब्दः अनोरप्रधानकनीयसी इत्यन्त्योदात्तत्वा-
 दनुदात्तादिस्तत एकादेशः सूरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति सूरितः ।
 एवं तर्हीति । गुणयोर्नैरन्तर्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अचप्रकरणा-
 दिति । प्रकरणं प्रस्तावो न तु स्वरितत्वादन्युहतिः । तस्याः पूर्वं प्र-
 त्याख्यानात् । तदयमर्थः । पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याच्चित्तो ऽजैव संज्ञी उदात्तानुदा-
 त्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययतो न तु गुणम् । सिद्धं त्विति । गु-
 णिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहाराश्रयणमित्यर्थः । कथं
 पुनरिति । स्वरित इत्यनया संज्ञया योग्यत्वादचसंज्ञित्वेनाक्षितः । न चाच स-
 माहारो भवति । मतुलोप इति । गुणगुणिनोरभिदोषचारादस्यमानार्थस्य मतु-
 पो ऽप्रयोग इत्यर्थः । अकार इति । अर्गआदेराकृतिगणत्वात् । त्रैस्वर्यमिति ।
 उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण सूरितत्वस्याभावाच्चैसूर्यव्यवहारो न स्यात् । अस्ति

इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद् गुणापेक्षम् । किं तर्हि अज-
पेक्षम् । त्रैस्वर्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरजिभरधीमहे कै-
श्रिदुदात्तगुणैः कैश्रिदनुदात्तगुणैः कैश्रिदुभयगुणैः । त-
दथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः । य इदानी-
मुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते । कल्माष इति
वा सारङ्ग इति वा । एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः ।
अनुदात्तो ऽनुदात्तगुणः । य इदानीमुभयगुणः स तृती-
यामाख्यां लभते स्वरित इति । समाहारः स्वरितः ॥
तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥३२॥ अर्धह्रस्वमित्युच्यते । तत्र
दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके३ शक्तिके ।
नैष दोषः । मात्रचो ऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्धह्रस्वमा-
त्रमर्धह्रस्वमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । आमिश्री-
भूतमिवेदं भवति । तद्यथा । क्षीरोदके सम्पृक्ते आ-
मिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकं कस्मि-
न्नवकाशे क्षीरं कस्मिन्वोदकमिति । एवमिहाप्यामि-
श्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं कियदनुदात्तं कस्मि-
न्नवकाशे उदात्तं कस्मिन्ननुदात्तमिति । तदाचार्यः सु-

चायं व्यवहारः । अजपेक्षमिति । सूरशब्देनात्र उच्यन्ते । त्रय एव सूरशब्दैः सूर्य-
मिति सूर्ये षञ् । तस्यादित उदात्त । अक्षपरिमाणस्य ऋसुसंज्ञा कृता नाव्य-
पहतस्येति न्यायाद्दीर्घभूतावयवो ऋसुगुणो न गृह्यत इत्यालोच्याह । अर्धह्र-
स्वमिति । कन्येति । कन्या राजन्यमनुयाणामन्त इति स्वरितः । शक्तिके ३ शक्तिके
इति । स्वरितमास्त्रे डिते सूयेति स्वरितः भुतः । मात्रच इति । अर्धह्रस्वशब्दः प्र-
माणवाची रुढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थं तु ऋसुस्योपादानम् । अर्धमात्रावेनाभि-
धीयते ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य प्रमाणे ल इति लोपः क्रियते । तत्र
यथा ऋसुबुद्ध्यार्धमात्रा विभज्यते एवं दीर्घप्लुतयोरपीति । किमर्थमिति । नैव-
भूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गा-
दिति प्रश्नः । आमिश्रीभूतमिवेति । तत्त्वतोऽस्यैव विभाग इति इवशब्द उपात्तः
क्षीरोदके इति । नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिपरत्वाभावादिकवङ्गागो न कृतः ।
उत्तरा विद्येति । पुरा कल्पो पूर्वा अद्यत्वे तूत्तरेति पक्षशायामाख्यातम् । संज्ञा-

हृदभूत्वान्वाचष्टे इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाश-
 उदात्तमस्मिन्नवकाशेनुदात्तमिति । यद्ययमेवं सुह-
 त्किमन्यान्यप्येवंजातियकानि नोपदिशति । कानि पु-
 नस्तानि । स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरणं नामे-
 यमुत्तरा विद्या । सोसौ छन्दःशास्त्रेष्वभिविनीत उप-
 लब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते । यद्वेवं नार्थो ऽनेन । इदम-
 प्युपलब्ध्याधिगमिष्यति । संज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य
 स्वरितस्यादितोर्ध्वह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवतीति । किं कृतं
 भवति । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।
 उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । उदात्तस्वरितयोर्यणः
 स्वरितो ऽनुदात्तस्य । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्य-
 पगालवानामिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । संज्ञा-
 करणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं
 हि संज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरित-
 ग्रहणं न पुनः संज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्व-
 रितग्रहणे नवाक्षराणि । संज्ञाकरणे पुनरेकादश । एवं
 तदुभयमनेन क्रियते । अन्वाख्यानं च संज्ञा च ।
 कथं पुनरेकेन यत्नेन उभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह ।
 कथम् । अनवर्थग्रहणात् । अनवर्थग्रहणं विज्ञास्यते ।
 तस्य स्वरितस्यादितोर्ध्वह्रस्वमुदात्तसंज्ञं भवति । ऊर्ध्व-
 मात्तमिति चात उदात्तम् । यदि तर्हि संज्ञाकरणम् ।
 उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति । अन्वा-

करणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्यायना समुदाय आक्षिप्यते इति भावः । उभ-
 यमिति । सत्यप्यक्षरगौरवे महतीर्थस्य व्याप्तिर्भवति सुखेन विभागस्यापि परि-
 ज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादेः प्रतिपादकं यच्छास्त्रमाद्युदात्तस्येति तत्
 स्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति ततश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्या-
 दित्यर्थः । अन्वाख्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावदुच्चैरुदात्त इत्यादिसं-

रूपानमेव तर्हीदं मन्दबुद्धेः । स्वरितस्यार्धह्रस्वोदात्ता-
 दोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य
 स्वरितात् कार्यं स्वरितादिति सिध्यर्थम्* । स्वरितस्यार्ध-
 ह्रस्वोदात्ताद् आ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्येतस्मात्
 सूत्रादिदं सूत्रकाण्डमूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इ-
 त्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरितादिति सिध्य-
 र्थम् । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात् । स्वरितात्संहि-
 तायामनुदात्तानामिति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
 शुतुद्रि । क्व तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । कार्य-
 म् । देवदत्तयज्ञदत्तौ । स्वरितोदात्तार्थं च । स्वरितोदा-
 त्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य
 तूदात्तः । इन्द्र आगच्छ । क्व तर्हि स्याद्यः सिद्धः स्वरि-
 तः । सुब्रह्मण्योमिन्द्रागच्छ । स्वरितोदात्ताच्चास्वरि-
 तार्थम् । स्वरितोदात्ताच्चास्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् ।
 इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ । स्वरितपरसन्नतरार्थं च ।
 स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । उदात्तस्वरित-
 परस्य सन्नतरः । माणवकजटिलकाध्यापकन्यङ् । क्व

ज्ञाकरणमपि मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाध्यायिनां शिक्षायामे-
 वोदात्तादिव्यवहारः । स्वरितस्येति । आ अर्धह्रस्वोदात्तादित्याकारप्रश्नेषः । इयं
 नवसूत्रोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येतस्मात्परा कर्तव्या । तेन स्वरितात् संहि-
 तायामनुदात्तानामित्येकश्रुती विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं
 भवति । तेन मेश्चात् स्वरितात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनामामन्वितत्वादनुदात्ताना-
 मेकश्रुतिर्भवति । क्व तर्हीति । आश्रयात्सिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः ।
 कार्यमिति । अत्र तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरि-
 तोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकस्यासिद्धत्वान्न
 प्राप्नोति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्त्वित्वात्स्वरितः ।
 ततश्चावेकादशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तत ओमाडोश्चेत्युदा-
 त्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित एव तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति
 च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्यते । स्वरितोदात्ताच्चेति । आगच्छेत्यत्र

तर्हि स्यात् । यः सिद्धः स्वरितः । माणवक जटिलकाभि-
 रूपक क् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । देवब्रह्म-
 णोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । यद्येत-
 ज् ज्ञाप्यते स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्रा-
 प्नोति । न ब्रूमो देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध
 इह स्वरित इति । किं तर्हि । परमेतत्सूत्रकाण्डमिति ।
 तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ ॥३३॥
 किमिदं पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणमेकवचनं संबुद्धिरि-
 ति । आहोसिदन्वर्थग्रहणं संबोधनं संबुद्धिरिति । किं
 चातः । यदि पारिभाषिक्याः संबुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः,
 अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति ।
 यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता आ-
 होसिदनुदात्ता । नोदात्ता । कथं ज्ञायते । यदयमुच्चैस्तरां
 वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अ-
 तन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तराम् । यदि त-
 र्हि नोदात्ता । अनुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञा-

गशब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति कशब्दा-
 कारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङ्ङिति । न्यधी चेति पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत उ-
 दात्तस्वरितयोर्यण इत्यकारः स्वरितस्तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् ।
 देवब्रह्मणोरिति । लिङ्गात्पाठक्रमबाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेत्यथा स्वरितस्यासि-
 द्धत्वादननुदात्तस्यानुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्ध-
 त्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यतइत्यर्थः । न ब्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं
 व्याख्यायतइत्यर्थः । एक । किमिति । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय इ-
 त्युभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवाग्रश्च । यथा न दोष इति ।
 नहि दूरादिति विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वाद-
 पादानतया दूरादिति विशेषणसम्भवो व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणे भवति । किं
 पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुरागवशाग्रश्च । यावदुच्चैरिति । यदि चोदा-
 त्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यन्नकर्मणीत्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वषट्कार

यते । यदयमुदात्तसूरितपरस्य सन्नतर इत्याह । कथं
 कृत्वा ज्ञापकम् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्ताव-
 त्सन्नतरः । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेक-
 श्रुतिरन्तरालं ह्रियते । अपर आह । किमयमेकश्रुतिरु-
 दात्ता आहो सिदनुदात्ता । उदात्ता । कथं ज्ञायते यदय-
 मुच्चैस्तरां वा वषट्कार इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापक-
 म् । तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्व-
 त्ति । यदि तर्धुदात्ता । नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं
 ज्ञायते । यदयमुदात्तसूरितपरस्य सन्नतर इत्याह । क-
 थं कृत्वा ज्ञापकम् । तन्त्रं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा स-
 न्नतर इत्येतद्ववति । तएते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्तसूरा भ-
 वन्ति । उदात्तः । उदात्ततरः । अनुदात्तः । अनुदात्तत-
 रः । सूरितः । सूरिते य उदात्तः सोन्येन विशिष्टः । ए-
 कश्रुतिः सप्तमः । एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ ॥ न सुब्रह्मण्यायां
 स्वरितस्य तूदात्तः ॥३७॥ सुब्रह्मण्यायामोकार उदात्तः* । सु-
 ब्रह्मण्यायामोकार उदात्तो भवति सुब्रह्मण्योम् । आ-

इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । तावत्सन्नतर इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वा-
 त्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं ह्रियतइति । हरतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने
 कर्मणि लकारः । क्षीरोदकवदुदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः ।
 सूरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः । उच्चैर्दृष्ट्वा इति । सोमस्याग्ने वीही वीषट्
 इत्यत्र मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्यनेनैकश्रुतिर्विहितं तदपेक्षया वीषट्शब्दस्योदात्तत-
 रत्वं विधीयते सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते । यथा मलि-
 ने वस्त्रे शौक्लानुवेद्यसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शक्ततरव्यपदेश इत्यर्थः ।
 सन्नं दृष्ट्वा इति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः । सोन्येनेति । अनुदात्तेनोपरक्तः यथा
 शक्तः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः । कस्य चित्तु सूरितस्योदात्तस्य भागो
 नानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक्सूरितो निर्दिष्टः । सूरितस्य भेदा जात्यसूरादयो
 ऽष्टाविति भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः । इयं चैकश्रुतिरामुतात्संबोधनवा-
 क्यस्य भवति । नुतस्तूदात्त एव विधानसामर्थ्यात् । न सु । ओकार इति । नेद-
 मपूर्वविधानं सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्शयते । यथा चोदात्त ओकारस्तथा तस्या-

कार आख्याते परादिश्रु*। आकार आख्याते परादि-
 श्रोदात्तो भवति । इन्द्र आगच्छ हरिष आगच्छ । वा
 क्वादौ च द्वेद्वे*। वाक्वादौ च द्वेद्वे उदात्ते भवतः । इ-
 न्द्र आगच्छ हरिष आगच्छ । मघवन्वर्जम्*। आगच्छ
 मघवन् । सुत्यापराणामन्तः*। सुत्यापराणामन्त उदात्तो
 भवति । वदहे सुत्यां यहे सुत्याम् । असावित्यन्तः*।
 असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते वात्स्यो
 यजते । अमुष्येत्यन्तः*। अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति ।
 दाक्षेः पिता यजते । स्यान्तस्योपोत्तमं च*। स्यान्तस्यो-
 पोत्तममुदात्तं भवति । अन्त्यश्च । गार्ग्यस्य पिता यज-
 ते वात्स्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य*। वा नामधे-
 यस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता
 यजते ॥ २ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ देवब्रह्मणोरनुदा-
 त्तत्वमेके*। देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेकद्व्युच्छन्ति । देवा ब्र-

दित इत्यत्रोक्तम् । ओमभ्यादानइति तु प्रुतोदात्तत्वं भवति । तस्या यज्ञ-
 कर्मविषयत्वादित्याहुः । इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तः
 तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरैणानुदात्तः स उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितइति
 स्वरितस्तस्यानेनोदात्तत्वम् । आकार आख्यातइति । तिङ्ङस्ते गच्छेत्यस्येतिरुदा-
 त्तः । आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिष्वेति । आकारात्परस्य गच्छेत्यस्येतिरुदा-
 त्तः । तिङ्ङस्तिङ्ङ इति निघाते पूर्ववत्स्वरिते च कृते ऽनेनोदात्तविधानात् । वा-
 क्वादौ चेति । अमन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः । मघवन्वर्जमिति । मघवन्वित्य-
 स्यामन्त्रितस्येति निघातविधानात् । सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो येभ्य-
 स्तेषामित्यर्थः । वदहे इति टजन्तत्वादन्तोदात्तत्वम् । असावित्यन्त इति । इदं
 वाचनिकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । जित्वादाद्युदात्त-
 त्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वविधिः । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेतत् । दाक्षेरिति
 पूर्ववदादुदात्तत्वं प्राप्तम् । देव । अनुदात्तत्वमेकइति । ये देवा ब्रह्माण इति
 पदयोर्वैयधिकरणमाहुस्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् हयोरपि
 पदयोरामन्त्रितादुदात्तत्वे शेषनिघाते च स्वरितत्वे च कृते ऽनेनानुदात्तः कि-
 यते यदा तु देवाः ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यं तदा विभाषितं विप्रै-

ह्याणः देवा ब्रह्माणः ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥३९॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् व्द्वेकयोरेकश्रुत्यवचनम्* । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् व्द्वेकयोरेकश्रुत्यं वक्तव्यम् । आग्निवेश्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहुवचनेन निर्देशः क्रियते तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् व्द्वेकयोर्न स्यात् । नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र बहुवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्य इति । तदथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सपलालं सतुषमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् सशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्त-

षवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानत्वादामन्वितस्येति निघातस्य सिद्धत्वा-
मानिनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेकइत्युक्तम् । स्वरि । द्वेकयो-
रिति । पशुना यजेतेति वत्सङ्गाया विवक्षितत्वात् । आग्निवेश्य इति । यजन्त-
त्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः तस्मा-
त्परी द्वावनुदात्तौ । पचतीति । धातुरुदात्तः शप्तिपावनुदात्तौ ततः शबकारः
स्वरितः ततः पर एकोनुदात्तः । द्वेकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वं एकशब्देन चै-
कत्वं तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । तन्त्रशब्दो ऽत्र प्रधानवाची
यथा गृहं संमार्ष्टीति सङ्गा न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारीति । अस-
त्यां बहुत्वसङ्गायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद्विवक्षणीयम् । नात्र
निर्देशस्तन्त्रमिति वचनात्तदेवाविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः । नान्तरीय-
कत्वादिति । शब्दसंस्कारार्थमेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्धार्थमित्यर्थः ।
तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीति तत्पुरुषः । इन्द्रे तु जातिवा-

रीयकत्वाद् बहुवचननिर्देशः क्रियते । अविशेषेणैकश्रु-
त्यं भवति । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानाम-
प्रसिद्धिः* । अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद् व्यवहितानामैक-
श्रुत्यं न प्राप्नोति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति श्रुतु-
द्रि । अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम्* । अनेकमप्येकम-
पि स्वरितात्परं संहितायामेकश्रुतिर्भवतीति वक्तव्यम् ।
सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तं स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् वद्येक-
योरेकवचनमविशेषेण व्यवहितानामप्रसिद्धिरिति ।
नैष दोषः । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अनु-
दात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदात्तानां चानुदात्तानामि-
ति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृति-
ष्वेकशेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृ-
ष्टेति द्वेयकयोरपि भविष्यति । स्वरितात्संहितायाम् ॥
अपृक्त एकालप्रत्ययः ॥४१॥ अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं स्वा-
दिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम्* । अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं क-
र्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययो ऽपृक्तसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

चित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरि-
तादिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तरस्यैव कार्येण भाष्यमिति । इमं मे गङ्गे इत्यत्र मे-
शब्दात्स्वरितात्परस्यैकस्येवानन्तरस्य स्याद् न द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः ।
एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वर्गत्रयोपादानेनैकशेषः क्रियते ।
अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च कृते एकशेषे पुनरेकशेषः कर्तव्यः । आ-
कृतिपक्षाद्येण प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याख्यायामिति बहुवचनं कृतं तत-
स्यैकद्विवद्भुषु स्वरितात्परस्याजातेरानन्तर्येणोपलभ्यात्सर्वेषामैकश्रुत्यस्य सिद्ध-
त्वाद्दोषाभावः । एवमपीति । सहविवक्षायामेकशेषविधानात्समुद्दितानां
कार्यप्रसङ्गः । प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषवाक्ये ऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयो-
प्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति दर्शयति । प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा ।
कार्यप्रवृत्तिस्तु प्रत्येकं यथा देवदेवतयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते देवदे-

किं प्रयोजनम् । स्वादिलोपे हलो ऽग्रहणार्थम् । एवं हि स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिजोलुगर्थमल्ग्रहणम् । अणिजोलुगर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अणिजोलुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ग्यक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगणिजोरिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धम् । अणिजोलुगर्थमिति चेप्सेति-प्रसङ्गः* । अणिजोलुगर्थमिति चेप्सेतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टा-हृत इति । णवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । वचनप्रामा-ण्यादिति चेत् फङ्गिवृत्त्यर्थं वचनम्* । वचनप्रामाण्यादि-ति चेत् फङ्गिवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति । पैलादिषु वचनात्सिद्धम् । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पै-लादिष्वेवास्य पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषामपि फ-को निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं णं शास्ति सञ्ज्ञापयत्याचार्यो नास्य लुग्भवतीति । तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायां हल्ग्रहणं कर्त-व्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिजो-लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् । अल्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे ता-न्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति अपृक्तसंज्ञायामल्ग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिजो-लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अपृक्तग्रहणं कर्तव्यं त-

त्तादयः पृथगेव भुञ्जते । अपृक्त । स्वादिलोप इति । विभेदेति णलोपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । अणिजोरिति । पदद्वयोच्चारणमेव गौरवमिति भावः । णवचनेति । लुगपवादो णो विज्ञास्यते न्यथा ऽण एव लुकि सिद्धे णविधानम-नर्थकं स्यादित्यर्थः । फङ्गिवृत्त्यर्थमिति । यजिजोश्चेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं

त्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः । अयमस्ति विशेषः ।
 अलङ्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न
 भवति दर्विर्जागृविः । अलेव यः प्रत्ययः । किं वक्त-
 व्यमेतत् । नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते । अलङ्ग्रहणसा-
 मर्थ्यात् । यदि च योल् चान्यश्च तत्र स्यात् । अलङ्ग्रह-
 णमनर्थकं स्यात् । हलङ्ग्रहणेपि वै क्रियमाणे एकग्रहणं
 न करिष्यते । कस्मान्न भवति । दर्विः जागृविः । हले-
 व यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्य-
 मानं गंस्यते । हलङ्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल्
 चान्यश्च तत्र स्यात् । हलङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्य-
 न्यदुलङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । हलन्तस्य यथा
 स्यादजनतस्य मा भूदिति । एवं तर्हि सिद्धे सति यद-
 लङ्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचा-
 र्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेत-

णवचनं स्यात् तस्य च लुक्प्रादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेष-
 णमलङ्ग्रहणमिति तदन्तविधिसद्भावे इति मत्वा प्रश्नः । इदं तु नाश्रितमनुना-
 सिकपरत्वादिति । अलङ्ग्रहणमामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाद्य-
 न्तवद्भावात्तदालङ्ग्रहणेन न किं चिद्व्यावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्त-
 त्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैष दोषः । अयं साम्प्रतिको विशब्द इति
 क्तिबादिषु भूतपूर्वगतिर्न लभ्यते तत्रापृक्तसंज्ञायां हलङ्ग्रहणेन हल्वान् गृह्ये-
 त । यथा गुरोश्च हल इत्यत्र गुरुमान् । हलेवेति । हलः प्राधान्यात्प्रत्ययस्य च
 विशेषणत्वादित्यर्थः । क्तिबादिषु भूतपूर्वगत्याश्रयणाङ्गीणी चेत्कल्पना । अत्र
 हलशब्देन तद्वतो ग्रहणे किं न गौणी । हलङ्ग्रहणसामर्थ्यादिति । क्तिबादयो
 ऽपि हल्वन्तो दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः ।
 हलन्तस्य यथा स्यादिति । ततश्चासत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादि-
 ति कर्तव्यं हलङ्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अलङ्ग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्त-
 व्यं कृतं तु ज्ञापनार्थं तद्वर्णितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो निपात एकाजनाडित्य-
 न्नैकग्रहणेन ज्ञापितस्यापि मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापितः । अपृक्त-
 प्रदेशेषु हलङ्ग्रहणेनैव सिद्धे संज्ञाविधानं विस्मयार्थम् । वृद्धिरादैजित्यत्रास्य प-

स्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हलूगृहणस्य जातिवाचक-
त्वात्सिद्धमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति । अपृक्त ॥ तत्पुरुषः
समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥ तत्पुरुषस्समाना-
धिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिः* ।
तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासै-
कार्थत्वात् संज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोयमर्थस्तत्पुरुषो
नाम । अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् । सिद्धं
तु पदसामानाधिकरण्यात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । त-
त्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवतीति व-
क्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यसमेवा-
स्तु । ननु चोक्तं तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय
इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः ।
अयं तत्पुरुषोस्त्येव प्राथमकल्पिको यस्मिन्नैकपदमै-
कस्वर्यमेकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दं त-
त्पुरुषार्थानि पदानि तत्पुरुष इति । तदास्तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दं तस्येदं गृहणम् । तत्पुरुषः ॥ प्रथमानिर्दिष्टं स-

रिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं संज्ञात्वेन व्यवहारः । परार्थसामान्यात्परि-
भाषा संज्ञात्वेन व्यवह्रियते इत्यदोषः । तत् । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्र-
वृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्थानेकस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते ।
गौणीत्यन्तादिषु तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिप-
दानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते तत्पुरुषत्वं तु तेषां नास्ति । ऐकपदमि-
ति । पदशब्देनार्थ उच्यते । ऐकार्थमित्यर्थः । अथ वा समासादिभक्त्युत्पत्तौ स-
त्यामैकपदमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एकाकारकत्वमित्यर्थः । तद्य इति ।
ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं संभवत्येव राजपुरुषः
शोभन इत्यादौ तत्कथं गौणस्य गृहणम् । नैष दोषः । तत्पुरुषस्य पदान्तरेण
सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गमन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति तदेवाश्रीयते । ततश्च
सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते तेन समासावयवानामेव प-
दानां कर्मधारयसंज्ञा विधीयते समुदाये च वाक्यपरिसमाख्या पदसमुदायस्यै-
कैव कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता

मासउपसर्जनम्॥४३॥प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनमिति
 चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समासे संज्ञाप्रसिद्धिः*। प्रथमा-
 निर्दिष्टं समासउपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः
 समासे उपसर्जनसंज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां
 समासे प्रथमां पश्यामः । सिद्धं तु समासविधाने वच-
 नात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । समासविधाने प्रथमानि-
 र्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्त-
 व्यम् । न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्*। न वा वक्तव्यम् ।
 किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । समासार्थं
 शास्त्रं समास इति । यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततो-
 न्यत्रोपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः*। यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः
 क्रियते ततो न्यत्रापि तस्योपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोति । रा-
 ज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वि-
 तायास्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य षष्ठीसमासेप्युपसर्जन-
 संज्ञा प्राप्नोति । सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वच-
 नात्*। सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य विधौ यत्प्रथमानि-
 र्दिष्टं तं प्रति सदुपसर्जनसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । त-
 तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उपसर्जनमिति हि म-

एकसंज्ञाधिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधा मा भूदिति । प्रथमा । अनिर्देशा-
 प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवितुमर्हति यस्मात्समासे प्रथमा
 विधीयते । न च तथा भूतस्य संभवः । समासे कृते तत् एव प्रथमोत्पद्यते न तु
 तदवयवात् । अन्तर्वर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे प्राप्तीयमाणे कष्टश्चि-
 त इत्यत्र चिन्तितशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञा स्यात् कष्टशब्दस्य निर्दिष्टग्रहणं चानर्थकं
 स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् । न वेति । मुख्यार्थासम्भ-
 वान्नैषोर्थो गृह्यत इत्यर्थः । यस्य विधाविति । निर्देशापेक्षया समासस्थाधार-
 त्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसंज्ञा प्राप्नोतीति भावः । राजकुमारीसि-
 ति । सत्युपसर्जनत्वे ऋक्षः स्यात् पूर्वनिपातव्यवस्था च । सिद्धं त्विति । यस्य

हती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ।
 कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः सं-
 ज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत
 अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सं-
 बन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यद्-
 प्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसंज्ञा भवतीति । अथ यत्र
 द्वे षष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसंज्ञा न भवति ।
 राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जन-
 त्वे उक्तम् । किमुक्तम् । षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभि-
 दात् प्रधानस्यापूर्वनिपात इति । एवं न चेदमकृतं भ-
 वति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्र-
 धानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदु-
 पसर्जनकार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति राज्ञः कुमार्याः
 राजकुमार्याः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नो-
 ति । उक्तं वा* । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति । शब्द-

श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । लोके चाप्र-
 धानमुपसर्जनमुच्यते इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः । यद्येवं पूर्वकायोर्द्विपिप्ली
 पुरुषव्याघ्र इत्यादिषु उपसर्जनसंज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्व-
 र्थसंज्ञा हि यत्र सौर्थः सम्भवतीत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु
 विधानसामर्थ्यान्निरपेक्षाः । यथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञा स्वत्यादीनामिति प्रथ-
 मानिर्देशसामर्थ्यादर्क्षादीनां संज्ञा प्रवर्तते । अथ यत्रेति । परिहारान्तरसंज्ञा-
 वादेतदुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति । षष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपा-
 तप्रकरणद्वयमुक्तम् । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते न वा निष्ठादर्शनादिति ।
 अथाप्यारभ्यते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वा-
 क्यपेक्षया समासस्यैकार्थता भवति अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादि-
 त्यर्थः । तथा हि । पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति । नासौ भिद्यते रा-
 जापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः । ततो ऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । श-
 ब्दशब्दार्थविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं परमयुवतिरित्यादौ द्वौ तिगच्छे

SGDF

शब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य
 अवणं भविष्यति । प्रथमानिर्दिष्टम् ॥ एकविभक्ति चा-
 पूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसंज्ञा प्रा-
 प्नोति । तत्र को दोषः । तत्रापूर्वनिपात इति प्रतिषेधः
 प्रसज्येत । नाप्रतिषेधात्* । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः पूर्व-
 निपाते नेति । किं तर्हि । पर्युदासोयम् । यदन्यत्पूर्व-
 निपातादिति । पूर्वनिपाते अव्यापारः । यदि केन चि-
 त्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भ-
 विष्यति । अप्राप्तेर्वा* । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा
 प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भव-
 ति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भवि-
 ष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्स-
 हते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एकविभक्तावषष्ठ्यन्त
 वचनम्* । एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् ।
 इह मा भूत् । अर्धं निष्पल्याः अर्धपिप्पलीति । उक्तं
 वा । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति
 तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य अवणं भविष्य-

स्यातामिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणास्य परिहारस्योक्तत्वादत्र सूक्ष्मे चिका
 न कृता । एक । समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते समासे वि-
 धातव्ये यदेकविभक्तीति समासार्थं वाक्यं वा समासो गृह्यते सर्वस्य च शब्द-
 स्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्यादस्य पर्यायेणापि न सर्वविभ-
 क्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञं यथा निष्कौशाखिरित्यत्र कौशाखीशब्दो निष्क्रमणक्रि-
 यापेक्षयापादानशक्तिसम्बन्धात् पञ्चम्यन्त एव । मह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्य-
 न्तराविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टश्रितादयः श्रितादि-
 विशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसंज्ञा तेषां प्राप्नोति । ततश्चापूर्व-
 निपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः समासाधिक-
 रणसमासो ऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन विरोधात्पर-
 त्वादिति भावः । नोत्सहते इति । अपवादविषयं प्रकल्परोत्सर्गस्य प्रवर्तनात् ।

ति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं
द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः । कृतार्थे द्विगुः । पञ्चभिर्गो-
भिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः । प्राप्तापन्नः । प्राप्तो जी-
विकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीवि-
कः । अलंपूर्व । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । उपसर्गाः
क्तार्थे । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ ॥ इति श्रीम-
द्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथम-
स्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥४५॥ अर्थवदिति
व्यपदेशाय वर्णानां मा भूदिति । किं च स्यात् । वनं
घनमिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्रस-

पञ्चगुरिति । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनात्प-
रवस्तिङ्गं न भवति । अलंकुमारिरिति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः ॥

इत्यु० कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथ० द्वितीये पादे प्रथमाह्निकम् ॥
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । अभिवेयवचनोत्रार्थशब्द आश्रीयते तच्चा-
धातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थवत् एव संज्ञा भविष्यति नार्थोर्थवद्गृह्ये-
नेत्याशङ्क्याह । अर्थवदिति । व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति वाक्यशेषः । पर्युदा-
साश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयतइत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः । वर्णानां
मा भूदिति । विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति । क्व चिद्वर्णानां चेति पाठः ।
तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानीत्यादिः समुच्चीयते । किं
च स्यादिति । संख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भ-
विष्यतीति प्रश्नः । वनमिति । नन्वधातुरिति नाम्नस्य प्रतिषेधो भविष्यति । नै-
तदस्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसंज्ञासमावेशः ।
अर्थ भावः । अविशेषेण स्वादय उत्पद्यन्ते तेषूत्पन्नेष्वर्थनियमः प्रकृतार्थापेक्षया
वा प्रत्यय नियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययादिवत् । यदुक्तं संधातस्यै-
कार्थात्म्यभावो वर्णादिति तद्वर्णानामर्थवत्तापत्तेः । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभ-
क्तिः । समुदायावयवार्थगतमेकत्वं प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वं तच्चै-
केनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यवयवेभ्यो विभक्तिर्न स्यात् । अनर्थकस्य तु प्राति-
पदिकसंज्ञायां प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्प-
त्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु अवर्णं न भवति समुदायस्य पृथक् प्रातिप-
दिकसंज्ञायां तदन्तर्भावाद् लुकोऽभावाद् नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्ज्ञत्वादी-

ज्येत । अधातुरिति किमर्थम् । अहन् वृत्रम् । अधा-
 तुरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति अहन्वृत्रमि-
 ति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातोः प्रातिपदिकसं-
 ज्ञा भवतीति । यदयं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति धा-
 तुग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकं प्रतिषिद्धार्थमेतत्स्या-
 त् । अपि काकः श्येनायतइति । अप्रत्यय इति किम् ।
 काण्डे कुड्ये । अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम् । कस्मात्
 भवति काण्डे कुड्यइति । कृत्तद्धितग्रहणं नियमार्थं भ-
 विष्यति । कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिक-
 संज्ञा भवति नान्यस्येति । अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः* । अ-
 र्थवदिति प्रातिपदिकसंज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्राति-
 पदिकसंज्ञा प्राप्नोति । दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्ड-
 मजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः रूफैय-
 कृतस्य पिता प्रतिशीन इति । समुदायोत्रानर्थकः । स-
 मुदायोनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं

नामपि प्रसङ्गः । अहन्निति । विशेषविहितत्वात्तडाद्युत्पत्तौ सत्यामडागमस्य
 धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न चाप्रत्यय इति प्रत्य-
 यलक्षणप्रतिषेधः । न डिसंबुङ्गोरिति ज्ञापनाद् नलोपे विधीयमाने प्रत्ययल-
 क्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाभावात् । धातुग्रहणं करोतीति । पुञीयतीत्यादौ प्रा-
 तिपदिकत्वादेव लुक् सिद्ध इति भावः । श्येनायतइति । अत्राप्रत्यय इति नि-
 षिद्धा प्रातिपदिकसंज्ञा । कृत्तद्धित । तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थं कृद्ग्रहणं तु प्र-
 तिषिद्धार्थं भिद् छिदिति । अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः । अनेकपदप्रसङ्ग
 इति । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्तस्य संज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः । अने-
 कस्यापि पदस्येति । समुदितस्येति बोद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव संज्ञा प्राप्नोत्यप्र-
 त्यय इति निषेधात् । समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
 विहित इति वचनात्समुदायाच्च प्रत्ययस्याविधानात् प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न
 विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सोयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते बहुपटव इत्यस्यापि
 समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् खरे दोषप्रसङ्गात् । समुदायोत्रानर्थक इति । पदा-

यथा लोके*।समुदायो नर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्स-
मुदायार्थवत्त्वम् । अवयवैरर्थवद्भिः समुदाया अर्थवन्तो
भवन्ति यथा लोके । तद्वथा लोके आढ्यमिदं नगरं
गोमदिदं नगरमित्युच्यते न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति
सर्वे वा गोमन्तः । यथा लोके इत्युच्यते लोके चावय-
वा एवार्थवन्तो न समुदायाः । आतश्चावयवा एवार्थ-
वन्तो न समुदायाः । यस्य हि यद्द्रव्यं भवति स तेम
कार्यं करोति । यस्य च या गावो भवन्ति स तासां क्षी-
रं घृतमुपभुङ्क्ते । अन्यैरेतद् द्रष्टुमशक्यम् । का तर्हीयं
वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति । एषैषा
वाचोयुक्तिः । इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्व-
र्थीयः । आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति गोमदिदं
नगरमिति मत्वन्तात् मत्वर्थीयो लुप्यते । एवमपि वाक्य-
प्रतिषेधोर्थवत्त्वात् । वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज शुक्लां देवदत्त
गामभ्याज कृष्णामिति । किं कारणम् । अर्थवत्त्वात् ।
अर्थवद्देवदत्तवाक्यम् । न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धि-

र्थानां समन्वयाभावात् । अवयवार्थवत्त्वादिति । अवयवधर्माणां च समुदाये
व्यपदेशात् सति च प्रातिपदिकत्वे सुब्लुक्प्रसङ्गः । एषैषेति । एषा या वाचो-
युक्तिः सैषा एतन्मात्रेत्यर्थः । अकारो मत्वर्थीय इति । ततश्च नावयवधर्मेण
समुदाये व्यपदेशः किं तर्हि दण्डादिवद्यौगिक इत्यर्थः । मत्वन्तादिति । म-
त्वन्तान्मतुव भवति सरूपः प्रत्ययो नेष्ट इति वचनात्तस्मादेकगोपूर्वादिति ठ-
ञो भाष्यकारवचनप्रामाण्याक्षेपः । अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसि-
द्धार्थं गवां समूहो गोवा सा स्मिन्नस्तीति गौत्रिकम् । अथ वा मत्वन्तान्मर्थीयो
लुप्यतइति । अनेनावयवधर्मस्य समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्ये ऽर्थवत्त्वं
ऽसम्भवत्युपचरितस्यस्याश्रयो न युक्तः । अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति । एवम-
पीति । अर्थवद्वाक्यमिति । पदार्थानां समन्वयावगमात् । न वै पदार्थादिति । पदा-
नि स्वस्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम् । पदार्था एव त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधि-

र्भवति वाक्ये । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् प-
दार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धिः* । पदार्थादन्यस्यानुपलब्धि-
रिति चेद् । इदमुच्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्योपलब्धि-
र्भवति वाक्ये । इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्म
क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता
क्रिया गुणौ चानिर्दिष्टौ । अभ्याजेत्युक्ते क्रिया नि-
र्दिष्टा कर्तृकर्मणी गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो
निर्दिष्टः कर्तृकर्मणी क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देव-
दत्त गामभ्याज शुक्लामित्युक्ते सर्वं निर्दिष्टं देवदत्त
एव कर्ता नान्यः । गामेव कर्म नाम्यत् । अभ्याजैव क्रि-
या नान्या । शुक्लामेव न कृष्णामिति । येषां पदानां सा-
मान्ये वर्तमानानां यद्विशेषे ऽवस्थानं स वाक्यार्थः । त-
स्मात्प्रतिषेधः* । तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्त-
व्यः । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ।
अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति ।
समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भव-
ति नान्य इति । यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययस-
मुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । बहुपटवः उ-

वशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति
भावः । पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं विशिष्टस्यार्थस्य प-
दार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा ह्यशब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्ता निर्दिष्ट
इति । सम्बोधनविषयमनियतक्रियं कर्तृमात्रमित्यर्थः । यद्विशेषेवस्थानमिति ।
पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः शब्दो वाक्यार्थ
एव मुख्यः शब्दार्थः । सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकी कल्पितौ लाघवार्थमाश्रित्या प-
दार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छब्दव्यवहाराभावप्रसङ्गा-
त् । बहुपटव इति । व्योत्येनार्थेनार्थवान् प्रत्ययः । प्रकृतिस्तु वाक्येनेत्यर्थवत्समुदा-
योयं भवति । उच्चैरिति । तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यतइति यदा नाग्नी-

ञ्चकैर्नीचकैरिति । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्य-
ते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति । नै-
ष दोषः । यथैवात्राप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिर्न भवति
एवं लुगपि न भविष्यति । तत्र यैवासाधन्तवर्तिनी
विभक्त्यस्ति तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यं स्व-
रे दोषः स्यात् । बहुपटव इत्येवं स्वरः स्यात् । बहु-
पटव इति चेप्यते । पठिष्यति ह्याचार्यः । चितः सप्र-
कृतेर्यद्वकजर्थमिति । तस्यां पुनर्लुगप्रायां यान्या विभक्-
तिरुत्पद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्तोदात्तत्वं न भ-
विष्यति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति प्रकृ-
तिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेति । यदयमप्रत्यय
इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः* । स तर्हि
ज्ञापकार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्रा-
प्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । कृत्तद्धितगृह-

यते नाप्यकच् अस्वत् इति तदायं दोषः । तदा हि सुबन्तस्याकचि कृते अव्य-
यादिति सुबुलुगभावस्तुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिष्यते स च न प्राप्नोति ।
किं पुनरत्रेति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः । इतरो बहुपटव इति
न सिध्यतीति मन्यमान आह । प्रातिपदिकादिति स्वर इति । बहुपटव इति
वकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति टकाराकारस्य चेप्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति
नञ्ज्ञसौ प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्ते कश्च न ब्रू-
याद्बहुपटव इत्यत्राप्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह । स च तदन्तप्रतिषे-
ध इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सर्वविहित इतितदन्तविधिः । संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्र-
हणे तदन्तविधिर्निवारितः । अप्रत्यय इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चात्र
न सुबन्तो न बहुपटुशब्दादिति बहुपटव इत्येतदप्रत्ययान्तमेव । अथ वा अप्र-
त्यय इति बहुव्रीह्याश्रयणात् प्रत्ययादेरपि बहुपटव इत्यस्य निषेधः प्राप्नोती-
त्याह । स चेति । अप्रत्यय इति तत्पुरुष आश्रीयते तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेना-
न्तरङ्गत्वादिति भावः । प्राप्त्यर्थ इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः । स एषोऽन्यार्थ
इति । ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः । सुबन्तानामिति । एतच्चोपलक्षणं भेदसंसर्गहारका-

प्रं नियमार्थं भविष्यति । कृतद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्त-
स्य प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति नान्यस्य प्रत्ययान्तस्ये-
ति । स एषो ऽनन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्र-
कृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या ।
उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तु-
ल्यजातीयः । यथाजातीयकानां समासः । कथंजातीय-
कानां समासः । सुबन्तानाम् । सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि
प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्राति-
पदिकसंज्ञा आरभ्यते । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये
कर्तारं चाभिदधातीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । एत-
स्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नान्य-
स्येति । तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नो-
ति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा ऽऽरभ्यते ।
आख्यातमाख्यातेन क्रियसातत्ये इति । तन्नियमार्थं भ-
विष्यति । एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भ-
वति नान्यस्येति । अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावच-
नात्* । अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारण-
म् । केवलेनावचनात् । न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो ग-

र्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात्सुबन्तानामपि समासो दृश्यते । अश्वक्रीती-
त्यादौ गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वच-
नात् । देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृ-
त्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह । सुप्तिङ्समुदायस्येति । जहि कर्मणेति । ननु समा-
ससंज्ञेयं समासान्तोदात्तार्था । नैष दोषः । समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति
तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् । तिङ्समुदायस्येति । पश्य धाव-
तीत्यादि । ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । आख्यातमिति । ततश्च
समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमान्निवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः । अर्थ-
वत्तेति । अर्थवत्ता संज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा
केवलस्य लोके प्रयुज्यमानस्योपपद्यते । न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगा-

म्यते । केन तर्हि । सप्रत्ययकेन । न वा प्रत्ययेन नित्य-
 संबन्धात् केवलस्याप्रयोगः* । न वा एष दोषः । किं
 कारणम् । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात् । नित्यसंबन्धावेता-
 वर्थो प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसंबन्धात्
 केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति । अन्यद्वान्पृष्ठोन्वदा-
 चष्टे । आम्नान् पृष्ठः कोविदारानाचष्टे । अर्थवत्ता नो-
 पपद्यते केवलेनावचनादिति भवानस्माभिश्चोदितः के-
 वलस्याप्रयोगे हेतुमाह । एवं च किल नाम कृत्वा चो-
 द्यते समुदायस्यार्थं प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ।
 सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । सिद्धमेतत् । कथम् । अ-
 न्वयाद्व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरेको वा । इ-
 ह वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दः अका-
 रान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोपि कश्चिद्गम्यते मूल-
 स्कन्धफलपलाशवान् एकत्वं च । वृक्षावित्युक्ते कश्चि-
 च्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयो । सकारो हीयते
 औकार उपजायते । वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयो । अर्थोपि
 कश्चिद्हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयो । एकत्वं हीयते
 द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाशवानन्वयो । तेन
 मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते यः
 शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योर्थ उपजायते यः श-
 ब्दोन्वयो तस्यासावर्थो योर्थोन्वयो । विषम उपन्या-

भावाद्दर्शनवदव्यवहार्यत्वात् । नवेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याप्रयोगः । न केव-
 ला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यामस्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयो अनुगमः
 सति शब्देर्थावगमः । व्यतिरेकः शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषम इति । य-
 देशकः शब्द एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतदुपज्यते वक्तुं यतस्त्वनियमः ततः
 प्रकृतेरेव सर्वे अर्थोः स्युः । यथा दधि मध्वग्निचिदिति । प्रत्ययस्तु क्वचिदो-

सः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बहूर्थः । तद्यथा । अक्षाः पादा माषा इति । अतः किं न साधीयोरर्थवत्ता सिद्धा भवति । न ब्रूमः अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एते एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे । किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः । वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् । किमुक्तम् । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थत्वात् सुबभावो वर्णात् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेर्वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादिति । तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । तस्य परिहारः । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टोह्यतदर्थेन गु-

तकः । प्रत्ययस्यैव वा सर्वं अर्थाः स्युः इयानधुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् । अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति । द्योतकास्तु विभक्तय इति सिद्धे वार्थवत्ता । प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्ता न सिध्यतीति तदवस्थो दोष इत्यर्थः । सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा संख्या प्रतीयेत । प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्यार्थं प्रत्यापयेदित्यर्थः । यतस्तु खल्विति ।

णेन गुणिनोर्थभावः * । संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते
 हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोर्थभावः * । तद्यथा । एकस्त-
 न्तुस्त्वक्त्राणे असमर्थः तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः ।
 एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते ऽसमर्थः तत्समुदायश्च व-
 र्द्धितकं समर्थम् । एकश्च बल्वजो बन्धने असमर्थः त-
 त्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति । विषम उपन्यासः ।
 भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । भवति हि
 कं चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्त्राणे समर्थः । एकश्च तण्डुलः
 क्षुत्प्रतिघाते समर्थः । एकश्च बल्वजो बन्धने समर्थः ।
 इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवानर्थकाः । यथा तर्हि रथा-
 ङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भ-
 वन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः । एवमेषां वर्णानां स-
 मुदाया अर्थवन्तः । अवयवा अनर्थका इति । निपा-
 तस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् * । निपातस्यानर्थकस्य
 प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । खञ्जति । निखञ्जति । ल-
 म्बते । प्रलम्बते । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रा-
 र्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः । सुबन्तं पद-
 मिति पदसंज्ञा । पदस्य पदादिति निघातो यथा स्या-
 त् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसं-
 ज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि

प्रकरणादिना विनैवेति भावः । अतदर्थेनेति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेने-
 ति । अवयवेन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद्गुणः । अवयवी तु गुणी । अर्थभा-
 वः प्रयोजनोत्पत्तिः । बल्वजस्तृणविशेषः । या च यावती चेति । अयं समुदायः
 का चिदित्यस्यार्थं वर्तते । विहृतानीति । विचिन्तनीत्यर्थः । अनर्थकस्तेति ।
 निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाभावेपि द्योत्यर्थसंज्ञावादेऽपामर्थवत्त्वं तेषां
 सिध्यत्येव संज्ञा । यस्य तु द्योत्योध्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्या-
 दिति । अर्थवदनर्थकयोरसत्यपि सामर्थ्यं संज्ञाविधानसामर्थ्यान्निघातो भवती-
 त्येके । समानवाक्यतानिमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः स चेहास्ति आ-

प्रातिपदिकसंज्ञायामेव स्वादुत्पत्तिः प्रतिबद्धा । किं त-
र्हि । एकत्वादिष्वप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषा-
मेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते ।
उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपे-
क्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मि-
न्नेवार्थे एकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेवार्थयोर्द्विव-
चनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं नैकस्मि-
न्न द्वयोरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अनर्थ-
कानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृतमिति । यदधिपरी अ-
नर्थकावित्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसंज्ञा बाधिकां कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञां शास्ति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्र-
त्ययादिति । आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः प्रत्ययो ने-
ति । कश्चात्र विशेषः । अप्रत्यय इति चेत् तिवेकादेशे
प्रतिषेधो ऽन्तवत्त्वात्* । अप्रत्यय इति चेत्तिवेकादेशे प्र-
तिषेधो वक्तव्यः । क्राण्डे कुड्रे । किं कारणम् । अ-
न्तवत्त्वात् । तिवेतिपोरेकादेशः अप्रतिपोन्तवत्स्यात् । अ-
स्त्यन्यत्तिप इति कृत्वा प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । अ-
स्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रत्ययो नेति । न प्रत्यय इ-
ति चेदूडेकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्* । न प्रत्यय इति

ख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यमिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे । नहीति ।
स्वादिविधिवाक्यस्य संख्याविधिवाक्येनैकवाक्यत्वात् । अविशेषेणेति । नानावा-
क्यताश्रयणात् । नियमश्चार्थानां न प्रत्ययानामित्यनर्थकेभ्योपि ते भवन्ति ।
अथ वेति । प्रत्ययनियमेपि दोषाभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगी
गत्युपसर्गसंज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति सं-
ज्ञाविधानं यथोक्तार्थस्य ज्ञापकं संपदति । आनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपा-
तयोः साधारणार्थतया ऽधिकदोषेत्यार्थाभावादुच्यते । न तु सर्वात्मनार्थाभा-
वात् । तिवेकादेश इति । तपस्तिशब्दादारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्त-
वत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसंज्ञाकार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तव-

चेदूडेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धूः । किं कारण-
म् । आदिवत्त्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्या-
दिवत्स्यात् । तत्र प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति किंपुनरत्र
प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्ति-
र्यथा स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते
ऊढन्तात्स्वादय इति । यदयं नोद्धात्वोरिति विभक्-
तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा द्वे ह्यत्र प्राति-
पदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयव-
स्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तयान्तवद्भावात्स्वादुत्पत्तिर्भ-
विष्यति । सुब्रूलोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात्* । सुब्रूलोपे च
प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा । तक्षा । प्र-
त्ययलक्षणेन प्रत्ययो नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दो-
षः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषे-
धो भवतीति । यदयं न डिसंबुद्धोरिति प्रतिषेधं शा-
स्ति । अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तमप्रत्यय
इति चेत्तिबेकादेशे प्रतिषेधो न तवत्त्वादिति । प्रसज्यप्र-

ज्ञावः । आदिवत्त्वादिति । परकार्यप्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भा-
वः । यदयमिति । अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
स्वादय उत्पद्यन्ते । हे इति । तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मबन्धूश-
ब्दस्य प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञेत्यूडेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्यैव प्राति-
पदिकत्वमिति न कश्चिद्दोषः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्त-
रङ्गत्वात्पूर्वमेव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते नि-
वर्तयितुमिति परिहारोक्तिः । न डिसंबुद्धोरिति । ननु हे सुराजन्निति समा-
सप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् । न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः ।
मधेयपवादा इति न्यायात् । एवं तर्हि समासेयप्रत्यय इति वर्तते । अन्यथा
सुराजाऽतिराजेत्यादौ विध्यर्थतायां संभवत्यां नियमार्थं समासग्रहणं न स्या-
त् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिसंख्याप्रधानं न च तयोर्लिङ्गयोगः । न वा-

तिषेधेष्येष दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयव-
स्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्राति-
पदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्या-
मपि वक्तव्यं स्यात् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च
नपुंसके । नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः ।
प्रातिपदिकस्य । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥
कृतद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ समासग्रहणं किमर्थम् । समा-
सग्रहणउक्तम् । किमुक्तम् । अर्थवत्समुदायानां समा-
सग्रहणं नियमार्थमिति । कृतद्धित ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रा-
तिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । नपुंसक-
ह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिबन्निवृत्त्यर्थम् । नपुंसकह्र-
स्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते तिबन्निवृत्त्यर्थं, तिबन्त-
स्य ह्रस्वत्वं मा भूत् काण्डे कुड्ये रमते ब्राह्मणकुलमि-
ति । अव्ययप्रतिषेधः* । अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
इह मा भूत् । दोषा ब्राह्मणकुलं दिवा ब्राह्मणकुलमिति ।
स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्राव्ययं नपुंसके वर्तते ।
किं तर्हि । अधिकरणमत्राव्ययं नपुंसकस्य । इह त-
र्हि प्राप्नोति । काण्डीभूतं वृषलकुलं कुड्योभूतं वृषल-
कुलमिति । न वा लिङ्गाभावात्* । न वा वक्तव्यम् । किं
कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किं पुनर-

न्तवद्भावेनार्थः शक्योतिदेष्टुमिति न भवति ह्रस्वः । अथ वा नपुंसकत्वं प्राति-
पदिकार्थस्यैव संभवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमि-
त्यन्तवद्भावेन यत्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाभावः । अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थव-
त्तदुदाहरणं व्युत्पत्तौ तु कृदन्तत्वादेव सिध्यतीति पृथगस्यारम्भोनर्थकः स्यात् ।
अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः । ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिक-
ग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव संभवति । द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव
संभवति न तु सुबन्तस्य शक्तिप्रधानत्वान्नापि तिङन्तस्य क्रियाप्रधानत्वादिति
प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं

यमव्ययस्यैव परिहारः आहोस्वित्तिबन्तस्यापि परि-
हारः । तिबन्तस्यापीत्याह । कथम् । अव्ययं हि किं
चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित्क्रियाप्रधानम् । उच्चैर्नी-
चैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम् । हिरूक् पृथगिति क्रियाप्र-
धानम् । तिबन्तं चापि किं चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किं चि-
त्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुडे इति विभक्त्यर्थप्रधानं, र-
मते ब्राह्मणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयो-
र्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
क्रियमाणेपि हि प्रातिपदिकग्रहणे इह प्रसज्येत । का-
ण्डे कुडे । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे । अव्ययवस्यापि
समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयो-
रेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभाभ्यामिति व-
क्तव्यं स्याद् ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्येति । किं च नपुंसके ।
नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः । प्रातिप-
दिकस्य । यजेकादेशदीर्घैस्त्वेषु प्रतिषेधः * । यजेकादेश-

सुबन्तस्यापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यद्येव साधनाश्रयां संख्या-
माख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णितन्या-
येनाव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । दोषासहचरित-
त्वाद्ब्राह्मणकुलमेव दोषाशब्देनोच्यते इति ऋक्सप्रसङ्गः । नात्राव्ययमिति । दो-
षाशब्दो रात्रावित्यर्थे वर्तते दिवाशब्दोप्यहनीत्यत्रेति । ब्राह्मणकुलसाधनानां
क्रियाणामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति । दोषा दृश्यते
चरत्यधीते वेति । आधेयव्यवधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूत-
मिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां चिप्रत्ययः । हयोरप्यत्र तयोर्नपुंसक-
त्वाद् ऋक्सप्रसङ्गः । कृते ऋस्त्वौ चैति दीर्घो भविष्यतीति चेत् । ऋक्स्य
बहिरङ्गत्वाद्दीर्घे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वाद्दीर्घाप्रसङ्गः । एवं रमते इत्यत्रापि ऋस्त्वे सति
टेरेत्त्वस्याप्रसङ्गः । न वेति । असत्त्ववाचित्वादव्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपादयत-
इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्यातस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसंख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं
न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने विचित्रत्वाद्भावशक्तीनाम् । काण्डे तिष्ठत इत्यत्रापि
संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वायोगः । अवश्यमिति । यदाव्यवधर्मेण समुदायो

दीर्घैतत्त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय । युगवर-
 प्रार्थम् । युगवरत्रेभ्यः । यजेकादेशदीर्घैतत्त्वेषु बहिरङ्ग-
 लक्षणत्वात्सिद्धम् * । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्तरङ्गं
 ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ गोस्त्रियोरुपसर्ज-
 नस्य ॥४८॥ उपसर्जनह्रस्वत्वे च* । किम् । यजेकादेशदीर्घै-
 त्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । अतिखट्वाय । अतिखट्वार्थम् ।
 अतिखट्वेभ्यः । उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् । बहिरङ्ग-
 लक्षणत्वात्सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा एते विधयः । अन्त-
 रङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । गोटाङ्ग्रहणं
 कृन्निवृत्त्यर्थम्* । गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं टा-
 डिति । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहा-
 रः । टापः प्रभृत्या ष्यङो ङकारात् । किं प्रयोजनम् ।
 कृन्निवृत्त्यर्थम् । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भू-
 दिति । अतितन्त्रीरतिश्रीरतिलक्ष्मीरिति । तत्र हि व-
 क्तव्यमान वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्व-
 रितेनाधिकारगतिर्भवति । स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये
 विहितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते स्वरितेनाधिकारगति-
 र्भवतीति न दोषो भवति यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भव-

व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात् तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ऋस्वः ।
 यस्य त्ववयवहारकं तस्य मा भूत् । अथ वा तस्यैवानुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः ।
 विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ऋस्वाभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिक-
 ग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भवा-
 त् । तेनान्तवज्जावादतिदिष्टप्रातिपदिकस्य ऋस्वाभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घं
 कृते पुनर्ऋस्वः पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृन्नि-
 वृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाज्जेदेनानिर्देशः । भाष्यकारस्तु
 तदेव विभज्य व्याचष्टे । कृत्स्त्रियाश्चेति । स्वरितेनेति । स्वरितेनाधिकार इति
 योगीनेकधा व्याख्यातः । ततश्च यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्र तदधिकारो
 गृह्यते इत्ययमपि तस्यार्थः । स्त्रियां कृत्स्त्रित्वेनप्रकरणविहितानां तु ऋस्वभा-

ति तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति ।
 इह न प्राप्नोति । अतिराजकुमारितिसेनानीकुमाररि-
 ति । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तत् । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्व-
 चनम् * । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वः
 श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसो विद्यमानश्रेयसो । पूर्वपदस्य
 च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम्* । पूर्वपदस्य च प्र-
 तिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । गोसमासनिवृत्त्यर्थ-
 म् । गोनिवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं ता-
 वत् गोकुलं गोक्षीरं गोपालक इति । समासनिवृत्त्यर्थम् ।
 राजकुमारीपुत्रः सेनानीकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते
 समासनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरसमासोपि किं चित्पूर्व-
 पदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् । स्वयन्तस्य प्रातिपदिकस्यो-
 पसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । न चान्तरेण समासं
 स्वयन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति ख-
 द्वापादो मालापाद इति । एकादेशे कृतेन्तवद्भावा-
 त्प्राप्नोति । उभयस्य आश्रयणे नान्तादिवत् । गोनिवृत्त्य-

वित्वाभावादग्रहणम् । अस्त्रीप्रत्यये नेत्येवं तदिति । नतु थङ्ः सम्प्रसारणमि-
 त्यत्रातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणाभावार्थमनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषय-
 स्तदादिनियमप्रतिषेधः प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वाद्विह नियमेन भाष्यम् । नैष
 दोषः । क्व चिदुपसर्जनेपि तदादिनियमो न भविष्यति । हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्र
 दीर्घग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशांबिरतिखट्वा इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्याबन्तत्वा-
 त्कुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र कौम्भ-
 कारेयो न सिद्धतीत्युक्तं यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाभा-
 वात् कुम्भकारीशब्दात् ङक् भविष्यति । नैष दोषः । तदादिनियमाभावे का-
 रीशब्दादपि कदाचित् ङक् स्यात् । पुंवद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः
 श्रूयते न तु ङस्त्वत्वं प्रतिपद्यते तथेयसोपि पर इत्यर्थः । गोकुलमिति । प्रथ-
 मानिर्दिष्टमिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । राजकुमारीपुत्र इति । राजकुमारी-
 शब्दः समासप्रातिपदिकम् । इह तु कुमारीपुत्र इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्त-

र्थेन तावन्नार्थः । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य
 ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । न चैतद्गोन्तम् । ननु चैतदपि-
 व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिप-
 दिकेन । समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । स्त्रयन्तस्य प्रा-
 तिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । अप्रधा-
 नमुपसर्जनमिति च संबन्धिशब्दावेतौ । तत्र संबन्धा-
 देतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्योन्तो भवती-
 ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेपि हि प्रति-
 षेधे इह प्रसज्येत । पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमा-
 रीप्रियः । दशकुमारीप्रिय इति । कपि च * । कपि च
 प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः । बहुवृषलीकः ।
 द्वन्द्वे च * । द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूर्यौ ।
 उक्तं वा * । किमुक्तम् । कपि तावदुक्तं न कपीति प्र-
 तिषेध इति । नैतदस्त्युक्तम् । केण इति या ह्रस्वप्रा-
 तिस्तस्याः प्रतिषेध इति । कुत एतत् । अनन्तरस्य वि-

त्वात् प्रातिपदिकत्वाभावः । उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्च हाश्रीयते ।
 तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत् तदा स्त्रीप्रत्ययः परी नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्यय-
 स्यादिवत् । तदा प्रातिपदिकत्वाभावः । गोन्तस्येति । उपसर्जनगृहणेन गोस्त्रि-
 यौ विशेष्यते पश्चात् ताभ्यां प्रातिपदिकमिति तदन्तविधिः । गृहणवर्तित्वे तच्च
 प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपतिष्ठते । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु रोण्या अण
 तस्य चेत्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष इति व्याख्यानात् स्वरूपमित्यस्यानुवृत्त्यनु-
 ज्ञानात् गोकुलमिति ऋस्वः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः । स्वं रूपमिति नानुवर्तते ।
 तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे येन विधिस्तदन्तत्वे इति प्रयोजनमुक्तं तस्य चेत्येतत् तु
 तत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य । अगोपुत्र इत्यत्रापि न भवति । अत्र ह्य-
 न्यत्राप्रातिपदिकं गोन्तम् । अन्यत्रापि गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । पञ्चकुमारीप्रिय
 इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः
 पूर्वपदं भवति । कपि चेति । अन्तरङ्गत्वाद् ऋस्वः प्राप्नोति ततः कविति भावः ।
 कपीति च विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूर्याविति । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधा-
 न्यादनेकमित्यस्यानुवृत्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम् । अ-

धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।
 यो हि मन्यते या च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः
 प्रतिषेध इति । इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत । प्रि-
 यं ग्रामणि ब्राह्मणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः । प्रियसेना-
 निकः । इदं तर्ह्युक्तम् । कपि कृते अनन्त्यत्वाद् ह्रस्व-
 त्वं न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं कप् क्रियतां ह्रस्व-
 त्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं
 ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतरः कप् । ननु चायं कप् समासा-
 न्त इत्युच्यते । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां प-
 दानां समासः न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत् प्र-
 तीक्षते । द्वन्द्वेष्युक्तम् । किमुक्तम् । परवल्लिङ्गमिति ।
 शब्दशब्दार्थाविति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशि-
 कस्य श्रवणं भविष्यति । गोस्त्रियोः ॥ लुक्तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥
 तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः* । अवन्ती ।
 कुन्ती । कुरूः । तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधो ऽलु-
 कपरत्वात्* । तद्धितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थ-
 कः प्रतिषेधो प्रतिषेधः । लुक्स्मान्न भवति । अलुक्प्र-

नन्त्यत्वादिति । समासान्त इति वचनात् कवेव समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्य-
 यान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति । परत्वात्कविति । सावकाशश्च कप् बहुय-
 वागूक इत्यादौ । अन्तरङ्गमिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्ष-
 त्वात् कप् तु समासविशेषं बहुव्रीहिं नद्युत्तरपदमपेक्षत इति बहिरङ्गः । अन्त-
 रङ्गतर इति । पराभ्युपगमापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । तादर्थ्यादिति । ततश्चावयवा-
 पेक्षत्वात्कपः समुदायापेक्षो ऋसो बहिरङ्गः । इन्धेष्युक्तमिति । परिहारान्तर-
 मप्यत्रास्ति । अवयवार्थावेव परस्परसहितौ इन्धार्थ इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वा-
 भाव इति । लुक्तद्धित । अवन्त्यादीनामिति । अवन्तीत्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उप-
 सर्जनं स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति लुक् तद्धितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादि-
 ति । यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्धितस्य लुक् तत्र लुको भाव्यमत्र तु कृते
 लुकि स्त्रीप्रत्ययः कृतः । नहीति । लुको नीरूपत्वाद् बुद्धिपरिकल्पितं तु

रत्वात् । लुकीत्युच्यते न चात्र लुकं पश्यामः । लुकीति
 नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम् । नहि लुका पौर्वाप-
 र्यमस्ति । का तर्हि । सत्सप्तमी । लुकि सतीति । स-
 त्सप्तमी चेत् प्रोप्नोति । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सद्
 आचार्यो न व्यपदिशति । किम् । उपसर्जनस्येति वर्त-
 ते इति । न च जातिरुपसर्जनम् । लुक्तद्धि ॥ इद्गोण्याः ॥ ५०॥
 इद्गोण्या नेति वक्तव्यम् । गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ
 इत्त्वेन । का रूपसिद्धिः । पञ्चगोणिर्दशगोणिः । ह्रस्वता
 हि विधीयते । ह्रस्वत्वमत्र विधीयते । गोस्त्रियोरुपस-
 र्जनस्येति । इति वा वचने तावत् । इदित्येवोच्येत नेति
 वा । कोन्वत्र विशेषः । मात्रार्थं वा कृतं भवेत् । अथ
 वा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदम् । गोणिः ।
 अपर आह । गोण्या इत्त्वं प्रकरणात् । अशिष्यं गोण्या
 इत्त्वम् । किं कारणम् । प्रकरणात् । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् ।
 ह्रस्व इति वर्तते । न तु सूच्याः । सूच्यादर्थमथापि

लुकः परत्वमाश्रित्य वार्तिककृतोक्तमलुक्परत्वादिति । न च जातिरिति । उप-
 सर्जनगृहणेन स्त्रीप्रत्ययो विशेष्यते । अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते न शास्त्रीय-
 मसंभवात् । अवन्तीत्यत्र चापत्यलक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत-
 इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ऋस्वाभावः । आसलकमित्यादौ तु तद्धितान्ता-
 त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा लिङ्गविशिष्टस्यैवोपादानात्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उप-
 स्थानाभावः । कुरुरित्यत्रापि उभयत आश्रयणे नान्तादिबद्धित्वात्प्रातिपदिक-
 त्वम् । इद्गोण्याः । इति वा वचनइति । इतीति सप्तमी । इच्छेद्युच्यमाने गौ-
 रवाभाव इत्यर्थः । गौणिरिति । यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे
 सिद्धत्वेव ऋस्वत्वम् । तस्माद्व्ययमाविधाने परिमाणगृहणस्य प्रयोजनम् । तद्धि-
 तमन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादि-
 ति । एवं चानुपसर्जनत्वादमेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्तो ऋसु इति इत्त्वं
 विधीयते । सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः । एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते न तु
 तद्धितलुकीति । तेन यत्र सुार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्यास्यते तत्रैवविधिर्ऋसुत्वं
 तु न स्यादप्रातिपदिकत्वात् । अशिष्यमिति । गोस्त्रियोरित्यस्यानन्तरं गोण्या

वा । सूच्याद्यर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः । दशसूचिः ।
 इद्गोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते । इति
 वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् । गोण्या
 इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥ १ ॥ लुपि
 युक्तवद्वाक्तिवचने ॥ ५१ ॥ व्यक्तवचने इति किमर्थ-
 म् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः तस्य ग्राम-
 स्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्याद्विभाषौषधिवनस्प-
 तिभ्य इति णत्वं प्रसज्येत । अपर आह । कटुकवदर्या
 अदूरभवो ग्रामः कटुकवदरी । षष्ठी युक्तवद्वावेन मा-
 भूदिति । अथ व्यक्तवचने इत्यप्युच्यमाने कस्मादे-
 वात्र न भवति । षष्ठ्यपि हि वचनम् । नेदं पारिभाषि-
 कस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि । अन्वर्थग्रहणमुच्य-
 ते वचनमिति । एवमपि षष्ठी प्राप्नोति । षष्ठ्यपि ह्यु-
 च्यते । लुपोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भ-
 वितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति ।

इति लुगपवादङ्गस्यार्थं वक्तव्यम् । न तु सूच्या इति । इत्त्वं प्राप्नोतीति शेषः । क-
 चित् ननु सूच्या इति पाठः । तत्रेत्त्वमिष्यतइत्यध्याहारः । इद्गोण्ये सति योग-
 विभागो लभ्यते । गोणिरिति तु मात्रचो लोपेन सिद्धयति । लुपि । प्रकृत्यर्थसंब-
 न्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये प्रत्ययार्थं अतिदिश्येते । शिरीषा इति वरणादित्वादणौ लुप् ।
 ग्रामवाचित्वादनस्पतिवाचित्वाभावात्तत्वाभावः । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इत्ययं
 भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलाभावेपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतित्वम् । ष-
 ष्ठीति प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेतिदेशात्षष्ठीप्रसङ्गः । षष्ठ्यपीति ।
 वचनशब्देन श्लोकवचनादयः प्रत्यया उच्यन्ते तत्र वाक्यावस्थायां षष्ठीदर्शनात्त-
 स्या एवात्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसंज्ञाविधानकाले अनु-
 निष्ठादी वचनशब्देऽपि संज्ञात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः परिभाषिकं वचनमुच्यते ।
 अन्वर्थग्रहणमिति । संख्यालक्षणीर्थोतिदिश्यतइत्यर्थः । षष्ठ्यपि ह्युच्यतइति ।
 संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम् । षष्ठ्यपि संख्यायाः प्रतिपादिकेति
 भावः । षष्ठीशब्देन च षष्ठ्यर्थः संख्यालक्षणी ऽभिधीयते । अथ वा षष्ठ्यप्युच्यते
 संख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुपोक्तत्वादिति । लुप्तवचरितेन शब्देनोक्तत्वादिति-

प्रातिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रागपि वृत्ते-
 र्युक्तं वृत्तं चापीह यावता युक्तम् । वक्तुश्च कामचारः
 प्राग् वृत्तेर्लिङ्गसंख्येयेप्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरंवृ-
 त्तं चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च युक्तम्* । वृत्ते च
 युक्तवद्भावो विधीयते । कामचारश्च प्रयोक्तुः । प्राग्वृत्तेर्ये
 लिङ्गसंख्ये ते अतिदेष्टुम् । वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते ।
 यावता कामचारः । वृत्तस्य लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते न
 प्राग्वृत्तेर्ये । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अन्यत्राभिधेयस्य
 व्यक्तिवचनाभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः* । अन्यत्राभिधेय-
 वल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । क्वान्यत्र । लुकि । लवणः सू-
 पः । लवणा यवागूः । लवणं शाकमिति । अन्यत्राभि-
 धेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेय-

त्यर्थः । अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इतिव्यतिरेकाभाव
 इत्यर्थः । प्रातिदेशिकीति । संख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्त-
 व्यः । वाक्ये च षष्ठी दृश्यते इति तस्या एव च प्रसङ्गः । प्रागपीति । प्र-
 त्ययार्थेन प्रकृतिवाच्यं वस्तु संबद्धं वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः । वक्तु-
 श्चेति । चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग् वृत्तेरित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तत्तत्वायमर्थः । प्रा-
 ग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये चशब्दात् वृत्तस्य ये ते अतिदेष्टुं कामचारः । वृत्तस्येति । प्र-
 त्यासत्त्येति भावः । वृत्तावुपसर्जनस्यापि क्व चित्संख्याविशेषावगतिर्भवति ।
 यथा तावकीनो मामकीन इत्यादेशात् संख्याभेदावगमः । तथेहप्रत्यायार्थे अति-
 दिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः । यथा आदेशे प्रथमासामानाधिकरण्य-
 दर्शनात् लटि तदवगतिः । तच्च च वृत्तावुपसर्जनं प्रधानार्थमभिधत्तइति व्यति-
 रेकाभावात् संख्यामात्रप्रतिबद्धा प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव भवति । क्व चिद-
 धिको ग्रन्थः पठ्यते । अथ वा प्राग् वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते । षष्ठी क-
 स्मान्न भवति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति तत्रायमर्थः । वाक्यावस्थायां
 प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदिश्येते षष्ठी तु व्यतिरेकनिबन्धना । न चेह
 प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकोऽस्ति । न च व्यतिरेकसहिता संख्या अतिदिश्यते । संख्या-
 मात्रातिदेशे संबन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात् । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्यतिदेशं
 लिङ्गसंख्ये सिद्धे । यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति प्रश्नः । अन्यत्रेति । अभेदं लिङ्ग-
 संख्यायोरान्वित्य वार्तिककारेण पठितम् । भाष्यकारस्तु वाचकभेदनिबन्धनभेदा-

वलिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते आभिधानवत्स्युरि-
 ति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनु-
 देशः । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं
 तर्हीति । लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगतिर्नीपपद्यते* । लु-
 ब्नामेयमदर्शनस्य संज्ञा क्रियते । न चादर्शनस्य लि-
 ङ्गसंख्ये शक्येते अतिदेष्टुं लुपो ऽदर्शनसंज्ञित्वादर्थगति
 र्नीपपद्यते । न वा ऽदर्शनस्याशक्यत्वादर्थगतिः साह-
 चर्यात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अदर्शनस्या-
 शक्यत्वात् । अदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टु-
 मिति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य गतिर्भवि-
 ष्यति । साहचर्यात् । योगाभावाच्चान्यस्य* । अदर्शनेन
 योगो नास्तीति कृत्वा अदर्शनसहचरितो योर्थस्तस्य ग-
 तिर्भविष्यति साहचर्यात् । समासउत्तरपदस्य बहुवचनस्य
 लुपः* । समासे उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तव-
 द्वावो वक्तव्यः । मधुरा पञ्चालाः । किं प्रयोजनम् ।
 नियमार्थम् । समासउत्तरपदस्यैव । क्व मा भूत् । प-
 ञ्चालमधुरे इति । लुपि युक्तवत् ॥ विशेषणानां चा-
 जातेः॥५२॥कथमिदं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति आ-
 होस्विज्जातेर्यानि विशेषणानीति । किं चातः । यदि वि-
 ज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति । सिद्धं पञ्चाला जनपद इ-

वसायेनवतिनाव्यावष्टे अभिधेयवदिति । अभिधानवदिति । अभिधानशब्देनोपस-
 र्जनमभिधीयते । तेन हि प्रधानार्थो अभिधीयते । तस्य चार्थद्वारको लिङ्गसंख्यायोगः ।
 न वा दर्शनस्येति । अभावरूपत्वादिति भावः । योगाभावादिति । अदर्शनेन
 प्रकृत्यर्थेन युक्त इत्यर्थः । मधुरा पञ्चाला इति । वर्तपदार्था एवापेक्षितपरस्य-
 रा इन्द्रार्थ इति सिद्धे नियमः क्रियते । अत एव मधुरा गोदा इति भवति न तु
 मधुरा गोदाविति । इन्मे पि गोदार्थस्य द्वित्वानतिक्रमात् । विशेष । कथमि-
 ति । किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः । विशेषणानां युक्तवद्वाक्तिवचने जाति-

ति । सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति । न सिद्ध्यति । अथ विज्ञायते जातेर्यानि विशेषणानीति । सिद्धं सुभिक्षः संपन्नपानीयः बहुमाल्यफल इति । पञ्चाला जनपद इति न सिद्ध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते जातिर्यद्विशेषणमिति नापि जातेर्यानि विशेषणानीति । कथं तर्हि विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति । आ जातेः । आजातिप्रयोगात् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम्* । जातिनिवृत्त्यर्थो ऽयमारम्भः । किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थ इति । न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति । समानाधिकरणत्वासिद्धम्* । सामानाधिकरण्याद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो ऽनेन । लुपोन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । कान्यत्र । बदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशान्न तद् लिङ्गं जहाति । न तर्हीदानीमयं

यदा विशेषणं तदा नेति । अथ वैयधिकरणेन जातेर्यानि विशेषणानि तेषां नेति । अजातेरिति चासमर्थसमासः । भवति न नञः सम्बन्धात् । उभयथा चाव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः । आजातिप्रयोगादिति । सूत्रे आङः प्रज्ञे षो न तु नञः । अत्रायमर्थः । तावदुक्तवद्भावो भवति यावज्जातिर्न प्रक्रान्ता यदा तु जातिः प्रक्रम्यते विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा तदा युक्तवद्भावो न भवतीति । बदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां बदर्युपनिपाते तल्लिङ्गसंख्यायोगः । वृक्षोपनिपाते तु वृक्षाश्रयलिङ्गसंख्यायोगः । आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यथा सा ऽऽविष्टलिङ्गा नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सङ्गावेषि केन चिच्छब्देन किं चिल्लिङ्गं प्रतयायतइति शब्दविशेषापेक्षयाविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशादिति । जातेरुत्पत्तिविनाशयोगात् । शब्दव्यवहारगतावुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते तेनासंसारं यावच्छब्दे व्यवहारस्तावज्जातेर्निय-

योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र
तत्रोच्यते । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवच-
नानि भवन्तीति । तदनेन क्रियते । हरीतक्यादिषु व्य-
क्तिः * । हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्तवद्भावेन । ह-
रीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि । खलतिकादिषु
वचनम् * । खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन ।
खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं व-
नानि । मनुष्यलुपि प्रतिषेधः * । मनुष्यलुपि प्रतिषेधो
वक्तव्यः । चञ्चा अभिरूपः । वध्निका दर्शनीयः ॥ तद-
शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥५३॥ किं या एताः कृत्रिमाष्टिघु-

तलिङ्गत्वमित्यर्थः । गुणवचनानामिति । पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । पदे
हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्त-
रनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति श्रुतं पटा इति प्राप्ते भाविनी बहिरङ्गस्याश्रयस्य
सम्बन्धिन्यौ लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपादयते । विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः ।
युक्तवद्भाववचने । आश्रयवलिङ्गसंख्ये इत्यर्थः । यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदायम-
नुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात् । तद-
तयोर्लिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात् । यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्तवद्भावः ।
हरीतक्यादिष्विति । नियमार्थमेतत् । तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति । खलतिक
इति । खलतिको नाम पर्वतस्तस्यादूरभवानि वनानीति लिङ्गमभिधेयाश्रयमेव
भवति । मनुष्यलुपीति । विशेषणानामयं प्रतिषेधः । तेन चञ्चाभिरूप इत्यभि-
धेयाश्रये लिङ्गसंख्ये भवतः । दण्डमयः पुरुषश्चञ्चा तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा । संज्ञा-
यामिति विहितस्य कनो लुम्भनुयइति लुप् । तदशिष्यम् । किं या एता इति ।
प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः । नेत्याहेति । प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । नहि टि-
ष्ठुमादिसंज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावशास्त्रस्याश्रित्यत्वे हेतुरूपपदयते सम्बन्धाभा-
वात् । संज्ञानमिति । अवगमः सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथापी दाराः सिकता
वर्षा इत्युक्ते लिङ्गसंख्याविशेषावगतिरुत्पद्यमाना प्रमाणम् । एवं पञ्चाला वर-
णा इत्यादावपि । न च पञ्चालादयो यौगिका अपि तु जनपदादीनां संज्ञास्त-
तो योगानवगमात् तद्विती नोत्पद्यते इति लुबपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां
लिङ्गनां सर्वत्र भावात् केन चिच्छब्देन प्रत्याख्यमानं वस्तु कस्य चिद्विङ्गस्य
व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा । बहुत्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चा-
न्यत्र समारोप्यतइति संख्यायोगीपि सिद्धः । एका सिकतेत्यादपि शिष्टप्रयोग-

भादिसंज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् । नेत्याह । संज्ञानं संज्ञा ।
 तदशिष्यम् ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या-
 म् ॥ ५८ ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । बहुवचनेर्थास्तत्र
 युक्तं बहुवचनम् । तददेकवचने शासितव्ये बहुवचनं
 शिष्यते एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति नाम वक्त-
 व्यम् । अत उत्तरं पठति । जात्याख्यायां सामान्या-
 भिधानादैकार्थ्यम्* । जात्याख्यायां सामान्याभिधानादै-
 कार्थ्यं भविष्यति । यत्तद् व्रीहौ व्रीहित्वम् । यवे यवत्वम् ।
 गार्ग्ये गार्ग्यत्वम् । तदेकं, तच्च विवक्षितं तस्यैकत्वादे-
 कवचनमेव प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति ।
 तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति जात्याख्यायामेकस्मिन्
 बहुवचनमेवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
 किं तर्हीति । तत्रैकवचनादेशे उक्तम्* । किमुक्तम् । व्री-
 हिभ्य आगत इत्यत्र चेड्ङितीति गुणः प्राप्नोतीति ।
 नैष दोषः । अर्थातिदेशात्सिद्धम्* । अर्थातिदेशोयम् ।
 नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्र-
 हणम् । उच्यते वचनम् । बहूनामर्थानां वचनं बहुव-
 चनमिति । यावद् ब्रूयादेकोर्थी बहुवद्ववतीति तावदेक-
 स्मिन् बहुवचनमिति । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः* । संख्या-

दर्शनात् सिध्यति । जातया । जातिरूपलक्षणम् । द्रव्यं तु शब्दार्थ इति दर्शना-
 श्रयेणाह । इदमयुक्तमिति । बहुष्वेकवचनमिति । अत्र पक्षे जातिरूपलक्षणे-
 नाख्या जातयाख्येति व्याख्यानम् । जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह । जातया-
 ख्यायामिति । गार्ग्ये गार्ग्यत्वमिति । गोत्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमादेतदुक्तम् ।
 बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याभावात् । एकस्मिंस्तु पिण्डे अवस्थामेदानुगता
 डित्यत्वादिका जातिर्जातयाख्यायामिति वचनसामर्थ्यान्न गृह्यते । जातिपदा-
 र्थवादिमते हि सर्वे शब्दा जातरथाभिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया
 जातिराश्रीयते । बहूनामिति । बहूनामर्थानां बहुत्वमेवोच्यते इतीकस्मिन्नर्थे

प्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको ब्रूहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति । एको यवः संपन्नः सुभिक्षं करोति । अस्मदो नामयुवप्रत्यययोश्च* । अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नामप्रयोगे, अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे, अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि । युवग्रहणेन नार्थः । अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि । अपर आह । अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि । अशिष्यं वा बहुवत् पृथक्ताभिधानात्* । अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् । पृथक्ताभिधानात् । पृथक्त्वेन हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहवस्तेषां स्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते पृथक्ताभिधानादिति । यावता इदानीमेवोक्तं जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यमिति । जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम्* । जातिशब्देन हि द्रव्यमभिधीयते जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमभिधीयत इति । एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति अस्त्यत्र कां चिद्गां पश्यसीति । स पश्यति । पश्यति चायं गाः पृच्छति च कां चिदत्र गां पश्यसीति । नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितमिति । तदादा द्रव्याभिधानं

बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद्वचनं भवतीति नास्ति स्थान्यदेशभावः । एवं तिथ्यपुनर्वसोरित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थान्तिदेशात्स्थान्यादेशभावाभावः । संख्याप्रयोग इति । एकस्यैव बहुत्वातिदेशः क्रियमाण एकशब्दप्रयोगेपि प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । उभयपदार्थपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यगतुमाह । अशिष्यमिति । तत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं कदा

तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा सामान्याभिधानं त-
 दैकवचनं भविष्यति । जात्याख्यायाम् ॥ अस्मदो द्वयो-
 श्च ॥ ५९ ॥ अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । अहं
 ब्रवीमि । आवां ब्रूवः । वयं ब्रूमः । इमानीन्द्रियाणि
 कदा चित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तदाथो ।
 इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति । अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणो-
 तीति । कदा चित्पारतन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति ।
 अनेनाक्षणा सुष्ठु पश्यामि । अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणो-
 मीति । तदादा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भ-
 विष्यति । यदा पारतन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भवि-
 ष्यतः । अस्मदो ॥ फल्गुनी प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥
 अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । उदिते पूर्वे फ-
 ल्गुन्यौ । उदिताः पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे ।
 उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रम-
 सि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेर्थास्तत्र युक्तं बहुवच-
 नम् । यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ।
 फल्गुनी ॥ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ विशाख-
 योश्च ॥ ६२ ॥ इमावपि योगौ शक्यावकर्तुम् । कथम् ।
 पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णेति सिद्धम् * ।
 पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण इत्येव सिद्धम् ॥
 तिष्ठपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्य-

चिद् द्रव्यस्येति यथेष्टप्रयोग उपपद्यते । अस्मदः । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चे-
 तरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संविधात्वात् कर्तृत्वविवक्षेति वयं पश्याम इ-
 त्यादि सिद्धम् । शरीरद्वयेन्द्रियेष्वप्यहंकारोत्पादाद्वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधा-
 नात् पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं ब्रवीमि इत्येकवचनंसिद्धम् । यु-
 षट्सदोश्चैकशेषेऽसदोर्द्वयाभिधानाद्विवचनमिति नार्थो योगेन । संप्रत्ययप्रा-

म् ॥६३॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति किमर्थम् । कृत्तिकारोहिण्यः ।
 नक्षत्रइति किमर्थम् । तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसू च
 माणवकौ तिष्यपुनर्वसवः । अथ नक्षत्रइति वर्तमाने
 पुनर्नक्षत्रग्रहणं किमर्थम् । अयं तिष्यपुनर्वसुशब्दो ऽस्त्ये-
 व ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तदथा
 बहवस्तिष्यपुनर्वसवोतिक्रान्ताः कतरेण तिष्येण गत
 इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम् । अथ वा
 नक्षत्रइति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् ।
 विदेशस्थमपि तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव
 यथा स्यात् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपो वक्तव्य
 इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति । अथ वा नक्षत्र-
 इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं तिष्यपुन-
 र्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू

माण्वाच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् । फलुनी । बहवस्त्वर्थी इति । अ-
 मावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण नक्षत्राणां योगोऽस्त्येवेति तदा-
 पि बहुवचनमर्द्धर्चाः कृत्रिण इत्यादित्यायेन सिद्धम् । एकस्यां तु तारायां फल-
 गुमीशब्दो न वर्ततइति एकवचनाभावः । सर्वत्र लौकिकः प्रयोगः प्रामाण्ये-
 नाश्रीयते इत्यनवस्था न भवति । तिष्य । नक्षत्र इति किमर्थमिति । तिष्यपु-
 नर्वसवो माणवका इत्यत्र गौणार्थत्वात् भविष्यतीति प्रश्नः । उत्तरवादिनस्त्वय-
 मभिप्रायः । तिष्येण युक्तः कालस्तिष्यस्तिष्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वा-
 त्नास्ति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्ततइति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमा-
 णवकयोर्निवृत्तिः सिद्धा तत्र किं द्वितीयेन नक्षत्रग्रहणेन । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः
 कालः बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्यैव कालस्यैकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः
 स्यात् । यथा ऽकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिध्यते न कालकर्मिति मास-
 मास्यते देवदत्तेनैत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्र-
 ग्रहणेन बहिरङ्गोपि माणवको निवर्त्यते । ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्वयो-
 रपि कालमाणवकयोर्निवृत्तिः सिद्धैवेत्याह । अथ वेति । तिष्यपुनर्वस्वोरिति
 योगविभागः क्रियते नक्षत्रइति चानुवर्तते तेन यत्किं चित्तिष्यपुनर्वस्वोः कार्यं
 तन्नक्षत्रग्रहणैरेव भवतीत्यर्थः । यलोपे कृतमेव नक्षत्रग्रहणमित्यभिप्रायेण
 आह । अथ वेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्तार्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणम् । पुनर्नक्ष-

सिध्यपुनर्वसू । अथ द्वन्द्वइति किमर्थम् । यस्तिष्य-
स्तौ पुनर्वसू येषां ते इमे तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धाः ।
बहुवचनस्येति किमर्थम् । उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं
चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्ववतीति अप्राणि-
नामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि सिद्धे सति य-
द्वहुवचनग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो
विभाषयैकवद्ववतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
बाभ्रवशालङ्कायनं बाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भव-
ति । अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भ-
वन्तः ॥ इति महाभाष्ये द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥
सरूपाणामेक शेष एकविभक्तौ ॥६१॥ रूपग्रहणं किम-
र्थम् । समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमा-

त्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवायमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्यायाणामपि
ग्रहणसिद्धिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । के चिदाहुः । पुरुषा अन्यपदार्थः
नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः । नक्षत्रवृत्तेः समा-
सस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीत्यवयवेन विग्रहः । समु-
दायः समासार्थ इति तिष्यादय एव विपर्यासविषया बहुव्रीहिणोच्यन्तइत्यस्ति
प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्वइति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम् । यावता जातिप्रदेशेषु
भिन्नाधारा जातिर्गृह्यते न त्ववस्थामेदकल्पितमेदैकवस्तुविषया । एवं तर्हि
प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः संभवतीति न
कश्चिद्दोषः । सर्वो द्वन्द्व इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्ववति । प्राणिद्व-
न्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्धस्यार्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यते । एकवद्भाव-
प्रकरणं हि विषयविभागार्थमारब्धम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव न तु प्रा-
ण्यङ्गादीनामेव समाहार इति । ततस्तत्प्रकरणानुपात्तानां समाहारेतरैर-
योगयोर्द्वन्द्वः सिद्ध एव । अथ वेति । नह्येतेषु लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध
इति भावः । प्राणा एवेति । तदधीनस्थितित्वाप्राणिनामेत एव प्राणा उच्यन्ते ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे द्विती-
यमाह्निकम् ॥ सरूपा । रूपग्रहणमिति । रूपस्यान्तरङ्गत्वादहेयत्वद्रूपदेशानपे-
क्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च समानानामित्यु-
च्यमाने भवति । रूढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । सरूपाणा-

ने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोर्थश्च तत्रैव स्याद् वृक्षाः
प्लक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा माषा इति । रू-
पग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमि-
त्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् । अथैकग्रहणं
किमर्थम् । सरूपाणां शेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमा-
ने द्विवहोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रिय-
माणेन दोषो भवति । अथ शेषग्रहणं किमर्थम् । स-
रूपाणामेक एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने आदेशोयं
विज्ञायेत । तत्र को दोषः । अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ । आ-
न्तर्यतो द्व्युदात्तवतः स्थानितो द्व्युदात्तवानादेशः प्र-
सज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः ।
गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यज्यो बहुष्वज्यो बहुष्वित्यु-

मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं
भवतीति प्रश्नः । शब्दोर्थश्चेति । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन चापितं व्याकरणे
रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियतइति । ततश्चार्थरूपाभ्यां समानत्वं गृह्यतेत्यर्थः । शब्द-
नुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसंबन्धिरूपं गृह्यते न तु चक्षुर्याद्यमित्याह । श्रुतौ चेति ।
श्रोत्रोपलब्धावित्यर्थः । अथ वा श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतिरुच्यते । एकग्रहणमिति । शेषणं
शेष इति भावसाधनपक्षे प्रायस्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति शेष इति
कर्मसाधनपक्षेप्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यतइति प्रश्नः । द्विव-
होरिति । द्वित्वबहुत्वविषयस्थानेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्या-
प्तिन्यायाश्रयेणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेपि संस्कार्यत्वात् प्राधा-
न्यात्संख्याया अविषक्षा स्यात् । यथा गृहं संमार्ष्टीति भावः । शेषग्रहणमिति ।
सरूपाणामेकः साधुर्भवतीति वाक्यशेषोऽप्याहरिष्यतइति भावः । आदेशोय-
मिति । प्रष्टी स्थानयोगेति नियमात् । तत्र को दोष इति । अन्तरतम एक
आदेशः प्रवर्तिष्यतइति भावः । इतरस्तु स्वरे दोषमाह । अश्वश्चाश्वश्चेति ।
द्व्युदात्तवत इति । द्व्युदात्तवन्तावश्वशब्दौ यस्य समुदायस्य स द्व्युदात्तवान्
समुदायः । आदेशोपि द्व्युदात्तवन्तादुदात्तगुणयुक्तावकारी यस्येति द्व्युदात्त-
वानुच्यते । एतच्चोपलक्षणं तेन द्व्युदात्तस्य द्व्युदात्त आदेशः प्राप्नोति । लो-
प्यलोपितेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति ।
प्रकृतिरर्थाभिदादेकैव । यज्प्रत्ययास्तु बहवः । यजाकृतेश्च एकत्वाद् व्यवधाना-

च्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यजन्तं यद्बहुषु अ-
जन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यमिह हि दोषः
स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । एकविभक्ताविति
किमर्थम् । पयः पयो जरयति वासो वासश्छादयति ब्रा-
ह्मणाभ्यां च कृतं ब्राह्मणाभ्यां च देहीति । किमर्थं पु-
नरिदमुच्यते । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधा-
नम्* । प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थ-
मिति । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेत-
स्मात्कारणाद् नैकेन शब्देनानेकस्याभिधानं प्राप्नोति ।
तत्र को दोषः । तत्रानेकार्थाभिधानेनेकशब्दत्वम्* । त-
त्रानेकार्थाभिधाने अनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते च

भाषादनेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तच्च गर्गं य य इति स्थिते
यदा गर्गशब्दमुक्त्वा प्रत्यायानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा तस्य बह्वर्थं
त्वाल्लुक् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः
सप्रकृतिकः क्रियते तच्च गर्गं य इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः ।
तच्च यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिः न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः । यजन्तं यद्बहुष्वि-
ति । आदेशपक्षेपि वचनसामर्थ्यात् सारूप्यात् यज्बुङ्गत्वादाद्यजन्तमेतदित्या-
श्रीयते । काश्यपा इति । काश्यप इत्यायं तत्प्रतिकृतिरितीवे प्रतिकृताविति विहि-
तस्य कनो जीविकार्थे चापण्यइति लुप् ततः काश्यपश्च काश्यपश्च काश्यपश्च इति
प्रतिकृतिप्रचयविवक्षायामेकः काश्यपशब्दः प्रयुज्यते स च बह्वर्थोजन्तश्चेति
लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्य गोत्रस्य तत्रग्रहणमिति परिहार उत्तरत्र वक्ष्यते इती-
ह नोक्तः । पय इति । उत्तरत्रार्थविप्रतिषेधादिति प्रत्याख्यानं करिष्यते । किमर्थं
पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्यास्यैकत्वादनेकशब्दाप्रयोगः । आश्रयगतसं-
ख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । द्रव्यं पदार्थ उपल-
क्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमारब्धव्यमित्याह । प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि
विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावतां शब्दानामेकैकार्थोपक्षयाणां
प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरहितं दृष्टान्तमा-
श्रित्य विरूपानेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते तदा सरूपैकशब्दप्र-
योगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किमिति नारभ्यतइति प्रश्नः । प्रयोगात्तु शब्दशक्ता-
वनुगम्यमानायां न किं चिदारब्धव्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि स्वभावादेकः शब्दो
ऽनेकमर्थं दृग्वादिवत् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेऽपि कथं प्रत्यायकः

एकेनाप्यनेकस्थाभिधानं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः* । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । किमिदं प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्तइत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणामेकशेष आरभ्यते न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्तइत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते । तत्रैत-
त्स्यात् । लघीयसी सरूपनिवृत्तिः । गरीयसी विरूप-
प्रतिपत्तिः । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं
कारणम् । यत्र हि बहूनां सरूपाणामेकः शिष्यते तत्रा-
वरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवमप्येतस्मिन्
सति किं चिदाचार्यः सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ।
किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति । एवं भवितुम-
र्हति । एकविभक्ताविति चेन्नाभावाद्विभक्तेः * ।
एकविभक्ताविति चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावाद्वि-

स्यात् । नहि स्वतो ऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिब्युत्पादनायं
च यथास्थितप्रयोगानुसरणे कोनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनर्विरूपानेकशे-
षारम्भे लाघवायैकशेषारम्भश्चेत्तन्न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि
प्रवृत्तिविषया बुद्धिरैकरूपैव भवति । एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिप-
त्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्नि-
वृत्तिर्वक्तव्या व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्तिविशिष्टावस्थानवाचित्वात् ।
यदा तु द्वयोरैकशेषस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुष्प्रभृतीनां त्वेकशेषे चिप्रभृतीनां
निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदाद्बुद्धिगौरवापत्तिरित्यर्थः । सुकरत-
रकं चेति । एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति वृद्धो यूनेत्यादिभिः सूत्रैरेकशेषस्य
विधानात् । अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक् प्रस्थानतया गौरवं स्यादित्यर्थः । किं
पुनरिति । किमयमेकशब्दः संख्यावाची तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं भवितु-
मिति । संख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् । नाभावादिति । व्याप्तातिप-
दिकादित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः क्रियते । वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्या-
भेदावगमे प्रमाणाभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते यथा पशुना यजेतेति ।
एवं चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तयं न तु समुदायात् । यत्र क्व

भक्तेर्नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् ।
 अप्रातिपदिकत्वात् । ननु चार्थवत् प्रातिपदिकमिति
 प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति । अ-
 र्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति । यदि
 पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्यते । पृ-
 थक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्र-
 यत्वात्* । पृथक्सर्वेषामिति चेद् एकशेषे पृथग्विभक्त्युप-
 लब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते एकशेषे पृथग्विभक्त्युपल-
 ष्ठिरिति । यावता समयः कृतः न केवला प्रकृतिः प्र-
 योक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । तदाश्रयत्वात्
 प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्रा-
 प्रत्यायिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति । अग्निचित्सोमसु-
 दिति यथा । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राप्र-
 कृतिकस्य प्रयोगो भवत्यधुना इयानिति यथा । अस्तु ।
 संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खल्वेतत् परयोर्वृ-
 क्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति न पुनः पूर्वयोरिति । तत्रै-

चिदुपेपि संख्या न विवक्ष्यते यथा कर्तुरीप्सिततममिति द्वयोर्बह्वनां वेप्सितत-
 मस्य कर्मसंज्ञा प्रवर्तते तत्र नान्तरीयकं संख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्ध-
 र्थमाश्रीयते । ननु चेति । अवयवार्थातिरेकेण परस्परपेक्षायां सत्यां समुदाया-
 र्थोपजनात् सरूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसंज्ञास्ति तथा सरूप-
 समुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वाद्युत्पत्तिरविरुद्धा । अर्थवत्समुदायानामिति ।
 अविशेषेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्द-
 माश्रित्याह । यदि पुनरिति । पृथक् सर्वेषामिति । वृक्षस् इति स्थिते
 विभक्तौ परतो यानि सरूपाणि तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात्
 प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्त्यानां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेने-
 ति । वृक्ष स् स् इति स्थिते संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते तत्र पूर्वपदं
 सकारान्तं द्वौ सकारौ षडे इति पदत्रयं संपद्यतइति कुतो लोपः । संयोगान्त-
 लोपस्य चापवादः संयोगादिलोपस्तु न भाव्यम् । पूर्वत्रासिद्धमिति वचनादल-
 ङ्यादिलोपेनैव न भाव्यम् । अत्र व्याचक्षते । संयोगस्य योन्तः सकारस्तस्य लो-

तत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि, सत्यम् । संयोगादिलोपेन सिद्ध-
मिति । न सिध्यति । तत्रावरतो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं
प्रसज्येत यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति तत्र च न सि-
ध्यति । क्व च संयोगान्तलोपो नास्ति द्विवचनबहुवचन-
योः । यदि पुनः समासएकशेष उच्यते किं कृतं भवति
कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति । तत्रहि समासग्रहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ।
तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमि-
ति । समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः * । समास
इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर । अश्व-
श्चाश्वश्च अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृते एकशेषः प्रा-
प्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तोदात्तत्वं क्रि-
यतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासा-
न्तोदात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ।
समासान्त । ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्ते कृते अ-

पः स च हल्ङ्यावृथ इत्यनेनेति । संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकपदस्य सं-
योगस्यादिर्नास्तीति हल्ङ्यादिलोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः । संयोग-
श्चातो प्रत्येकं हलां संयोगसंज्ञेति पक्षाश्रये, आदिश्च वृत्तशब्दापेक्षया तस्य लो-
पो हल्ङ्यावृत्यनेनेत्यर्थः । अवरत इति । स वृत्तसिति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रति-
पादनपरं चैतत् न पुनः कदा चित्त्रयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विवचनबहु-
वचनयोरिति । ये स्वभावादेव द्विवचनबहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते गोदौ दाराः
सिकता इत्यादयः तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे सति द्विवचनबहुवच-
नानां श्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे द्विवचनबहुव-
चनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः स
परिहृतः । अथ वा सुपां परिहृतो न तिङामित्यर्थः । स्वरसमासान्ते ष्विति ।
समासे कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वानुदात्तत्वं प्राप्नोत्यथ
परशेषस्तदाशब्दस्यान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परत्वादिति । ननु नाप्राप्ते समासा-
न्तोदात्तत्वे आरभ्यमाणएकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि
बाधको भवति । कृते च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाभावा-

सारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । समासान्तः क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति । अङ्गाश्रये चैकशेषवचनम्* । अङ्गाश्रये च कार्ये एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः । अङ्गाश्रये कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमङ्गाश्रयं क्रियतामेकशेष इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गाश्रयम् । तिङ्समासे तिङ्समासवचनम्* । तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः । एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । समासे तिङ्समास इत्येव । नानर्थकम् । तिङ्समासे प्रकृते तिङ्समासो वक्तव्यः । तिङ्बिधिप्रतिषेधश्च* । तिङ् च कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः । पचति च पचति च पचतः तश्शब्दो विधेयः तिश्शब्दः प्रतिषेध्यः । यदि पुनरसमासएकशेष उच्येत । असमासे वचनलो-

घ नास्त्युत्सर्गापवादभावः । ऋक्चेति । ऋच् ऋच् अ इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्भास्ये कविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुत्पाद्या तस्यां च नास्ति सारूप्यं एको हि ऋक्शब्दः अपर ऋचशब्दः समासान्तः । समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधानात् समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भावितः । अङ्गाश्रये चेति । चशब्दादनङ्गाश्रयेऽपि । यथा नौश्च नावौ चेति । स्वसा च स्वसारौ चेति । मर्थमेकिकवचनात् द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत् सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि । यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुमायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रीयते तदात्र वैरूप्यमथापि समासविभक्त्यैकविभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यं तिङ्समास इति । समासएकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । विनापि तेनार्थस्यावगमात् । प्रकृत इति । आख्यातमाख्यातेनेत्यत्र हन्वश्च सरूपाणामिति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । दोषान्तराभिधानाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुच्यस्तं केवलाया विभक्तेः श्रवणं प्राप्नो-

पः*। यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः स्मः । द्विवचनबहुवचनविधिं द्वन्द्व-
प्रतिषेधं च वक्ष्यति तदर्थं पुनश्चोद्यते । द्विवचनबहुव-
चनविधिः*। द्विवचनबहुवचनानि विधेयानि । वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । द्वन्द्वप्र-
तिषेधश्च*। द्वन्द्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृ-
क्षश्च वृक्षौ वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति । चार्थं द्व-
न्द्व इति द्वन्द्वः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाश एक-
शेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते । सावकाश एकशेषः । कोवका-
शः । तिङन्तान्यवकाशः । यदि पुनः पृथक्त्वैषां वि-
भक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । कश्चि-
द्वचनलोपः परिहृतो भवति । विभक्त्यन्तानामेकशेषे वि-
भक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति । एकविभक्त्यन्तानामि-
ति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम्*। एकविभक्त्यन्ताना-
मिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पृथग् विभक्ति-
प्रतिषेधार्थं पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणाभ्यां
च देहि ब्राह्मणाभ्यां च कृतम् । न वार्थविप्रतिषेधाद्यु-

तीति । इदानीं तु तत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यतइत्येतत्प्र-
तिपाद्यते तिङन्तान्यवकाश इति । कारकमेदात् क्रियाभेदादनेकतिङन्तप्रसङ्गे ।
एकशेषो विधेयः ततश्च परत्वात्स्वरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति सङ्ग-
हत्तौ विप्रतिषेध इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति सत्यपि वा पुनः प्रसङ्गविज्ञाने
स्वरसमासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ
प्रत्ययश्रवणप्रसङ्गः षष्ठीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति
केवलविभक्तिश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनश्रवणप्रसङ्ग
एव । एकविभक्त्यन्तानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्य-
र्थः । किं प्रयोजनमिति । एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रश्नः । षष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयो-
जनमुक्तमेव कश्चिद्वचनलोपः परिहृत इति । न वेति । एकविभक्त्यन्तानामिति

गपद्वचनाभावः*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थविप्रतिषेधात् । विप्रतिषिद्धावेतावर्थो कर्ता संप्रदानमिति । अशक्यौ युगपन्निर्देष्टुं तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद् युगपद्वचनं न भविष्यति । अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः*। अनेकमर्थं संप्रत्याययिष्यामीति एकशेष आरभ्यते । तस्मान्नैकशब्दत्वम्* । तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत । किं कृतं भवति । वचनलोपः परिहृतो भवति । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात्* । प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री मातारौ च धान्यस्य मातृमातारः । किं कारणम् । सरूपत्वात् । सरूपाणि होतानि प्रातिपदिकानि । किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्र-

न कर्तव्यमेव प्रयोजनाभावात् ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्थाभिधानाद्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धाविति । चतुर्थान्तस्य शेषे ब्राह्मणेभ्य इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ब्राह्मणैरित्युक्ते संप्रदानत्वं न गम्यते यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नाम्नः । अयं तर्हीति । एकविभक्त्यन्तानामिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्यैकवचनस्य लोपो वक्तव्यः । यदि पुनरिति । एकविभक्ताविति न क्रियते ऋस्वी नपुंसकइत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिङन्तेषु कथम् । उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल पच् ल इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशः यावत्तैकशेषेण भाष्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थानवगमात् तदभावः । अयं ह्यर्थो विवक्षितः जननीवाचिनः परिच्छेद-

तिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि होतानि क्व चिद्विभ-
 क्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति । अ-
 थ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषे-
 णेति प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च
 कृत्वा चोद्यते । हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां
 स्त्रियामुपसंख्यानम्* । हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहि-
 णानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री ह-
 रिणी हरिणस्यापि हरिणी हरिणी च हरिणी च हरि-
 ण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी श्येनस्यापि स्त्री श्येनी श्ये-
 नी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी रो-
 हिणस्यापि रोहिणी रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ।
 न वा पदस्यार्थे प्रयोगात्* । न वा एष दोषः । किं
 कारणम् । पदस्यार्थे प्रयोगात् । पदमर्थे प्रयुज्यते ।
 विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च
 शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके

वाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चार्थो मात्रोरि-
 त्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादेकशेषो न भवति ।
 कृते ह्येकशेषे ताभिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते तैरिति चोक्ते स्वरर्थानवग-
 तिः । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते विभक्त्यन्तानां सारूप्य इति । प्रातिपदिका-
 वस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात् विभक्त्यन्तानां तु सरूपाणामेक-
 शेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं तत्रैवैकशेषो न प्रथमाद्वितीययोरित्य-
 र्थः । हरितेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति वि-
 भक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिध्यत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नानेन पुंयोगः
 प्रतिपाद्यते तत्र हि ङीष् भाव्यं हरितोति किं तर्हि अयमर्थः हरितशब्दस्य
 हरिणी सा च स्त्री । न वेति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिह नानुवर्तते ।
 सारूप्यं चेहाश्रीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते किं तर्हि पदा-
 न्येव । शास्त्रेऽपि प्रकृत्यादुपपदेशेनानुमेयत्वाप्रातिपदिकानां प्रयोगाभावः । तेन
 पदावस्थायां मातृमातार इति वैरूप्यादेकशेषाभावः । हरिण्यावित्यादौ तु

प्रयोगे सरूपाण्येतानि । अपर आह । न वा पदस्यार्थं प्रयोगात् । न वा एष पक्ष एवास्ति प्रातिपदिकानामेकशेष इति । किं कारणम् । पदस्यार्थं प्रयोगात् । पदमर्थं प्रयुज्यते विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति । अथानेन पक्षेणार्थः स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनैमित्तिक एकशेषः । एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवति । क्व । यत्र वा तत्र वेति । अथानेन पक्षेणार्थः स्याद् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण । सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति । कथम् । नेदं पारिभाषिक्या विभक्तेर्ग्रहणं किं तर्हि अन्वर्थग्रहणं विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे यानि सरूपा-

भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आहिति । पक्षासम्भवप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह । अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एकविभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता किं तर्हि सारूप्योपलक्षणार्था एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः स चानैमित्तिकत्वादिभक्तिं नापेक्षते भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्योपलक्षणार्थात्वाद् व्यावन्तादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति।स्वरभिन्नानामिति वचनान्डीवन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । यत्वाहुर्हरित हरिणयोरेवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेऽन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः क्रियतइति तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मादृमात्रोस्तु क्व चित्सारूप्येऽप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषाभावः । यत्र वेति । अनेनानैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते ।

णि तेषामेकशेषो भवतीति । ननु चोक्तं कश्चिद्वचन-
लोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । नैष
दोषः । यत्तावदुच्यते । कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुव-
चनविधिरिति । सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षा-
यामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्हीदानीमिदं भवति वृ-
क्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ।
नैतत्सहविवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धि-
रेवं निदर्शयितव्यम् । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ । वृक्षा-
श्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति । यदप्युच्यते द्वन्द्वप्रति-
षेधश्च वक्तव्य इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशे-
षो द्वन्द्वं बाधियते । ननु चोक्तं सावकाश एकशेषः ।
कोवकाशः । तिङन्तान्यवकाश इति । न तिङन्तान्येक-
शेषारम्भं प्रयोजयन्ति । किं कारणम् । यथाजातीय-
कानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजा-
तीयकानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयपदस्य प्र-
योगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् । एका हि क्रिया ए-

विभाग इति । कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते तेन हि प्रातिपदिकार्थो
विभागेनावस्थाप्यते । तत्र कस्मिंश्चित् कारके विवक्षिते तन्निमित्ततया
विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चि-
दिति । अवस्थितस्य वचनस्य लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नपि कृते प्रत्ययलक्षणेन
प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति
ते अपि वक्तव्ये । न डिसंबुडोरिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेवाथाप्यविशेषेण लुप्त-
प्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ज्ञापकम् । एवमप्येकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचन-
बहुवचनासिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्थानेकार्थाभिधानाद् द्वि-
वचनबहुवचनान्तानामेवैकशेषः । न तर्हीति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति
वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वाद् एकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाधत-
इत्याह । नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षेत्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पा-
द्यन्तइत्याह । अथापीति । यथाजातीयकानामिति । द्रव्यवर्चिनामित्यर्थः ।

केनोक्तत्वान्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्य-
मुक्तार्थानामप्रयोग इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवच-
नबहुवचनानि न सिध्यन्ति पचतः पचन्ति । नैतानि
क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि । अथ वा पु-
नरस्त्वेकविभक्ताविति । ननु चोक्तमेकविभक्ताविति चे-
न्नाभावाद्विभक्तेरिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । अ-
र्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति ।
ननु चोक्तं नियमान्न प्राप्नोति अर्थवत्समुदायानां स-
मासग्रहणं नियमार्थमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीय-
स्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथाजातीयकानां
समासः । कथंजातीयकानां समासः । सुबन्तानाम् ।
सर्वत्रापत्यादिषूपसंख्यानम्* । सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिषूप-

एकाहीति । आख्यातवाच्या क्रिया सर्वैव निवृत्तभेदा प्रतीयते । भवद्भिरास्यत-
इत्यादौ वस्तुस्थित्या कर्तृभेदाद् भेदेऽपि तिङन्ताद् भेदस्यानवगमात् । प्रकर्षा-
भ्याहृत्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षाभ्याहृत्यादिभेदनिमित्ता नैकत्वं
क्रियायां विघ्नन्ति । त्रैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसंख्याभिधायिनी द्विवचनबहु-
वचने इत्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारे-
णोत्पत्त्यम् । भवत्वनेको लकारः लकारजातेरव्यवधानात्स्येत्यत्र लजात्याश्र-
यणादनेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तर्याद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्य-
दोषः । तुल्यजातीयस्येति । अवयवनां समुदायार्थतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्य-
वावयवार्थस्य संख्यावगमात् पृथगवयवेभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यते विरूपसमुदाये
तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनायं न्यायो बाधते इत्यवयवेभ्यः एव विभक्त्युत्पत्तिः ।
सुबन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्
सुबुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुबन्तमेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुबन्ता-
नामेव समासः । अन्यथा नलोपादीनि पदकार्याणि पूर्वपदे न स्युः । उत्तर-
पदमेव तु तत्रासुबन्तम् । इह राजन् राजन् औ इति स्थिते परत्वान्नित्यत्वा-
च्चोपधाया दीर्घं कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते । विरूपाणामपि
समानार्थानामिति भविष्यति अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां
विभक्तिविशेषमसंबुद्धिसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । षट्
पक्षा इहोपक्षिप्ताः पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः । एकवचनान्तानां वा समासा-

संख्यानं कर्तव्यम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति । सर्व-
त्रेत्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्या-
दिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो
गर्गाः । एका प्रकृतिर्बहवश्च यजः । असारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यजः । एवं प्रकृत-
योपि बहूयः स्युः । नैवं शक्यमिह हि दोषः स्याद् गर्-
गा वत्सा बिदा उर्वा इति । यज्यो बहुष्वज्यो बहुष्वि-
त्युच्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । यजन्तं यद्व-

द्वैकस्यां विभक्तौ परतः सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः प्रति-
पदिकानां वा सहविवक्षायां प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति । तत्र प-
श्चिमं पक्षत्रयमङ्गीकृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्ववि-
धिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्त्वाद् लुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीय-
मान एकशेषो न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणं च नास्ति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्
प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् व्याप्तातिपदिकं तस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि
कृते परत्वादादिद्वौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षायां
विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुबन्ताश्च तद्धित इत्ययं पक्षस्तदा सुबन्तसमुदायात्तद्धि-
ताभावात्पूर्वमेकशेषः पश्चात्तद्धित इति न कश्चिद्दोषः । प्रातिपदिकानां चेति ।
अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेकशेषः पश्चाद्द्विरथ वा तद्धित एव पश्चादुत्प-
द्यतइति भावः । बहवश्च यज इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् बहुष्वपत्येषु बहवो यज
उत्पाद्याः । तत्र गर्गं य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिक-
त्वात्तत एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्ये-
कशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्य-
ते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिर्विभक्तिलक्षितसारूप्याश्रये
एकशेषे कथं ज्ञातुं शक्यते । न च यजां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थः तत्कथं प्र-
कृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षः तदा गर्-
गं य असु य असु य असु इति स्थिते पूर्वस्य यअसुशब्दस्य प्रकृतिसन्निपाता-
द्वैरूप्यं प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं
प्रकृतयोपीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणास्याह-
स्या गार्ग्यशब्दानामेकैकशेषः क्रियतइत्यर्थः । यज् यो बहुष्विति । यदा यजामे-
कैकशेषः क्रियते तदा शिष्यमाणा यशब्दो बहुषु वर्ततइति लुक् सिध्यति गा-
र्य्यशब्दानां त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते किं तर्हि यशब्दान्त इति लुङ् न
सिध्यति । यजन्तं यदिति । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्या-

हुष्वअन्तं यद्वहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं श-
क्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इ-
ति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चै-
तल्लौकिकं गोत्रम् । अथ वा पुनरस्तु एका प्रकृतिर्वह-
वश्च यजः । ननु चोक्तमसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोती-
ति । सिद्धं तु समानार्थानामेकशेषवचनात्* । सिद्धमे-
तत् । कथम् । समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्त-
व्यम् । यदि समानार्थानामेकशेष उच्यते । कथमक्षाः
पादा माषा इति । नानार्थानामपि सरूपाणाम्* । ना-
नार्थानामपि सरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । एकार्थाना-
मपि विरूपाणाम्* । एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो
वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटि-
लदण्डाविति वा । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः* ।
स्वरभिन्नानां यस्यात्तरः स्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्त-
व्यः । अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ मीमांसकश्च मीमांसकश्च
मीमांसकौ । इह कस्मान्न भवति । एकश्च एकश्च द्वौ

यते । काश्यपा इति । एकस्मिन् काश्यपापत्ये ऽजि कृते तत्प्रतिकृतिवहुत्वं
काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अजन्तं बहुषु वर्ततइति लुक्प्रसङ्गः । लौकिकस्ये-
ति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रतिकृतिवृत्तित्वाच्चैतदजन्तमपत्यवाचि ।
एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहुनामपापत्यानां सम्बन्धसम्भ-
वात् । भिन्नं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्यैव रूपेण सर्वेषां प्रकृत्य-
र्थविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति
इद्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं तेनैवाजगो बहुष्वित्यपिपक्षे आश्रीयमाणे दृष्टं सिध्यति ।
यदा त्वजन्तं यद्वहुष्वित्याश्रीयते तदा ऽव्यविक्रान्तायाश्चयणात् वक्रदण्डश्च कु-
टिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति न तु इद्व इति न वक्तव्यो विरूपाणामेकार्था-
नामेकशेषः । स्वरभिन्नानामिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अत्रत्येति । ए-
कोक्षशब्दे ऽग्नेर्देवनइति सप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः द्वितीयस्तु वजन्तत्वादादु-
दात्तस्तस्यैव शेषो भवति एको मीमांसकशब्दे ण्वुलन्तत्वान्नधोदात्तः परस्तु

च द्वौ चेति । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चा-
नेकशेषः* । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्य-
ति । नह्योकावित्यनेनार्थो गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च सं-
ख्याया एकशेषो न भविष्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वा-
वित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः । नैतौ
स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते संख्याया अर्थासंप्रत्यया-
दिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद-
था । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । न चोच्यते वृद्ध-
युवानाविति भवति चैकशेषः । यदप्युच्यते अन्यपदा-
र्थत्वाच्चेति । अन्यपदार्थप्येकशेषो भवति । तदथा ।
विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इति तयोश्चत्वारिंशदि-
त्यर्थः । एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोय-
म् । संख्याया अर्थासंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति । यत्र
ह्यर्थासंप्रत्यय एव वा अन्यपदार्थतैव वा भवति तत्रैक-
शेषः गार्ग्यौ विंशती इति यथा । अथ वा नेमे एक-
शेषशब्दाः । यदि तर्हि नेमे एकशेषशब्दाः समुदायश-
ब्दास्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः । एकवचनं प्राप्नोति

मिमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो वृत्तित्याद्युदात्तस्य शेषः । एकश्चेति । ह-
न्वोपात्रानभिधानाम् भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति यत्रैकः शब्देनेकमर्थमभि-
धातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानानाद । एकाविति चो-
क्तेऽ सहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन
पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याख्यतइत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्य-
र्थस्य संभवात् संदेहादर्थसंप्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् संदेहनि-
वृत्तिः । ननु वृद्धो यूनेति वचनात् संदेहेष्येकशेषः स्यात् अस्य तु निःसंदेहवि-
षयसंभवात्कथं संदिग्धविषये प्रवृत्तिः । नैतदस्ति । अत्रादिष्वपि संदेहविषये-
ष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । एवं तर्हीति । अर्थासम्प्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हे-
त्वर्थः । यदि तर्हीति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं स-
भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं द्वादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकव-

एकार्था हि समुदाया भवन्ति यथा यूथं शतं वनमि-
ति । सन्तु तर्ह्येकशेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् । अ-
न्योन्यकृतं सारूप्यम् । सन्ति पुनः केचिद् अन्येपि श-
ब्दाः येषामन्योन्यकृतो भावः । सन्तीत्याह । माता पि-
ता भ्रातेति । विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृ-
त्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपायेन भवति
चत्वार इति । अन्यदिदानीमेतदुच्यते सकृदेते शब्दाः
प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते इति । यत्तु भवानस्मांश्चोद-
यति सन्ति पुनः केचिदन्येपि शब्दा येषामन्योन्यकृतो
भाव इति तत्रैतेस्माभिरुपन्यस्ताः तत्रैतद्ववानाह सकृ-
देते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्तइति । एतच्च वा-
र्तम् । एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र । एकै-
कः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् । कारणमुद्य-

चनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति बहुवचनं तस्मिन्समुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवमि-
दविवक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन इत्यर्थः । किं कृतमिति । ए-
कैकशेषेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्ततइति प्रश्नः । अन्योन्यकृतमिति । पर-
स्परपेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति द्वौ च द्वौ चेति । तत्रै-
को द्विशब्दः शिष्यते । मातेति । यथा सुतं जन्मनः प्रागलब्धमाहव्यपदेशं स्त्री
पश्चात्तु भते एवं संख्येयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात्प्रवर्तत-
इत्यर्थः । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशेपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते पितृविनाशे
पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकापाये नास्ति चतुःशब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदिदानी-
मिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाष्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्यादु न तु
साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भिदने न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः ।
मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्धन्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्तइति सम्बन्धन्तरवि-
नाशेपि आश्रयसङ्गावादादुक्तं यत्प्रवर्तन्ते इत्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापा-
ये तस्मिन्समुदायाभावात्कथं प्रवर्तेरन् । एतच्च वार्तमिति । एतदुक्तम् । यदाश्रयस-
न्निधानादेकापायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः प्रवर्तन्तइत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यं र-
हितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति । एकैक इति । यथोद्यन्तुणां परस्परसन्निधिकृतं
कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा इत्यादिव्यपदेशोपीत्यर्थः । कथं तत्रेति ।
न्यायमित्यध्याहारः । एकैक इति । कर्तृत्वमेकैकापायेपरस्परनिरपेक्षमित्यर्थः ।

मनं चेन्नोदाच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् । तस्मात्पृथक् पृथक्ते कर्तारः सव्यपेक्षास्तु॥१॥प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो ऽसरूपत्वात्*। प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । असरूपत्वात् । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वात्*। द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणमेकार्थत्वादेकोयमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन । यदर्थ एकः । किमर्थश्चैकः । एक एकपदार्थः । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्वयर्थो बहूयर्थश्च । नैकार्थ्यमिति चेदारम्भानर्थक्यम्*। नैकार्थ्यमिति चेदेकशेषारम्भोनर्थकः स्यात् । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वा ऽनेकार्थता स्यात् । वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी , अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात्*। अशिष्य एकशेषः । किं कारणमेकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न

कारणमुद्यमनं चेदिति । कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छ्रुतीनामेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्ता तुल्यं द्वितीयमुदान्तरमन्तरेणेत्यर्थः । अथ वा तत्तुल्यमिति द्वादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः । प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नाख्येकशेषः पुरुषभेदेन तु प्रत्यक्तापराक्तादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकशेषो वक्तव्यः । कृते चैकशेषे प्रकरणादिवशादर्थविशेषावसायः । यदा तु युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे इति पक्षः अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आख्यातेनाभिधानं तदैकशेषो न वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सहविवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति भावः । सर्वेषु पक्षेष्वयं दोषः प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परत एकशेषे ऽर्थाभावाद्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्तिप्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमाणो ऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकी वेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यच्च प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तच्च

भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । अथ वाचनिकी
तद्वक्तव्यमेकोयमवशिष्यते । स च द्वर्थो भवति बहू-
र्थश्चेति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पु-
नरेकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्वर्थता बहूर्थता च शक्या
लब्धुम् । तच्चैकशेषकृतं, नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य
प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरे-
णापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भव-
तीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । तेन मन्यामहे लो-
पकृतमेतदोनात्र अन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयो-
गं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । एवमिहाप्येकशेषकृतमे-
तद् येनात्रैकोयमवशिष्यतइत्यनेन द्वर्थता बहूर्थता च
भवति । उच्येत तर्हि न तु गम्येत । यो हि गामश्च इ-
ति ब्रूयादश्वं वा गौरिति न जातु चित्संप्रत्ययः स्यात्
तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वता ऽवश्यं लोकः पृष्ठतो-
नुगन्तव्यः । केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुञ्जतइ-
ति । लोके एकैकस्मिन् वृक्ष इति प्रयुञ्जते द्वयोर्वृक्षौ व-
हुषु वृक्षा इति । यदि तर्हि लोकोवश्यं शब्देषु प्रमाणं
किमर्थमेकशेष आरभ्यते । अथ किमर्थं लोप आरभ्य-

विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्वर्थ इति । स-
पाणामेकशेषोनेकार्थश्चैकविभक्ताविति वक्तव्यमित्यर्थः सिद्धमिति । एकशेषार-
म्भसामर्थ्यादयमर्थो गम्यते शिष्यमाणः शब्दोनेकार्थाभिधायीति। एकेन ह्यनेका-
र्थाभिधानायैकशेषः क्लियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाप्रसङ्गादनर्थक एक-
शेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतस्मात्प्रथमजानन्नाह । कथमिति । तच्चैकशेषकृत-
मिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रेतिपादितमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपहारेणै-
तत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । वचनादनेका-
र्थकार्याणि प्रवर्तन्तां यथा जात्याख्यायामेकस्मिन्निति । न त्वेकार्यः शब्द एकशे-
षविधानेनानेकार्थः संपद्यतइत्यर्थः । गामश्चइति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं
प्रतीयते न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमा-

ते । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमोरभते एकशेषारम्भे पुनरस्य न किं चित्प्रयोजनमस्ति । ननु चोक्तं प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानमिति । यदि चैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् । न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव* । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैकेनानेकस्याभिधानाद् अप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते । यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्यः । यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येव पक्षो न्याय्यः । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेकेनाप्यनेकस्याभिधानम्* । यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य इति चेदेवमुच्यते । एषोपि पक्षो न्याय्य एव यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । यदि तर्ह्येकेनानेकस्याभिधानं भवति प्लक्षन्यग्रोधौ । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणमुक्तार्थानामप्रयोग इति । एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति

णमित्यर्थः । उच्येत तर्ह्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः । तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते यस्य द्वयर्थः शब्दे नासौ द्वयर्थतां जह्याति वद्वर्थश्च वद्वर्थतां रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च वृक्षश्चेति दर्शनादनारब्धएकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सहविवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवमेदं समुदायमभिधत्तइत्यर्थः । प्लक्षन्यग्रोधाविति । अत्रापि सहविवक्षायौ समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । प्लक्षादित्युक्ते प्लक्षस्य

चेदनुक्तत्वात्पक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः* । एकेनो-
क्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्न इति चेदनुक्तः पक्षेण
न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथम-
नुक्तः । यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भव-
तीति । सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न वि-
रूपाणाम् । किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्या-
भिधानं भवति न पुनर्विरूपाणाम् । किं कारणम् । अभि-
धानस्वाभाव्यात् । अभिधानं पुनः स्वाभाविकम्* । स्वा-
भाविकमभिधानं भवति । उभयदर्शनाच्च* । उभयं स्वत्वपि-
दृश्यते विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । त-
द्यथा । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमैते इति ।
विरूपाणां किल नामैकेनानेकस्याभिधानं स्यात् किं पुनः
सरूपाणाम् । आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्या-
यनः* । आकृत्यभिधानाद्वा एकं शब्दं विभक्तौ वाज-
प्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एका आकृतिः सा
चाभिधीयते इति । कथं पुनर्ज्ञायते एका आकृतिः सा

प्रचान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेनेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चेति । सरूपस्य
विरूपस्य चैकस्यानेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । द्यावेति । द्योग्रहेण द्या-
वापृथिव्योरभिधानात् ततः परस्यौकारस्य सुपां सुलुगित्वाकारः गोतो णिदि-
त्यौकारान्तग्रहणाणित्वाह्विरावादेशश्च । पृथिवी इति । द्विवचनान्तं वा छन्द-
सीति पूर्वसवर्णदीर्घः । पृथिवीशब्देनात्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणा-
मिति । प्रकरणादिवशाद्यर्थविशेषावसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि विरूपो
ऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।
तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेऽपि प्रत्याख्यात एकशेषः । अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थं एक
एव वृत्तशब्दः प्रयुज्यते न तु इन्द्रः । अनेभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण
प्रत्याख्यातं करोति । आकृत्यभिधानादिति । जातिः पदार्थः तस्या एकत्वाद-
नेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्याति-
रेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रत्याविशेषादिति । प्रत्या

चाभिधीयते इति । प्रख्याविशेषात्* । नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते । शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । यदापि तावत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते एका आकृतिरिति कुतस्त्वेतत्साभिधीयते इति । अव्यपवर्गगतेश्च* । अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामहे आकृतिरभिधीयत इति । नहि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति । ज्ञायते चैकोपदिष्टम्* । ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदा चिदुपदिष्टो भवति स तमन्यस्मिन्देशे ऽन्यस्मिन्कालेन्यस्यां च वयोवस्थायां दृष्ट्वा जानाति अयं गौरिति । कः पुनरस्य विशेषः । प्रख्याविशेषादित्यतः । तस्यैवोपोद्वलकमेतत्प्रख्याविशेषाद् ज्ञायते चैकोपदिष्टमिति । धर्मशास्त्रं च तथा* । एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं ब्राह्मणो न हन्तव्यः सुरा न पेये-

बुद्धिः तस्या अविशेषादेकरूपत्वात् तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाष्यमिति जातिसङ्गात् एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । गौरित्येतेन शब्देनोक्ते प्रख्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थे विशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्यावसीयत इत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं तस्य तु बाह्यदोहादिकायामर्थक्रियायामयोग्यत्वाद् द्रव्यस्यैव योग्यत्वाद् अभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रश्नः । अव्यपवर्गगतेश्चेति । अव्यपवर्गो ऽमेदः अविच्छेदः अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः । जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका बाह्यदोहादय उपपद्यन्ते जातितदतोऽयमेदोपचाराद् गौः शुक्ल इति समानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ प्रख्याविशेषादव्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम् । एकैनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्धत्वाच्च दोषः । अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याविशेषे निमित्तं भवतीति प्रख्याविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभिधानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाप्यपवर्गगतावपि प्रख्याया अविशेषो नास्ति भिन्नहचालम्बनत्वादनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति । एकस्मिन्नुपदिष्टं गौरयं त्वया पदान स्पष्टव्य इत्यादि वस्तु । अथ वैकमुपदिष्टं यस्य तदेकोपदिष्टं सङ्गदुपदिष्टं

ति ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । य-
दि द्रव्यं पदार्थः स्यात् । एकं ब्राह्मणमहत्वा एकां च
सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः स्यात् । कः पुनरत्र विशे-
षः अव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः । तस्यैवोपोद्वलकमेतत् अव्य-
पवर्गगतेश्च धर्मशास्त्रं च तथेति । अस्ति चैकमनेका-
धिकरणस्थं युगपत् । अस्ति खल्वप्येकमनेकाधिकरण-
स्थं युगपलभ्यते । अस्तीत्याह । किम् । आदित्यः । त-
दथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्य-
ते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधि-
करणस्थं युगपदुपलभते । एवं तर्हि, इतीन्द्रवद्विषयः * ।
तदथा । एक इन्द्रोनेकस्मिन् क्रतुशते आहूतो युगप-
त्सर्वत्र भवति । एवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भविष्यति । अ-
वश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । एकमनेकाधिकरणस्थं युगप-

गोत्वादि सर्वत्र ज्ञायतइत्यर्थः । उपोद्वलकमिति । उद्गतं बलं प्रत्यक्षं तत्पूर्वक-
त्वादनुमानस्य उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । प्रख्याविशेषादित्यनेन प्रत्यक्षं
जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नप्रतिपादनायानुमानमिह
जातिसङ्गावे ज्ञायते चैकोपदिष्टमित्यनेनोक्तं देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबा-
धितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसङ्गावोनुमीयते इत्यर्थः ।
अथ वा बलमुद्दीपयत्युपोद्वलकमुपबृंहकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति । अने-
नैतद्दर्शयति । न सादृश्यैकार्थक्रियाकारित्वादितिमिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञा
सर्वत्रेति ग्राह्यं किं तर्हि अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकाराणामप्यविगीतप्र-
माणभावस्मृत्युपनिबद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः ।
एकं ब्राह्मणमिति । एकस्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति ।
अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता । स्मृतिकाराणामपि तथैव व्यवहारदर्शनादित्यर्थः ।
नखेकमनेकस्थं कथं भवति नहि देवदत्तो युगपन्मथुरायां सुप्ते च भवती-
त्यत आह । अस्ति चेति । अवयवी यद्यप्यनेकावयवस्थः तथापि तत्सङ्गावे वि-
वादाभासो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय इति । एकस्याप्यनेक इति वा-
क्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावव्ययीभावे कृते वतिः प्रत्ययः । सर्वत्रेति । सर्वेषु यागेषु
द्रव्यवदङ्गतां प्रतिपद्यतइत्यर्थः । एकशेषेपीति । यद्येकस्यानेकसंबन्धो नाभ्यु-

दुपलभ्यतइति । नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्त-
थैकशेषे * । यो हि मन्यते नैकमनेकाधिकरणस्थं युगप-
दुपलभ्यतइति एकशेषे तस्य दोषः स्यात् । एकशेषेपि
नैको वृक्षशब्दोनेकमर्थं युगपदभिदधीत । अथवा चै-
तदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयतइति । द्रव्याभिधाने ह्या-
कृत्यसंप्रत्ययः * । द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्या-
त् । तत्र को दोषः । तत्रासर्वद्रव्यगतिः * । तत्रासर्वद्र-
व्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः । गौरनु-
बन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत
अपरोशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं
कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फलानवाप्तिः । ननु च य-
स्याप्याकृतिः पदार्थः तस्यापि यद्यनवयवेन चोदयते न
चानुबध्यते । विगुणं कर्म भवति विगुणे च कर्मणि फ-
लानवाप्तिः । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत ।
यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमेकशेषो न वक्तव्य इ-
ति स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चो-
दयते प्रत्येकं च परिसमाप्यते । यथा आदित्यः । ननु
च यस्यापि द्रव्यं पदार्थः तस्याप्यनवयवेन चोदयते प्र-

पगम्यते तदैकः शब्दो ऽनेकमर्थं संबन्धाभावान्न प्रत्याययेदित्यर्थः । उक्तमेवार्थं
समर्थयितुमाह । द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहारानाम-
प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदाकृतिश्चोदयते तदा सर्वव्यक्ति-
विषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथानुष्ठानसिद्धयर्थमेकद्रव्य-
विषयमेव कर्म क्रियते तच्चापुच्यते एकाकृतिरिति चेति । चशब्दस्तुशब्द-
स्यार्थं वक्ष्यमाणार्थापेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वजातेरेकश-
ब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते अनेकत्वे त्वारब्धस्य एवैकशेष इ-
त्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वाभिव्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात् सर्वत्रैवाभिन्नबुद्ध्य-
त्पादनात् प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्कर्म क्रियमाणं जातौ

त्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्व-
यापि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि । चोदना-
यां चैकस्य उपाधिवृत्तेः * । चोदनायां चैकस्योपाधिवृत्ते-
र्मन्यामहे आकृतिरभिधीयते इति । आग्नेयमष्टाकपा-
लं निर्वपेत् । एकं निरूप्य द्वितीयस्तृतीयश्च निरूप्यते ।
यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं निरूप्य द्वितीयस्य तृतीय-
स्य च निर्वपणं न प्रकल्पेत् । कः पुनरेतयोर्जातिचोद-
नयोर्विशेषः । एका निर्वृत्तेन अपरा निर्वर्त्येन । द्रव्या-
भिधानं व्याडिः * । द्रव्याभिधानं व्याडिराचार्यो न्याय्यं
मन्यते द्रव्यमभिधीयतइति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः ।
एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । ब्राह्म-

कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्ममादित्य उपलभ्यते
तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येऽपि पदार्थे जातेरनभिधेयाया उपलक्षण-
त्वेनाश्रयणात्परित्यक्तमेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च
परिसमाप्यतइति । शास्त्रमित्यध्याहारः । अथ वा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं
परिसमाप्यतइति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्वयेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्दे-
नाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । त्वयापीति । जाते-
रेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः ।
एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साध्यं दर्शितम् । वाक्यकारस्तु जातिपक्षाश्रयणस्य
प्रयोजनानि समुच्चयेनाचष्टे । चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्याग्नेयादेः ।
उपाधिवृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः तस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भव-
ति । यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाशेषद्रव्याणामाष्टेपा-
लतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थे एकेनैव यजमानेन सकृदे-
वाष्टाकपालः पुरोडाशो निरूप्येत नान्येन नाप्यन्यदेत्यर्थः । कः पुनरिति । गौर-
नुबन्ध इत्याग्नेयमष्टाकपालमिति चानयोरित्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्प-
न्नो हि पशुर्यागसाधनायोपादीयते । अपरानिर्वर्त्येनेति । आग्नेयोष्टाकपालस्यो-
दनयैवोत्पाद्यते न तु चोदनायाः पूर्वं निष्पन्न इत्यर्थः । तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणात्
द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यान्न तु निर्वर्त्ये सादृश्याग्रहणादित्यवस्थाश्रयणीया जा-
तिः । द्रव्याभिधानमिति । जातेर्वृत्तिविक्रमाच्चमत्वेनाभावं मन्यमानो व्याडि-
द्रव्यमेव शब्देनाभिधीयतइति मन्यते । आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवा-

णी ब्राह्मणः ब्राह्मणौ ब्राह्मणा इति । चोदनासु च त-
 स्यारम्भात् * । चोदनासु च तस्यारम्भान्मन्यामहे द्रव्य-
 मभिधीयतइति । गौरनुबन्ध्यो ऽजोग्रीषोमीय इति । आ-
 कृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशस-
 नादीनि क्रियन्ते । न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् * ।
 न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नह्ये-
 को देवदत्तो युगपत्सुग्रे भवति मथुरायां च । विनाशो
 प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् * । किम् । विनश्येच्च प्रा-
 दुष्याच्च श्वा मृत इति श्वा नाम लोके न प्रचरेत् । गौ-
 र्जात इति सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् । अस्ति च वै-
 रूप्यम् * । अस्ति खल्वपि वैरूप्यम् । गौश्च गौश्च ख-
 ण्डो मुण्ड इति । तथा च विग्रहः * । एवं च कृत्वा वि-
 ग्रह उपपन्नो भवति गौश्च गौश्चेति । व्यर्थेषु च मुक्त-

दिपक्षे शब्देनाकृतिबोधते द्रव्ये तु कार्यं प्रवर्तते । अयुक्तं चैतत् । न ह्यन्यचोदने-
 न्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथोक्तं कृतं भवति । तस्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यतइति
 न्याय्यम् । न चैकमिति । न च हेतुरहितेनादित्यदृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति दे-
 वदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनात् । श्वः मृत इति । अभिव्यञ्जकविनाशे
 जातेस्तिरोभावात् पिण्डान्तरे श्वेति प्रत्ययो न स्यात् । शतप्रत्यय इवैकापाय-
 इत्यर्थः । यद्वा आश्रयापाये आश्रितस्याप्यपायः अवयवापाये अवयविन इवेति
 जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । गौर्जात इति । जातेन गोपिण्डेन गोत्वमभिव्यक्तं
 तच्च सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्यक्षत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । अनव-
 काशमिति । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात् । अथ वा सर्ववस्तुव्यापि गोत्व-
 मेष्टव्यम् । अन्यथा नायाति न च तत्रासीदस्ति पञ्चान्न चांशवत् । जहाति
 पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति दोषापत्तिः । ततश्च व्यक्तौ चैकत्र सा व्य-
 क्त्याऽभेदात्सर्वगा यदि जातिर्दृश्येत सर्वचेति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रस-
 ङ्गः । अस्ति च वैरूप्यमिति । तस्माद् द्रव्यमेवास्तु न तु सामान्यं न ह्येकस्य
 भेदाभेदौ विरुद्धौ उपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थक्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्य-
 भिन्नाप्रत्ययः । गौश्चेति । भेदाधिष्ठानः समुच्चयः सामान्यस्यैकत्वाभिधेयत्वयोर्न
 स्यादित्यर्थः । आकृतावपीति । यदर्थ आकृतिपक्षपरिग्रहः तदेव न सिद्ध्यति

संशयम् * । व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थे एकशेषो वक्तव्यः । अक्षाः पादा माषा इति । लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्यानित्यत्वात् * । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणस्यानित्यत्वात् । अनित्या गुणा उपायिनो ऽपायिनश्च । किं य एते शुक्लादयः । नेत्याह । स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः । एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च । कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदा चिद्वित्वेन कदा चिद्वहुत्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चित्पुंस्त्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवेत्लिङ्गपरिहार उपपन्नः वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते । कदा चिद्वित्वेन कदा चिद्वहुत्वेन । एका आकृतिरिति च प्रतिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेकेशेषो न वक्तव्य इति स च इदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षानित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः । गुणविवक्षाया अनित्यत्वात् । अनित्या

नहि शकटाक्षदेवानाक्षादिष्वेकाकृतिसङ्गावः । इदानीमाकृतिवादी दोषान् परिहर्तुमाह । लिङ्गेति । आकृतिसङ्गावः पूर्वमेव प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः । सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्तियोगात् । कश्चित्पदार्थः कां चिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वां सर्वः । गुणाद्या च द्वित्वस्त्रीत्वादयो विवक्षिताः तैश्चाकृतेरेकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याकृतावपि पदार्थे लिङ्गसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अनित्या इति । कदा चित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाकृतिर्व्यज्यते कदा चित्पुंस्त्वयुक्तेन कदा चिदेकाधारस्या प्रतिपाद्यते कदाचिदनेकाधारस्येत्यर्थः । किं य एत इति । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धा न च तदनित्यत्वं लिङ्गवचनसिद्धौ हेतुरुपपद्यतइति प्रश्नः । प्रकरणादर्थनिश्चय इत्याह । नेत्याहेति । वचनपरिहारस्त्विति । लिङ्गपरिहारे न किं चिद् दुष्यति वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिः । द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याप्यभ्युपगमात् द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणविव-

गुणविवक्षा । कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भव-
ति कदा चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन कदा चित्पुं-
स्त्वेन कदा चित्स्त्रीत्वेन कदा चिन्नपुंसकत्वेन । भवे-
ल्लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते ।
यदि कदा चिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदा
चिद् द्वित्वेन कदा चिद्बहुत्वेन एका आकृतिरिति च प्र-
तिज्ञा हीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तमेक-
शेषो न वक्तव्य इति । स चेदानीं वक्तव्यो भवति ।
लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् । आवि-
ष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते । उत्पत्तिप्रभृत्या
विनाशात्तल्लिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं
लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आ-
स्थेयः । कोसौ स्वकृतान्तः । संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।
संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवा-
विति । संस्त्याने स्त्यायतेर्दृष्ट् स्त्री सूतेः सप्रसवे पुमा-
न् । ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् ।
अधिकरणसाधना लोके स्त्री । स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति
कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं

चानित्यत्वादिति । स्वत आकृतेरेकत्वं द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षितयां तु द्विवचन-
बहुवचने भवतः । आश्रयधर्मेराश्रितानां व्यपदेशः । यथा संपन्नो यवो विनष्टो
यव इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्रव्यगताभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते तथा लिङ्गसंख्या-
भ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमविरोधाभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्यु-
पगमं विरुणद्धि द्वित्वबहुत्वयोगेभ्युपगतैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ।
लिङ्गपरिहारश्चापीति । विशेषणानां चाजातेरित्यत्रोक्तमाविष्टलिङ्गा जातिरि-
ति । ततश्चैकमेवाश्रयगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः यथा आस्यपशुजातयः
संघे स्त्रीत्वमेवोपाददते गाव इमा इति अन्यास्तु पुंस्त्वमेव ब्राह्मणा इमे इति
यथेत्यर्थः । तस्मादिति । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति ।
स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रीयमाणे लिङ्गान्तरेण संबन्धो न स्यात् ।

भावसाधनं स्त्यानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री-
 प्रवृत्तिर्वा पुमान् । गुणानाम् । केषाम् । शब्दस्पर्शरू-
 परसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः सं-
 स्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्रा-
 ल्पीयांसो गुणाः तत्राघरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति ।
 रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहोहं
 कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते । वर्धते
 यावदनेन वर्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तच्चोभयं
 सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः ।
 संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयो-
 रप्यविवक्षायां नपुंसकम् । तत्र लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणवि-
 वक्षा नित्यत्वादिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः । वचनप-
 रिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं
 तावदयं प्रष्टव्यः अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य ए-
 कवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्तीति । एवं स वक्ष्य-
 ति एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचनमि-
 ति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वाभाविकानि अ-
 हमप्येवं वक्ष्यामि एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहु-
 षु बहुवचनमिति । नह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदा-
 र्थः द्रव्यपदार्थकस्य वा आकृतिर्न पदार्थः । उभयोरु-

तस्मात्स्वसिद्धान्तव्यवस्थाश्रीयते । गुणानां सत्त्वरजस्तमःपरिणामरूपाणां
 शब्दादीनां वृद्धिक्कासमध्यस्थावस्थाः शब्दैकगोचराः लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते ।
 आत्मनस्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाङ्गियोगः ।
 वाचनिकानीति । संकीर्णप्रयोगोपलभ्यात् असंकरार्थो यथा द्रव्यपदार्थकस्य वा-
 चनिको वचननियमः तथाकृतिवादिनोपि सद्योऽपि व्याचष्टे एकाग्रयसंबन्ध-
 विवक्षायामाकृतेरेकवचनं यथा पशुना यजेतेति । अनेकाग्रयसंबन्धविवक्षायां
 द्विवचनबहुवचने । ननु द्रव्यस्थानभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतेर्वचनोपकार इ-

भयं पदार्थः । कस्य चित्किं चित्प्रधानभूतं किं चिद् गु-
णभूतम् । आकृतिपदार्थकस्य आकृतिः प्रधानभूता द्र-
व्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृ-
तिर्गुणभूता । गुणवचनवद्वा * । गुणवचनवद्वा लिङ्गवच-
नानि भविष्यन्ति । तद्यथा । गुणवचनानां शब्दानामा-
श्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । शुक्रं वस्त्रं शुक्रा शा-
टी शुक्रः कम्बलः शुक्रौ कम्बलौ शुक्राः कम्बला इति ।
यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं तद्-
गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रिता
आकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृते रपि भविष्य-
ति । अधिकरणगतिः साहचर्यात् * । आकृतावारम्भणा-
दीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये
आरम्भणादीनि भविष्यन्ति । न चैकमनेकाधिकरणस्थं
युगपदित्यादित्यवद्विषयः * । न खल्वप्येकमनेकाधिकरण-
स्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भविष्यति । त-
द्यथा । एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्य-
ते । विषम उपन्यासः । नैको द्रष्टा ऽनेकाधिकरणस्थ-
मादित्यं युगपदुपलभते । एवं तर्हीतीन्द्रवद्विषयः । त-
द्यथैक इन्द्रोनेकस्मिन्क्रतुशतग्राहूतो युगपत्सर्वत्र भव-

त्याह । नहीति । तत्र यथा पचति पचतः पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधन-
संख्याकृतो वचनभेदः एवमाकृतिप्राधान्येपि द्रव्यसंख्याकृत इत्यदोषः । यदसावि-
ति । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः प्रतीयमाना तद्वतलिङ्गसंख्या-
ग्राहिणीत्यर्थः । चोदनासु च तस्यारभादिति यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह ।
अधिकरणगतिरिति । यथामिरानीयतामित्युक्ते केवलस्याग्नेरानयनासंभवा-
न्नास्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते एतदेवाग्नेरानयनं यत् पात्रस्थ-
स्य तथा आकृतावारम्भणादीनि चोद्यमानानि सामर्थ्यात् साहचर्याद् द्रव्यम-
भिनिविशन्ते । सर्वेवाकृतेः क्रियायोगी ऽन्तर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्यधारकः

स्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति । अविनाशोनाश्रितत्वात्* । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः । अनाश्रितत्वात् । अनाश्रिता आकृतिर्द्रव्यम् । किमुच्यते अनाश्रितत्वादिति । यदिदानीमेवोक्तमधिकरणगतिः साहचर्यादिति । एवं तर्हि अविनाशोऽनैकात्म्यात् । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः । अनैकात्म्यात् । अनेक आत्मा आकृतेर्द्रव्यस्य च । तदथा । वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेपि न विनश्यति । वैरूप्यविग्रहौ द्रव्यभेदात्* । वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्विष्यतः । व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम्* । विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् । सर्वत्र अश्रोतेरक्षः पद्मतेः पादः मिमीतेः माषः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् । अपरस्त्वाह । पुरा कल्पएतदासीत्षोडश माषाः कार्षापणं षोडशपलाश्च माषसंबन्धः । तत्र संख्यासामान्यात्सिद्धम् । सरूपाणाम् ॥ वृ-

संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं नैवमाकृतेः अन्यत्रापि प्रत्ययाभिधानयोराकृतिनिमित्तयोर्भावान्नित्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः संबन्धमात्रमाश्रितत्वं सत्त्वा पृच्छति । किमुच्यत इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवार्थो विशिष्टानेन प्रतिपाद्यते नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा तद्विपरीतं द्रव्यमितिभेदाद् द्रव्यविनाशेपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनाशेऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः । वृक्षस्थोऽवतान इति । यथा वृक्षस्थोपरिद्राक्षादिलतावतानः स्थितौ न वृक्षविनाशमनुविनश्यति तथाजातिरपीत्यर्थः । वैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्याणां स्वगतभेदप्रतिबद्धौ वैरूप्यविग्रहावित्यर्थः । तत्रद्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयोपपत्त्याविग्रहो न विरुध्यते क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु भिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यस्यामान्यं तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा पाचक इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति । यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात् पटे लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुरा कल्प इति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोर्थः संप्रति निमित्ताभावेपि तथैव व्यपदिश्यते । माषसंबन्ध इति । तत्र षोडशभागत्वेन माषः प्रसिद्धः तथैव कार्षापणे माषः षोडशभाग इति षोड-

हो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥६५॥ इह कस्मान्न भवति ।
 अजश्च चर्करश्च अश्वश्च किशोरश्च उष्ट्रश्च करभश्चेति ।
 तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव
 विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ श-
 ब्दभेदः ॥ स्त्री पुंवच्च ॥६६॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचा-
 र्यते । स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात् स्त्वर्थग्र-
 हणं वा स्त्रीशब्दग्रहणं वेति । किं चातः । यदि प्रत्य-

शभागत्वं नाम सामान्यमुपादत्ते भाषणशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासा-
 मान्यादिति । संख्यैव सामान्यमभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडश-
 सु पदार्थेषु व्यासज्य स्थिता न त्वेकस्मिन् षोडशे । एवं तर्हि षोडशसंख्यापूर-
 णत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्यासामान्यमुच्यतइत्यदोषः । अथ
 डित्या इति भिन्नेषु संज्ञिष्वेकाकृत्ययोगात् कथमेकशब्दवाच्यत्वम् । उच्यते ।
 भिन्नडित्यशब्दगतं डित्यशब्दत्वं नाम यथा शब्देऽभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः तथा
 सोयमिति शब्दार्थयोरेदाध्यवसायादध्यस्तडित्यशब्देषु संज्ञिष्वपि संबन्धिसं-
 बन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावि-
 त्येताविति परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाश्वत्वे सा-
 मान्ये इति व्यावृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुसामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् ।
 पथ वा निः सामान्यानि सामान्यानीति तार्किकदर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत
 आख्येयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्य-
 मस्ति । अभावाद्यत्वार इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं
 सर्वजाकृतिसद्भावात्सिद्धमेकशब्दत्वम् । वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह
 शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथ वा वृद्धशब्द इह शास्त्रे अपत्यविशेषे न
 परिभाषित इति स तावदयोवाची गृह्यते । तस्माद्वच्यार्थाच्च युवशब्दोऽपि तथै-
 वेति प्रश्नः । अजोऽश्वशब्दानां जातिशब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धा-
 वस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्यविशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् ।
 सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद् विशेषैः सह समुच्चयाभावात् । वक्ष्य-
 माणं मनसि कृत्वाह । तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह । तल्लक्ष-
 ण इति । परिहारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते । स्त्री पुंवच्च । इदमिति । यदि स्त्रीशब्दस्य
 स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । तदा स्वधिकारविहितटाबादिप्रत्ययग्रहणम् । ततश्चाय-
 मर्थः । पुंवत् स्त्रीप्रत्ययो न भवतीत्यभावातिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाभावे तु
 शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भव-
 तीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थातिदेशे तदर्थप्रतिबद्धानां

यग्रहणं वा शब्दग्रहणं वा गार्गी च गार्ग्यायणौ च ग-
 र्गाः । केन यशब्दो न श्रूयते । अस्त्रियामिति हि लुगु-
 च्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्पश्य ।
 तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं न प्राप्नोति । अथार्थग्रह-
 णम् । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । इह
 कस्मान्न भवति । अजा च बर्करश्च षडवा च किशो-
 रश्च उष्ट्री च करभश्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यु-
 च्यते । न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव
 विशेषः यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ पुमान् स्त्रि-
 या॥६७॥इह कस्मान्न भवति हंसश्च वरटा च कच्छपश्च दु-
 लिश्च ऋश्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यु-
 च्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव वि-
 शेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृ-
 दुहितृभ्याम्॥६८॥किमर्थमिदमुच्यते न पुमान् स्त्रियेत्येव
 सिद्धम् । न सिध्यति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते
 न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो
 यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः । एवं तर्हि सिद्धे सति
 यदिमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रोर्ध्वं प्र-
 कृतेः स्यात्तल्लक्षण एव विशेषः तत्रैकशेषो भवति । किमे-

कार्याणां सिद्धिः । तत्रार्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चार्थपक्ष एवाग्रीयते । अस्त्रि-
 यामितीति । यदायं प्रसज्यप्रतिषेधः तदा दोषः । पर्युदासे तु शिष्यमाणः श-
 ब्दो निवर्त्यमानार्थाभिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुक् सिध्यति । गर्गान्प-
 श्येति । स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नायं पुं बहुत्वे शस् उत्पन्न इति नत्वं न सिध्य-
 ति । भ्रातृ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्व-
 मिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यन्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । त्वदादीनि स-
 र्वैर्नित्यमित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र सरूपाणामित्यस्यानुवृत्त्याश्रयणाद् यद्योक्तार्थला-
 भः॥यत्रैवार्थएतत्तूत्रं लिङ्गम्। पदान्तरगम्येऽपि तल्लक्षणविशेषे पुमान् स्त्रियेत्येकशे-

तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । हंसश्च वरटा च कच्छपश्च दु-
लिश्च ऋश्यश्च रोहिच्येति । अत्रैकशेषो न भवति । पू-
र्वयोर्योगयोर्भूयान्परिहारः । यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति
तावद् वृद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य वृद्धमिति संज्ञा
क्रियते । असरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्या-
विवक्षितत्वात् सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् । अस-
रूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाविवक्षितः सा-
मान्यं च विवक्षितम् । विशेषस्याविवक्षितत्वात्सामान्य-
स्य च विवक्षितत्वात्सरूपाणामेकशेष एकविभक्तावित्येव
सिद्धम् । पुमान् स्त्रियेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणव-
त्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीव-
त्सयोर्लिङ्गस्याविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषः ।
ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्य अविभक्तिपरस्य
विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं वि-
भक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति । नात्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । यदि तर्हि यत्र
लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति ।

षो भवति यथा गौश्चायं गौश्च यमित्येते गौ चरत इति । वरटा चेति । वरटा हंसी ।
पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पौष्पप्रभृतेर-
पत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । वृद्धो यूनेत्यत्र च कृत्रिमस्य जीवति तु वंश्ये युवेत्यस्य
ग्रहणं तत्साहचर्याद् वृद्धस्यापत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । असरूपाणामिति ।
गर्गापत्यत्वं सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमा-
णेपेकशेषे गार्ग्याविति विशेषो नावधार्यते किं वृद्धयुवानौ प्रकान्तौ उत वृद्धा-
विति प्रकरणाद्यपेक्षे तु विशेषावसाये सामान्योपक्रमेपि तथैव विशेषोवसायि-
ष्यतइति नार्थ एकशेषारम्भेण । इन्द्रोपि गार्ग्यगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भ-
विष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि मृगक्षीरवज्जातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणावित्यादिप्र-
योगसिद्धिः । ब्राह्मणवत्सा चेति । अस्य च प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः न चा-
त्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः । अविभक्तिपरस्येति । एकविभक्तावित्यनुवर्त-

इह न प्राप्नोति कारकश्च कारिका च कारकौ । नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं किं तर्हि इत्वमपि । कथं पुनरिदं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । किं चातः । यदि विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ । इदं तु न सिद्ध्यति गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । इदं तु न सिद्ध्यति कारकश्च कारिका च कारकौ । उभयथापि पटुश्च पट्वी च पटू इत्येतन्न सिद्ध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति नाप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति । कथं तर्हि शब्दार्थो या स्त्री तद्भावे न च तल्लक्षणो विशेष आप्रीयते । एवं च कृत्वा इहापि प्राप्तिः ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेति । एवं तर्हीदमिह

ते । तेन एकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः । कारिका चेति । इत्वमप्यत्र विशेषस्य वाचकं तत्र नैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो ऽनन्तरमिति दोषः । एतस्माधानार्थं विचारयति । कथमिति । अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दहारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापात् कृतमित्वमिति सिद्ध्यति नार्थपक्षे । यद्यप्यर्थेन टाप् कृतः तथाप्यधिकमित्वमस्ति न च तदर्थस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नात्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वञ्च सिद्ध्यति । अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नात्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनोपात्ता । अन्त्यपताञ्चयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवतस्तन्निमित्तत्वं नाप्यर्थस्त्रीयणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नात्र यौगपद्योभयोर्ग्रहणम् । अनियमस्वनेन प्रदर्श्यते । तेन क्व चिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः क्व चिदर्थस्त्रीकृत-

व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् । तदित्य-
नुवर्तते । तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते ।
कौ च प्रकृतौ, प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री प्रधानं या
अर्थस्त्रीति॥नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यन्यतरस्याम्॥६९॥
अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । शुक्लश्च कम्ब-
लः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च
कम्बलः शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं
तानीमानि शुक्लानि । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः* । प्र-
धाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् ।
नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते नपुंसकं प्रधानमिति । एवं
हि दृश्यते लोके अनिर्ज्ञातेर्यं गुणसंदेहे च नपुंसकलिङ्गं
प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते । द्वयं चैव हि जायते । स्त्री
वा पुमान्वा । तथा विदूरे अव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भव-

विशेषाश्रयणम् । पट्टीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तमस्मिन्विषये
तद्भावभावित्वादर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्ययणादेशयोः । एवं त-
र्हीति । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः । सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनात्र न भव-
त्येकशेष इत्याह । तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकशेषः । स च
प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकतौ विशेषस्तत्रैकशेषः । इहाप्रधा-
नकतोपीत्येकशेषाभावः । नपुंस । शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां
च वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारू-
पात् । एकविभक्तौ तु सरूपाणामेकशेषे पुनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति व-
चनमिदमेकवच्चावार्थं च । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिति । शब्देनार्थस्याभिधान-
मिह कार्यम् । तच्च नपुंसकानपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भविष्यतीति नार्थः
सूत्रेणेत्यर्थः । कथमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं
राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिरिति तत्त्वादन्येषाम् । इह
तु नपुंसकस्य किं कृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः । एवं हि लोके दृश्यते इति । व्या-
पित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह । स्थितिर्नपुंसकं सा च सर्वत्र विद्यत इति स्थि-
तिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धौ नपुंसकशब्दप्रयोगः । अनिर्ज्ञा-
तेर्यं इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणानिर्ज्ञात इत्यर्थः । गु-
णसन्देह इति । गुणाः स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैवेति । यदपि नपुंसकस्य जन्म

न्ति महिषीरूपमिव ब्राह्मणीरूपमिव । प्रधाने कार्यसं-
 प्रत्ययान्नपुंसकस्य शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयो-
 जनम् । एकवच्चास्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यामीति । ए-
 तदपि नास्ति प्रयोजनम् । आकृतिवाचित्वादेकवचन-
 म्* । आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्र-
 व्याभिधानं तदा द्विवचनबहुवचने भविष्यतः । भ्रातृपुत्री
 स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ पिता मात्रा ॥ ७० ॥ अश्वशुरः अश्वश्रूवा ॥ ७१ ॥
 किमर्थमिदमुच्यते । न पुमान् स्त्रियेत्येव सिद्धम् । भ्रा-
 तृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । भ्रा-
 तृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ।
 भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति
 चेत्तुल्यकारणत्वात् सिद्धम्* । यदि तावद्विभर्तीति भ्राता
 स्वसूर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पुनातीति प्रीणातीति वा
 पुत्रः दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति
 वा पिता मातर्यप्येतद्भवति । तथा यदाश्वाप्तव्यः अश्व-
 शुरः अश्वश्रूवामप्येतद्भवति । दर्शनं चै हेतुः । नहि स्व-
 सरि भ्रातृशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम्* ।
 दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसूर्यपि भ्रातृशब्दो

तथापि यत्प्रजननासमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं किं तर्हि शब्दे-
 कगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा च नपुंसको भवतीति प्रयोग उपपद्यते ।
 महिषीरूपमिति । रूपशब्दः संस्थानवचनः । यत्र दूरादृश्यमाने वस्तुनि निश्च-
 यो नास्ति केवलं सम्भावनारूपः सन्देहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति
 स्थाणुरयं स्यादिति । एवमिहापि महिषीवैतत् संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे महिषी-
 रूपमिवेति प्रयुक्तम् । रूपशब्दोच नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु
 विशेषस्य निश्चयं शक्ताः शक्त्याः शक्ताः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयो-
 गः । सत्यारम्भे अरण्यारण्यान्यावित्यत्रैवकारानुवर्तनाग्रहत्वस्योपाधिराधिका-
 देकशेषाभावः । पिता । किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्रादि-
 श्वपि वृत्त्या सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः । कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्ति-

दृश्यतां तुल्यं हि कारणम् । नवै एष लोके सम्प्रत्ययः ।
 नहि लोके भ्राता आनीयतामित्युक्ते स्वसा आनीय-
 ते । तद्विषयं च* । तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति । स्व-
 सरि भ्रातृत्वं, किंविषयम् । एकशेषविषयम् । युक्तं
 पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्तम् ।
 अन्यत्रापि नियतविषयदर्शनात्* । अन्यत्रापि नियतवि-
 षयाः शब्दा दृश्यन्ते । तदथा । समाने रक्ते वर्णे
 गौर्लोहित इति भवति अश्वः शोण इति । समाने च
 काले वर्णे गौः कृष्ण इति भवति अश्वो हेम इति ।
 समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इ-
 ति ॥ त्यदादीनि सर्वे नित्यम् ॥ ७२ ॥ त्यदादितः शेषे पुन्न-
 पुंसकतो लिङ्गवचनानि* । त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसक-
 तो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ ।
 सा च कुण्डे च तानि । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्* ।
 अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा
 भूत् । स च कुक्कुटः सा च मयूरी कक्कुटमयूरौ ते ।
 अर्द्धं पिप्पल्यास्तदर्द्धपिप्पली च साऽर्द्धपिप्पलयौ ते ।
 अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । त्यदादीनां

निमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृशब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति ।
 एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषे ऽवश्यं भ्रातृशब्देन स्वसाभिधेया अन्य-
 थैकशेषारम्भो नर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेपेकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्ब-
 न्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमान-
 नसम्बन्धस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्रशब्दयोः स्वसृ-
 दुहितृभ्यां इन्द्राभावः । मातापितरौ स्वसृश्वशुराविति इन्द्र इत्यतएव । त्य-
 दादौ । त्यदादित इति । षष्ठ्या व्याख्ययइति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चे-
 ति । स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुन्नपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषे-
 धान्नपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् ।
 परवर्जिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि स-
 र्वनाम्नस्तलिङ्गस्य सिद्धत्वात् । सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परा-

सामान्यार्थत्वात्*। तद्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं देवदत्तेपि हि स इत्येतद्वति यज्ञदत्तेपि तद्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् शेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । परस्य शेषं वक्ष्यामीति । परस्य चोभयवाचित्वात्*। उभयवाचि परम् । पूर्वशेषदर्शनाच्च*। पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते । स च यश्च तावानय । यावानय इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वन्द्वो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाभावात् सिद्धम्* । सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते शूद्राभीरं गोबलीवर्दं तृणोलपमिति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति । आभीरा जात्यन्तराणि । गोबलीवर्दमिति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रमाय च स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति अपामुलपमिति नामधेयम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात् तस्यार्थस्य विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हिदानीमिदं भवति तं ब्राह्मणमानय गा-

सृष्टतइति तदेवैषामर्थः । परस्येति । सूत्रे सति शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते प्राशयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । इन्द्र इति । तद्देवइत्यादिप्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति । ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योष्ठी प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपादिति स्मृतिः । स्त्रिय एवेति । ततश्चात्र गोयद्दः स्त्रीगवीणामिव वाचकः । सामान्येनेति । सर्वविशेषाणां व्याप्तत्वाच्चास्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । तमित्यनेन गतत्वाद्ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नो-

गर्ग्यमिति । भवति यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति ।
 एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति । तं
 ब्राह्मणमानय गार्ग्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नो-
 ति । तस्मात्सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवती-
 ति वक्तव्यम् ॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ अयमपि
 योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथम् । गाव इमाश्चरन्ति अजा
 इमाश्चरन्ति । गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्र-
 याय च । स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजन-
 म् । ग्राम्येष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । न्यङ्क्व इ-
 मे सूकरा इमइति । कः पुनरर्हति अग्राम्याणां पुंस उ-
 त्कालयितुं ये गृहीतुमशक्याः । कुत एव वाहाय च वि-
 क्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । पशुष्विति वक्ष्या-
 मीति । इह मा भूत् । ब्राह्मणा इमे वृषला इमे । कः
 पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च
 विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम् । संघेष्विति वक्ष्या-
 मीति । इह मा भूत् । एतौ गावौ चरतः । कः पुनर-
 र्हति निर्ज्ञातिर्थे अन्यथा प्रयोक्तुम् । इदं तर्हि प्रयोज-
 नम् । अतरुणेष्विति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । तरु-
 णका इमे चर्करा इमइति । कः पुनरर्हति तरुणानां पुं-

ति ब्राह्मणमित्यनेन मतत्वाच्च गार्ग्यशब्दस्येति भावः । भवतीति । सामान्योप-
 क्रमे विशेषाभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष-
 भावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्ति-
 र्दृश्यते । ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोपयायात इति तस्मात्तथाविधे विषये ऽयं वा-
 चनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिंश्च सत्ययमेकशेषो न वक्तव्य इत्यर्थः । ग्राम्य । स्त्री-
 पुंसात्मकस्य संघस्य स्त्रीशब्देनाभिधानं यथा स्यादिति सूचारम् । उभयात्मक-
 त्वमन्वाह्यत्वाच्च । अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्यास्ति संभवः ।
 तथापि मत्स्यामवद् भूयस्वात् स्त्रीभिर्वापदेशो भवति । अग्राम्यादिषु तु मिश्र-

स उत्कालयितुं ये अशक्या वाहाय च विक्रयाय च ।
अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अग्राश्वरन्ति
गर्दभाश्वरन्तीति ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्याकरणमहोभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे तृ-
तीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ पादश्च समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः ॥ कुतोयं वकारः । यदि तावत्संहि-
तया निर्देशः क्रियते भूवादय इति भवितव्यम् । अथासं-
हितया भू आदय इति भवितव्यम् । अत उत्तरं पठ-
ति । भूवादीनां वकारोयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते । माङ्गलि-
क आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं
प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शा-
स्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि
च अध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति । अथादि-
ग्रहणं किमर्थम् । यदि तावत्पठन्ते नार्थं प्रादिग्रहणेन ।

त्वात् संचस्येति पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः । अनेकशफेष्विति । उष्ट्राणां त्वार-
ण्यकत्वात् स्त्रीशेषाभावः । तच्चानेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाद् जातिः क
चिदाश्रयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते क चिपुंस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥ इत्युपाध्या-
यजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमा-
ह्निकम् । द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

भूवादयो धातवः । कुतोयमिति । लक्षणाभावं मत्वा कस्मान्निमित्ताहकार
इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनेको निवर्तितत्वात् । अथासंहित-
येति । अभ्युपगम्य वादीयम् । न त्वैकस्मिन्पदे ऽसिंहतास्ति । संहितैकपदेति
वचनात् । तस्मात्सर्वथा निर्देशोयं न संभवतीत्येवंपरमेतत् । भूवादीनामिति ।
सूचोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो विवक्षितः । तच्च वाचकसंबन्धी भूवादीनां
भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते
पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैष दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्यापि कथ-
नात् । अत एव निपातनादागमरूपोच वकारः कृतः । न चायमसाधुः । वैया-
करणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भव-
ति । अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो
मङ्गलार्थः संपद्यते । अथ वा सति वकारे ऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महा-

अन्यत्रापि हयं पठन्नादिग्रहणं न करोति। क्वान्यत्रामृड-
मृदमुधकुपक्लिशवदवसः कृत्वेति। अथ न पठन्ते नतरा-
मर्थं आदिग्रहणेनानह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशे-
षयितुम्। एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यो अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति। किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम्। पाठेन धातुसंज्ञेत्येतदुपपन्नं भवति।
पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः*। पाठेन धा-
तुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। या इति
धातुर्या इत्यायन्तः। या इति धातुर्वा इति निपातः।
नु इति धातुः नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च। दिव् इति
धातुः दिविति प्रातिपदिकम्। किं च स्याद् यद्येतेषा-
मपि धातुसंज्ञा स्यात्। धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिः
प्रसज्येत। नैष दोषः। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते

व्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारंपर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते। नार्थ
इति। भूवादय इति पठित्वा ते धातव इति वक्तव्यम्, यथा ते तदाजा इति।
नतरामिति। सति पाठे मतार्थत्वात् कर्तव्यमसति स्वसंबन्धादित्यर्थः। अत
एव प्रतिषेधप्रकर्षः। संबन्धाभावेत्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तये निर्दि-
ष्टः। एवं तर्हीति। सूत्रेषु ये पठ्यन्ते मृडमृदादयः तान्समाप्य ते धातव इति
वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः। अस्ति च पाठ इति। अनेनासंबन्धत्वं परिहृतम्। बा-
ह्यस्येत्यनेन मतार्थत्वं निराकृतम्। पाठेनेति। धातुपाठे ये पठितास्तेषामेव
धातुसंज्ञा। तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः। अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः।
तत्र यदि क्रियावाची धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत तर्हि आणवयति वदयतीत्या-
दीनामपि धातुसंज्ञा स्यात्। अथ सूत्रपठितानामनन्तरं ते धातव इत्युच्येत तदा
तत्रापठितानां न स्यात्। तस्माद्भूवादय इत्युक्तम्। तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यग-
णेषु ये पठ्यन्ते तेषां सूत्रकारादिप्रामाण्याद्वातुत्वे नाशयणीयाः। समानशब्दा-
नामिति। समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः। तव्यदा-
दीनामिति। यथैव दिवं पश्येति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति एवं
तव्यदादयोपि स्युरित्यर्थः। साधन इति। अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने
तव्यदादयः सावकाशाः बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः। यो पि शक-

साधनं च क्रियायाः । क्रियाभावात्साधनाभावः । सा-
धनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न भ-
विष्यन्ति । इदं तर्हि याः पश्य । आतो धातोरिति
लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । अनाप इत्येवं सः । अ-
स्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिक-
संज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यु-
त्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्यानर्थकस्य प्राति-
पदिकत्वं चोदितं तत्रानर्थकग्रहणं न करिष्यते । निपा-
तः प्रातिपदिकमित्येव । इह तर्हि ब्रह्म इति । अचि-
श्रुधातुभ्रवां य्वोरित्युवडादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययस्योवडादेशो भवती-
ति । यदयं तत्र श्रुग्रहणं करोति । अस्य तर्हि दिव्श-
ब्दस्याधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्ये-
त । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दो-
षः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पदान्ते दिव्शब्दात्स्वादय
इति । यदयं दिवः सावौत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञाप-
कम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।
दिव्शब्दो यः प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात् । अक्षदूरि-
ति । न वै अत्रेष्ट्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सि-

ष्ट्येति स्वार्थिकस्तुमुन् सोप्यनभिधानाम् भविष्यति । याः पश्येति । यच्छब्दो
न धातुरिति विभक्तिरुत्पद्यते तस्यामले टापि च कृते धातुसंज्ञायामातो धा-
तोरिति लोपप्रसङ्गः । ब्रह्म इति । ननु शुर्धातुषु पठितः । न चास्य तेन सारु-
ष्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चास्य सारुष्यमस्येव । यद्यपि
चायं सानुबन्धकस्तथापि धातुष्वननुबन्धकपरिभाषा कैश्चिन्नाश्रीयते । अथ वो
पलक्षणार्थमिदं तेन स्थाणू वेणू इत्युदाहरणम् । अक्षदूरिति । अत्र कृदन्तत्वा-
त्प्रातिपदिकत्वम् । न वै अत्रेष्ट्यते इति । शिष्टप्रयोगाभावात् । तस्मादिव औ-
दिति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विधटयति । अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति ।

ध्यति । एवं तर्हाननुबन्धकगूहणे न सानुबन्धकस्येत्येव-
मेतस्य न भविष्यति । एवमप्यननुबन्धको दिव्शब्दो
नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य गूहणं विज्ञास्यते । प-
रिमाणगूहणं च । परिमाणगूहणं च कर्तव्यम् । इया-
नवधिर्धातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुतो होतत् ।
भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भवेध शब्द इति ।
यदि पुनः क्रियावचनो धातुरित्येतत्प्रक्षेपः क्रियेत । का
पुनः क्रिया । ईहा । का पुनरीहा । चेष्टा । का पुन-
श्चेष्टा । व्यापारः । सर्वथा भवाज् छन्दैरेव शब्दाना-
चष्टे न किं चिदर्थजातं निदर्शयत्येवंजातीयका क्रि-
येति । क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या पिण्डी-
भूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः । सासाव-

धातुः सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति । अधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानि-
वेधान्निरनुबन्धकाल्लोरसंभव उभयसंभवे चास्याः परिभाषाया उपस्थानं नाभ्य-
या । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनोपलक्ष्यते । तेन विशिष्टावधिपरि-
च्छिन्नस्य धातुसंज्ञा विधेयेत्यर्थः । भवेधशब्द इति । ततश्च भवेधशब्दाज्जडा-
दिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः परिच्छेदकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । अभि-
युक्तैरुपलक्षणतयोपासत्त्वादनैकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात् । क्रि-
यावचन इति । एवं सति समानशब्दानां प्रतिषेधो न वक्तव्यः ।
नापि परिमाणग्रहणम् । नहि भूवेधशब्दसमुदायः क्रियावाची । का पुनरिति ।
द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभावयतः प्रश्नः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र
व्यापारविशेषवचनत्वेपि इह व्यापारमात्रवचनत्वं बोद्धव्यम् । कस्य चित्कन
चिच्छब्देन सौर्यः प्रसिद्ध इत्यनेकपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यति-
रेकेण क्रियासङ्गावे प्रमाणं नोक्तं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न
निश्चीयते इत्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यात-
पदवाच्या पूर्वापरीभूताप्रत्यया साध्यमानास्या भूतभविष्यवर्तमानसदसदनेका-
वयवसमूहरूपा सदस्तुविषयेन्द्रियग्राह्या न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा
परमाणवः पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवला एवं पिण्डीभावभावात् क्रिया न
प्रत्यक्षेत्यर्थः । गर्भो निर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भो ऽप्रत्यक्षस्तथा क्रिये-
त्यर्थः । अथ वा यथा निर्लुठितो निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो नैव क्रियेति वैध-
र्म्येण दृष्टान्तः । सासाविति । या पूर्वमुक्ता सासावनुमानेन प्रतीयतइत्यर्थः ।

नुमानगम्या । कोसावनुमानः । इह सर्वेषु साधनेषु सं-
निहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्वति कदा चित् भव-
ति । यस्मिन्संनिहिते पचतीत्येतद्वति सा नूनं क्रिया ।
अथ वा यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा
नूनं क्रिया । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियावचनाः पचादय इ-
ति । यदेतेषां करोतिना सामानाधिकरण्यम् । किं क-
रोति पचति किं करिष्यति पक्षगति विमकार्षीद् अ-
पाक्षीदिति । तत्र क्रियावचने उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः* ।
क्रियावचने धातावुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पचति प्रपचति । किं पुनः कारणं प्राप्नोति । संघाते-
नार्थगतेः । संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिकेन सप्रत्य-
यकेन सोपसर्गेण च । अस्तिभवतिविद्यतीनां च धा-
तुत्वम्* । अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या ।

कोसाविति । यो भावे ल्युट् स नपुंसकः । अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः ।
अथ वा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्संनि-
हिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते नासति सा क्रिया । क चित्तु यस्मिन् सा-
धने संनिहिते इति पाठः । तत्रायमर्थः । यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साध-
नविषये भवतीति । स्यादेतत् । मृगलक्षिकाविषयजलज्ञानवत्पचतीत्येतदसत्य-
विषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह । अथ वेति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्येणाऽबाधि-
तेन क्रियाख्यं कारणमनुमीयत इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षापहृत्तो संबन्धग्रहणाभा-
वात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्तते । नैष दोषः । धातुवाच्यस्य समूहस्य
युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे युष्माकं तावन्मात्रं
कलय पचतीति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र
समूहरूपारोपणम् । अष्टशक्तिस्वभावाच्चैकः क्षणो नैव धातुवाच्यः । किं
करोति पचतीति । सामान्यविशेषभावेन सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषव-
चनाः पचादयः प्रतीयन्त इत्यर्थः । यदा तु किं करोतीति पृष्टे न
करोत्यास्तएव केवलमिति प्रतिवचनं तदा व्यापारमात्रस्यावश्यंभावितादृश
पारविशेषविषयः प्रश्नः । प्रतिवचनं तु विशेषनिराकरणेनेति बोद्धव्यम् ।
संघातेनेति । संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् । केवलानां तु धातूनामप्रयोगादा-

यथा हि भवता करोतिना पचादीनां सामानाधिकर-
ण्यं दर्शितं न तथास्त्यादीनां निदर्श्यते । नहि भवति
किं करोत्यस्तीति । प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्त-
रेषु* । प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे धा-
तुरेव क्रियामाहेति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोन्यश्चा-
न्यश्च । प्रत्ययार्थः स एव । धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्त-
रेषु* । धातोश्चार्थाभेदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे धातुरेव
क्रियामाहेति । पक्तिः पचनं पाक इति । प्रत्ययार्थोन्य-
श्चान्यश्च भवति । प्रकृत्यर्थः स एव । कथं पुनर्ज्ञायते
ऽयं प्रकृत्यर्थो ऽयं प्रत्ययार्थ इति । अन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरे-
को वा । इह पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छ-
ब्दश्चकारान्तः । अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अर्थोपि क-
श्चिद्गम्यते विक्रितिः कर्तृत्वमेकत्वं च । पठतीत्युक्ते क-
श्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्छ-
ब्दो हीयते पठ्शब्द उपजायते अतिशब्दोन्वयी । अ-
र्थोपि कश्चिद्हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । वि-
क्रितिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वं चैकत्वं चान्व-
यी । तेन मन्यामहे यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थः यो-
र्थो हीयते । यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थः योर्थ उ-
पजायते यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थः योर्थोन्वयी । वि-
षम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति ।
तदथा । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः । कन्दुः कोष्ठः
कुसूल इति । एकश्च शब्दो बहुर्थः । तदथा । अक्षाः

नर्थक्यम् । अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथापि प्रकृतिभागावबो-
धपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेनादरादेवमुक्तम् । अथ वा पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः

पादा माषा इति । अतः किं न साधीयो ऽर्थवत्ता सि-
द्धा भवति । नापि ब्रूमो ऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । व-
र्णिता ह्यर्थवत्ता ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत ए-
तदयं प्रकृत्यर्थीयं प्रत्ययार्थं इति । न पुनः प्रकृतिरेवो-
भावर्थी ब्रूयात्प्रत्यय एव वा । सामान्यशब्दा एतएवं
स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषणं वा
विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः पचतीत्युक्ते
स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे पचशब्दो वर्तते ऽतो मन्या-
महे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्र-
कृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे । क्रियाविशे-
षक उपसर्गः । पचतीत्यत्र क्रिया गम्यते तां प्रो वि-
शिनष्टि । यदापि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र धातुरु-
पसर्गं व्यभिचरति । यत्र न खलु तं व्यभिचरति तत्र
कथम् अध्येति अधीते इति । यदाप्यत्र धातुरुपसर्गं न
व्यभिचरति उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति तेन मन्यामहे य
एवास्याधेरन्यत्रार्थः स इहापीति । कः पुनरन्यत्राधेर-
र्थः । अधिरुपरिभावे वर्तते । इह तर्हि व्यक्तमर्थान्त-
रं गम्यते तिष्ठति प्रतिष्ठते इति । तिष्ठतीति व्रजिक्रिया-
याः निवृत्तिः । प्रतिष्ठतइति व्रजिक्रिया गम्यते तेन म-
न्यामहे उपसर्गकृतमेतद् येनात्र व्रजिक्रिया गम्यतइ-
ति । प्रोयं दृष्टापचारः आदिकर्मणि वर्तते । न चेदं ना-

प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधीय इति । यदा प्रकृति-
रेव क्रियां साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । प्रत्यय एव वेति ।
ततश्च प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम् । अधिरुपरिभाव इति । ततसाधीतइत्यस्य
विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः । अध्येतीत्यत्र
विशिष्टं स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततसा-

स्ति बहूधा अपि धातवो भवन्तीति । तदथा । वपिः
 प्रकरणे दृष्टच्छेदने चापि वर्तते । केशश्मश्रु वपतीति ।
 ईडिः स्तुतिचोदनायाच्चासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते ।
 अग्निर्वा इतो वृष्टिमोहे मरुतो मुतश्च्यावयन्तीति । क-
 रोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः निर्मलीकरणे चापि वर्तते । पृ-
 षं कुरु पादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चा-
 पि वर्तते कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु स्थाप-
 येति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह
 तिष्ठतिरेव व्रजतिक्रियायाः निवृत्तिम् । अयं तर्हि दो-
 षः । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । यदि पु-
 नर्भाववचनो धातुरित्येतल्लक्षणं क्रियेत । कथं पुनर्ज्ञा-
 यते भाववचनाः पचादय इति । यदेतेषां भवतिना सा-
 मानाधिकरण्यं भवति पचति भवति पक्षयति भवति
 अपाक्षीदिति । कः पुनर्भावः । भवतेः स्वपदार्थो भव-
 नं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावः ।
 विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । भेदः छेदः ।

न्यत्रास्य योर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्भातूनां तिष्ठतिरेव
 गतिवाचीति निर्णयः । भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रवाची । यथा
 यस्य च भावेनेति भावे घञ् इति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिद्ध्यति ।
 अस्तिभवतिविद्यतीनामपि भावरूपार्थाभिधायित्वात् । भवति पचतीति ।
 आत्मभरणवचनो भवतिः । तच्चात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायैः पाकत्वादिभिर-
 विरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चा-
 स्तीति शुक्लादयो रूपवचनाः एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः । कः पुनरिति ।
 यदि क्रियैव भावस्तदा पचान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदा व्याप्तिरिति प्र-
 श्नः । स्वपदार्थ इति । स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोपि पदार्थो भवति
 न तु स्वी व्यभिचारात् । पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं
 भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । विनाशो भेदश्छेदस्य घटर-
 ज्ज्वादेः स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुरुषानिति । किं करोषि पचामि

अन्यो हि भावः । अन्यो ऽभावः । आतश्चान्यो भावः
 अन्यो ऽभाव इति । यो हि यस्य भावमिच्छति स न
 तस्याभावम् । यस्य चाभावं न तस्य भावम् । पचा-
 दीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रि-
 यावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं
 निदर्शितं न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते करोतिः
 पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्य-
 नुवर्तते । भवतिः पुनर्वर्तमानकालत्वं चैकत्वं च । का
 तर्हीयं वाचोयुक्तिः भवति पचति भवति पश्यति भ-
 वत्यपाक्षीदिति । एषैषा वाचोयुक्तिः । पचादयः क्रि-
 याः भवति क्रियायाः कर्त्रो भवन्ति । यद्यपि तावद-
 त्रैतच्छ्रूयते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु
 खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । भवेदपि भवेत् स्यादपि
 स्यादिति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । कालभेदात्सा-
 धनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः साधनं सर्वकालश्च
 प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्य-

किं करोमि पचेत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन विवक्षिता । भ-
 वतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पच्यत्यभूदपाक्षीद्वतः पचतो भवन्ति
 पचन्तीति । का तर्हीति । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैषेति । या एषा त्वया
 पृष्टा सैषा वर्ण्यमानस्वरूपेत्यर्थः । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो
 न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं तिङभिहितो भावः क्रियया
 समवायं न गच्छति । नहि भवति पठति पचति इति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत ।
 तच्चाहुः । कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यातवाच्यक्रियया सम्बध्यतएव । भवति प-
 चति पश्य मृगो धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बध्यते । तथा प्रयोगाद-
 र्शनात् । भवेदपि भवेदिति । एकस्याः क्रियायाः आत्मापेक्षः साध्यसाधनभा-
 वो विरुद्ध इति भावः । कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन
 व्यज्यते । एकस्येति । अपि भवेदित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवद-
 तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानार्थस्तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यतइति वर्तमानकालः
 प्रत्ययः सा तु सत्ता भवेदित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदो ऽस्येव ।

यः । यावतात्राप्यन्यत्त्वमस्ति पचादयश्च क्रियाः भवति-
 क्रियायाः कर्त्रर्गो भवन्तीति । अस्त्वयं कर्तृसाधनः भ-
 वतीति भाव इति । किं कृतं भवति । विप्रतिषिद्धानां धा-
 तुसंज्ञा सिद्धा भवति । अवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा
 सिद्धा स्यात्प्रातिपदिकानामपि तु प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष
 इति । किं कारणम् । एतान्यपि हि भवन्ति । एवं त-
 हि कर्मसाधनो भविष्यति । भाव्यते यः स भाव इति ।
 क्रिया चैव हि भाव्यते । स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एव-
 मपि भवेत्केषां चिन्न स्यात् । यानि न भाव्यन्ते । ये
 त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति माता पिता भ्रातेति ।
 सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे । पठि-
 ष्यति ह्याचार्यः भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणवयत्यादि-
 निवृत्त्यर्थ इति । यावता पठिष्यति पचादयश्च क्रियाः
 भवतिक्रियायाः कर्त्रर्गो भवन्तीति अस्त्वयं कर्तृसाधनो
 भवतीति भाव इति । किं यत्कव्यमेतत् । नहि । कथ-
 मनुच्यमानं गंस्यते । एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो
 धातव इति । कथम् । नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादि-

अस्त्वयमिति । नेदादयोपि भवन्तीति तद्वचनानां सिधाति धातुसंज्ञा । एता-
 न्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन सा-
 धमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदु-
 च्यते । कृतता क्रियमाणता कर्तव्यता युक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रा-
 तिपदिकेनाभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते । मातेति
 मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः कर्तृ-
 साधने भावशब्दे वृक्षादीनां प्रसङ्गः कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं
 समाधानमाह । पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा नान्येषा-
 मित्यर्थः । अस्त्वयमिति । भवतीति भूरिति कर्तरि क्तिबस्ति न तु कर्मणि ।
 अर्थस्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नान्यः । नेदमिति । वदतिश-
 ब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वादकारो मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुवमिति । जाय-

क इज्कर्तृसाधनः । भुवं वदन्तीति भूवादय इति । भा-
ववचने धातौ तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः* । भाववचने धातौ
तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिष्ये इति ।
किं च स्यात् । अशितीत्यात्वं प्रसज्येत । तद्धि धातो-
र्विहितम् । इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्मा-
च्च प्रत्ययः । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रय-
ता । प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः । उत्पन्ने हि
प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते स च तावद्भाववचनादुत्पा-
दः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च
कार्याणि न प्रकल्पन्ते । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनान्नि-
त्य भाववचनत्वं प्रत्ययः । सिद्धमेतत् । कथम् । नित्य-
शब्दत्वात् । नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु अना-
श्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते । प्रथमभावग्रहणं
च* । प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमा-
हेति । कुतः पुनः प्राथम्यम् । किं शब्दत आहोस्विद-
र्थतः । किं चातः । यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा

मानमर्थं ये ऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते न तु
सत्तावाचीति सिद्धार्थाभिधायिनां संज्ञा न भवति । शिष्ये इति । भावार्थाभि-
धायित्वाप्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्वन्नैमित्तिकं श्रिति तु प्र-
तिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न ता-
वदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति प्राक् शास्त्रव्यापारात्समुदाय एव ना-
स्ति कुतोन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः । तस्मिंश्चास्ति भाववचनापरि-
ज्ञानाद्धातुत्वं न व्यपतिष्ठतइत्यर्थः । सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पञ्चत्यादयः
समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः केवलमुपेक्ष्योपेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभाग-
शब्दविभागश्चापेक्ष्यते इत्यर्थः । अनाश्रित्येति । पारमार्थिकं नाश्रीयते परि-
कल्पितं त्वाश्रीयतएव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराख्येवार्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते । प्रथ-
मभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोऽयम् । प्राथम्यस्यापेक्षिकत्वात् पृच्छति ।
कुत इति । पुत्रीयतीति । नात्र प्रथमसुचार्यमाणः पुत्रशब्दो भावमाह । सना-

न प्राप्नोति । पुत्रीयति वस्त्रीयतीति । अधार्थतः, सिद्धा-
सनादीनां धातुसंज्ञा । स एव तु दोषः । भाववचने त-
दर्थप्रत्ययप्रतिषेध इति । एवं तर्हि नापि शब्दतो ना-
प्यर्थतः । किं तर्ह्यभिधानतः । सुमध्यमेभिधाने यः प्र-
थमं भावमाह । इह ये एव भाववचने धातौ दोषास्ते
क्रियावचनेपि । तत्र तएव परिहाराः । तत्रेदमपरि-
हृतम् । अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वमिति । तस्य
परिहारः । कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह अस्तिभवति-
विद्यतीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति । किं यत्तद्देवदत्तः
कंसपात्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । न ब्रूमः कारकाणि
क्रियेति । किं तर्हि कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया ।

द्यन्ता धातव इत्यस्य प्रत्याख्याते ऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावो प्र-
थमेनापि क्यचाभिधीयते न तु द्वितीयः । शिष्यइत्यत्र तु प्राप्नोति । स्वार्थिकेन
प्रत्ययेन प्रथम एव भावोभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्ये-
नानभिहितं भावं य आह स धातुः । शिष्ये इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्र-
त्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा प्रथममयं राजानं पश्यतीत्यस्या-
यमर्थो यदत्येनादृष्टं पश्यतीति तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाश्रीयते
अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहेति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दा-
र्थपक्षौ दुष्टत्वात्परित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । त-
देव निर्दोषत्वाच्छोभनत्वेन विशेष्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनाभि-
च्छामन्येनानभिहितां सन्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसंज्ञा । अत्र पक्षे यथा
शिष्यइति प्रत्ययस्य धातुसंज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न
प्राप्नोति गोपायति कामयते इति । तदर्थं सनाद्यन्ता धातव इति पठितव्यमेव ।
इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरैतराश्रयं च । प्रथमभावग्रहणं च सिद्धं तु
नित्यशब्दत्वादिति च । केवलं प्रथमभावग्रहणमपनीय प्रथमक्रियाग्रहणं चेति
क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् । तत्रेदमिति । किं करोतीति प्रश्ने ऽस्यादिभिः प्रतिव-
चनाभावाद्क्रियावचनत्वमेषामिति मन्यते । यच्चाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु स-
न्निहितेषु कदा चित्पचतीत्येतद्भवति कदा चित्तेति तदस्यादिषु नास्ति । नह्य-
सीति कदा चिद्भवत्यपि तु सर्वदेति पाकादिभिर्वैधर्म्यम् । यथा च पचतितरा-
मिति प्रकर्षो भवति नैवमस्तितरामिति । किं यत्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां का-
रकवैचित्र्यं निदर्श्यते । प्रवृत्तिविशेष इति । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तरोद्भवते

अन्यथा च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा च
मांसौदने । यद्येवं सिद्धास्तिभवतिविद्यतीनां धातुसं-
ज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्ते अन्यथा हि
म्रियतौ । षड्भावविकारा इति ह स्माह वार्षाघनिः ।
जायतेस्ति विपरिणमते वर्द्धते उपक्षीयते विनश्यतीति ।
सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो
ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्ति-
का भवति द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम् । एवं हि कश्चित्कं
चित्पृच्छति किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति । स आ-
ह वर्द्धते इति । अपर आह । अपक्षीयतइति । अपर
आह । स्थित इति । स्थित इत्युक्ते वर्द्धतेश्चापक्षीयतेश्च
निवृत्तिर्भवति । अथ वा नान्तरेण क्रियां भूतभविष्य-
द्वर्तमानाः कालाः व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिरपि भूतभ-
विष्यद्वर्तमानकालाः व्यज्यन्ते । अथ वा नान्यत्पृष्टे ना-

इत्यस्येव सर्वस्याः क्रियात्वम् । अन्यथेति । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते मांसौ-
दने तु संवेगेन । यथा च भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्षण्यप्रवृत्तिविशेषत्वं नै-
वमस्यादीनाम् । यद्येवमिति । अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयास्येव प्रवृत्तिविशेष-
रूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । अस्तावात्मभरणरूपा प्रवृत्तिम्रियतौ तस्यागरूपा ।
उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशश्च सत्तातुषङ्गादस्तीति प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूत्प-
त्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाभावः । प्रकर्षप्रत्ययोपि दृश्यते विद्यतेत-
रामिह धान्यमिति । अत्रैवार्थे आगममाह । षड् भावविकारा इति । भावस्य
क्रियायाः षट् प्रकारा इत्यर्थः । तेषु चास्तिः पठित इति तस्यापि क्रियावमि-
त्यर्थः । अथ वा भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवानेकक्रियात्मिका साधन-
सम्बन्धादवसीयमानसाधरूपा जन्मादिरूपतयावभासते । एते च भावविका-
रा निरुक्ते निपुणं व्याख्याताः । इह तु प्रकृतानुपयोगाच्च व्याख्यायन्ते । सर्व-
थेति । भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हीति । अनुमानेन
स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा स्थित इत्युक्ते हृदधिच्यनिवृत्तिर्न
प्रतीयेत । अथ वेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनास्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपादयते ।
षट् इत्युक्ते कालविशेषावगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद् भविष्यतीति कालविशे-
षावगमात् साधमानस्य चार्थस्य कालेन योगात् क्रियात्वावसायः । अथ वेति ।

न्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति किं करोत्यस्तीति ।
 अथ यद्येव क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षो ऽथापि भा-
 ववचनो धातुरिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण आहो-
 स्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह ।
 कथम् । अयमादिशब्दोस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । त-
 द्यथा । देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह देवदत्तादय आनी-
 यन्तामिति ते उत्थाप्यानीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते ।
 तद्यथा । देवदत्तादय आह्या अभिरूपा दर्शनीयाः प-
 क्षवन्तः । देवदत्तप्रकारो इति गम्यते । प्रत्येकं चादि-
 शब्दः परिसमाप्यते । भूवादय इति च वादय इति च ।
 तदादा तावत्क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षः तदा भू इ-
 त्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते वा इत्यत्र
 य आदिशब्दः स प्रकारे भूइत्येवमादयो वा इत्येवं प्र-
 कारा इति । यदा तु भाववचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा
 वेत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां भू इत्यत्र य आ-
 दिशब्दः स प्रकारे वा इत्येवमादयो भू इत्येवं प्रकारा
 इति । यदि तर्हि लक्षणं क्रियते नैदानीं पाठः कर्तव्यः ।
 कर्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । भूवादिपाठः प्रातिपदिका-
 णवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः* । भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्र-
 योजनम् । प्रातिपदिकाणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थः । प्राति-

निर्नातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नासम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः । न
 तु क्रियात्वाभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया देवदत्तः किं करो-
 तीति प्रश्नः । तदास्ति तावदिति प्रतिवचनं भवत्येव । अथ यद्येवेति । परिस्म-
 न्दापरिस्मन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा वेत्येवेति । अदादी-
 नामादौ वा गतिगमनयोक्तिं पठितव्यम् । अदादिगणो गणानामादौ । तेन
 सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्हीति । क्रियावचनो धातुरि-
 ति वा भाववचनो धातुरिति वा लक्षणं क्रियते नार्थः पाठनेत्यर्थः । भूवादि-

पदिकनिवृत्त्यर्थ आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनरा-
णवयत्यादयः । आणवयति । वट्टति । वड्ढयतीति ।
स्वरानुबन्धज्ञापनाय च* । स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पा-
ठः कर्तव्यः । स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति । नह्यन्त-
रेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् । ये
त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्ते ते-
षां पाठः शक्यो ऽकर्तुम् । एतेषामप्याणवयत्यादिनिवृ-
त्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणवयत्यादीनां नि-
वृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्टप्रयोग उपास्यः येषि
पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्य-
र्थे कसिं प्रयुज्यते दृश्यर्थे च दिसिम् ॥ उपदेशे ऽनुना-
सिक इत् ॥२॥ उपदेशइति किमर्थम् । अभ्रआं अपः ।
उद्देशे यो ऽनुनासिकस्तस्य मा भूदिति । कः पुनरुद्देशो-
पदेशयोर्विशेषः । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः । गुणैः प्राप-
णमुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तदथा ।

पाठ इति । यथा भोक्तुं पाके इति क्रियाश्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति तथा
धातुसंज्ञापि स्यादिति पाकादीनां श्रयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठे-
नासौ निवर्त्यते । तथा हिरक् पृथग् इत्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् ।
एतेषामपीति । तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्स्यात्तस्मादाणवयत्यादि-
ष्वेषां निवृत्तिर्यथा स्यात् तन्मते मा प्रविचिन्तित्वेवमर्थस्तेषामपि पाठः
कर्तव्य इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न चाणव-
यत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानुविधानमिति भावः ।
एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते नहि पाकादयः
शब्दाः धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते । उपदेशे । उद्देशोपदेशशब्दयो-
रुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमतउपक्रमते इत्येतयोस्त्वि मन्यमानः पृच्छति ।
उपदेश इति । किमर्थमिति । अभ्रआं अप इति । अयं नोपदिष्टः किं
तर्हि आडो ऽनुनासिकश्छन्दसीति लक्षणेनान्तरतम आडः स्थाने विहि-
तः । यदि त्वाड आं छन्दसीत्यव्ययत्तदाभविष्यदेषोऽप्युपदेशे ऽनुनासिकः ।
प्रत्यक्षमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः ।
प्रसिद्धधर्मोपादानेन तु यत्प्रतिपादनं स उद्देशः । प्रत्यक्षमाख्यातमिति कचित्पाठः ।

अगोज्ञाद्ये कश्चिद्ग्रां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वा उपदि-
 शत्ययं गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उपदिष्टो मे
 गौरिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चि-
 दाह देवदत्तं मे भवानुदिशत्विति । स इहस्थः पाटलि-
 पुत्रस्थं देवदत्तमुदिशति अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यू-
 ढोरस्को वृत्तबाहुर्लीहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ई-
 दृशो देवदत्त इति स गुणैः प्राप्यमाणमाहोदिष्टो मे दे-
 वदत्त इति । इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात्* । इत्सं-
 ज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति ।
 अस्यापि प्राप्नोति । अभूआं अपः । किं कारणम् । अ-
 विशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजातीय-
 कस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवतीति । अनुपादीयमाने
 विशेषे सर्वप्रसङ्गः । किमुच्यते ऽनुपादीयमाने विशेष-
 इति । कथं नाम नोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ।
 लक्षणेनापि ह्युपदेशः । संकीर्णविद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्ष-
 मप्याख्यानमुद्देशः गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं ता-
 वदाख्यानमुद्देशः । तद्यथा । कश्चित्कं चिदाह अनुवाकं
 मे भवानुदिशत्विति । स तस्मायाचष्टे इषेत्वकमधीष्व शं
 नोदेवीयकमधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह उदिष्टो
 मे ऽनुवाकस्तमध्येष्वइति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः ।
 तद्यथा । कश्चि त्कं चिदाह ग्रामान्तरं गमिष्यामि प-

तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे क्तो विज्ञेयः । ईदृश इति । एतैः शब्दैः यादृशी बुद्धावर्थः
 प्रतिभासते तादृशी ग्राह्य इत्यर्थः । लक्षणेनेति । लक्ष्यते ऽनेनेति लक्षणं गुणस्तो ना-
 प्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इषेत्वकमधीष्वेति । इषेत्वकमित्येतत् पूर्वेण संबध्यते स
 तस्मायाचष्टे इषेत्वकमिति । इषेत्वाशब्दो यस्मिन्नुवाके ऽस्ति तमाचष्टे इत्य-
 र्थः । गोषदादिभ्यो वुन्निति वुन्प्रत्ययः । किमर्थमाचष्टइत्याह । अधीष्वेति ।

न्यानं मे भवानुपदिशत्विति । स तस्माद्याचष्टे ऽमुष्मि-
 न्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्हस्तवाम इ-
 ति स गुणैः प्राप्यमाणमाह उपदिष्टो मे पन्था इति ।
 एवमेतौ संकीर्णाबुद्देशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याभावा-
 दत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्या-
 त् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्वयर्थ उपदेशः ।
 कार्यार्थो भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह ना-
 स्ति । कार्यं चासति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशो
 ऽनर्थकः स्यात् । इदमस्तीत्कार्यम् । इह अभ्रष्टां अटि-
 तः । अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायामादितश्चेती-
 ट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । सिद्धं तूपदेशने ऽजनुनासिकव-
 चनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । उपदेशने योजनुनासिकः
 स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् ।
 शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यास-
 मेवास्तु । ननु चोक्तमित्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषा-
 दिति । नैष दोषः । उपदेश इति घञयं करणसाधनः ।
 न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमो ऽकर्तरि
 च कारके संज्ञायामिति । किं तर्हि । हलश्चेति । तत्रा-
 पि संज्ञायामिति वर्तते, न चैषा संज्ञा । प्रायवचनाद-
 संज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्संज्ञायामेव स्या-

प्रध्ययनार्थमाचष्टइत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोभिमतो ऽभविष्य-
 दाङो लोपश्चन्दसीत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेका-
 न्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञकः कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरा-
 दित्वादित्प्रतिषेधप्रसङ्गः । उपदेशनइति । तेन शास्त्रे उच्चारितो ऽनुनासि-
 कः स इत्संज्ञ इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनानवकाश-
 त्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं ल्युटो बाधको घञ् । प्रायवचनादि-
 ति । हलश्चेत्यत्र संज्ञायां प्रायेणेति चानुवर्तते । संज्ञया च प्रायग्रहणमभिसं-

द्वा न वा । नहुपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । कल्याणादीनामिन्द्र, कुलटाया वा इन्द्रिभाषा न प्राप्नोति । इन्द्रेवात्र प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । इह तर्हि वाकिनादीनां कुक् च, पुत्रान्तादन्यतरस्यामिति कुग् विभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुगेव प्रधानम् । विहितः प्रकृतः प्रत्ययश्चानुवर्तते । एवं न चेदमकृतं भवति नोपाधेरुपाधिर्विशेषणस्य वा विशेषणमिति न च कश्चिद्दोषो भवति । एवं च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र घञ् भविष्यति ॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात्* । हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्संज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् । सर्वान्त्यत्वात् । सर्वो हि हल् तंतमवधिं प्रत्यन्तो भवति । सिद्धं तु व्य-

वध्यते प्रायेण संज्ञायां घञ् भवति क्व चिदसंज्ञायामपीत्यर्थः । संज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायग्रहणं प्रत्ययेनैव संबध्यते न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि । दृति-हरिरिति प्रत्ययेन पशुः कर्ताभिधीयते इति पशुरुपाधिः । गार्गिकया स्नाघतइति स्नाघा वृक्षा नाभिधीयतइति विशेषणमुच्यते । इन्द्रः विभाषेति । प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वान्तदादेशस्येन्द्रोपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इन्द्रेवाचेति । अपूर्वोपदेशत्वान्तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । ढक् स्त्रीभ्यो ढगित्येव सिद्धः । तदनुवादेनेन्द्रः विधीयते । कुगेवेति । उदीचां वृद्धादगो वादित्यनेन फिज् विहितस्तदनुवादेन कुक् विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थिविशेषणेन भवति तत्र तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य । एवं च क्वत्विति । एवं स्थित्वेत्यर्थः । तेन घञेन न्यायवशात्संज्ञायां प्रायेण तिष्ठति स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्ताप्रत्यय उपपद्यते । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः । हलन्त्यम् । अन्ये ऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हलिति । सर्वस्य हलो ऽवसानेन सम्बन्धात् । अन्यग्रहणं

वसितान्त्यत्वात्*। सिद्धमेतत् । कथम्, व्यवसितान्त्य-
त्वात् । व्यवसितान्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।
के पुनर्व्यवसिताः । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमा-
देशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवा-
स्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वादिति ।
नैष दोषः । आहायं हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीति सर्वश्च
हल् तन्तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा-
स्यते । साधीयो योन्त्य इति । कश्च साधीयः । व्यव-
सितानां योन्त्यः । अथ वा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रिय-
ते । न चान्यत्किं चिदपेक्ष्यमस्ति । तेन व्यवसितानेवा-
पेक्षिष्यामहे । लकारस्यानुबन्धाज्ञापितत्वाद्बहुग्रहणाप्र-
सिद्धिः*। लकारस्यानुबन्धत्वेन अज्ञापितत्वाद्बहुग्रहण-
स्याप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवतीत्युच्यते । लकार-
स्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति । सिद्धं तु लकारनिर्देशा-
त् । सिद्धमेतत् । कथम् । लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हल-
न्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् । एकशेष-

त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं त्विति । व्यवसिताः परिष्किन्ना ये समुदायाः
धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण तेषां योन्त्य इत्यर्थः । अत्रयवास्तु समुदायतन्त्र-
त्वाच्चान्तरीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिष्किन्नाः । तत्र प्रकर्षगतिरिति ।
प्रादिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः । उच्यते । प्रादेरप्युच्चारणान-
न्तरमवसानसम्बन्धादन्यत्वमनिवार्थमिति नास्ति तच्चिह्नितिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष
प्राप्नोत्यते । व्यवसितानां योन्त्य इति । प्रादिमध्यानां च काल्पनिकमन्त्यत्वं स-
र्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं महत्त्वम् । अथ वेति । पूर्वं समुदायावयव-
सन्निधौ समुदायापेक्षमन्त्यत्वमाश्रयितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समु-
दायार्थत्वादुपदेशस्थावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणं दूरीकारितमिति सत्त्वा परि-
ह्रियते । लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । शषसर् हल् इत्यत्र लकारस्य स-
त्त्वामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः । सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य
हल्त्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्संज्ञेति प्रत्याहाराश्रया इ-
त्संज्ञा तदाश्रयश्च प्रत्याहारः । लकारस्येति । पूर्वं लकारस्येत्संज्ञा विधेया तेन

निर्देशाद्वा । अथ वा एकशेषनिर्देशोऽयम् । हल् च हल् च ह-
ल् हलन्त्यमित्संज्ञा भवतीति । अथ वा लृकारस्यैवेदं
गुणभूतस्य ग्रहणं तस्य चोपदेशो ऽजनुनासिक इदित्ती-
त्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
भवति लृकारस्य इत्संज्ञेति । यदयं णलं लितं करोति ।
प्रातिपदिकप्रतिषेधो ऽकृत्तद्धिते । अकृत्तद्धितान्तस्य प्रा-
तिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदश्वित् शकृदिति । अ-
कृत्तद्धितान्तस्येति किमर्थम् । कुम्भकारो नगरकारः
औषगवः कापटव इति । इदथाभावात्सिद्धम् । इत्का-
र्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् ।
तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति । प्र-
त्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । इह तर्हि राजा तक्षा

हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र हल् च लृ चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा संयो-
गान्तस्य लोप इति लकारे लुप्यते । हल् चेति । हस्य लृ हल् । हल् इत्येकः
षष्ठीतत्पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । नपुंसकमनपुंसकेनेति चैकशेषः । एक-
स्य पुङ्क्तिङ्त्वादपरस्य नपुंसकत्वात् । अथ वेति । शषसर् हलित्यत्र हलन्त्यमि-
त्यत्र च लृकारस्यैकादेशो लपरत्वं च क्रियते । नन्वेवमपीतरैतराश्रयमेव । लृ-
कारस्य सत्यामित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः सति च प्रत्याहारे ऐञ्जीजिति च
कारस्येत्संज्ञा तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः अजिति प्रत्याहारे सति लृकार-
स्येत्संज्ञा । एवं तर्हि लृदित इति आपकात् लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति
नास्तीतरैतराश्रयमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । अथ वेति । णलो
लकारः स्वरार्थः कृतः असत्यां चेत्यंज्ञायां कृतः स्वरः । श्रवणार्थस्तु णलो न
लकारः, हल् व्यावृत्ति सूत्रे हल्ग्रहणस्य लृव्यावृत्त्यर्थात् । तत्र हि बिभेदेति
णलव्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतम् । लृकारस्य श्रवणे ऽकृत्तत्वाभावान्नोपस्थाप्राप्ति-
रिति किं हल्ग्रहणेन । प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा मञ्जकादिनिवृत्त्यर्थः
प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्य इति पक्षस्तदायं प्रतिषेधः । अन्यथा उपदेशा-
भावाद्यास्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयप-
रिहारेणेत्यंज्ञायाः प्रवर्तनात्पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्ते ऽकृत्तद्धित-
इति प्रतिषेधः क्रियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदश्वित् शकृदिति चैतावद्युत्पन्नौ ।
शकृदिति शक्रेर्द्धतिन् इति यद्यपि व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोन्त्यो न भ-

जिनीतीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । जिनीतीत्युच्यते तत्र
 व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति । इदं तर्हि स्वरः । उपो-
 त्तमं रितीत्येष स्वरः यथा स्यात् । स्वरितकरणसाम-
 र्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति । इह तर्हि
 अन्तर् । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते न चात्र त्रिप्र-
 भृतयः सन्ति । इह तर्हि सनुतर् । उपोत्तमं रितीत्येष
 स्वरः यथा स्यात् । अन्तोदात्तनिपातनं करिष्यते । स
 निपातनस्वरः रिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एतच्चात्र
 युक्तं यदित्कार्याभावादित्संज्ञा न स्यात् । यत्रेत्कार्यं
 भविष्यति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा । आगस्त्यकौण्डिन्ययो-
 रगस्तिकुण्डिनजिति ॥ न विभक्तौ तुरमाः ॥४॥ विभक्तौ
 तवर्गप्रतिषेधो ऽतद्धिते* । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधो ऽत-
 द्दितइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोत् । क्व प्रे-
 प्सन् दीव्यसे । क्वाहुमासा इति । स तर्हि वक्तव्यः ।
 न वक्तव्यः । । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विभक्तौ त
 द्दिते प्रतिषेधो भवतीति । यद्यमिदमस्थमुरिति मका-

वतीतीत्संज्ञा न प्रवर्तते । राजा तच्चेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षे ऽप्यनयोरवश्यमा-
 द्युदात्तत्वमेष्टव्यम् । तत्राद्युदात्तस्याद्युदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्संज्ञा स्यात् ।
 उच्यते । आसन्वितनिधातप्रतिषेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात् । न डिस्वुङ्गोरिति
 नलोपस्य प्रतिषेधो नेत्संज्ञाया इति पक्षस्तदापि निदेवायं न तु निदन्त इति
 तदतिबद्धः स्वरः स्यात् । व्यपवर्गाभावादिति । नित्यरो नास्तीति भावः । यदा
 तु सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यइति पक्षस्तदापि निदेवायं न तु निदन्त इति
 नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे श्रोत्रियविति यदा वाक्यार्थे पदवचनं तदा स्वरः
 न सिद्धति । यदा तु कृत्स्नः श्रोत्रभावः घञ् प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसि-
 द्धिः । तद्यथागस्येति । प्रत्ययस्य लुकि कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादेशः ।
 तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न
 चायं चकारस्ताद्धितसंबन्धी यतो ऽक्ततद्धित इति निषेधः स्यात् । न विभक्तौ
 तुष्माः । इत्संज्ञापरिचाणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परिचाणमिति साधनं कृतेति
 पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा षष्ठीसमासः । अनेनोकारेणानुमीयते

रस्येतसंज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति । यदो-
 तज् ज्ञाप्यते इदानीमित्यत्र प्राप्नोति । इत्कार्याभावा-
 दत्रेतसंज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदचोन्त्यात्पर
 इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । इशूभावे कृते नास्ति
 विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः प-
 र इति वा । स एव तावदिशूभावो न प्राप्नोति । किं
 कारणम् । प्राग्दिशः प्रत्ययेष्वित्युच्यते । कः पुनरर्हती-
 शूभावं प्राग्दिशः प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि । प्राग्दि-
 शोर्थेष्विशूभावः । किं सर्वनामबहुभ्यो ऽद्वयादिभ्यः प्रत्य-
 योत्पत्तिः । एवं तर्हि तदोप्ययं वक्तव्यः । तदश्च मि-
 दचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चोत्राप्यत्वे कृते
 नास्ति विशेषः । मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्र-
 त्ययः पर इति वा । तद्धि अत्वं न प्राप्नोति । किं का-
 रणम् । विभक्तावित्युच्यते । एवं तर्हि यकारान्तो दानीं
 करिष्यते । किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यका-
 रः ॥ चुटू ॥ ७॥ चुञ्चुपूचणपोश्चकारप्रतिषेधः* । चुञ्चुपूच-

येषां प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञा तेषां न विभक्तावित्तीक्ष्णं ज्ञा न नि-
 विह्रते इति । अनेति । इदानीमित्यत्र । अर्थेष्विति । यथेष्टमवधिमत्कल्पने-
 त्यर्थोवधिमत्त्वेनाश्रीयते । तन्नानुत्पन्न एव प्रत्यये इशूभावः । ततः प्रत्ययः ।
 यदि तु पूर्वं प्रत्ययः स्यात्तदा मित्वादचोन्त्यात्परे दानीमि कृते तन्मध्यपतितस्य
 तद्गृहणेन ग्रहणात्सर्वादेश इति सति दानींविधानमनर्थकमेव स्यात् । तदोप्य-
 यमिति । तदो दा चेति यकारेणानुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्यां विभक्ता-
 वृत्यन्नायामत्वे कृते दानीमिति भावः । तदीति । प्राग्दिशोर्थेष्विति पूर्वमभि-
 धानात्सप्तम्यर्थवृत्तेः कालवाचिनो मित्वात्मध्ये दानीमा भाष्यमिति तदानी-
 मित्यस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः । यकारान्त इति । यकारोन्त्यत्वमनुभवमकारस्यान्त्यत्वं
 प्रतिबध्नाति । यकारस्य च संयोगान्तस्य लोप इति लोपः क्रियते । यद्येवं
 मकार एवोपदेशे ऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येवमकारस्येतसंज्ञा । नैतदस्ति । पूर्व-
 चासिद्धमिति मकारस्येतसंज्ञायां यलोपस्यासिद्धत्वादन्त्यत्वाभावात् । चुटू । लुप्त-
 निर्दिष्ट इति । पूर्वं निर्दिष्टः पञ्चाक्षुष्यते इत्यर्थः । राजदन्तादिराकृतिगणत्वा-

णपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । केशचुञ्चुः । केश-
चणः । इदर्याभावात्सिद्धम्* । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न
भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यम् । चितः अन्त उदात्तो
भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । पित्करणमिदानीं
किमर्थं स्यात् । पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम्* ।
पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् एवं तर्हि
यकारादौ चुञ्चुपूचणपौ । किं यकारो न श्रूयते । लु-
प्तनिर्दिष्टो यकारः । इर उपसंख्यानम्* । इर उपसंख्या-
नं कर्तव्यम् । रुधिर । अरुधत् । अरौत्सीत् । अवय-
वग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्यात्र हलन्त्यमिति भविष्यति इ-
कारस्योपदेशे ऽजनुनासिक इदिति । अवयवग्रहणादिति
चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः* । अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधि-
रपि प्राप्नोति भेत्ता छेत्ता । इदितो नुम् धातोरिति नुम्
प्राप्नोति । यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन
विज्ञायेत । तदथा । कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते ।
यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः । यस्य पुनः
कुम्भ्यां चान्यत्र च धान्यं नासौ कुम्भीधान्यः । नाय-
मिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह

ज्ञाथकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथ वा लुप्तोयमिति ज्ञातो लुप्त-
निर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । इरितो वेल्यचेरिति समुदायानुकरणम् ।
इर इत् यस्य सोयमिरित् । समुदायस्य चाङ्गलात्मकत्वादप्राप्ता इत्संज्ञोप-
संख्यायते । समुदायस्यैवेत्संज्ञासंबन्धे ऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त-
इतीदित्वाभावाद्बुभुभुभावः । नचैवं सति स्वरितेत् इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदायगारोप-
यिष्यते । अवयवग्रहणादिति । इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संज्ञकत्वेनाव-
यवावेवाश्रीयेते न तु समुदायइत्यर्थः । यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्यादन्य-
त्रिहितं धान्यं नास्ति स कुम्भीधान्यः । यद्यपि नुम्बिधावस्य न्यायस्य निमित्तं
नास्ति तथापि दोषेणैव तत्राया नानाश्रयणमाह । नायमिति । इकार इति ।

हि दोषः स्यात् । टुनदि । नन्दथुरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते इकार इदस्य सोयमिदित् तस्येदित इति । कथं तर्हि इकार इत् इदित् इदिदन्तस्येति । अथ वा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम् । तस्य चोपदेशे ऽजनुनासिक इतीत्संज्ञा भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति । यदयमिरितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान्पठति । उबुन्दिर् निशामने । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इत्शब्दस्येत्संज्ञा भवतीति यदयमिरितो वेत्याह । अथ वान्त इति वर्तते ॥ तस्य लोपः ॥१॥ तस्यग्रहणं किमर्थम् । इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क्व प्रकृतम् । उपदेशे ऽजनुनासिक इदिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चाणि देवदत्तस्य गृहाणि । ग्राम-

इदिता धातुर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । ऋकारस्येति । ऋत इडातोरितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्य निपातनादित्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमृकारस्येत्संज्ञा । तत इत्वरपरत्वे । इरितो वेत्यत्रापि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनादित्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुषक्तानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते नकारयुक्तानित्यर्थः । न च लोपाभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशेपीदित्वान्नलोपस्याप्रसङ्गः । तस्मान्नकारोपदेशेनैरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । न दृश इति क्सादेशनिषेधेनापीरितामिदित्कार्याभावो ज्ञायते । अन्यथा दृशेरिदित्वान्नुमि सति इगुपधत्वाभावाग्राप्तिरेव क्सास्य नास्तीति किं तन्निषेधेन । अन्त इति । गोः पादान्तइत्यतः । तेमास्तेदितां धातूनां नुमागमो न तु मध्येदिताम् । तस्य लोपः । तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः स च भावोपाधिरेव प्रतीयते नान्यथेति प्रकरणादित्त्वस्यैव लोपो भविष्यतीति प्रश्नः । विभक्तिविपरिणाम इति । सादृश्यात्तत्वाधवसायाद्विपरिणामव्यवहारः । वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोप्यस्येत्यस्य लोपे

नत्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोश्चा
हिरण्यं च । आढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते ।
पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात् द्वितीयानिर्दिष्टं प्र-
थमानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथ-
मानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति । इदं तर्हि
प्रयोजनम् । ये अनेकाल इत्संज्ञास्तेषां लोपः सर्वादेशो
यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै तस्यग्रहणे कथमि-
व लोपः सर्वादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कुतः । वच-
नप्रामाण्यात् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । इतो लोपे णल्-
क्तानिष्ठासूपसंख्यानमित्प्रतिषेधात् * । इतो लोपे ण-
ल्क्तानिष्ठासूपसंख्यानं कर्तव्यम् । णल् । अहं पपच ।
क्ता । देवित्वा सेवित्वा । निष्ठा । शयितः शयितवान् ।
किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । इत्प्रतिषेधात् । प्रति-
षिद्ध्यते तत्रेत्संज्ञा । णलुत्तमो णिद्वा भवति । क्ता सेण्
न किद्भवति । निष्ठा सेण् न किद्भवतीति । सिद्धं तु ण-
लादीनां ग्रहणप्रतिषेधात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । णलादीनां
ग्रहणानि प्रतिषिद्ध्यन्ते । णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते ।
क्ता सेण् न किद्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेण् न किद्ग्रहणेन
गृह्यत इति । निर्दिष्टलोपाद्वा* । निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेत-
त् । अथ वा निर्दिष्टस्यायं लोपः क्रियते तस्मात्सिद्-
मेतत् । तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः* । तत्र तुस्मानां प्रतिषे-
धो वक्तव्यः । तस्मात् । तस्मिन् । यस्मात् । यस्मिन् ।

प्रसक्ते तस्यग्रहणेन समुदायस्य लोपः प्रतिपाद्यते । ग्रहणप्रतिषेधादिति । नैते-
षामिदं ज्ञा प्रतिषिद्ध्यते ऽपि तु तत्प्रतिषेधं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपादिति ।
तस्येत्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भव-
तीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मा-

वृक्षाः । प्लक्षाः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । न
 वोच्चारणसामर्थ्यात्* । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ।
 उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति । अनुबन्धलो-
 पे भावाभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः । अनुबन्धलोपे
 भावाभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाभिप्रा-
 येण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । सिद्धं त्वपवाद-
 न्यायेन* । सिद्धमेतत् । कथम् । अपवादन्यायेन । किं
 पुनरिह तथा यथोत्सर्गापवादौ । भावो हि कार्यार्थो
 ऽनन्यार्थो लोपः* । कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते
 कार्यादन्यन्मा भूदिति लोपः । अथ यस्यानुबन्ध आ-
 सज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्विदनेकान्तः । ए-
 कान्तस्तत्रोपलब्धेः* । एकान्त इत्याह । कुतः । तत्रोप-
 लब्धेः । तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते । तदथा । वृक्षस्था
 शाखा वृक्षैकान्ता उपलभ्यते । तत्रासरूपसर्वादेशदा-
 प्रप्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशोनाकारान्तत्वात्* । तत्रासरूपवि-
 धौ दोषो भवति । कर्मण्यण् आतो ऽनुपसर्गे क इति ।

नामपि प्राप्नोति । ते हि हलन्वमित्यत्र निर्दिष्टाः । न वैति । इत्संज्ञाप्रतिषेधा-
 देषामित्कार्यं नास्ति । यदि चानेन लोपः स्यादुपदेशस्तेषामनर्थकः स्यात् ।
 अनुबन्धलोप इति । यथा कश्चिद्वक्ति घटोस्तीति पुनश्च वक्ति नास्तीति तथानुब-
 न्धानामुच्चारणाद् भावानुज्ञानं लोपविधानाच्चाभावानुज्ञेति विरोधादप्रामाण्य-
 प्रसङ्गः । सिद्धमिति । यथा ऽणं को बाधते तथा कार्यं चरितार्थमुच्चारणात्प्राप्तं
 भावं लोपोनन्यार्थो बाधते । एकान्त इति । एकदेशः । अवयव इत्यर्थः । अने-
 कान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काकः । तत्रोपलभ्यमानस्य रूप
 द्वयदर्शनाद्वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्नः । एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु
 यदेव संशयनिमित्तं स एव कथं निश्चयहेतुः । उच्यते । सामर्थ्यादवधारणसा-
 मीयते तत्रैवोपलब्धेरिति । अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते । अनवयवस्तु तत्र चान्यत्र
 च । ननु वकारस्य वनव्रणवृक्षादिषु बहुषूपलब्धिः न चासावनवयवः । नैष दो-
 षः । भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शकुनिभार्थे प्रतिपादितम् । त-
 चासरूपेति । अनाकारान्तत्वादित्येतद्वाप्यप्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्बध्यते ।

कविषये ऽणपि प्राप्नोति । सर्वादेशे च दोषो भवति ।
 दिव औत् । औत्सर्वादेशः प्राप्नोति । दाप्प्रतिषेधे पृ-
 थक्कानिर्देशः कर्तव्यः । अदोब्दैपाविति वक्तव्यम् ।
 किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अनाकारान्तत्वात् । ननु
 चात्वे कृते भविष्यति । तदुयात्वं न प्राप्नोति । किं का-
 रणम् । अनेजन्तत्वात् । अस्तु तर्ह्यनेकान्तः । अनेका-
 न्ते वृत्तिविशेषः* । यदि अनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिद्ध्य-
 ति । किति णितीति कार्याणि न सिद्ध्यन्ति । किं हि स त-
 स्येद्ववति येनेत्कृतं स्यात् । एवं तर्ह्यनन्तरः । अनन्तर इति
 चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः* । अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्त-
 रयोरित्कृतं प्राप्नोति । वुञ्छण् । सिद्धं तु व्यवसितपा-
 ठात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।
 वुञ्छण् । स चावश्यं पाठः कर्तव्यः । इतरथा ह्येका-
 न्तेपि संदेहः* । अक्रियमाणे व्यवसितपाठे एकान्तेपि
 संदेहः स्तात् । तत्र न ज्ञायये किमयं पूर्वस्य भवत्या-
 होस्वित्परस्येति । संदेहमात्रमेतद्ववति । सर्वसंदेहेषु चे-
 दमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहा-
 दलक्षणमिति । पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः । वृत्ताद्वा* ।

कविषय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्ममावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वेतूभावयकारा-
 विति सारूप्यादसमावेशः । अनेजन्तत्वादिति । यथा ढौकतेः ककारस्यैकान्त-
 त्वादाच्च न भवत्येवं दैपोपि न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाच्च लुप्तेपि पकारे न
 प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । कार्यलक्षणाय केवलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्याव-
 यवः । वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिर्न सिद्ध्यति । अनेकान्तत्वे क इदमिति स-
 वन्धाभावात् । अनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरादिषु बहुव्रीहिर्न भवति तथापीह
 वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसितपाठादिति । व्यवसितानां विच्छिन्नानां पाठः क-
 र्तव्यः । ततः पूर्वस्यैवासावनन्तरः न तु परस्य । कालव्यवधानात् । व्याख्यानत
 इति । एकान्तपक्षे एकोवयवो द्वयोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानाभिप्रेतः । अ-
 नेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्वावसितपाठ एव कर्तव्यः ।

वृत्ताद्वा सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्तं दृष्ट्वा जिदिति
व्यवसेयम् । अनतोदात्तं दृष्ट्वा किदिति । युक्तं पुनर्यद् वृ-
त्तनिमित्तको नामानुबन्धः स्यान्नानुबन्धनिमित्तकेन ना-
मवृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृ-
त्तज्ञो ह्याचार्यो ऽनुबन्धानासजति । उभयमिदमनुबन्धे-
षूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् । ए-
कान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । अत्र हि हेतुर्व्य-
पदिष्टः यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं त-
त्रासरूपसर्वादेशदाप्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशोनाकारान्त-
त्वादिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृ-
त्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति यदयं द-
दातिदधात्योर्विभाषां शास्ति । यदप्युक्तं सर्वादेश इ-
ति । तत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेका-
लत्वं भवतीति यदयं शित्सर्वस्येत्याह । यदप्युक्तं दा-
प्रतिषेधे पृथक्कनिर्देशः कर्तव्य इति । न कर्तव्यः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भव-
तीति यदयमुदीचां माडो व्यतीहारइति मेडः सानु-
बन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥ यथासंख्यमनु-

वृत्तादिति । वृत्तं प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते ।
व्याख्यानान्ते । पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्तादित्यनेन किं तदेवोच्यते । नैष दोषः ।
पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम् । वृत्तादित्यनेन तु हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने
साध्यं स्वयमेवावैति भाष्यकारेण वा तदुक्तमिदं तु वार्तिककारेण । मिड इति । य-
द्यप्यनेकान्तपक्षस्यापि ज्ञापकमेतद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वादिहा-
नेकान्तपक्षो भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणापि व्यवह्रियते
सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । यथासंख्यम् । संख्या संख्यानं गणनमुच्यते ।
अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तेनायमर्थः । समानां समसं-
ख्यानानां मध्ये यथा गणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बध्यन्ते । इको यणचो-

देशः समानाम् ॥१७॥ किमिहोदाहरणम् । इको यणचि ।
 दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सि-
 द्धम् । कुत आन्तर्यम् । तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठ
 स्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति । इदं तर्हि तस्थस्थमि-
 पां तांतंताम इति । ननु चैतदपि स्थानेन्तरतम इत्येव
 सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो द्वयर्थस्य
 द्वयर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थो भविष्यतीति । इदं तर्हि तूदी-
 शलातुरवर्मतीकूचवाराडूढकूळण्डज्यक इति । किमर्थ-
 मिदमुच्यते । संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोनुदेशस्य त-
 त्र यथासंख्यवचनं नियमार्थम् । संज्ञया समासैश्च नि-
 र्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत् । परस्मैपदानां णलतु-
 सुस्थलथुसणल्वमा इति । समासैः । तूदीशलातुरवर्म-
 तीकूचवाराडूढकूळण्डज्यक इति । संज्ञासमासनिर्देशा-
 देतस्मात्कारणात् सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोनुदे-
 शः प्राप्नोति । इष्यते च समसंख्यं यथा स्यादिति ।
 तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तत्र यथासंख्यवचनं नि-
 यमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । किं पुनः कारणं संज्ञ-

ति । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याय्यन्ते यणशब्देनापि चत्वार आदेशा इ-
 त्यर्थोऽस्ति संख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बहुनां ग्रहणाद्वैषम्यं त-
 द्वापि प्रथमतोऽस्येव संख्यासाम्यम् । इदं तर्हीति । नात्र स्थानकृतमान्तर्यम-
 स्ति । नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेर्यक्ततान्तर्यसम्प्रत्ययः । प्रवृत्तानामादेशानां स्थान्य-
 र्थाभिधानात् । ननु चेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतमान्तर्यमस्येवेति
 भावः । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः । संज्ञासमास-
 निर्देशादिति । परस्मैपदानां णलतुसित्यत्र संज्ञया सर्वे युगपत्प्रत्याय्यन्ते इति
 नास्ति पाठक्रमाद्वावस्था । लोकेष्वजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनि-
 र्देशेनास्ति क्रमनियमः । इह ऽनेकावयवात्मकः समुदाय एवैकेन शब्देन प्र-
 त्याय्यतइति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । तिपो णल् तसोतुसित्या-

या च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञासमासनिर्देशः
 पृथग्विधक्तिसंज्ञ्यनुच्चारणार्थः । संज्ञया च समासैश्च निर्-
 देशाः क्रियन्ते पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोञ्चीचरमिति ।
 प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः । प्रकरणे च सर्वेषां संप्र-
 त्ययो यथा स्याद् विदो लटो वेति । किं पुनः शब्दतः
 साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः । कश्चात्र
 विशेषः । संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्सालादयः परस्मैपदानां
 डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशः । संख्या-
 साम्यं शब्दतश्चेत्तल्लादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्र-
 थमस्यायवायाव एच इत्यनिर्देशो भवति । अगमको नि-
 र्देशो ऽनिर्देशः । परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा
 इति णलादयो बहवः परस्मैपदानामित्येकः शब्दः वै-
 षम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । डारौरसः प्रथमस्य ।
 डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्या-
 तानुदेशो न प्राप्नोति । एचो ऽयवायावः । अयवायावो
 बहवः एच इत्येकः शब्दो वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न
 प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यर्थतः । अर्थतश्चेत्तल्लुटोर्नन्दारीह-
 णसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः । अर्थतश्चेत्तल्लुटोर्नन्दारी-
 हणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति । स्यतासी लृलु-

दि कस्मान्न क्रियत इति प्रश्नः । विदो लटो वेति । पृथङ्निर्देशे क्रियमाणे मसो म
 इत्येवानन्तर्यात्संबध्यतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीयमा-
 णायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत
 एव साम्यं न्याय्यं तथापि शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा भ्रमरशब्द-
 स्य द्विरेफत्वाद्द्विरेफो भ्रमरः । तथा ह्यक्षरं मांसं ह्यक्षरमस्थि । तस्माच्छब्दतो-
 पि साम्यमत्राशङ्कितम् । णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां
 ग्रहणं न तु शब्दकसोरित्यर्थतः साम्यमस्ति न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा
 डारौरसश्च डारौरसश्चेत्येकशेषः कृततः तदार्थतः संख्यासाम्यमस्ति । अगमक
 इति । संख्यासाम्यस्यानवबोधक इत्यर्थः । लृलुटोरिति । लृलुटस्य लृल्लुटाव-

टोः । स्यतासी द्वौ । लृलुटोरित्यस्य त्रयोर्थाः । वैषम्या-
 त्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यु-
 णिन्यचः । नन्द्यादयो बहवः । ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैष-
 म्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । अरीहणादयो बह-
 वः । वुजादयः सप्तदश । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न
 प्राप्नोति । सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणजौ । सिन्धुतक्षशि-
 लादयो बहवः । अणजौ द्वौ । वैषम्यात्संख्यातानुदेशो
 न प्राप्नोति । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रह-
 णेषु* । आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दो-
 षो भवति । आत्मनेपदविधिश्च न सिध्यति । अनुदा-
 त्तङित आत्मनेपदम् । अनुदात्तङितौ द्वौ । आत्मनेप-
 दमित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।
 निष्ठा । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इति रेफद-
 कारौ द्वौ । निष्ठेत्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः
 प्राप्नोति । सार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति । श्र-
 सोरलोपः । श्रमस्ती द्वौ । सार्वधातुकमित्यस्य द्वाव-
 र्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । एङः पूर्वरूपत्वे
 प्रतिषेधः* । एङः पूर्वरूपत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एङः
 पदान्तादति । ङसिङसोश्च । ङसिङसौ द्वौ । एङित्यस्य
 द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि

र्थाविति साम्याभावः । यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थो लृशब्दस्येति पक्षस्तदा-
 स्येव साम्यमिति दोषाभावः । नन्दादिष्वप्यवयवेन विग्रहः समुदायः समा-
 सार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया प्रत्ययत्रयस्य साम्यसम्भावाददोषः ।
 आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसंज्ञा न तङ्शब्दस्य किं तु तत्प्रत्ययितानां नवा-
 नां तादीनामिति नास्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तङ्रूपापन्नास्तादय आ-
 त्मनेपदशब्देन प्रत्याख्यन्तइत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ गृ-
 ह्येते येषु तानि द्विग्रहणानि सार्वधातुकस्य द्विग्रहणानीति समासः । सार्वधा-

शब्दतः । ननु चोक्तं संख्यासाम्यं शब्दतश्चेत्सलादयः
 परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्यायवायाव एच इत्य-
 निर्देश इति । नैष दोषः । स्थानेन्तरतम इत्यनेन व्य-
 वस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । एकार्थस्यैकार्थो
 द्वर्थस्य द्वर्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थः । संवृतावर्णस्य संवृता-
 वर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः । अतिप्रसङ्गो गुणवृ-
 द्धिप्रतिषेधे क्किति* । अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषे-
 धे क्किति । गुणवृद्धौ द्वे । क्कितौ द्वौ । तत्र संख्यातानु-
 देशः प्राप्नोति । नैष दोषः । गकारोप्यत्र निर्दिश्यते ।
 तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास
 एव । ककारे गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते गिति किति
 डिति । उदि कूले रुजिवहोः * । उदिकूले द्वे । रुजि-
 वहौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
 नोदिरुपपदं किं तर्हि विशेषणं रुजिवहोरुत्पूर्वाभ्यां रु-
 जिवहिभ्यां कूलउपपदइति । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्र-
 हणेषु* । तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति ।
 विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । विदिभिदिच्छिदयस्त्रयः । त-
 च्छीलादयस्त्रयः तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । घजा-
 दिषु द्विग्रहणेषु* । घजादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति ।
 निरभ्योः पूल्वोः । निरभी द्वौ । पूल्वौ द्वौ । तत्र सं-

तुकमपि तेषु गृह्यतइति तेन विशेष्यन्ते । संवृतावर्ण इति । यद्यपि शास्त्रे
 ऽकारस्य विवृतोपदेशः कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । क्कितौ
 द्वाविति । क्किच्छब्दस्यैकत्वेपि ककारङकारयोर्वित्वादस्ति शब्दतः साम्यम् ।
 उदिकूल इति । इन्द्रोयम् । आगन्तुना चेकारेण निर्देश इति चोद्यम् । उदीति
 पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराभ्यां रुजिवहीत्येताभ्यामिति परि-
 हारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवस्त्रिग्र-

ख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इष्यते चात्र सं-
ख्यातानुदेशः । निष्पावः अभिलाष इति । एवं तर्हि
अकर्तरि च कारके भावे चेति द्वौ । पूर्वौ द्वौ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अवे तृस्त्रोः करणाधिकरण-
योः* । तृस्त्रौ द्वौ । करणाधिकरणे द्वे । तत्र संख्याता-
नुदेशः प्राप्नोति । कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः* । कर्तृकर्मणी
द्वे । भूकृजौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अ-
नवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि* । अनवक्लृप्त्यमर्षौ द्वौ ।
किंवृत्ताकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । कृ-
भ्वोः क्त्वाणमुलौ* । कृभवौ द्वौ क्त्वाणमुलौ द्वौ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । अधीयानविदुषोश्छन्दो-
ब्राह्मणानि* । छन्दोब्राह्मणानीति द्वे । अधीते वेदेति च
द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । रोपधेतोः पथि-
दूतयोः* । रोपधेतोः प्राचां तद्गच्छति पथिदूतयोः । रो-
पधेतौ द्वौ । पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्रा-
प्नोति । तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च* । तत्र-
भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ । क्रतुयज्ञौ द्वौ । तत्र संख्या-
तानुदेशः प्राप्नोति । संघादिष्वऽप्रभृतयः* । संघादिष्व-
ऽप्रभृतयः संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति । नैष दोषः ।
घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् । वेशोयशआदेर्भगाद्यलखौ* ।
वेशोयशआदी द्वौ । यलखौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः

हणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्बहुव्रीहिः । कर्तृकर्मणोरिति । भवतेरकर्मक-
त्वात्कर्तृवोपपदम् । करोतेस्त्तूपपदद्वये खलिष्यते । अन्ये तु प्राख्यर्थस्य भवतेरुप-
पदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छन्दोब्राह्मणानीति । गोबलीवर्दन्यायेन छन्दःशब्देन
मन्त्राणां ग्रहणम् । यथा जुष्टार्पिते च छन्दसीति ब्राह्मणानां ग्रहणं नित्यं म-
न्त्र इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोग्रहणेनैव तु ब्राह्मणानां ग्रहणे सिद्धे ब्राह्मणवि-
शेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणग्रहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति त-

प्राप्नोति । ङसिङसोः ख्यत्यात्यरस्य* । ङसिङसौ द्वौ ।
 ख्येत्यौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । न वा
 समानयोगवचनात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् ।
 समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्या-
 मि । तस्य दोषो विदो लटो वा* । तस्यैतस्य लक्षणस्य
 दोषः विदो लटो वेति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।
 ध्माधेटोः नाडीमुष्टयोश्च* । ध्माधेटोः नाडीमुष्टयोश्च सं-
 ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । खलगोरथादिनित्रकद्यच-
 श्च* । संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सिन्ध्वपकराभ्यां
 कन् अणञौ च* । संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । युष्मद-
 स्मदोश्चादेशाः । युष्मदस्मदोश्चादेशाः* । संख्यातानुदेशा-
 न्न सिद्धवन्ति । तस्मादास्मिन्पक्षे ऽल्पीयांसो दोषाः
 तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु । अथ वैवं वक्ष्यामि ।
 यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन । ततो ऽधिका-
 रः । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं
 दृष्ट्वा संदेहः स्यात् । न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः
 आहोस्विदधिक्रारार्थ इति । संदेहमात्रमेतद्ववति । स-
 र्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न
 हि संदेहादलक्षणमिति । समसंख्यार्थ इति व्याख्या-
 स्यामः ॥ स्वरितेनाधिकारः ॥११॥ किमर्थमिदमुच्यते ।

द्विषयता न भवति । न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्या-
 नुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः । विदो लटो वेति । अत्र तु ल-
 क्ष्ययथासंख्यानामनुमानाददोषः । युष्मदस्मदोश्चेति । बहुवचनस्य वस्त्रसावि-
 त्यादिषु योगेष्वनुगीयमानत्वाद् युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं न प्राप्नोति । यस्मिन् पक्ष-
 इति । शब्दतः साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः । दोषप्रतिवि-
 धानं तु क्वचिदानन्तर्याद्वावस्थां क्वचिदनभिधानाभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् ।
 अथ वेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतो ऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन
 यथासङ्गं नात्यत्र सत्यपि संख्यासाम्ये । स्वरितेन । स्वरितेनेतीत्यंभूतलक्षणे

अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थः*। अधिकारः क्रियते प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोगमिति । योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । किं गतमेतदियता सूत्रेण । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा । लोके ऽधिकृतो ऽसौ ग्रामे ऽधिकृतोसौ नगरइत्युच्यते यो यत्र व्यापारं गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोन्यो व्यापारः शक्योवगन्तुं अन्यदतो योगे योग उपस्थानात् । न वा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके*। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । निर्दिश्यमानाधिकृतत्वात् । यथा लोके । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा । देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय विष्णुमित्रायेति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि पदरुजविशस्पृशो घञ् सृस्थिरे भावे । घञिति गम्यते । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा* । अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा देवदत्ताय गौर्दीयतां विष्णुमित्राय कम्बल इति कम्बली गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाप्यभिविधौ भावइनुण् घञो निवर्तकः स्यात् । त-

द्वतीया । स्वरितेनाधिकारो लब्धते इत्यर्थः । स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते न तु प्रयोगसमवायि । अधिकारशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेधिकार उच्यते स एवेह गृह्यते । किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोकइव भविष्यतीति प्रश्नः । किं गतमिति । किमयमर्थोधिकारशब्देन परिगृह्यतीत्य नेति प्रश्नः । शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोस्ति । न वेति । वचनरहिताल्लोकव्यवहारादेतत्साध्योर्थः सिद्ध इत्यर्थः । यज्ञदत्तायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता गौर्कर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुतापेक्षणस्य लाघवात् । घञो निवर्तकः स्यादिति । ततश्चाक्रोशे वन्योर्ग्रह इत्यादिष्वनन्तर इनुण् स्यात् । सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति न त्विनुणो विपर्ययात् । अ-

स्मात्परिभाषा कर्तव्या । अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु* ।
 अधिकारपरिमाणाज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते कि-
 यन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्ततइति । अधिकारपरिमाण-
 ज्ञानार्थं तु । अधिकारपरिमाणज्ञानार्थ एव तर्हि
 अयं योगो वक्तव्यः । अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामी-
 ति । कथं पुनः स्वरितेनाधिकार इत्यनेनाधिकारपरि-
 माणं शक्यं विज्ञातुम् । एवं वक्ष्यामि । स्वरितेनाधि-
 कार इति स्वरितं दृष्ट्वाधिकारो न भवतीति । केनेदा-
 नीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोधिकारः । नाधिकार
 इति चेदुक्तम्* । किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मा-
 त्परिभाषेति । अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः ।
 ननु चोक्तमधिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति । यावतिथो
 ऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम्* । यावतिथो
 ऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्ततइति वक्त-
 व्यम् । अथेदानीं यत्राल्पीयांसो ऽलः भूयसश्च योगा-
 नधिकारोऽनुवर्तते कथं तत्र कर्तव्यम् । भूयसि प्रा-
 ग्वचनम्* । भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । प्रागमुत इति
 वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । सं-
 देहमात्रमेतद्वति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्या-

धिकारपरिमाणाज्ञानं त्विति । यथा धातोरिति किं प्राग्भादेशेभ्यो ऽथाध्यायप-
 रिसमाप्तेः । अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्यो यासप्तमपरिसमाप्ते रिति ।
 स्वरितं दृष्टेति । प्रकृतस्याधिकारनिवृत्तये शब्दान्तरस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते ।
 तेन विंशतिकात्स्व इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्विचित्रपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते ।
 यावतिथ इति । द्वित्रिपूर्वाभिष्कादित्यत्र इकारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । तेन द्वयोर्यो-
 गयोरनुवृत्तिर्भवति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अल्पीयांस इति । कथं पुन-
 र्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षया । अल्पो योगा इति चेन्नन्यसे
 तत्राल्पीयांसो ऽलः । अथ बहवो ऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । अ-
 ङ्गस्य प्राग्देरित्यादि वक्तव्यम् । तत्तर्हीति । यावतिथो ऽलिति भूयसि प्राग्वचनं

ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । प्रा-
गमुत इति व्याख्यास्यामः । यद्येवं नार्थोनेन । केनेदा-
नीमधिकारो भविष्यति । लौकिकोधिकारः । ननु चोक्तं
नाधिकार इति चेदुक्तम् । किमुक्तम् । अन्यनिर्देशस्तु नि-
वर्तकस्तस्मात्परिभाषेति । संदेहमात्रमेतद्वति । सर्व-
संदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि
संदेहादलक्षणमित्युक्तम् । इनुण्घजिति संदेहे घजिति
व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ।
वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा
विज्ञायेत । अधिकारगतिः । अधिकः कारः । अधिकं
कार्यम् । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यत्र गोटाङ्ग्रहणं चो-
दितं तन्न कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते स्वरिते-
नाधिकारगतिर्भविष्यतीति स्त्रियामित्येवं प्रकृत्य ये वि-
हितास्तेषां ग्रहणं विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारग-
तिर्भवतीति न दोषो भवति । अधिकं कार्यम् । अपादान-
माचार्यः किं न्यायं मन्यते यत्र प्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव
स्याद् ग्रामादागच्छति । नगरादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । स्वरिते-
नाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथा अधि-
करणमाचार्यः किं न्यायं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारा-
त्मा व्याप्तो भवति तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि

चेत्यर्थः । घजिति व्याख्यास्याम इति । ननु चेनुण् आनन्तर्यात्मसंदेहाभावः ।
उच्यते । घञोनुवृत्तिसामर्थ्यं । दृष्टमिनुण् आनन्तर्यमिति निमित्तसङ्गावादास्ति सं-
देहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्र-
का विभज्यन्ते इति मुख्यापायाभावादपादानसंज्ञा न स्यात् । ध्रुवमपाये इत्यत्र
तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति बुद्धिपरिकल्पितापायाश्रयेणापि भवति । कृत्स्न
आधारात्मेति । सर्वे अवयवा यत्र व्याप्ता इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गा-

सर्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्या-
 त् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ।
 अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः । पूर्वविप्रतिषेधाश्च
 न पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौ त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्
 पूर्वविप्रतिषिद्धं नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुडिति । नुम्नुटौ
 स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नु-
 म्नुटौ भविष्यतः । कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्व-
 विप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् । लोक्तः । तदथा ।
 लोके ऽधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योयं दुर्बलः स-
 न्वलवद्भिः सह भारं वहति एवमिहाप्यधिकमयं कारं
 करोतीत्युच्यते योयं पूर्वः सन्परं बाधते । अधिकार-
 गतिस्त्रयर्थाविशेषायाधिकं कार्यम् । अथ योन्यो ऽधिकः
 कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवत्प-
 तञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्य तृतीय-
 पादे प्रथमाह्निकम् ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । वि-
 करणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनी-
 तः । जित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति । नैष दोषः ॥ २ ॥ नैवं
 विज्ञायते डकार इदस्य सोयं ङिङ्ङित इति । कथं

शब्दो नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य हि मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्र-
 योजनमेतत्स्य त् । नद्यास्तु तत्समीप्याङ्गोणमाधारत्वमिति यद्वात्सङ्गासिद्धिः ।
 पूर्व इति । विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनात्पूर्वं बाधाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन
 बाधकः सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधकः न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥ इत्युपा-
 ध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाह्निकरणा-
 स्तेषां सार्वधातुकमपिदिति छित्वातिदेशादात्मनेपदनियमोनेन प्राप्नोतीति ।
 डकार इदिति । अन्यपदार्थापेक्षणाह्निरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिप-
 दार्थप्रधानत्वादन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च डकारादित आत्मनेप-
 दासम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधेर्वा ऽत्र ङिङ्ङित आश्रीयते । तेन ङिङ्ङितादात्मनेप-

तर्हि ङकार इह ङित इति । अथ वोपदेश इति वर्त-
ते । अथवोक्तमेतत् सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति ।
सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि धातोरिति प्र-
कृतं वर्तते । क्व प्रकृतम् । भूवादयो धातव इति । तद्वै
प्रथमानिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्-
तिविपरिणामो भविष्यति । तद्वथा । उच्चाणि देवदत्तस्य
गृहाणिआमन्त्रयस्वैनं, देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य
गावोश्चा हिरण्यं च आढ्यो वैधवेयः, देवदत्त इति ग-
म्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थत्प्रथमानिर्दिष्टं द्विती-
यानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानि-
र्दिष्टं सदर्थत्पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति । किमर्थं
पुनरिदमुच्यते । आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् * । निय-
मार्थोयमारम्भः । किमुच्यते नियमार्थोयमिति न पु-
नर्विध्यर्थोपि स्यात् । लविधानाद्विहितम्* । लविधाना-
दुयात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् । अस्ति प्रयोजन-
मेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो
न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तां निय-

दमित्यर्थः । अथवेति । तेनोपदेशे यो ङितस्मादात्मनेपदं न त्वातिदेशिकङित्त्वे-
भ्यः । एवं तर्हीति । अत्रापि पक्षे उच्चकुटिषतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं सिद्धं तु
पूर्वस्य कार्यातिदेशादित्यप्याश्रयणीयम् । किमर्थमिति । किं विहितानां लादे-
शानामनेन नियमः क्रियते । अथ वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः । निय-
मार्थ इति । एकवाक्यतायां भाविनी संज्ञाश्रयणीयेति वाक्यभेद एवाश्रीयते ।
न नियमोयं सम्पद्यते । प्रत्वादिति । विकरणानामवकाशः अलादेशाद्यान-
शादयः । नियमस्यावकाशः लिङ्, लोट्, वाङ्, धातुकासंज्ञा । सङ्गतइत्यादावुभय-
प्रसङ्गे परत्वादिकरणेन व्यवधानान्नियमाप्रसङ्गः । अनवकाश इति । सर्वत्र
विकरणानां व्यवधायकत्वादिति भावः । यदि पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैप-
दाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधा उपतिष्ठते । तत्र महावाक्येन विहि-
तेषु लादेशेषु विकरणा इति दीयाभावः । स्यादिषु कथम् । ते हि लावस्थाया-
मेव विधीयन्ते इति तैर्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति । उच्यते । लमात्रापेक्षत्वा-

म इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्विकरणाः कृतेपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाच्च परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । सावकाशः । को ऽवकाशः । य एते लुग्विकरणाश्च श्लुविकरणाश्च लिङ्लिटौ च । यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेत । किं कृतं भवति । कार्यकालं संज्ञापरिमाणं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति अनुदात्तङित आत्मनेपदं शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । एवमपीतरेतराश्रयं भवति । का इतरेतराश्रयता । अभिनिर्वृत्तानां लस्य स्थाने तिबादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च तिबादयो भाव्यन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते । अवश्यं कर्तव्यमनुपराभ्यां कृञ् इत्येवमर्थम् । ननु चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमणएव करिष्यते स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति कर्तर्यनुपराभ्यां कृञो

दन्तरङ्गत्वाद्देशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति । येन नाप्राप्तिन्यायेन शबादीन्वाधित्वा । शबादिविधावनुवर्तनाद्वा । एवमपीति । एकवाक्यतापक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सतामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम् । ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानं लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः । परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मैपदमनुदात्तङितः प्राप्नोति । नैष दोषः । आत्मनेपदसम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते । अवश्यमिति । आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः । यदयमिति । कृतनियमानामसङ्करेण स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः । अभिनिर्वृत्तानीति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भवमात्रेण निमित्तत्वाविरोधात् । यत्तर्हीति । एतत्तु लिङ् लिङर्थं स्यात् । चक्रमे

नेति । आत्मनेपदेषु चापि नेतरेतराश्रयं भवति । कथ-
म् । भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते सूत्रशाटकवत् । तद-
था । कश्चि त्कं चिह्नन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं
वयेति । स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः । अथ
वातव्यो न शाटकः । शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषि-
द्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वात-
व्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्व्यतीति । एवमिहापि स
लस्य स्थाने कर्तव्यः यस्याभिनिर्वृत्तस्यात्मनेपदमित्येषा
संज्ञा भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु नियमः । ननु चो-
क्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दो-
षः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बली-
यानिति । यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्या-
श्रयति पुषादिद्युताद्लृटितः परस्मैपदेषु आत्मनेपदे-
ष्वन्यतरस्यामिति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्वृत्ता-
नि हि लस्य स्थाने आत्मनेपदानि च । यत्तर्ह्यनुपस-
र्गाद्वेति विभाषां शास्ति । किं पुनरयं प्रत्ययनियमः
अनुदात्तद्वित एवात्मनेपदं भवति भावकर्मणोरेवात्मने-
पदं भवतीति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थनिययः । अनुदात्त-
द्वित आत्मनेपदमेव भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति । क-
श्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपद-
स्यानिवृत्तत्वात्* । तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं

चक्राम क्रम्यात् कं सीष्टे तितस्माज् ज्ञापकदिकं प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकं
तु वृद्धः स्वसनोरित्यत्र स्ये विकल्पविधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्ता-
वन्न संभवति । अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्यायोगात् । तस्मादन्यतरनि-
यमसंभवात्प्रश्नः । ननु प्राधान्यावत्ययानां नियमो युक्तः । एवं तर्हि प्रधानो-
परोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोपि संभवति । भावकर्मणोरेवेति । ननु

परस्मैपदनियमार्थम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति । किं कारणम् । परस्मैपदस्यानिवृत्तत्वात् प्रत्यया नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत इति । क्यष आत्मनेपदवचनं तस्यान्यत्र नियमात्* । क्यष आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तस्यान्यत्र नियमात् । तदुग्रन्यत्र नियम्यते । उच्यते च न च प्राप्नोति तद्वचनाद्बुविष्यति । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः । प्रकृत्यर्थनियमे ऽन्याभावः* । प्रकृत्यर्थनियमे अन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तङितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्बुविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः । को ऽवकाशः । परस्मैपदिनो ऽवकाशः । तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयस्तु तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोप्यनवकाशाः । ते वचनाद्बुविष्यन्ति । चिण्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति । चिण्वचनाद्बुविष्यति । घञ् तर्हि भावकर्म-

पूर्वेण नियमाद्भावकर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यं न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैतदुक्तम् । क्यष इति वा क्यष इति परस्मैपदे विकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तङितादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वात्कारस्य श्रवणप्रसङ्गः । उच्यते चेति । लकारे तिबादिभिर्निवर्तिते नियमः प्रवर्तते तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्भावचनेन तस्मिन्विकल्पमाने वचनमनर्थकं स्यात् । केवलायाः प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्छब्दमन्त्रेणार्थस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् प्रयोगविकल्पायोगात् । तस्मादात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि स्नानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीन्वकाशः तथापि तयोरेवेति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं तदनवकाशम् । चिण् तर्हीति । ननु भावकर्मणो सार्वधातुकस्यार्थो न चिणस्तत्कथमप्राप्तिश्चोद्यते । स-

णीर्नियमान्न प्राप्नोति । तत्रापि प्रकृतं कर्मग्रहणमनुव-
र्तते । क्व प्रकृतम् । अण्कर्मणि चेति । तद्धै तत्रोपपद-
विशेषणम् । अभिधेयविशेषणेन चेहार्थः । न चान्यार्थं
प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनाद-
न्यद्ववति । नहि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति ।
यत्तावदुच्यते । नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति । अ-
न्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तदथा । शाल्यर्थं
कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते
शाल्यश्च भाठ्यन्ते । यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृत-
मनुवर्तनादन्यद्ववति नहि गोधा प्रसर्पन्ती सर्पणादहि-
र्भवतीति । भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात् । शब्दस्तु खलु येन-
येनाभिसंबध्यते तस्यतस्य विशेषको भवति । शेषवचनं
च* शेषवचनं च कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमि-
ति । किं प्रयोजनम् । शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थौ नि-
यतौ प्रत्यया अनियतास्ते शेषेपि प्राप्नुवन्ति । तत्र
शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव नान्यदिति ।
कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् * ।
कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयशेष-
ग्रहणं कर्तव्यम् । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् मि-
दते कसूलः स्वयमेवेति । कतरस्मिन्पक्षे ऽयं दोषः । प्रकृत्य-
र्थनियमपक्षे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः प्रकृत्यर्थौ नि-
यतौ प्रत्यया अनियताः तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्र-

हाभिधानपक्षे चिणोपि भावकर्मणो अर्थवित्यदोषः । घञ् तर्हीति । अकर्तरि
विधीयमानोपादानादिषु घञ् सावकाशः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमीस्थस्य
सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एवम-
भिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा कर्मवदित्यं शास्त्राति-
देशः तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्तारौ उभयो-

हणाञ्चैष दोषः । प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया
 नियताः प्रकृत्यर्थावनियतौ तत्र कर्तृगृहणं कर्तव्यं भा-
 वकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृगृहणाञ्चैष दोषः । प्रकृत्यर्थ-
 नियमे शेषगृहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । प्रकृत्यर्थौ नि-
 यतौ प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि परस्मैपदं भ-
 वतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र परस्मैपदं चान्यञ्च
 प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवतीति । तत्तर्हि प्रत्ययनिय-
 मे द्वितीयं शेषगृहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः
 करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । ततः भावकर्मणोः ।
 ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः ।
 ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोरिति नि-
 वृत्तम् । यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवत्येवं भावेपि
 कर्तरि प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दः । नास्य किं
 चिद्रुजतीति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । अनु-
 दात्तङित आत्मनेपदम् । ततः भावे । ततः कर्मणि । कर्म-
 णि चात्मनेपदं भवति । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं
 भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम् । ततः क-
 र्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् । एव-
 मपि शेषगृहणं कर्तव्यम् । अनुपराभ्यां कृज इत्येवम-

रवकाशौ कार्यातिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थौ नियताविति ।
 भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरेणापि कर्तृगृहणं कर्तर्येव परस्मैपदं
 लभ्यतइति नार्थः कर्तृगृहणेन । कर्तृगृहणाच्चेति । पुरस्तात् परिहरिष्यते ।
 परस्मैपदमिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यतइ-
 त्यर्थः । नास्य किं चिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । यदि तर्हि
 कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति हन्यमानो हन्तीत्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । प्र-
 त्यासत्त्वैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विज्ञायते । यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रा-
 तिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति । अनुपराभ्यां कृज इत्येवमर्थमिति ।
 एष हि योगो व्यवहितः । कस्यान्तरप्राप्तत्वादात्मनेपदापवादत्वाच्च बलवानि-

र्थम् । इह मा भूत् । अनुक्रियते स्वयमेव पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैतदपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधते नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । एवं तर्हि कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । किमर्थमिदं कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात् । कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । तत अनुपराभ्यां कृजः कर्तरि कर्तरीत्येव॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारो॥१४॥क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहारइत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्तीति । इह च न स्यात् । व्यतिलुनते

ति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् । ननु चैतदपीति । प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते । ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । शेषादित्यस्यावकाशः याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्यावकाशः । अशेषः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः । अनुकरोतीति । कर्मकर्तृभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । सापि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहते इति । शेषादिति प्राप्तिर्योगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयादिषयान्तरं नीता नोत्सहते परां प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथ चेयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि प्राप्तिं बाधिष्यतइत्यर्थः । नोत्सहते इति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्येतया प्राप्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तैव यः कर्तेति । यस्य व्यपदेशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमस्मिन्नसीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्रवस्थायां करणत्वाभावात् । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमातिदेशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् । कर्तरि । क्रियाव्यतिहारइति वक्तव्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधनकर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्वृत्त्यसम्भवाद्वात्यर्थस्य तद्विषयत्वं विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन

व्यतिपुनतइति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
 क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्य-
 सि किं कर्म करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रि-
 माकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति । क्रियापि कृ-
 त्रिमं कर्म । न सिद्धयति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते ।
 कथं च क्रिया नाम क्रियया ईप्सिततमा स्यात् । क्रियापि
 क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया संपश्यतिक्रियया
 प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष
 मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत् कं चिदर्थं
 संपश्यति संदृष्टे प्रार्थनाप्रार्थिते अध्यवसायः अध्यव-
 साये आरम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः ।
 एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरु-
 भयगतिः प्रसज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहारइति वक्त-
 व्यम् । न वक्तव्यम् । इह कर्तरि व्यतिहारइतीयता सि-
 द्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यत्कर्मग्रहणं करोति तस्यै-
 तत्प्रयोजनं क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा
 भूदिति । अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारादि-

स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकस्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत् ।
 योग्यतावशादस्येयं क्रिया साध्या अस्या इदं साधनमिति निज्जाति साध्यसाधन-
 भावे यो व्यचासः स क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यति-
 हारः । यथा सम्प्रहरन्ते राजान इति । अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते ।
 क्रियामिति । लौकिकाद्यर्था इहानूद्यन्ते । कथं च क्रियेति । द्वयोरपि सा-
 ध्यत्वात्परस्परसम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोक्तुमिच्छति भोक्तुं जा-
 नातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति । क्रियान्तरवाचिप्रयोगाभावात्प्रश्नः । स-
 म्यस्यति क्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारात्प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमान-
 क्रियापेक्षया च प्रविश पिण्डीमित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति ।
 क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रियया तु मिष्टतमत्वात्तादर्थ्येन क्रियाप्रवर्तनात्क-
 र्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लब्धं कर्मग्रहणात् क्रियाव्यतिहारोऽयं गृह्यते
 क्रियायाः धातुवाच्यत्वादनन्तरङ्गत्वात् । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यतिहारे न ग-

पु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् * । कर्मव्यतिहारादिषु
 कर्तृग्रहणं क्रियते भावकर्मणोरनेनात्मनेपदं मा भूदिति ।
 इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः प्रतिषेधः * । अ-
 क्रियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमनेन प्र-
 सज्येत । तत्र को दोषः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोः
 प्रतिषेधः । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदस्य
 प्रतिषेधः प्रसज्येत । व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः व्यतिहन्यन्ते
 दस्यव इति । न वानन्तरस्य प्रतिषेधात् * । न वा एष
 दोषः । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अन-
 न्तरं यदात्मनेपदविधानं तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् ।
 अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्रा-
 प्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां
 प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।
 उत्तरार्थं तर्हि कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रि-
 यते तत्रैव शेषात्कर्तरि परस्मैपदमिति द्वितीयं कर्तृग्र-
 हणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्तैव यः कर्ता तत्र
 यथा स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ।
 कर्तरि कर्म ॥ न गतिर्हि सार्थेभ्यः ॥ १५ ॥ प्रतिषेधे हसादी-
 नामुपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्त-
 व्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ।
 हरिवह्नोरप्रतिषेधः * । संप्रहरन्ते राजानः संविवहन्ते
 गर्गैरिति । न वहिर्गत्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोत्रव-

तिर्हि सार्थेभ्य इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः । न गति । हसादीनामिति । हसि-
 प्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्नोरिति । हरतेर्हि सार्थत्वाद्दहतेर्गत्य-
 र्थत्वात्प्राप्तिः । ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनंजयावित्यत्र व्यतिहारो न वि-
 वक्षितः किं तर्हि योत्स्यमानावित्येतावद्विज्ञेयम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति ।

हिः । न गतिः ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाञ्च ॥ १६ ॥ परस्पर-
 रोपपदाञ्च * । परस्पररोपपदाञ्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य
 व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिपुनन्ति । इतरेत ॥
 विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भू-
 त् । पराजयति सेनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-
 व्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार उपसर्ग-
 श्चानुपसर्गश्च । अयं खलु विशब्दो दृष्टापचार उपस-
 र्ग एव तस्यास्य कोन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्य-
 न्यदत्त उपसर्गात् । तदथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इ-
 ति गौरेवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ इति । विपराभ्या-
 म् ॥ आडो दोनास्यविहरणे ॥ २० ॥ आडो दो ऽव्यसन-
 क्रियस्य* । आडो दो ऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इ-

भारं वहतीत्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्ना-
 न्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वर्थः । अस्यैव न्यायसिद्ध्यर्थस्यानुवादकमर्थ-
 ग्रहणम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति वहेर्गत्यर्थत्वाभावः । इतरेतरा ।
 लौकिके शब्दव्यवहारो लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च कर्मव्यति-
 हारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते । विपराभ्यां जेः । विशब्द इति । पक्षिवाची तु यो
 विशब्दः तस्य नपुंसकत्वाभावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाद्देरनन्तरं जयतिर्न-
 सम्भवति । बहु विजयति वनमित्यत्र जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वीरानर्थक्यादिह
 चार्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम् । संबुद्धा-
 न्तं तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वात् गृह्यते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विशब्द ए-
 वायमिति चेत् । विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य वे इति विकारो न तु विशब्दस्यत्य-
 दौः । वीजयतइत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्विशब्दात्परो जयतिः स-
 म्भवत्येवेति चेत् । पूर्वस्य कार्यं कर्तव्ये ऽन्तवद्भावः । न चात्र पूर्वस्य किं चित्का-
 र्यमित्यदोषः । अस्य गौरिति । द्वितीयशब्दे लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्षं द्विती-
 यत्वं तत्तुल्यजातीयएव सम्प्रत्ययं करोति । एवमिहापि विशब्दसाहचर्यात्प-
 राशब्दोप्युपसर्गो गृह्यते । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टाप-
 चारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् । आडो दो । अव्यसनक्रि-
 यस्येति । व्यसनं विभागः विकासनमित्यर्थः । केवलो विहरणशब्द उपादीय-
 मानः पादविहरणं गमयतीत्यास्यग्रहणं सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुः-

हापि यथा स्यात् । विपादिकां व्याददाति कूलं व्या-
ददातीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहाडो
दोनास्यइतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्वि-
हरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । आस्यविहरणस-
मानक्रियादपि यथा स्यात् । यथाजातीयका चास्यवि-
हरणक्रिया तथाजातीयकात्रापि । स्याद्भ्रुकर्मकाच्च * ।
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । व्याददते
पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखमिति । आडो ॥ क्रीडो-
नुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भू-
त् । अनुक्रीडति माणवकमिति । समो ऽकूजने * । समो
ऽकूजने इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संक्रीडन्ति श-
कटानि । आगमेः क्षमायाम् * । आगमेः क्षमायामुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । माणवकं आगमयस्व तावत् । शिक्षे-

खादिषु वर्ततइति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आडो दोनास्यइति । आस्यस-
मवायिन्यां क्रियायां ददातिवर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषयहर्ष-
णवृत्तिर्हृषिलोमसु वर्ततइत्युच्यते । ददातिरेवास्ये वृत्तिसम्भवी नात्येषां दारु-
पाणामिति तेषामिह ग्रहणाभावः । यद्येवं स्वं सुखमादत्तइत्यत्रापि सुखविष-
यत्वादादानस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आस्यसमवेतैव या क्रिया त-
स्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तौ भवति । ग्रहणं तु ग्राह्यगृहीत्वविषयम् । अनास्य-
इति च पर्युदासः । आस्यानास्यसमुदायस्यास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति ।
सोयमिति । आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणस-
द्भावाभिप्रेतो भवति । स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकम-
द्रव्यमूत्तिमत्स्वाङ्गमिति । तेन परंकीयास्यविहरणे विधिरेव भवति । क्रीडोनु ।
अनुक्रीडतीति । तृतीयार्थइत्यनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः । माणवकेन सह क्रीड-
तीत्यर्थः । एतच्च समा साहचर्याङ्गभ्यते । आगमयस्वेति । सहस्व कं चित्कालं
मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । शिचेरिति । के चिदाहुः शक्तिः सन्नन्तो गृह्यते इति वि-
ध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शक्तिः प्रयुज्यते । भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोती-
ति प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषयः शक्तिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं
घटतइत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाद् जिज्ञासितुमिति न प्रयु-
ज्यते । अन्ये तु शिच्छ विद्यौ गदानइत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति विधेरेव तु

जिज्ञासायाम् * । शिक्षे जिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्य-
 म् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते । किरतेर्हर्षजी-
 विकाकुलायकरणेषु * । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु-
 पसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते वृषो हृष्टः । अप-
 स्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आप्रयार्थी ।
 हरतेर्गतताच्छील्ये * । हरतेर्गतताच्छील्ये उपसंख्यानं क-
 र्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावो ऽनुहर-
 न्ते । आशिषि नाथः * । आशिषि नाथ उपसंख्यानं क-
 र्तव्यम् । सर्पिषो नाथते मधुनो नाथते । आडि नुप्र-
 च्छ्योः * । आडि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आ-
 नुते शृगालः । आपृच्छते गुरुमिति । शप उपलम्भने * ।
 शप उपलम्भनउपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शप-
 ते । यज्ञदत्ताय शपते । क्रीडेत्तु ॥ समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥
 आडः स्थः प्रतिज्ञाने * । आडः स्थः प्रतिज्ञानइति व-
 क्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धौ
 आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धौ आतिष्ठते । समव ॥ उ-
 दोनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥ उद ईहायाम् * । उद ईहायामिति
 वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उत्तिष्ठति सेनेति । उदो ॥

जायस्वात्मनस्तशक्रियहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षा-
 दयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः । हर्षादिष्वेव अपाञ्चतुषादिति सुद्धिधीयते । हरते-
 रिति । गतं प्रकारः । पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः ।
 मातुरनुहरतीत्यत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं
 तद्वितार्थेत्यत्र भाष्यकारिण न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ
 इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथते इति । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्तइत्यर्थः ।
 आनुत इति । उल्लेखपूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भनइति । उपल-
 म्भनं प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपतइति । श्रावण्डिति सम्प्रदानसंज्ञा जीप्स-
 माने विवदस्ते । के चिदाहुः । यस्मात्प्राख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स
 इत्यन्ये । उदोनू । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपत्रिसंख्यात्मि-

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ उपाद्देवपूजासंगतकरणयोः *। उ-
पाद्देवपूजासंगतकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपति-
ष्ठते । चन्द्रमसमुपतिष्ठते । संगतकरणे । रथिकानुपति-
ष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठन्ते । बहूनामप्यचित्तानामेको
भवति चित्तवान् । पश्य वानरसैन्येस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठ-
ते ॥ १॥ मैवं मंस्थाः सचित्तोयमेषोपि हि यथा वयम् ।
एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २॥ अपर आह । उ-
पाद्देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । दे-
वपूजासंगतकरणयोरुदाहृतम् । मित्रकरणे । रथिकानु-
पतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते । पथिषु । अयं पन्थाः
सुघ्नमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः साकेतमुपतिष्ठते वा लिप्सा-
याम् *। वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकु-
लमुपतिष्ठते । भिक्षुके ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति । उपान्मन्त्रक ॥
उद्भिभ्यां तपः ॥ २७ ॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपति सुवर्णं सु-
वर्णकारः । स्वाङ्गकर्मकाच्च *। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्य-
म् । उत्तपते पाणी वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठं वित-
पते पृष्ठम् । अथोद्भिभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते ।
निष्ठप्यते इति । किं पुनः कारणमात्मनेपदमेवोदाहि-

का गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः । उपान्मन्त्र । उपा-
द्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपतिष्ठते इति । देवपूजां मत्वात्मने-
पदं कृतम् । चापलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर आहति । सङ्गतक-
रणमुपपन्नोऽपि मित्रकरणं त्वनुपपन्नमपि मैत्रीसम्बन्धः । अयं पन्थाः सुघ्न-
मुपतिष्ठतइति । सुघ्नं प्राप्नोतीत्यर्थः । मित्रकइति । लिप्सायामिति भूतया ब्राह्मणकुलमु-
पगच्छतीत्यर्थः । उद्भिभ्याम् । भासनेवर्तमानस्तपिरुद्भिपूर्वकर्मकः । स्वाङ्गमिहोत्तरत्र
च पूर्वसूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यतइतीह न भवति । देवदत्तोयन्नदत्तस्वपाणिमुत्तपतीति ।
अथेति । किमयं विधिरथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । उद्भिभ्यां तप आत्मनेप-
दमेव न यगादीति नियमोनेन क्रियतइत्याह । निष्ठप्यतइति । विधिनियम-
संभवे विभिर्बलवानिति मत्वाह । किं पुनरिति । विधिर्न संभवतीति मत्वा-

यते न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् । तपिरयम-
 कर्मकः । अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भव-
 न्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भ-
 वन्ति । यदुच्यते न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अ-
 कर्मका भवन्तीति अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका
 अकर्मका भवन्ति । तदथा । नदी वहतीत्यकर्मकः ।
 भारं वहतीति सकर्मकः । तस्मान्निष्पत्तीति प्रत्युदा-
 हार्यम् । उद्विभ्याम् ॥ आङो यमहनः ॥ २८ ॥ अकर्मकादि-
 त्येव । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पा-
 देन । स्वाङ्गकर्मकाञ्च* । स्वाङ्गकर्मकाञ्चेति वक्तव्यम् ।
 आयच्छते पाणी । आहते उदरमिति । आङो यमहनः ॥
 समो गम्यच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्व-
 रतीनामुपसंख्यानम्* । समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरती-
 नामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवित्ते । संपृच्छते । संस्वरते ।
 अर्तिश्रुदृशिभ्यश्च* । अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मास-
 मृतामासमृषाताम् । मासमृषता । अर्ति । श्रु । संशृणुते । दृशि ।
 संपश्यते । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वावचनम्* । उपसर्गा-
 दस्यत्यूहोर्वैति वक्तव्यम् । निरस्यति । निरस्यते ।
 समूहति । समूहते ॥ आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ ज्योतिषामुद्ग-

ह । तपिरिति । भासते दीप्यत इत्यत्रार्थे ऽकर्मक इत्यर्थः । अकर्मकाश्चेति । अ-
 नेकार्थत्वाद्भातूनामन्तर्भावितण्यर्थत्वादिति भावः । ततश्च तापने वर्तमानस्तपिः
 सकर्मकः । पुनः प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति
 पुनर्विधानं नियमार्थं संपद्यत इत्यन्यत्राप्यात्मनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्ष-
 वाद्याह । अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संतापने विलाप-
 ने च सकर्मकः । कर्मकर्तारि तु यक्चिणोः प्रतिषेधे णिअन्यिग्रन्थीति वचनेन
 यक्चिणो प्रतिषिद्धौ । समः । समो गम्यच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिक-
 मारम्भम् । उपसर्गादिति । अत्राकर्मकादिति न संबध्यते । आङः । ज्योति-

मने*। ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।
 आक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति ॥ वक्तवाचां समु-
 च्चारणे ॥४८॥ वक्तवाचामिति किमर्थम् । वरतनु संप्र-
 वदन्ति कुक्कुटाः । वक्तवाचामित्युच्यमानेष्यत्र प्राप्नो-
 ति । एतेपि हि व्यक्तवाचः । श्रातश्च व्यक्तवाचः । कु-
 कुटेनोदिते उच्यते कुक्कुटो वदतीति । एवं तर्हि व्यक्त-
 वाचामित्युच्यते सर्वएव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्षगति-
 विज्ञास्यते । साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च सा-
 धीयः । येषां वाच्यकारादयो वर्णाः व्यज्यन्ते । न चैते-
 षां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । एतेषामपि वाच्यका-
 रादयोवर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्ते । एवं ह्याहुः कुक्कु-
 टाः कुक्कूक्कुटः कुक्कूडिति । नैवं ते श्राहुः । अनुकरणमेत-
 तेषाम् । अथ वा नैवं विज्ञायते व्यक्ता वाग्येषां तद्वमे-
 व्यक्तवाच इति । कथं तर्हि व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त-
 द्वमे व्यक्तवाच इति । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ अवाद्
 ग्रः ॥ ५१ ॥ अवाद् ग्रो गिरतेः*। अवाद् ग्र इत्यत्र गिरते-
 रिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ।
 न वक्तव्यम् । प्रयोगाभावात् । अवाद् ग्र इत्युच्यते । न
 चावपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोस्ति । अवाद् ग्रः ॥ समस्त-

षामिति । उद्गमने वर्तमानो ऽकर्मकः क्रमिः । इह तु नमः समाक्रामतीति न
 भवत्यात्मनेपदम् । अत्र हि क्रमिर्व्याप्ती वर्तते न तूद्गमने । व्यक्तवाचाम् । सर्व
 एवेति । ये वदत्यर्थस्य कर्तारः । वदव्यक्तायां वाचीति प्राठादिति भावः । अथ
 वेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहुव्रीह्याश्रयणात्मनुष्या एव गृह्यन्ते ।
 व्यक्ता वाचीति । वाचि अकारादयो वर्णा येषां व्यक्तास्तेषामित्यर्थः । शुक्सारि-
 कादीनां न सर्ववर्णविषयस्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वमपि तु पुरुषप्रयत्नवशेन कति-
 पयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः । अवाद्ग्रः । न चावपूर्वस्येति । नियतवि-
 षयत्वात्कोषां चित्क्रियाविशेषणानाम् । यथोर्थादयः कृत्वस्तिविषया एवेति
 भावः । समः । धातोस्त्वतीयायोगासंभवात्तदर्थेन योगे भाव्यमात्मनेपदेन । स-

तीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥ तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् । उभौ
 लोकौ संचरसीमं चामुंच देवल । तृतीयायुक्तादित्युच्य-
 मानेष्वत्र प्राप्नोति । अत्रापि तृतीयया योग इति । एवं
 तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते । सर्वत्र च तृतीयया योगः ।
 तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो यत्र तृतीयायोग
 इति । क्व च साधीयः । यत्र तृतीया श्रूयते । समस्तृ ॥
 दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥ सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे इ-
 त्युच्यते । कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । एवं त-
 र्हाशिष्टव्यवहारे तृतीयानेन च विधीयते आत्मनेपदं
 च । दास्या संप्रयच्छते वृषत्या संप्रयच्छते । यः शिष्ट-
 व्यवहारः ब्राह्मणीभ्यः संप्रयच्छतीत्येव तत्र भवितव्य-
 म् । यदेवं नार्थोनेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यत्या-
 त्मनेपदं च । सहयुक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तडो वि-
 धिः । सहयुक्ते ऽप्रधानइत्येव तृतीया भविष्यति कर्तरि
 कर्मव्यतिहारइत्यात्मनेपदम् । दाणश्च ॥ उपायमः स्व-
 करणे ॥ ५६ ॥ इह कस्मान्न भवति । स्वं शाठकान्तमुपय-
 च्छतीति । अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् ।

च सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह । तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति । स-
 र्वत्रेति । के चित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यते । यथा असिना छिनति अ-
 सिस्ते वृक्षेन च्छिनति तैक्ष्णमात्मना छिनतीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं
 न श्रूयते तत्रापि केन चित्करणेन भाव्यमन्तत एकस्यैव पदार्थस्य भेदविवक्षा-
 यामात्मकरणम् । अन्ये तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं क-
 रणेन विना संभवति । यत्रेति । तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु कर-
 णस्य परिकल्पात्वाहिरङ्गा । दाणश्च । अशिष्टव्यवहारइति । अशिष्टानां सं-
 कीर्णचाराणां यो व्यवहारस्तस्मिन्नित्यर्थः । तत्र चेच्छब्दं चार्थं व्याचक्षाणा अ-
 नेनैवोभयं संगृहीतमित्याहुः । सहयुक्तइति । दास्ये विश्राण्य तया सह उप-
 भुङ्क्ते इत्ययं वाक्यार्थः । उपायमः । स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य गृहणादिकं करणं
 स्वकरणं गृह्यते इति मत्वा प्रश्नः इहेति । अस्त्विति । अन्तरङ्गत्वादिष्यादनल-

यद्येवं स्वीकरणमिति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः ।
 नातस्तद्धित उत्पद्यते । उपादमः स्वकरणे॥नानोर्ज्ञः॥५८॥
 अनोर्ज्ञःप्रतिषेधे सकर्मकवचनम्*। अनोर्ज्ञःप्रतिषेधे स-
 कर्मकगूहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । औषधस्यानुजि-
 ज्ञासते इति । न वा ऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात्*। न वा
 कर्तव्यम् । किं कारणम् । अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ।
 अकर्मकाज्जानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते पूर्व-
 वत्सन इति । प्रतिषेधः पूर्वस्य च*। पूर्वस्य चायं प्रति-
 षेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञायते पू-
 र्वस्यायं प्रतिषेध इति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्र-
 तिषेधो वेति । कथं पुनर्ज्ञायते सकर्मकार्थ आरम्भ इ-
 ति । अकर्मकाज्जानातेः सन आत्मनेपदवचने प्रयोजनं
 नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते । नानोर्ज्ञः ॥
 शदेः शितः ॥३०॥ शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मने-
 पदाभावः*। शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपद-
 स्याभावः । शीयते शीयेते शीयन्ते । किं च भोः शदेः
 शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते । न खलु परस्मैपदेष्वित्युच्यते
 परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् । अनुदात्तद्धित आ-
 त्मनेपदं भावकर्मणोरात्मनेपदमित्येतौ द्वौ योगावुक्ता
 शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवं च न परस्मै-

क्षणोत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति । चूं विंशत्येन विधानादितिके विदाहुः ।
 प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति चिरित्यपरोनानोर्ज्ञः । औषधस्ये-
 ति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न वेति । पूर्वेण सकर्मकाज्जानातेः सन-
 तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकात् परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन । शदेः शितः ।
 शदेरिति । शिद्धिकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदानिमित्ताभावाच्चेष्टत्वात्परस्मैपदेन
 भाव्यम् । तत्र कृते शिष्यत्वेनानेन विहितं परस्मैपदं निवर्तयितुं शक्यत इत्य-
 प्रतिपादकत्वलक्षणमप्राप्तमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति । सार्वधातु-
 कसंशब्देन शितो विधानं न परस्मैपदसंग्रहनेन । न खल्विति । सामर्थ्यादि-

पदेषूच्यते परस्मैपदेषु विज्ञायते । कः पुनरर्हत्येतौ योगावुक्त्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदं वक्तुम् । किं तर्हि अविशेषेण सर्वमात्मनेपदप्रकरणमनुक्रम्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युच्यते । एवमपि परस्मैपदाश्रयो भवति । कथम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः यदीदं नोच्येत किमिह स्यादिति । परस्मैपदमित्याह । परस्मैपदमिति चेत्परस्मैपदाश्रयोयं भवति । सिद्धं तु लडादीनामात्मनेपदवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । शदेर्लडादीनामात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाभाव इति । नैष दोषः । शित इति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धे षष्ठी । शितो यः शदिः । कश्च शितः शदिः । प्रकृतिः । शदेः शितप्रकृतेरिति । अथ वा ऽऽहायं शदेः शित इति । न च शदिः शिदस्ति । तएवं विज्ञास्यामः शदेः शिद्विषयादिति । अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति । इहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते शित इति । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानम्* । उपसर्गपूर्वनियमे ऽड्व्यवायउपसंख्यानं कर्तव्य-

ति भावः । कः पुनरिति । समस्तमेवात्मनेपदप्रकरणं महावाक्यं नियमार्थम् । तत्रानियमेन लादेशेषु कृतेषु शिति विकरणे कृते नियमोयं प्रवर्तते । शदेः शित एव न तु शल्यतीत्यादाविति भावः । एवमपीति । यद्यपि तात्पर्यपर्यालोचनेन प्रकरणस्य नियमार्थत्वं तथाप्येकैकसूत्रार्थपर्यालोचनकालेवान्तरव्यापारसंभवाद्धिध्यर्थता संभवत्येव । अनारम्भे शेषपक्षे निक्षेपादारम्भे तत् उदाहरात् । लडादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे येषु शिता भाष्यन्ते लडादयः । शिप्रकृतेरिति । योग्यतया शिप्रकृतित्वमाश्रित्य प्रागेव शिदुत्पत्तेरात्मनेपदं विधीयते । शिद्विषयादिति । शिद्विषयत्वाच्छदिरेव शिच्छब्देनाभिधीयते । अथ वेति । प्रकरणं नियमार्थम् । तत्र नियमात्पूर्वमात्मनेपदपरस्मैपदान्यनिय-

म् । न्यविशत वयक्रीणीत । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति ।
 अटा वयवहितत्वात् । ननु चायमड् धातुभक्तो धातु-
 ग्रहणेन ग्रहीष्यते । न सिद्ध्यति । अङ्गस्य ह्यडुच्यते वि-
 करणान्तं चाङ्गं सोसौ संघातभक्तो न शक्यो धातुग्रह-
 णेन ग्रहीतुम् । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमट् क्रियतां
 विकरण इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः ।
 नित्या विकरणाः । कृतेप्यटि प्राप्नुवन्त्यकृतेपि । अड-
 पि नित्यः । कृतेष्वपि विकरणेषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्रा-
 प्नोति । अनित्योऽट् । अन्यस्य कृतेषु विकरणेषु प्राप्नो-
 त्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निवधिरनित्यो
 भवति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अट् क्रियतां
 लादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादडागमः ।
 नित्यो लादेशः । कृतेप्यटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति ।
 नित्यत्वाललादेशस्यात्मनेपदएवाडागमो भविष्यति ।
 नित्यत्वाललादेशस्यात्मनेपदे ऽडागम इति चेदटो नि-
 त्यनिमित्तत्वादात्मनेपदाभावः * । नित्यत्वाललादेशस्या-
 त्मनेपदे ऽडागम इति चेदेवमुच्यते अडपि नित्यनिमि-
 त्तः कृतेपि लादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति । अटो नि-
 त्यनिमित्तत्वादात्मनेपदस्याभावः । तस्मादुपसंख्यान-

मेन प्रवृत्तानि तच्चैतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पूर्वं विकरणः प्रवर्तते पश्चाच्छ्रित एव
 शदेरात्मनेपदमिति नियमः । न्यविशतेति । ननु विकरणेभ्यो नियमो बलीया-
 निति प्रागेव विकरणोत्पत्तेर्नियमेन भाव्यं ततो नित्यत्वात्पूर्वं विकरणाः ततो-
 डागम इति किं वार्तिकेन । उच्यते । एतदनाश्रित्यैतदुक्तम् । शब्दान्तरस्येति ।
 विकरणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्याः । कृतेप्यटोति । धातुभक्त-
 त्वादटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्यवधानाभावात् । अडागमस्वनित्यः । स हि लादे-
 शेषु कृतेषु विकरणैर्नित्यत्वात्प्रतिबध्यते । विकरणेषु कृतेषु शब्दान्तरप्राप्त्या अनि-
 त्यः । नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेपि लादेशे स्थानिवद्भावाद्गुडादिष्वपदेशी-
 स्तीति प्रदर्शनार्थं निमित्तग्रहणमुपात्तम् । यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नि-

म् *। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहे ऽन्तरङ्गो नान्तरङ्ग इति । अस्त्वयं नित्यश्चान्तरङ्गश्च । तत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । विकारणाः अडागमः नियम इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् । अथापि विकरणात्पूर्वमडिति अड् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कोरणम् । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम् । अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पुनराङ् भविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । आङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्याः तरतः तरन्तीत्येवमर्थमिति । भवेत्सिद्धं यत्र विकरणा नित्या

त्वादाङ् बाधते तथापि यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । तत्रोभयोर्नित्ययोः परत्वादट् प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादडागमः तस्य तु धातुभक्तत्वादव्यवधायकत्वात्सिद्धत्वात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र ह्यन्तरङ्गत्वाङ्गादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वादिकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणात्तभक्तत्वाङ्गातोऽव्यवधायक इति न्यादिभ्यः परे विद्यादयो निरन्तरा न संभवन्तीत्यात्मनेपदाप्रसङ्ग इत्येवं भाष्यं चोद्यं व्यवस्थायते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्रापेक्षत्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्द्विरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा किं तु नियमेन सहेति भावः । तत्तु न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव आपकाधिकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं प्रतिपादितं तत्सिमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति । उच्यते । अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते । कृतोपि विकरणो न व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवला विकरणो व्यवधायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणे कृते ऽडागमस्तथाटो व्यवधायकत्वान्नियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्वमित्वे सति रूपं न सिद्धति । आटि कृत इति । आट्येति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति ऋच्छिभावस्य । तत्र वर्णमात्राव्यवस्था-

आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्वं विकरणाः स्युः । यत्र तु खलू-
भयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति । यदप्युच्यते अ-
डाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छदित्येवमर्थमि-
ति । अस्त्वत्राद् आटि कृते साट्कस्य ऋच्छिभावः ।
ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याकृत आडिति कृत्वा पु-
नराङ् भविष्यति । ननु चोक्तं पुनर्ऋच्छिभावः पुनरा-
डिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीति । नैष दोषः । चक्र-
केष्विष्टतो व्यवस्था । अथ वा नेरिति नैषा पञ्चमी का
तर्हि विशेषणषष्ठी नेर्यो विशिः कश्च नेर्विशिः विशे-
ष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् । अथ वा
निरपि पदं विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् ।
व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति । शदेः शितः ॥ पूर्वव-
त्सनः ॥६२॥ किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षं प्राक् सनो येभ्य

देकादेशोन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । ततश्च का-
देशे कृते तस्यादिवङ्गावाट्च्छिभावः प्राप्नोति । तत ऋच्छदिति स्यान्न त्वाच्छ-
दिति । ननु चेति । बलवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे संभवतीति भावः । यत्ताव-
दिति । तरत इत्यत्रानित्यमित्वं विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते । यत्र त्विति
यथा तरतीति । अस्त्वत्राडिति । परत्वाट्च्छना भाष्यम् । अभ्युपगम्य वादेन
त्वेतदुच्यते । चक्रकेष्विति । व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाष्यमित्यव्यवस्थाहेतुः
पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाङ्गादेशेषु कृतेषु पर-
त्वादङ्गागमः । न चायं नियमः । शब्दान्तरस्य प्राप्नोति धिरनित्यो भवति न तु
शब्दान्तरादिति । यतो ऽङ्गागमस्यानित्यत्वं स्याद् विकरणस्य नित्यत्वम् । कृता-
कृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाङ्गात्याश्रयणाद्वा नास्ति शब्दान्तर-
प्राप्तिरटः । नेर्यो विशिरिति । व्यवहितस्याप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भव-
तीत्यर्थः । अय वेति । नेर्विश इत्यस्यायमर्थः । निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं वि-
श्ववयवपदं साधु भवतीति सत्यप्यङ्गागमे नः पदमन्तरमेवेति दोषाभावः ।
विशिरपीति । विशिशब्देन विश्ववयवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदवि-
धिश्चेति । न्यायप्राप्तार्थानुवादोयं न त्वेतत्कृते उपयुज्यते इत्याहुः । पूर्ववत्स-
नः । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दादवधिमपेक्षते तत्र को ऽत्रावधिरभिप्रेत इति पृ-
च्छति । किमिदमिति । येभ्य इति । योग्येभ्यो धातुभ्यो विधानाद् योग्येभ्यो

आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । आ-
होस्विद् योगापेक्षम् । प्रागेतस्मादयोगादोभ्यो योगेभ्य
आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । किं
चातः । यदि सनपेक्षं निमित्तमविशेषितं भवति पूर्व-
वत्सनः न ज्ञायते किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ योगा-
पेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत बुभुक्षते उपयुयुक्षतइति ।
यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं
निमित्तमविशेषितं भवतीति । निमित्तं च विशेषितम् ।
कथम् । सनमेवात्र निमित्तत्वेनापेक्षिष्यामहे । पूर्वव-
त्सन आत्मनेपदं भवति । कुतः । सन इति । अथ वा
पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तमुत्तरत्र विधिर्न प्रक-
ल्पेतेति । विधिश्च प्रकृष्टः । कथम् । उत्तरत्रापि पूर्व-
वत्सन इत्येवानुवर्तिष्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्व-
वत्सन इति शदिस्त्रियत्यर्थम् । शदिस्त्रियत्यर्थो ऽयमा-
रम्भः । शदिस्त्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं मा भू-
दिति । इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रति-

विहितमित्युच्यते । पञ्चदशेपि तेन तुल्यमिति तृतीयान्तादितिः न तु पञ्चम्यन्ता-
त् । लक्षणाभावात् । तुल्यार्थेति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावय-
तीति पञ्चम्यर्थस्यात्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा ब्राह्मणवद्वैश्यादधीतइति ब्रा-
ह्मणादिव वैश्यादधीतइत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याध्ययनस्य ब्राह्मणापादानकस-
धायनमुपमानम् । तत्र च ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीत-
इति तृतीयान्तादितिरेवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । ततश्चा-
प्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य
आत्मनेपदं भवतीत्येतन्नमेत विषयविभागस्तु न ज्ञायेतेति भावः । सनमेवेति ।
प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरत्रापीति । उत्तरेषु वाक्यभेदेन पूर्ववत्सन इत्येतन्न-
वधारते । प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति । ततः पूर्ववत्सन इति । किमर्थमि-
ति । विधिनिषेधोभयपक्षसंभवाग्रश्च । यथा पूर्वयोरिति । नानोर्ध्वः प्रत्याङ्-
भ्यां श्रुव इत्येतयोः । इह च शदिस्त्रियतो अनुवर्तते इति भावः । यथेच्छसि-

षेधः *। इतरथा हि अनुच्यमानेस्मिन् शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति । मुमूर्षति । कथं पुनः पूर्ववत्सन इत्यनेन शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्वथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः, सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः, सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पूर्ववद्वति न भवतीति । न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योग्योः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति । एवमिहापि शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति । यदि तर्हि शदिम्रियत्यर्थोयमारम्भः विधिर्न प्रकल्पते । आसिसिषते । शिशयिषते । अथ विद्वत्स्यर्थः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रतिषेधार्थः । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । एतदेव ज्ञापयति सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति । यदयं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधं शास्ति । अथ वा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क्व प्रकृतम् । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । नानोज्ञः । सकर्मकात्सनो न भवति । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । सनो न । शदेः शितः । सनो न । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । सनो नेति । इहेदानीं पूर्ववत्सन इति सन इत्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा

ति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तात् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदि-

सोप्यदोषो भवति यदुक्तं निमित्तमविशेषितं भवतीति ।
 नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं
 प्राप्नोति । किं कारणम् । शदेः शित इत्युच्यते । न च
 शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि शिदपि निमि-
 त्तम् । अथापि शदिरेव शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं
 सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते म्रियते-
 लुङ्लिट्शेति । अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तं
 किं तर्हि लुङ्लिट्वावपि निमित्तम् । अथापि म्रियतिरेव
 लुङ्लिट्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः लुङ्लिट्प-
 रो भवति । किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्न-
 न्तस्यातिदिश्यते । एवं भवितुमर्हति । पूर्वस्यात्मनेपदद-
 र्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः* ।
 पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चे-
 द्गुपादिष्वप्रसिद्धिः । गुपादीनां न प्राप्नोति । जुगुप्सते
 मीमांसतइति । न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मनेपदं नापि
 परस्मैपदं पश्यामः । सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात्* ।
 सिद्धमेतत् । कथम् । पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्न-
 न्तस्याप्यतिदिश्यते । कृजादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः* । कृजा-

म्रियत्योः सनो नैत्यनुवृत्त्या न भविष्यति । एवं च क्वलेति । द्वितीयसन्ग्रहण-
 स्येहावृत्त्येति भावः । न च शदिरेवेति । सामग्र्याः कारणत्वं न केवलस्य शदेः,
 सा चेह सामग्री नास्ति । सनः पूर्वस्य शदेः शितो ऽभावात् । अथापीति । शिता
 विशेषमाणत्वाच्छदेरेव प्राधान्यात् । यत्र तर्हीति । म्रियतेर्ङित्त्वात् पूर्ववत्सन
 इति सन्नन्तात्प्राप्त्येति भावः । अथापीति । म्रियतेर्लुङ्लिट्शेति नियमा-
 र्थमारब्धमिति भावः । किं पुनरिति । किमयं कार्यातिदेशः यथा पूर्वस्मादा-
 त्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपीति । आहोस्त्रिनिमित्तातिदेशः पूर्वस्य य-
 त्रिनिमित्तं ङित्त्वादि तत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते । निमित्तो चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वा-
 देव कार्यं भवतीति प्रश्नः । न ह्येतेभ्य इति । नित्यसन्विषयत्वात् । कृजादिष्विति ।
 अनुपराभ्यां कृज इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते न तु ङित्त्वं निवर्त्यते । पूर्व-

दिषु तु लिङ्स्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति
 पराचिकीर्षतीति । अस्तु तर्हि प्राक् सनो येभ्य आत्म-
 नेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योपि भवतीति । ननु चोक्तं
 पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति चेद्
 गुपादिष्वप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसाम-
 र्थाद्विष्यति । अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य
 विशेषकं भवति । तद्वथा । गोः सकृन्नि कर्णे वा कृतं
 लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्वयवे कृतं
 लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । जुगुप्सयति मीमां-
 सयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं
 लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो-
 वयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभिचरति । णिचं
 च पुनर्व्यभिचरति । तद्वथा । गोः सकृन्नि कर्णे वा
 कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ।
 प्रत्ययगृहणं णियगर्थम्* । प्रत्ययगृहणं कर्तव्यम् । पूर्व-
 षत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । णियग-
 र्थम् । णियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते ।
 विकुस्मयते । हणीयते महीयते इति । तत्र को दोषः ।
 तत्र हेतुमसिचः प्रतिषेधः* । तत्र हेतुमणिचः प्रतिषे-
 धो वक्तव्यः । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते ।
 यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते ह-
 णीयते महीयते इति । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्विष्यति ।
 अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं

कार्यं त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाभावः । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधितत्वात् ।
 पूर्वस्यात्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याप्रसङ्गात् । अनुबन्धति । तस्मात्सामर्थ्यात्स-
 व्यवधायकः । अथ वेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे लिङ्गासङ्गः ।
 प्रत्ययगृहणमिति । यद्येवमिति प्रसङ्गः पणायति पणायतीति । तत्र केचिदाहुः ।

भवति तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समु-
दायस्य विशेषकं भवति । यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदा-
यस्य विशेषकं भवति हूणीययति महीययतीत्यत्रापि प्रा-
प्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषकं भ-
वति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । यकं च न
व्यभिचरति णिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि
कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्ड-
लस्य । पूर्ववत्सनः ॥ आम्प्रत्ययवत्कृजोनुप्रयोगस्य ॥६३॥
कृजग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । ईहामास ईहामा-
सतुः ईहामासुः । कथं चात्रास्तेरनुप्रयोगो भवति ।
प्रत्याहारग्रहणं हि तत्र विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते
तत्र प्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृजग्रहणात् । इह क-
स्मात्प्रत्याहारग्रहणं न भवति । इहैव च कृजग्रहणात् अ-
थेह कस्मान्न भवति । उदुम्भाञ्चकार । उदुब्जाञ्चकार ।
ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते न चात्राम्प्रत्ययादात्मनेपदं
पश्यामः । न ब्रूमो ऽनेनेति । किं तर्हि । स्वरितञितः
कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैष
दोषः । इदं नियमार्थं भविष्यति । आम्प्रत्ययवदेवेति ।
यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । ईहांचक्रे ऊहांचक्रे

पूर्ववद् णियक्सन इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्याः । अन्ये त्वाङ् । एवं
पाठे भाष्यं वार्तिकं च न व्याख्यातं भवतीति हेतुमखिचः प्रतिषेध इत्यतिप्रस-
ङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमखिजग्रहणम् । चाम्प्रत्यय । कृजग्रहणमिति । कृज-
ग्रहणानुप्रयोगो विहितो नान्यस्येति भावः । अथेह कस्मादिति । स्वरितञित इ-
त्यनेनेति भावः । ननु संविधाने ऽनेनात्मनेपदं विधीयते यथा च यात्यादयः
संविधानेन वर्तन्ते तथोदादयोऽपि तदर्थानुपाती च करोतिरप्यत्र विषये संवि-
धानेन वर्तते इत्यात्मनेपदस्याप्रसङ्गः । नैष दोषः । संविधानेनैव च विषये
यदोदादयो वर्तन्ते यद्व्यतिस्त्राभावात्तदर्थानुपाती च करोतिः

इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्तते ।
 आम्प्रत्ययवत्पूर्ववच्चेति । आम्प्रत्यय ॥ प्रोपाभ्यां यु-
 जेरयज्ञपात्रेषु ॥६४॥ स्वरादुपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उदु-
 ङ्क्ते । अनुयुङ्क्ते । अपर आह । स्वराद्यन्तोपसृष्टा-
 दिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते । विनियुङ्क्ते । प्रोपाभ्या-
 म् ॥ समः क्षणुवः ॥६५॥ किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं
 क्रियते न समो गमादिष्वित्येवोच्येत । समः क्षणुवः स-
 कर्मकार्थं वचनम्* । सकर्मकार्थोयमारम्भः । अकर्मका-
 दिति तत्रानुवर्तते । समः ॥ भुजोनवने ॥६६॥ अनवन-
 कौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । प्र-
 भुजति वाससी । निभुजति जानुशिरसी इति । तत्तर्हि
 वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरवनमनवनं चा-
 र्थस्तस्य ग्रहणं न चास्य भुजेरवनमनवनं चार्थः । भु-
 जोनवने ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥६७॥
 णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः* ।
 णेरात्मनेपदविधाने ऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव

प्रयुज्यमानः संविधानविषय इति मत्वा चोद्यमुपन्यस्तम् । परिहृतं च
 पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन विधिः क्रियते द्वितीयेन
 नियमः । प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । समानि सदुद्देश्येतादिरस्य सर्वे
 उपसर्गाः संगृहीताः । भुजोनवने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोपि हि
 विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्वि-
 शेषवस्थाप्यते । सवत्सा धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सबर्करेति । एवम-
 वत्सा अकिशोरा अकरभा अबर्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः
 संसर्गः सैव तद्वहिता ऽऽनीयते । णेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिर-
 लभ्येति णेरिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां ह्ययमर्थः । खन्तादात्मनेपदं
 भवति अखन्तावस्थायां यत्कर्म खन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानाद-
 न्यनेति । भवति च कर्मान्तरसंज्ञावेष्ट्यणौ कर्म णौ कर्ता । भाष्यकारस्तु वाक्य-
 भेदाश्रयेणैतमर्थं साधयति । णेरात्मनेपदं भवतीत्येकं वाक्यम् । ततो ऽणौ यत्कर्म

कर्म भवति तदा आत्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् । इ-
तरथा हि सर्वप्रसङ्गः* । इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्या-
त् । इहापि प्रसज्येत । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः
आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । त-
त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । णेरा-
त्मनेपदं भवति । ततः अणौ यत्कर्म णौ चेत् । अण्य-
न्ते यत्कर्म णौ चेत् णौ यदि तदेव कर्म भवति ।
ततः स कर्ता । कर्ता चेत्स भवति णाविति । य-
देवं कर्मकर्तायं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वासिद्धम् ।

णौ चेदिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये यत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आ-
क्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चानिर्देशात्कर्मत्वमेव संनिधानाद्यतिनिर्दिश्यते । अणौ
यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मिति प्रतिनिर्देशेन च कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते न त्वणौ
कर्मणो णौ कर्मत्वसङ्गावः प्रतिपाद्यते । स कर्तेति वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्व-
प्रतिपत्ताद युगप्रदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधादेकस्य । यथेष्टं वा-
क्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मत्येवकाराध्याहारात्कर्मान्तरनि-
वृत्तिलाभः । ततः स कर्तेति तृतीयं वाक्यमणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वप्रतिपादन-
परम् । एवमेषां वाक्यानामेकवाक्यत्वे महावाक्यं लक्ष्यसंस्कारकं संपद्यते । य-
द्येवमिति । यथा लुनाति केदारं देवदत्तः लूयते केदारः स्वयमेवेति केदारः
कर्मकर्ता तथा ख्यन्तेपि भवति लावयते केदारः स्वयमेवेति । कथमिति चेत् ।
उच्यते । लुनातिस्त्वाविधाभवनोपसर्जने द्विधाभावेन वर्तते । लुनाति केदारं
देवदत्तः । द्विधाभवन्तं द्विधाभावयतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्याति-
शयविवक्षायां देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनाति-
वर्तते अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । भिन्ना एव वा धातवो भिन्नार्थाः सारूप्यात् त-
त्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभवने केदारस्य कर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियत इति
कर्मकार्याण्यतिदिश्यन्ते । तेन लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्य-
न्ते । अत्रापि स्वयमित्यस्य यदा आत्मनेत्यर्थस्तदा आत्मापेक्षया कर्मत्वमस्ये-
वेति लूयते केदार इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु स्वयमिति वचनं कर्म-
न्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथ वा स्वयमित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते न
तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनातेर्देवदत्तादिप्रयोजकव्यापारे णि-
जुत्पद्यते तदाय एवार्थो लुनाति केदारं देवदत्त इति स एवार्थो लावयति के-
दारं देवदत्त इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्त-
स्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । ततश्च य एवार्थो लूयते

कर्मकर्तृकत्वात्सिद्धमिति चेद्यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम्* ।
 कर्मकर्तृकत्वात्सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्त-
 व्यम् । कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । न वा
 यक्चिणोः प्रतिषेधात्* । न वा एष दोषः । किं कारण-
 म् । यक्चिणोः प्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धेते अत्र यक्-
 चिणौ । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमस्मिन्निब्रूजामुपसंख्या-
 नमिति । यस्तर्हि न हेतुमस्मिन् तदर्थमिदं वक्तव्यम् ।
 तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति । उदपुपु-
 च्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः प-
 ठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । यक्चिणोः प्रतिषेधे
 निश्चिन्त्यग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ।
 स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः । इतरथा हि यत्र

केदारः स्वयमेवेति स एव लावयते केदारः स्वयमेवेति । न च प्रयोज्यप्रयोजक-
 भावनिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः । उपायनिवृत्तावप्य पेयानिवर्तनात् । सिद्धशब्-
 द्युत्पत्तये हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते । अथस्योपादानं त्यागश्च
 क्रियते । लौकिके तु व्यवहारे सौकर्यमात्रविवक्षायां लावयते केदार इति प्र-
 युज्यते । एवं तावन्निवृत्तप्रेषणादातोः प्राकृतेर्धे णिजुत्यते इत्येतत्पद्याश्रयेण
 कर्मकर्ता व्याख्यातः । अपरः कल्पः । तुनाति केदारं देवदत्तः । तुनन्तं देवद-
 त्तं सौकर्यातिशयात्केदारः प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते लावयति
 केदारो देवदत्तनेति । पुनः प्रयोज्यप्रयोजकभावाविवक्षायां लावयते केदारः
 स्वयमेवेति प्रयुज्यते । तत्र पूर्वप्रक्रियाश्रयणे कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सि-
 द्धमात्मनेपदम् । तथा हि । लावयति केदारं देवदत्त इत्यत्र यस्मिन् लावयती धा-
 तौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा क्रिया तस्मिन्नेव धातौ
 तादृशी कर्मावस्थायामिति सिद्धं लावयते केदारः स्वयमेवेति । द्वितीया तु प्र-
 क्रियासूत्र एतास्मिन्नाख्यं सम्भवतीति प्रदर्शिता न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नो-
 ति । लावयती केदारस्य कर्मत्वाभावात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभा-
 वात् कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाभावात् । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति ।
 अणां यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा णेरात्मनेपदमेव नान्यदिति नियमार्थमेतदि-
 त्यर्थः । उदपुपुच्छत पुच्छमिति । कथं पुनरणाणौ कर्म विद्यते यावता पुच्छश-
 ब्दो द्रव्यवचनः । अत्राहुः । अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायासुद-
 सनक्रियायां वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः । ततो यदा आस्यमाणं पुच्छं

नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः* । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्यत्र
 नियमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो वक्तव्यः
 स्यात् । गणयति गणं गोपालः । गणयति गणः स्व-
 यमेव । आत्मनेपदस्य च* । आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव । आत्मनेपदप्रति-
 षेधार्थं तु* । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । ग-
 णयति गणः स्वयमेव । इष्यते एवात्रात्मनेपदम् । किमि-
 ष्यते एव आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोति च ।
 कथम् । अणाविति कस्येदं णेर्ग्रहणं यस्मात्सोः प्राक्कर्म
 वा कर्ता वा विद्यते । न चैतस्मात्सोः प्राक्कर्म कर्ता वा-
 विद्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनाध्यानइति वक्ष्या-
 मीति । इह मां भूत् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः ।
 स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति । एतदपि नास्ति प्र-
 योजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्म-

संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा उदपु-
 ष्यतेत्यात्मनेपदमेव णिङ्स्ताद् यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते । गणयति
 गणइतिगणोणावेवकर्मणावेवकर्तृत्यनियमस्याव्यापाराश्चित्रन्यग्रन्थीतिवक्त-
 व्य एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वाच्चायोन्येन सूत्रेणेत्यर्थः । कथं पुनरत्र कर्मज्ञाव-
 प्राप्तिः । यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो विधीयते ।
 गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तरि वर्तते । नैष दोषः ।
 भागशो व्यवस्थापनेऽपि गणिवर्तते । भागशोऽवतिष्ठमानं गणं गोपालको ऽवस्था-
 पयति । तच्चानुकूलत्वाद्गणस्यैव कर्तृत्वविवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मव-
 द्भावः । आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । णो कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं
 यथा स्याद् णौ तु कर्मणो णौ कर्तृत्वे मा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । न चैत-
 द्भादिति । नित्यत्वाच्चः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाभावाद्णौ कर्मणो सं-
 भवाच्चरिति हेतुमण्चिचो ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यणाविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या
 न्याय्य इत्यहेतुमणौ गणस्य कर्मत्वं हेतुमणौ कर्तृत्वकिति सूत्रस्यायं विषयो
 भवत्येवेति कथमचानेनात्मनेपदं निवार्येत्यर्थः । इदं तर्हीति । न चानिर्दि-
 टविषयः प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति सर्वमेव सूत्रं क्रियते । वनगुल्मस्येति ।

स्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकश्चायम् । एवं
तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यानइति प्रतिषेधं शास्ति त-
ज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमिति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पश्यन्ति भृत्या राजा-
नम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । अत्रात्मनेपदं सिद्धं भ-
वति । आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधः* । आत्मनः कर्मत्वे प्र-

कर्मापलक्षणमेतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाभावः ।
तस्मात् स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् । स्मरयत्येनमिति । एतदप्युपलक्षणम् ।
अत्रानेनमिति कर्मणः सद्भावात् कर्मवदकर्मकाणामिति वचनात्कर्मवद्भावप्रा-
प्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य कर्मान्तरसद्भावात् । तस्मात्स्मरयति वनगुल्मः
स्वयमेवेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवंजातीयकानामिति । येषामप्यन्तानां यत्कर्म
तेषां प्यन्तानां यदा स कर्ता तदा कर्तृस्थभावक्रियत्वेप्यात्मनेपदं भवतीत्यर्थः ।
एवं च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विध्यर्थमित्यर्थादुक्तं भवति । तेनारोहयते
इतीत्यादावनेनेवात्मनेपदं सिद्धं भवति । तथा हि । रुहिर्गतिविशेषवचन
इति यद्वितुपरं छन्दसीत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एवं च कर्तृस्थक्रियत्वात्तत्र
कर्मवद्भावः । एवं चारुह्यते इतीत्यर्थमेवेति ये कर्मवद्भावं प्रदर्शयन्ति ते न्यायं
भाष्यचवाधमानाभवधीरणीयाः । तथा हि । विशेषदर्शनं यत्र क्रियातत्र व्यवस्थिता ।
क्रियाव्यवस्थात्वन्वेषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति । विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारिण वा
तात्स्थं कथ्यते क्रियायाः । एतच्च कारणद्वयमारोहणस्य कर्तृस्थतां प्रतिपाद-
यति न कर्मस्थताम् । तथा हि । इस्तिनमारोहति वृक्षमारोहति पर्वतमारो-
हतीत्यादौ कर्मभेदेऽपि नारोहणस्य रूपभेदः प्रतीयते न चैतेषु प्रयोगेषु क्रिया-
कृतः कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया प्रतिपाद्यते न
कर्मगता केवलं कर्मणः कारकत्वादवश्यं क्रियया भाष्यमिति क्रियानुमीयते ।
सर्वाणि हि कारकाणि स्वस्वं व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रियां संपादयन्ति ।
बहुवक्तव्यश्चायमर्थः किं चित् प्रकृतोपयोगादुक्तमिति प्रकृतमनुसरामः । दर्श-
यते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाष्यम् । उच्यते ।
अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्रायः उच्यते । प्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्म-
णो तद्वतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्वस्वमारोहयति
मनुष्यानि । इह त्वप्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां चो कर्मत्वमिति भवत्ये-
वात्मनेपदम् । एवं च स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि
प्रत्युदाहरणं युज्यते । आत्मनः कर्मत्वे इति । यदेकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वे-

तिषेधो वक्तव्यः । हन्त्यात्मानम् । घातयत्यात्मा इ-
ति । स तर्हि वक्तव्यः । न वा गयन्ते ऽन्यस्य कर्तृत्वा-
त्* । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । गयन्ते ऽन्यस्य क-
र्तृत्वात् । अन्यदत्रागयन्ते कर्म अन्यो गयन्तस्य कर्ता ।
कथम् । द्वावात्मानौ । अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अ-
न्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अ-
नुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा
सुखदुःखे अनुभवतीति । गेरणी ॥ स्वरितजितः कर्त्र-
भिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ स्वरितजित इति किमर्थम् । या-
ति वाति द्राति प्साति । स्वरितजित इति शक्यमकर्तु-
म् । इह कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्साती-
ति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते । सर्वेषां च क-

न कर्तृत्वेन च विवक्ष्यते तदा प्रतिषेध इत्यर्थः । नवेति । वस्तुत एवात्र आत्ममे-
दो न त्वेकस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः । अन्तरात्मेति । सांख्यपक्षेऽन्तःकरण-
मन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसंभवात्पुरुषस्याकर्तृत्वात् । नैयायिकादीनां तु मते
पुरुषस्य कर्तृत्वात् एवान्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखे इति शरी-
रस्याचेतनत्वासुखदुःखहेतुभ्यां शरीरं संबध्यतइति व्याख्येयम् । स्वरितजितः ।
इदमात्मनेपदं संविधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति के चिद्वाचयते । पचते
पाचयतीत्यर्थः । यजते याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां प्रकृतिरेव यदा
संविधाने वर्तते तदा तस्य द्योतकमात्मनेपदं भवतीति । यदा तु प्रकृत्यानभि-
हितं संविधानं तदा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते पाचयतीति । यदा णिचञ्चेति
स्थन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने स्थन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया
यथा राजा पाचयते इति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेन संविधानलक्षण एव
क्रियाविशेष उपलब्ध्यते । क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनुतइति च शिष्टप्रयोगेषु स्थ-
र्थावगम्यते । स्वरितजित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वाभाव्याहर्तस्ते नान्ये धातव
इति स्वरितजिदग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अन्ये त्वाहुः । स्वार्थं यः क्रियामार-
भते तत्रात्मनेपदं परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानि-
मित्ता लौकिके प्रयोगे स्वरितजिद्विषयैव न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरि-
तजिदग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं पञ्चभिर्हलैः कृषतीति विभाषीपपदेन प्रती-
यमानइति पक्षे आत्मनेपदाभावः । स्वामिदासी पचते इति क्रियामात्रविवक्षा-

कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । तएवं विज्ञास्यामः । येषां
 कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आ-
 त्मनेपदं भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभि-
 प्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथाजातीयकाः स्वल्वाचा-
 र्येण स्वरितजितः पठिताः ये उभयवन्तः येषां कर्त्रभि-
 प्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । अथाभिप्र-
 ग्रहणं किमर्थम् । स्वरितजितः कर्त्राये क्रियाफलइती-
 यत्युच्यमाने यमेव संप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात् ।
 लूज् । लुनीते । पूज् । पुनीते । इह न स्याद् यज् य-
 जते वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दो-
 षो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते । प्र आदिकर्मणि ।
 तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति यं चाभिप्रागात्तत्र
 सर्वत्राभिमुख्यमात्रे सिद्धं भवति । कर्त्रभिप्राये क्रिया-
 फले इति किमर्थम् । पचन्ति भक्तकराः । कुर्वन्ति क-

यां परस्मैपदम् । यदा तु स्वाभिगतो धर्मो दास्यारोप्यते तदा स्वामिदासौ
 पवेते इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति । सर्वत्र संविधानस्य संभवात्स-
 र्वत्र च स्वार्थानुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे व्यभिचारे च सति
 प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे कार्यविधानाय विषयनिर्देशः क्रियते इति भा-
 वः । न चैतेषामिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अथ वा
 स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः नैषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः ।
 तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रं यालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहि-
 तः । अयेति । कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्धयत्येव दिवदितोर्थ इति
 प्रश्नः । यमेवेति । के चिदाहुः । वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् ।
 कालज्ञानान्ते ऽस्तिविधानात् । तस्मादयमर्थः । द्विविधं यागादिकलं दृष्टमदृष्टं
 च । दृष्टं मन्त्रपुत्रवृष्टिशत्रुवधादिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्रापूर्वं प्रत्यासन्नम-
 यस्यमाप्नोति प्रधानम् । इतरन्तु विधुरप्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसंभवा-
 दिप्रकटत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात् । अभिप्रग्रहणात् तस्यापि
 ग्रहणम् । आभिमुख्यं फलं यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदा आ-
 त्मनेपदमित्ययमर्थोभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । वपतइति । केशश्मश्रु वपतइत्यत्रै-

र्मकराः । यजन्ति याजकाः । कर्त्रभिप्राये क्रियाफल-
 इत्युच्यमानेपि प्राप्नोति । अत्रापि क्रियाफलं कर्तारम-
 भिप्रैति । याजका यजन्ति गालप्स्यामहइति । कर्मक-
 राः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामहइति । एवं तर्हि
 कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्युच्यते सर्वत्र च कर्तारं क्रि-
 याफलमभिप्रैति तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । साधीयो
 यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति । न चान्तरेण यजिं य-
 जिफलं वपिं वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्त-
 रेणापि यजिं गालभन्ते भूतकाश्च पादिकमिति । स्व-
 रित ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ शेषवचनं पञ्च-
 म्या चेदर्थे प्रतिषेधः * । शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । छिद्यते रज्जुः
 स्वयमेवेति । एवं तर्हि शेषे इति वक्ष्यामि । शेषवचनं
 सप्तम्या चैत्प्रकृतेः प्रतिषेधः । शेषवचनं सप्तम्या चैत्प्र-
 कृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते ।
 सिद्धं तूभयनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनिर्दे-
 शः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् । कर्तृग्रहणमि-

वासने फले स्यात् । धान्यं वपतइत्यत्र तु विप्रकृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । यं चा-
 भिप्रागादिति । अयष्टेत्यादौ । एतत्तु कालनिर्देशप्रसङ्गेनोक्तं न त्वन्नाप्राप्ते-
 निर्मित्तमस्ति । पादिकमहरिति । पादो भूतिरस्येत्यत्रार्थे ऽसमासे निष्कादिभ्य
 इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण भवति तदुद्देशेनैव
 यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिग्रहेणापीति भावः । तथा च हरिणोक्त-
 म् । यस्यार्थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभादि-
 प्रयोजनमिति । शेषात्कर्तरि । भिद्यते कुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदे-
 शेपि स्वाश्रयं कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु
 शेषशब्देन कर्तरि विशेष्यमाणे कर्मकर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मने-
 पदविधायुपयोगादेशेषत्वात्परस्मैपदाभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे
 प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङिङ्गाः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियतइति ।

दानो किमर्थं स्यात् । कर्तृग्रहणमनुपरादर्थम् * । अनु-
परादर्थमेतत्स्यात् । इह मा भूत् अनुक्रियते स्वयमेव
पराक्रियते स्वयमेवेति । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्य-
ते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं शेषवचनं पञ्चम्या
चेदर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । कर्तरि कर्मव्यतिहा-
रइत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्ति-
ष्यते शेषात्कर्तरि कर्तरीति । कर्तैव यः कर्ता तत्र य-
था स्यात् कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ।
शेषात्कर्तरि ॥ अनुपराभ्यां कृजः ॥ ७९ ॥ किमर्थ-
मिदमुच्यते । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु विधान-
म् * । परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु परस्मैपदं विधी-
यते । प्रतिषिद्ध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितजितः क-
र्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रात्मनेपदप्र-
तिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वात् * । तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । किं कारणम् । अप्रतिषिद्धत्वात् । नह्यात्म-
नेपदं प्रतिषिद्ध्यते किं तर्हि परस्मैपदमनेन विधीयते ।
न वा दुयतादिभ्यो वावचनात्* । न वा एष दोषः ।
किं कारणम् । दुयतादिभ्यो वावचनात् । यदयं दुयता-

अनुपराभ्यां कृज इत्येतदशेषार्थमारब्धम् । गन्थनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
च परस्मैपदार्थम् । तत्रासतोह कर्तृग्रहणे कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति
तु कर्तृग्रहणे उत्तरत्र शेषग्रहणस्य कर्तृग्रहणस्य चानुवृत्तौ सत्यां शेषे कर्तरि
परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति । अनुपराभ्यां कृजः । तत्रात्मनेपदप्रति-
षेधइति । अयमभिप्रायः । अशेषत्वात्कृजः पूर्वेण नियमादप्राप्तं परस्मैपदमनेन
प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात् करोतेर्मौलिन विधिवाक्येन आत्मनेपदपरस्मै-
पदप्रसङ्गः । विधीयतइति । नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयते इत्यर्थः । न
वेति । युद्धभ्यो लुडीत्यत्रान्तरेणापि वावचनानुवृत्तिं परस्मैपदप्रतिप्रसवाद्भ-
यस्मिन्निषे स्वरितत्वेन वावचनानुवृत्तिर्लिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मनेपदा-

दिभ्यो वावचनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न परस्मै-
 पदविषये आत्मनेपदं भवतीति । आत्मनेपदनियमे वा
 प्रतिषेधः *। आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति
 कर्तरि अनुपराभ्यां कृजो नेति । सिद्ध्यति । सूत्रं त-
 र्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रात्म-
 नेपदप्रतिषेधो ऽप्रतिषिद्धत्वादिति । परिहृतमेतत् । न वा
 दुयतादिभ्यो वावचनादिति । अथ वा इदं तावदयं प्र-
 ष्टव्यः स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं
 भवतीति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन
 बाध्यते । यथैव तर्ह्यात्मनेपदेन परस्मैपदं बाध्यतएवं
 परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं बाधिष्यते ॥ बुधयुधनश-
 जनेङ्प्रुदुसुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥ बुधादिषु ये ऽकर्मकास्तेषां
 ग्रहणं सकर्मकार्थमचित्तवत् कर्तृकार्थं वा ॥ अणावक-
 र्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥ अणावकर्मकादिति चुरा-
 दिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदवचनम् *। अणावकर्मकादिति
 चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि
 यथा स्यात् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयति । यदि

भावस्य । आत्मनेपदनियमे वेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूल-
 विधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हीति । आत्मनेपदापवादः परस्मै-
 पदं विधीयते न तु प्रतिप्रसवद्वारेणानियमः प्रतिपाद्यते इति भावः । बुधयुध-
 नशजनेङ्प्रुदुसुभ्यो णेः । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गा
 वा अर्थान्तरवृत्तिर्ल सति सकर्मका भवन्ति । अन्तर्भावितव्यार्था वा प्रयोज्य-
 कर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । तेनाकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्थं ग्रहणम् ।
 चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।
 अणाविति णिमात्रस्य पर्युदासात् चुरादिष्वन्तो यो ऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च
 तस्माद्देतुमस्यान्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणौ इतिवार्तिकमारब्धम् । चुरादिणि-

तर्ह्यत्रापीष्यते अणिग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । अ-
कर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथा-
क्रियमाणे अणिग्रहणे अकर्मकग्रहणं कस्य विशेषणं
स्यात् । णेरिति वर्तते । ण्यन्तविशेषणं स्यात् । तत्र
को दोषः । इहैव यथा स्यात् चेतयमानं प्रयोजयति
चेतयति । इह न स्यात् । आसयति । शाययतीति ।
सिद्धं त्वतस्मिन् णाविति वचनात्* । सिद्धमेतत् । कथ-
म् । अतस्मिन् णौ यः अकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ।
सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तमणावकर्मकादिति चुरादिणिचो ण्यन्तात्परस्मै-
पदवचनमिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं णेर्गु-
हणं यस्मास्तेः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैत-
स्मास्तेः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥ न पादम्याह्यमा-
ह्यसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ पादिषु धेट उपसं-
ख्यानम्* । पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ धाप-
येते शिशुमेकं समीची ॥ लुटि च क्लृपः ॥ ९३ ॥ कि-
मर्थश्चकारः । स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि
नान्तरेण चकारमनुवृत्तिर्भवति दुयद्गो लुङीत्यत्रापि

चो ण्यन्ताविति । चुरादिण्यन्ताद्वितीयहेतुमण्यन्तादित्यर्थः । अकर्मकग्रहण-
मिति । अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते । आरोह-
यते इत्यत्रानेन सा भूत्परस्मैपदम् । तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्य-
कारो दर्शयति । सिद्धं त्वतस्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमण्यन्तादिर्दिश्यते । तस्यैव
पूर्वसूत्रउपादानाहुधादिभ्यस्तस्यैव संभवात् । तेनायमर्थः । अहेतुमण्यन्तो यो
ऽकर्मकश्चित्तवत्कृत्कश्च तस्माद्हेतुमण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । तेन चेतयती-
त्यत्रापि सिद्धयति । यस्मास्तेरिति । एतच्च णेरणावित्यन्तोक्तं तदेव पुनः प्रकृती-
पयोगाद्भाष्यकारेण स्मारितम् । न पादम्याह्यमाह्यसपरिमुहुरुचिनृतिवदव-
सः । समीची इति । प्रथमादिवचने वा क्लृप्तीति पूर्वसवर्णदीर्घः । लुटि च
क्लृपः । स्वरितत्वादननुवृत्त्या च शब्दप्रतिपादस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्भाष्यकारः सर्वा-

चकारः कर्तव्यः विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । अथेदानीम-
न्तरेणापि चकारमनुवृत्तिर्भवति । इहापि नार्थश्चकारे-
ण । एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥ इति श्रीमद्भ-
गवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्या-
यस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥
आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्र
संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् । अन्यत्र संज्ञासमा-
वेशो भवति । क्वान्यत्र । लोके व्याकरणे च । लोके
तावत् । इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कु-
सूल इति । एकस्य द्रव्यस्य बहूपः संज्ञा भवन्ति व्या-
करणेपि कर्तव्यं हर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययकृत्कृत्यसंज्ञानां
समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इति प्रत्य-
यतद्धिततद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञा
समावेशादेतस्मात्कारणात् आकडारादपि संज्ञानां स-
मावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । त-

नेव च शब्दान्प्रत्याचष्टे ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथ-
मस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥
आकडारादेका संज्ञा ॥ किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेयते ।
तत्रान्तरेणापि सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्व । निर-
वकाशापि हि सावकाशां विशेषविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति कौण्डिन्ये
दधिदानमित्र तक्रदानमिति प्रश्नः । अत्यनेति । विप्रतिषेधे परं कार्यमुच्यते ।
न च संज्ञानां विरोधः । युगपद्वृत्तिसंभवात् । न च बाध्यबाधकभावः । भिन्न-
फलत्वाद्बिरोधाभावाच्च । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबा-
धकभावः । अष्टात्रिर्यूपो भवति वाजपेयस्य चतुरश्र इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयो-
स्तु विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति तथापि समावेशो-
क्तीति प्रतिपादनायोदाहरणोपन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं
धातोर्लङ्संज्ञासंज्ञायाः प्रयोजनं प्रातिपदिकत्वं कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि
विधानम् । उभययेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्य-
स्मिन्पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्रः कर्तव्यः । परं कार्यमित्यस्मिन्सु पाठे स-

ज्ञान्तरेण यत्नं न सिद्धयतीति नियमार्थं वचनम् । एव-
मर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।
कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम् । किमाकडारादेका संज्ञेति
आहोस्वित्प्राक्कडारात्परं कार्यमिति । कुतः पुनरयं सं-
देहः । उभयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः ।
के चिदाकडारादेका संज्ञेति । के चित्प्राक्कडारात्परं का-
र्यमिति । कश्चात्र विशेषः । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचन-
म् * । तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् । एका संज्ञा
भवतीति । ननु च यस्यापि परं कार्यत्वं तेनापि पर-
ग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति विप्रतिषेधे चे-
ति । ममापि तर्हीकग्रहणं परार्थं भविष्यति । सरूपाणा-
मेकशेष एकविभक्ताविति । संज्ञाधिकारश्चायम् । तत्र
किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वा-
च्यम् । प्राकडारादेका । किम् । एका संज्ञा भवतीति ।
अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः । अङ्गसंज्ञया भपद-
संज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्षिष्कः । बार्हिष्कः ।
याजुष्कः । धानुष्कः । बाम्भट्यः । माण्डव्य इति । अ-

मावेशः सिद्धयति । अत्र हि पाठे अयमर्थः । प्राकडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं
भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवान्न सूत्रे कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः
संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा परानेन भाष्यते इति विध्यर्थं सूत्रं
भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां
बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयानवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते इत्येष
सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यतइत्येतदत्र वस्तुतत्त्वम् । प्राकडारादे-
केति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानुच्चारणेपि न विरुद्धः ।
अस्माच्च सूत्रात्परं सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति प्रकरणं कर्तव्यम् । तत्रै-
केत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादनुवृत्तौ लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येकग्रहणं पुन-
र्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्षिष्कइति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमानावृद्धिर्न-
स्यात् । अङ्गसंज्ञा च कर्तव्यमित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः ।

नवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे परा अङ्गसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम् । नः क्ये । सिति च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । यच्चि भम् । तस्यान्ते प्रत्ययेङ्गमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे परं कार्यत्वाच्चाङ्गसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्यङ्गसंज्ञापूर्विके भपदसंज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनाच्चास्ति यौगपदेन संभवः । कर्म-

ननु तद्विषयवचामादेः किति चेत्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात् । ततश्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्रापि यजि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यापि वृद्धिः प्रसज्येत । यथा डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुदानित्यादौटिलोपः । परं कार्यत्वमिति परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं परं कार्यशब्दस्तस्यानुकार्येणार्थवत्त्वात्पदि कत्वात्तद्वितीतुपत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । ततस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गं सङ्गपदसंज्ञमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह । पर्यायः प्रसज्येतेति । एका संज्ञेति वचनादङ्गसंज्ञाया नित्यबाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु न पदान्तेत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं वेतखानियस्य सिद्धये यथैवात्यानि पदकार्याण्युपप्लवन्ते क्वं जश्वं च एवमिदमप्युपप्लवन्ते भसंज्ञा नामिति । तत्र च पदं सङ्गसंज्ञं भवतीति विज्ञायते । भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः पदकार्यनिवृत्तये ऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसंज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तराभावात् पर्याय इहोक्तः । पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति ततश्च न पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधादकारलोपस्य तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञायां सत्यां पदत्वप्रयुक्तत्वाभावे वेतखानिति सिद्धयति । कथमिति चेत् । उच्यते । भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्तते । तत्रानुवृत्ति सामर्थ्यात्पूर्वं पदसंज्ञा प्रवर्तते तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति नान्यथा एतावदेव चानुवृत्तेः प्रयोजनं ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाधयते एका

धारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् * । कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं
कर्तव्यम् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति ।
एकसंज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे हि त-
त्पुरुषग्रहणे ह्यनवकाशा कर्मधारयसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा
बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।
यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः सं-
ज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा
परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । पूर्वका-
लैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्म-
धारय इति । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य त-
स्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च
कर्मधारयसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ।
ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापू-
र्विका कर्मधारयसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते ।
पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगप-
दो न संभवः । तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् * । तत्पुरुषत्वे

संज्ञेति नियमात् । कर्मधारयत्वइति । एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते त्वया कर्म-
धारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारे अन्यत्र वा क्रियमाणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्य-
म् । एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रदेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्म-
धारयसंज्ञाया निवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते
समावेशश्च सिद्धतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति साधवं भवति । त-
स्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिद्धति । उच्यते ।
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं तत्पुरुष इति कर्तव्यम् । ततो द्वितीया-
श्रितेति । तत्पुरुष इत्यत्र च पूर्वकालेत्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा वि-
धीयते । ननु च यस्यापीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञा विधाय समाना-
धिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञानुवृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्य-
र्थः । समावेशस्य च कारकगवीति पुंवज्ञावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्र-
हणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्च शब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापक्षे

द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारग्रहणे अनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च संख्यापूर्वी द्विगुरिति । एवं सर्वं द्विगुप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते श्रितादिस्तत्पुरुष इति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपदोऽन संभवः । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणम् * । गतिदिवः कर्महेतुमत्सु च ग्रहणं कर्तव्यम् । उपसर्गः क्रियायोगे गतिश्चेति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे अनवकाशा उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्ग-

द्विगुश्चेति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं तत्र किं चशब्द एव चोच्यते । तत्राहुः । द्विगुश्चेति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एकसंज्ञापक्षे तु संज्ञापूर्वी द्विगुश्चेति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तरइत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं व्याख्यायते तत्पुरुषः द्विगुश्चेति चकारः कर्तव्य इति । तद्धितार्थत्वेन यः संज्ञापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति संज्ञाद्वयं लभतइति यावत् । एतद्व्यञ्जकः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तावकटीभविष्यति । तस्यान्तइत्यादि भाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् । गतिसंज्ञामिति । ज-

संज्ञा परं कार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति । ननु च य-
स्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्याप्युपसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसं-
ज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत ।
एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपदेन संभवः । गति-
संज्ञाप्यनवकाशा वचनाद्विष्यति । सावकाशा गतिसं-
ज्ञा । को ऽवकाशः । ऊर्यादीन्यवकाशः । प्रादीनां या
गतिसंज्ञा सानवकाशा । गति । दिवः कर्म । साधक-
तमं करणम् । दिवः कर्म च । चकारः कर्तव्यः । अक्रि-
यमाणे हि चकारे ऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञां
बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।
यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः सं-
ज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा परा
करणसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । दिवः साधक-
तमं कर्म ततः करणम् । करणसंज्ञं च भवति साधकत-
मम् । दिव इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्म-
संज्ञा परं कार्यत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति । ननु च
यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका क-
र्मसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्ये-
त । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपदेन संभवः ।

र्यादिषु सावकाशमिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति । गतिश्चेत्यत्रासत्यपि
चकारे समावेशः सिद्धयति । गतिरित्यत्र योगे प्रादीनामनुवृत्त्या गतिसंज्ञा वि-
धीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे सति उपसर्गसंज्ञानुवृत्तिः समावेशा-
र्या भविष्यतीत्यर्थः । समावेशस्य च प्रणीतमभिषिक्तमित्यत्र गतिस्वरौ शत्वष-
त्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजनमक्षैर्देवयते देवद-
त्तो यज्ञदत्तेनेति । प्रयोज्यकर्तुर्गतिबुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः । अणव-
कर्मकादिति परस्मैपदाभावश्च । यद्येवमक्षान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति ।
द्वितीयया परत्वाद्वाधितत्वात् । विभक्तिद्वयं चेष्टते । कर्मसंज्ञा च सावकाशा अ-
कर्मकव्यपदेशव्यावृत्त्यर्थत्वात् । करणसंज्ञापि देवना अक्षा इति ल्युङ्पर्या । अ-

दिवः कर्म । हेतुमत् । स्वतन्त्रः कर्ता । तत्प्रयोजको हेतुश्च । चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारे ऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा परा कर्तृसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतुरिति । ततः कर्ता । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । प्रयोजक इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्वेन संभवः । गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे * । गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे बाधेयाताम् । गार्गीबन्धुः वात्सीबन्धुः । वैत्रं विविनय्य । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्यो-

बाहुः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षोत्राश्रीयते । तेन कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कार्यं यत्कर्मसंज्ञाया उपस्थानं तदवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । अक्षाणां देवितेत्यादौ तु कक्षयोगे षष्ठ्या द्वितियापवादत्वाद्वाध्यते तृतीया तु परत्वात् । हेतुमदिति । हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् तत्र च ग्रहणं कर्तव्यम् । समावेशस्य च प्रयोजनं कारयतीति हेतुमश्चिक्कर्तरि लकारः गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा धिनदीसंज्ञे वर्णमात्रस्य क्रियेते तदायं दोषः । यदा तु तदन्तस्य तदा भिन्नविषयत्वात्किञ्च समावेशः । तस्य तु प्रयोजनं वात्सीबन्धुरित्यत्र नदीबन्धुनीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीसंज्ञानिबन्धनं भवति । वात्सीबन्धो इति गुरोरनृत इति श्रुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । घिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विषयता च विनराविति घिलक्षणः पूर्वनिपातः । विनोर्भावो वैत्रमिति इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् । इन्द्रमनोज्ञादित्वाद्युजि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः । विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति स्यापि लघुपूर्वादित्ययादे-

भयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वं तस्य नदीचि-
संज्ञे परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीचिसंज्ञे
परं कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः । ननु च यस्या-
प्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीचिसंज्ञापूर्विके गुरुलघु-
संज्ञे । कथम् । अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत ।
एका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः । पर-
स्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा । परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा या-
धेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः । य-
स्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञ-
योर्भावः सिद्धः । कथम् । पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा
परस्मैपदसंज्ञा । कथम् । एवं स वक्ष्यति । तिङ्स्त्री-
णित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इति । एवं सर्वं पुरुषनि-
यममनुक्रम्य तस्यान्ते लः परस्मैपदमिति । तत्रारम्भ-
सामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा
भविष्यति । ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि प-
रस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् । अनुवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति
यौगपद्येन संभवः । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा वचना-
द्वविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । को ऽवकाशः ।

शः । नदीचिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीचिसंज्ञे गुरुलघुसंज्ञे तु
सामान्यविषये ते कथं नदीचिसंज्ञापूर्विके युज्येते । एवं मन्यते । वाक्यभेदेन स-
म्यस्यः करिष्यते । ऋस्वमच्चरं लघुसंज्ञं भवति । ततो चि । चिसंज्ञं च लघुसंज्ञ-
मिति । एवं दीर्घं गुरुसंज्ञम् । ततो नदी । नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय
इति । नदीचिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोर्नित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्याया-
र्थैव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञामिति । ततश्च क्रामतीत्यादौ दीर्घत्वं न स्यात्
शतर्थेव तु स्यात् । ननु च सिचिहृदिरिति ज्ञापकात्ममावेशो भविष्यति । नैत-
दस्ति । अस्माद्वचनादस्मिन् कार्ये पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी हृ-
दिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञापीति । ततश्च पर्याये लब्धे अनुवृत्तिः समावेशार्था

शतृकसू अवकाशः । परवचने सिति पदं भम् । पर-
वचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति । अयं ते योनि-
ऋत्वियः । प्रजां विन्दाम ऋत्वियः । आरम्भसामर्थ्या-
च्च पदसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च भसंज्ञा प्राप्नोति । गतिबुद्ध्या-
दीनां ग्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् * । गतिबुद्ध्यादीनां ग्य-
न्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति । आरम्भसामर्थ्याच्च
कर्मसंज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दो-
षः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा
भवतीति । यदयं हृक्कोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं
करोति । शेषवचनं च घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् * । शेषवचनं
च कर्तव्यम् । शेषो घ्यसखि । किं प्रयोजनम् । घिसं-
ज्ञानिवृत्त्यर्थम् । नदीसंज्ञायां घिसंज्ञा मा भूदिति । श-
कट्यै पटुत्यै बुद्ध्यै धेन्वै । इतरथा हि परं कार्यत्वाच्च
घिसंज्ञा आरम्भसामर्थ्याच्च ङिति ह्रस्वश्चेति नदीसंज्ञा ।

भविष्यतीति भावः । ऋत्विय इति । भसंज्ञायां सत्यामोर्गुणः स्यात् पदसंज्ञा
त्वग्रहार्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्म-
संज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि । प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयो-
जकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्य-
म् । तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ
प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्धिरुद्धं स्वकार्यं न प्रयुञ्जते । ततश्च
सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाग्यन्तानां कर्ता ग्यन्तानां
कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो
यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणक्रिया-
निमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदा ऽविरोधात्सर्वत्र
संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ग्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा
व्यावर्त्यते । गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदयमिति । यदि
तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्य तत्रैव सूत्रे हृक्कावकरिष्येतां नाकरि-
ष्येतात्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः । शकट्यै इति । शकटिशब्दान्देप्रत्यये कृते पर-
त्वाद्नदीसंज्ञानिमित्ते आटि कृते तस्य ङिङ्ङकत्वाद्देङितिति गुणः प्राप्नोति ।

णसिः । तत्र शेषवचनाद्विषयः संख्यासमानाधिकरणन-
 जसमासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेधः * । तत्र शेषवचनाद्विषयो भ-
 वति । संख्यासमानाधिकरणनजसमासेषु बहुव्रीहेः प्र-
 तिषेधः प्राप्नोति । संख्या । द्वीरावतीको देशः त्रीरा-
 वतीको देशः । समानाधिकरण । वीरपुरुषको ग्रामः ।
 नजसमासे । अब्राह्मणको देशः । अवृषलको देशः ।
 कृत्लोपे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः * । कृत्लोपे च
 शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्णः
 प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । अथैक-
 संज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रति-
 षेधाद्बहुव्रीहिः * । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहि-
 र्भविष्यति । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति

ते उपमेयं तु समासवाच्यं तदा न्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गात्तन्निब-
 न्धनः पाञ्चिककप्पसङ्गः । स्वरस्तु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति विधीयते इति तत्र नास्ति
 विशेषः । पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यः तदान्यपदार्थसंज्ञा-
 वः । समाङ्गियमाणार्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धन-
 स्वरप्रसङ्गः । कपस्त्वशेषत्वात्प्रसङ्गाभावः । नन्वत्र टचस्वित्कारणाद्बहुव्रीहिसरो
 न भविष्यति । एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम् । इदं त्वत्रोदाहरणं पञ्चपात्रमिति ।
 निष्कौशाच्चिरिति । क्रान्तस्यान्यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञायां
 तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कप्पसङ्गः । यदा तु पूर्वपदमेव क्रान्ताद्यर्थवृत्तिः तदा
 न्यपदार्थाभावः । क्रियमाणेपि विशेषग्रहणे दोषान्तरप्रसङ्गमाह । तचेति ।
 एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति अनवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभि-
 र्बहुव्रीहिसंज्ञाभावस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्बहुव्रीहिर्भवि-
 ष्यति । द्वीरावतीकइति । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । तस्य त्ववकाशः
 पञ्चनदमिति यदा समाङ्गियमाणोर्थो वाच्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णक इति । प्र-
 पर्णक इत्युदाहरणम् । कृत्लोपप्रदर्शनार्थं तु प्रपतितपर्ण इत्युक्तम् । यथा निष्कौ-
 शाच्चिरिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति । एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । तत्पुरु-
 षोचेति । परिगणनं मनसि कृत्वाह । इतरो विशेषप्रतिपाद्याह । तत्पुरुष इती-
 ति । सिद्धं त्विति । तार्थी यत्र समासार्थस्तत्र तत्पुरुषसंज्ञा । प्रपर्णक इत्यत्र तु
 तार्थः पर्णविशेषणं समासार्थस्त्वन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति । कानि पुनरिति ।

चेत् क्कार्थे प्रतिषेधः *। एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्-
हुव्रीहिरिति चेत् क्कार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । निष्कौशा-
म्बिः । निर्वाराणसिः । तत्पुरुषोत्र बाधको भविष्य-
ति । तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्कार्थात्प्रतिषेधः*। तत्पुरु-
ष इति चेदन्यत्र क्कार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितप-
र्णः प्रपर्णकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति । सिद्धं
तु प्रादीनां क्कार्थे तत्पुरुषवचनात् । सिद्धमेतत् । कथम् ।
प्रादीनां क्कार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् । कानि पु-
नरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं ह्रस्वसंज्ञां दीर्घ-
प्लुतौ*। ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधते । तिङ्सार्वधा-
तुकं लिङ्लिटोरार्धधातुकम्*। तिङ्सार्वधातुकसंज्ञां लि-
ङ्लिटोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते । अपत्यं वृद्धं युवा *।
अपत्यं वृद्धं युवसंज्ञा बाधते । धिन्नदी*। धिसंज्ञां न-
दीसंज्ञा बाधते । लघुगुरु*। लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञा बाध-
ते । पदं भम्*। पदसंज्ञां भसंज्ञा बाधते । अपादान-
मुत्तराणि*। अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते।

अस्मिन्प्रकरणेपठितानां संज्ञानां यासां समावेशेनेष्यते ताः प्रयोजनमाप्रकरणान्त-
रविहिता अप्यनिष्पन्ना समावेशा उपसंख्यातव्यत्वेन प्रयोजनानि भवन्तीति प्र-
श्नपूर्वकं दर्शयितुमाह । ह्रस्वसंज्ञामिति । ऊक्ता लोच् ह्रस्वसंज्ञा इत्युक्तमुकारस्या-
ण्त्वादिमात्रचिमात्रयोर्ग्राहक इति तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञा-
भ्यां बाध्यते स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्वधातुक-
मिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनाः शब्दादयः प्राप्नुव-
न्ति । सार्वधातुकसंज्ञा तु तन्निबन्धनेडाद्यर्था । कृन्दस्युभयथेति तु तिङामा-
र्वधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यज्ञापकमसमावेशस्य ।
अपत्यं वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शालङ्केः पैलस्य च यूनश्चात्रा इति
विवक्षिते गोत्रे ऽलुगचीति फक्फिजोरलुक् प्रसज्येत फक्फिजोरन्यतरस्यामि-
त्ययं तु लुग्विकल्प आनन्तर्यायूनि लुगित्येतमेव लुक् बाधते न तु पैला-
दिभ्यश्च त्येतमपि । धिन्नदीति । शक्यौ इत्यत्र धिलक्षणगुणाभावः ।
लघ्विति । अततच्चदित्यादौ सन्वज्ञावाभावः । धनुषा विध्यतीति ।

क्व । धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि धनु-
 विध्यति । धनुषा विध्यतीत्यपाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये
 ऽपादानमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति साधकतमं करण-
 मिति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा सा परा भवति । कं-
 सपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च ध्रुवमपाये ऽपादा-
 नमित्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति । आधारीधिकरणमिति
 चाधिकरणसंज्ञा । अधिकरणसंज्ञा सा पराभवति । गां
 दोग्धीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति कर्तुरी-
 ष्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा सा भव-
 ति । धनुर्विध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्रा-
 प्नोति । स्वतन्त्रः कर्तेति कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा सा परा
 भवति । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम्* । क्रुधद्रु-
 होरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते । करणं प-
 राणि* । करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते । क्व ।
 धनुर्विध्यति । असिशिच्छनतीति । अधिकरणं कर्म* ।
 अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते । क्व । गेहं प्रविशती-
 ति । अधिकरणं कर्ता* । अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बा-
 धते । क्व । स्थाली पचतीति । अध्युपसृष्टं कर्म* । अ-
 ध्युपसृष्टं कर्म अधिकरणसंज्ञां बाधते । गत्युपसर्गसंज्ञे
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञा* । गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीय-
 संज्ञा बाधते । परस्मैपदमात्मनेपदम्* । परस्मैपदसं-
 ज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते । समाससंज्ञाश्च* । समा-

अपायविक्रय्या विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाभावात् । संज्ञाद्वयप्रसङ्गे
 परत्वात्कारणसंज्ञा भवति । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन सुसिक्तमित्यादौ षत्वं न
 भवति सपमानात् क्त इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वर एव तु भवति । परस्मैपदसंज्ञामिति । तेनाचोऽष्टाकमतइत्यादौ वृद्धि-
 दीर्घाद्यभावः । समाससंज्ञा इति । तेन लोहितगङ्गमित्यव्ययीभाव एव । द्वी-

ससंज्ञाश्च यायाः परा अनवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः
 सावकाशाश्च व्याधन्ते । अर्थवत्प्रातिपदिकम्* । अर्थव-
 त्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति । गुणवचनं च* । गुणवचनसंज्ञं
 च भवत्यर्थवत् । समासकृततद्धिताव्ययसर्वनामाऽसर्वलि-
 ङ्गा जातिः* । समास । समाससंज्ञा वक्तव्या । कृत् । कृ-
 त्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित । तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या ।
 अव्यय । अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम । सर्व-
 नामसंज्ञा च वक्तव्या । असर्वलिङ्गा जातिरिति । एत-
 च्च वक्तव्यम् । संख्या । संख्यासंज्ञा च वक्तव्या । डु
 च* । डुसंज्ञा च वक्तव्या । का पुनर्दुसंज्ञा । षट् सं-
 ज्ञा । एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा* । एकद्रव्योपनिवेशि-
 नी संज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते । य-
 धान्यास एव भूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते । सन्ति चैवात्र
 काश्चिदपूर्वाः संज्ञा अपि । एतेनानुपूर्व्येण संनिवि-
 ष्टानां व्याधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैताभिः
 संज्ञाभिर्व्याधनं यथा स्यादिति । आकङ्कारात् ॥ विप्रति-
 पेधे परं कार्यम् ॥२॥ विप्रतिषेध इति कोयं शब्दः । वि-

रावतीक इति बहुव्रीहिरेव भवति । गुणवचनं चेति । एकविषयत्वाच्चकार-
 कणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति । उत्तरासु च संज्ञासु
 प्रातिपदिकमित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति । गुणवचनसंज्ञा
 तु ताभिर्वाधते तस्याश्च पञ्चविधिः प्रयोजनम् । ब्राह्मणादियद्वहणं तु समासा-
 दिसंज्ञाविषयार्थं प्राणमृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययवाधनार्थं युवाद्यणसमावेशार्थं
 च । असर्वलिङ्गा जातिरिति । लिङ्गानां च न सर्वभागिति लक्षणलक्षितां जा-
 तिमाश्रयति । चित्रगुलं कारकत्वमौपगवत्वमुच्चैस्त्वं सर्वत्वं गोत्वं बहुत्वं प-
 क्षत्वं डित्यत्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्वाधनादप्यञ्च भवति ।
 ऐक्यं राजपौरुषमित्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्पञ्च । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥
 आचार्यवचनानां सर्वेषां प्रामाण्याभ्युपगमाज्ज्ञौकिकार्थस्य विरोधवाचिनो वि-
 प्रतिषेधशब्दस्येह ग्रहणं न संभवतीति मत्वा पृच्छति । विप्रतिषेध इति कोयं
 शब्द इति । इतरस्तु लौकिकार्थवृत्तिरेवोपात्तो न ह्यस्यात्रान्योर्थः परिभाषित

प्रतिपूर्वात्सिधेः कर्मव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । कः पुनर्विप्रतिषेधः । द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थाविकस्मिन्स विप्रतिषेधः* । द्वौ प्रसङ्गौ यदान्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः । क्व पुनरन्यार्थौ क्व चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः । वृक्षाभ्यां वृक्षेष्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः । किं च स्यात् । एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः* । एकस्मिन्युगपदसंभवात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः । इदं विप्रतिषिद्धं यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इति । कथं होकस्मिंश्च युगपदसंभवः स्यात् पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गश्च स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । यदुच्यते एकस्मिन्युगपदसंभवादिति । कार्ययोर्युगपदसंभवः शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः । तृजादिभिस्तुल्यम्* । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति । अनवयवप्रसङ्गात्प्रतिपदविधेश्च* । अनवयवेन प्रसज्यन्ते प्रतिपदं च विधी-

इति मत्वाह । विप्रतिपूर्वादिति । कर्मव्यतिहार इति । सिधेर्विशेषणं व्यतिहारविशिष्टक्रियावचनाक्षेधतेर्भावेतिजित्यर्थः । इतरेतरप्रतिषेधो न्यो यप्रतिषेधइति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायप्रतिपत्तिशब्दद्वयेन प्रदर्श्यते । विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनासंभावयन्पुनः पृच्छति । कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गाविति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी । अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । सविप्रतिषेध इति । युगपद्व्याप्तौ प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्ता । किं च स्यादिति । यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तिपदार्थाश्रयेण पर्यायमाह । एकस्मिन्निति । अनवयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यक्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । प्रतिपदवि-

यन्ते । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्* । अप्रतिपत्ति-
 र्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् । तुल्य-
 बलत्वात् । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा । द्वयोस्तु-
 ल्यबलयोरैकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं क-
 रोति । यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च
 कार्यं भवतस्तदा यदासावविरोधार्थी भवति उभयोर्न
 करोति । किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति । यौगपद्या-
 संभवात् । नास्ति यौगपद्येन संभवः । तत्र प्रतिप-
 त्यर्थं वचनम्* । तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । तव्य-
 दादीनां त्वप्रसिद्धिः* । तव्यदादीनां तु कार्यस्याप्रसिद्धिः ।
 नहि किं चित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते ये-
 न तव्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः अप्र-
 तिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति तुल्यः स तव्यदादिषु ।
 नैष दोषः । अनवकाशास्तव्यदादयः उच्यन्ते च ते
 वचनाद्विष्यन्ति । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः तृजादि-
 भिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तुल्यः स तव्यदादिषु ए-
 तावदिह सूत्रं विप्रतिषेधे परमिति । पठिष्यति ह्याचार्यः
 सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । पुनश्च
 पठिष्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । किं पुन-

धेयेति । अनेनोक्तर्गापवादवैधर्म्यं दर्शयति । तद्व्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते ।
 तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं परमेव भवति न पूर्वमिति । एतत्सूत्रारम्भाच्च
 पूर्वस्य लक्षणस्य तत्रारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
 तद्वाधितमेवेति । इदानीं जातिपदाश्रयेणाह । अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र पक्षे
 विध्यर्थमिदम् । परं भवतीति । तस्मिन् कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति
 ततस्तदपि प्रवर्तते । तदुच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । तव्यदादीनां तु
 कार्यस्येति । परत्वादेः साधुत्वस्य वेत्यर्थः । एकवाक्योपपत्तत्वादनवकाशत्वाच्च
 नास्त्येषां परत्वेन व्यवस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्-

रियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ।
 इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ । तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः
 प्राप्नोतीति । अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति च ।
 तदादा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती-
 ति । तदा विप्रतिषेधे परमित्यनेन किं क्रियते । नियमः ।
 विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति । सकृद्ग-
 तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । यदा त्वेष हे-
 तुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वादिति । तदा विप्रतिषेधे
 परमित्यनेन किं क्रियते । द्वारम् । विप्रतिषेधे परं ता-
 वद्वति । तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदापि
 भवति । तदैतदुपपन्नं भवति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सि-
 द्धमिति । विप्रतिषेधे परमित्युक्ता ऽङ्गाधिकारे पूर्वमि-
 ति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति । पूर्वविप्रतिषेधा न
 पठितव्या भवन्ति । गुणवृद्धौ त्वत्तृज्वद्वावेभ्यो नुम्
 पूर्वविप्रतिषिद्धम् । नुमचिरतृज्वद्वावेभ्यो नुडिति । अ-
 ङ्गाधिकारे कथं ये परविप्रतिषेधाः । इत्थोत्वाभ्यां गु-
 णवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेनेति । सूत्रं च भिद्यते । यथा-
 न्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः । विप्रतिषेधे
 परमित्येव सिद्धम् । कथम् । परशब्दोऽयं बहुर्थः । अ-
 स्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तदथा । पूर्वः पर इति ।
 अस्त्यन्यार्थे वर्तते । परपुत्रः परभार्या । अन्यपुत्रो ऽ-
 न्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तदथा ।

जादिभ्यस्तद्व्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सङ्गताविति । यथा कुरुतात् त्वमि-
 ति हेतुं च प्राप्नोति तातङ् चेति परत्वात्तातङ् तस्य स्थानिवद्भावात्तङ् न
 प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परमात्मप्रवृत्तेर्द्वारमुपायः क्रियते-
 इति यावत् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । ईजतुरिति परत्वात्सम्भारणे कृते द्वि-
 त्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यत्यासकृतिपदार्थाश्रयणादनयोः परिभाष-

परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे । प्रधानमिति गम्यते ।
 अस्तीष्टवाची परशब्दः । तदथा । परं धाम गतः ।
 इष्टं धाम गत इति गम्यते । तदा इष्टवाची परशब्द-
 स्तस्येदं ग्रहणं विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्वतीति । अ-
 न्तरङ्गं च* । अन्तरङ्गं च बलीयो भवतीति वक्तव्यम् ।
 किं प्रयोजनम् । यणेकादेशोत्वोत्वानि गुणवृद्धिद्विर्वच-
 नाह्लोपस्वरेभ्यः । गुणादेशः । स्योनः स्योना । गुणश्च
 प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद्गुणः स्यात् । यणादेशो
 भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेर्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः ।
 वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यात् ।
 यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनाद्यणादेशः । दुदू-
 षति । सुसूषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च ।
 नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।
 अह्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा । स्व-

योर्विषयविभागो ऽवसेयः । तद्य इष्टवाचीति । इष्टानिष्टविभागश्च व्याख्याना-
 बोध्यः । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्ये ऽङ्गानि निमित्तानि पारार्थ्यादस्य तदन्त-
 रङ्गमित्युच्यते । एवं बहिरङ्गानि यस्य तद्वहिरङ्गम् । एतच्च न्यायसिद्धमेवानुदि-
 तम् । कर्ममित्यत्राहं कृत्यः । कारणार्हं कार्यं तुल्यबलं च कारणार्हमिति नि-
 त्यनित्योत्सर्गापवादान्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूचस्याव्यापारः । स्योन इति । सि-
 नेर्वाहुलकाच्चप्रत्यये कृते ऽपवादत्वाद्दलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूह-
 भवति । तत्र कृते ऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्युक्तो यणादेशो
 कर्तव्ये ऽस्तिद्वत्वं न भवति । नाजानन्तर्यमिति वचनात् । द्यौकामिरिति । ननु
 कृतयणादेशात्तद्धितोत्पत्तौ वृद्ध्या भाष्यमिति नास्ति युगपद्यणवृद्धयोः प्राप्तिः ।
 एवं तद्व्यक्तव्यूहाः पाणिनीया इति दिउकाम इति स्थिते अत्र यणवृद्धोर्युग-
 पत्प्रसङ्गः । अथ वा द्यौकामिरिति पदं यदा विभज्याव्याख्यायते । दिव्काम
 इ इति तदा दिव उदित्युत्वे कृते यणवृद्धी प्राप्नुतः । दुदूषतीति । दिवेः सन् ।
 सनीवन्तर्हति पक्षे इहभावः । हलन्ताच्च इति कित्त्वम् । ऊडादेशः । तत्र यण-
 च प्राप्नोति द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति द्विः
 प्रयोगो द्विर्वचनं प्राष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं
 यणं तु नित्य इति वदन्तः । अह्लोपस्येति । ननु गाण्डीवधन्वनेत्यत्रास्ति सम्प्र-

राद्यणादेशः । द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति
यणादेशश्च । परत्वात्स्वरः स्यादयणादेशो भवत्यन्तर-
ङ्गतः । गुणादेकादेशः । काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् । गु-
णश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् गुणः स्यात् । एकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः । वृद्धेरेकादेशः । वैक्षमाणिः सौत्थितिः ।
वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादेकादेशो
भवत्यन्तरङ्गतः । द्विर्वचनादेकादेशः । ज्ञाया ओदनः
ज्ञौदनः । ज्ञौदनमिच्छति ज्ञौदनीयति । ज्ञौदनीयते
सन् । जुज्ञौदनीयिषति । द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च ।
नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । अ-
ल्लोपादेकादेशः । शुना शुने । अल्लोपश्च प्राप्नोत्येकादे-
शश्च । परत्वादल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । अल्लोपेन वा
निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा । अयमस्ति विशेषः । अ-

धारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः ततो न संयो-
गादमन्तादित्यल्लोपनिषेधादूर्ध्वं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात्ततो यण
न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यण भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे त-
स्य स्थानिवत्त्वादान्नः प्रात्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः प्रतिषेधादिति
तस्यानित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण च प्राप्नोति
अित्यादिर्नित्यमिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्ततोदात्तस्वरितयोर्यण
इत्यौकारः स्वरितः स्यादुदात्तश्चेत्यते । दुःकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोपि य-
णा अन्तरङ्गत्वाद्वाध्यते तथैव दिव उदित्युत्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दा-
त्संभ्रायामित्युडि कृते स्त्रीभ्यो ढक् ङाच इति ढकि एयादेशे ढे लोपोकङ्गा
इति लोपप्रतिषेधादोर्गुण इति गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृतएकादेशेप्र-
त्यय इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात्तद्विषय एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे
तस्यान्तवद्भावा प्रातिपदिकत्वात्तद्विषयत्वात्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमे-
तदित्याहुः । अत्रोच्यते । अकृतैष्येकादेशे नोङ्धात्वोरिति ढे लोपोकङ्गा इति
निषेधाच्च आपकाङ्गविध्यति तद्विषय इत्यदोषः । शुनेति । ननु स्वयुवेति सम्प्रसारणे
कृतेतस्यासिद्धवदनेत्यसिद्धत्वात्संयोगादमन्तादितिनिषेधादल्लोपस्यनास्ति प्रा-
प्तिः । एवं तर्हि प्राग्भादित्यसिद्धत्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह । नैत-

होपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ।
 नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गो-
 श्वन्साववर्ण इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य
 प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि
 तृतीयादिस्वरो नास्ति शुनः पश्येति । एवं तर्हि
 न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि येन
 केन चित्प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र
 तर्हि विभक्तिर्नास्ति बहुश्रुतीति । यदि पुनरयमुदात्त-
 निवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् ।
 इहापि प्रसज्येत कुमारीति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्ति-
 ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः श्रुत्यवतरतीति । यदयं
 श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति ।
 सिद्धं हि स्यान्डीपैव । स्वरादेकादेशः । सौत्थितिः

दक्षीतिप्रयोजनवाद्याह । अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह । नापेति । प्रयोजनवा-
 द्याह । नैष इति । स एवाह । यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र
 हि न गोश्वन् इति प्रतिषेधाभावादक्षीपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात्
 पूर्वमेकादेश एष्टव्यः । प्रत्याख्यानवाद्याह । एवं तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह ।
 यत्र तर्हीति । बहुश्रुतीति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमीत्यन्तोदात्तस्तस्मान्डीपि
 कृते ऽक्षीपे क्रियमाणोदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह । यदि
 पुनरिति । प्रयोजनवाद्याह । नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति
 डीप उदात्तस्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह । एवं तर्हीति । श्रुतीत्यत्र डीप
 उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं डीपविधानेनेत्यर्थः । तदेवमक्षीपोपादेकादेश-
 स्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्येव । यदप्राक्षीपो भवति तदा ऽन
 उपधालोपिन इति डीपि सति बहुश्रुतीति भवति । यदा त्वेकादेशेनाक्षीपो
 बाधते तदोपधालोपित्वाभावान्डीपभावाद्बहुश्रुतीति । गौरादिलक्षणे डीप
 नास्ति । अनुपसर्जनादित्यधिकारात् । भाष्ये तु बहुश्रुतीति प्रत्याख्यानवादि-
 मतनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल डीपा भाष्यमिति । न्यायमूलं चेदमन्तरङ्गं व-
 लीय इति । न च न्यायस्यात्र केन चिद्वाधोस्तीति बहुश्रुत्येव भाष्यमिति
 न्यायविद् आहुः । सौत्थितिरिति । सु उच्यते इ इति स्थिते यदात्र पूर्वमुका-

वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वात्स्वरः
 स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । गुणस्य चेत्यौत्वयोश्च
 नास्ति संप्रधारणा । वृद्धेरित्वोत्वे । स्तैर्णिः पौर्तिः ।
 वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्वोत्वे च । परत्वाद् वृद्धिः स्यादित्वोत्वे
 भवतोन्तरङ्गतः । द्विर्वचनादित्वोत्वे । आतेस्तीर्यते ।
 आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्वोत्वे च । नित्य-
 त्वाद् द्विर्वचनं स्यादित्वोत्वे भवतोऽन्तरङ्गतः । अस्त्रो-
 पस्य चेत्योत्वयोश्च नास्ति संप्रधारणा । स्वरे नास्ति
 विशेषः । इण्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्* । इ-
 ण्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम् ।
 अयजइन्द्रम् अवयइन्द्रम् । वृक्षइन्द्रं प्लक्षइन्द्रं तइन्द्रं ।
 यइन्द्रम् । आद् गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च । प-
 रत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ।
 न वा सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्* । न वा एतदन्त-
 रङ्गेणापि सिद्ध्यति । किं कारणम् । सवर्णदीर्घत्वस्या-
 नवकाशत्वात् । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बा-
 धेत । नैतदन्तरङ्गेस्ति । अनवकाशं परमिति । इहापि
 स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं न वा परत्वाद् गुणस्येति ।

रस्योदात्तत्वं स्यात् तदा स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितत्वं प्रस-
 ज्येत । पूर्वं त्वेकादेशे कृते नित्यमादुदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वादि
 गुणेन भाष्यम् । स्तैर्णिरिति । विभज्यान्वाख्याने स्तृत इ इति स्थितेऽन्तरङ्ग-
 त्वादित्वं ततो वृद्धिः । स्वर इति । स्तैर्णिरिति यदि पूर्वं स्वरः तत इत्वं तथा-
 प्यान्तरतस्यादुदात्तत्वं सिद्ध्यति । न वेति । दण्डाग्रमित्याद्गुणः प्राप्नोति ।
 कुमारो ईहतइत्यादौ यणदेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्रान्तरं बाधम् ।
 नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्तविध्रान्तरबाधनेन सावकाशः सवर्णदीर्घान्तरङ्गं
 बाधितुं न शक्नोतीति भावः । निरवकाशेन तु विध्रान्तरेण सावकाशोन्तरङ्गी-
 पि विधिवर्धते यथा गोत्रेऽलुगचीत्यनुकां लुक् । न वा परत्वादिति । यथा
 खत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन तथा आद्गुणोपि समानकस्यो

ऊडापोरेकादेश ईत्वलोपाभ्याम्*। ऊडापोरेकादेश ईत्व-
लोपाभ्यां भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । ईत्वादेकादेशः ।
खट्वीयति मालीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च ।
परत्वादीत्वं स्यादेकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।
लोपादेकादेशः । कामण्डलेयः । भाद्रवाहेयः । लोपश्च
प्राप्नोत्येकादेशश्च । परत्वाल्लोपः स्यादेकादेशो भवत्य-
न्तरङ्गतः । अथ किमर्थमीत्वलोपाभ्यामित्युच्यते नलो-
पेत्वाभ्यामित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो मा भूदिति ।
आपोप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति । चौडिः बालाकिः ।
आत्यनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्-
विधिभ्यः*। आत्यनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवाया-
वेकादेशतुग्विधिभ्यो भवत्यन्तरङ्गतः । वेजू । वानीय-
म् । शो । शानीयम् । ग्लै । ग्लानीयम् । स्ना । स्ना-
नीयम् । ग्लाच्छत्रम् । स्नाच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोत्येते
च विधयः । परत्वादेते विधयः स्युः । आत्वं भवत्य-
न्तरङ्गतः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयोजनम् । अ-
तिर्यत्र । अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् । अतिनुच्छत्रम् ।

दीर्घेण बाधते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खट्वीयतीति । खट् आय इति स्थिते
यदि पूर्वमीत्वं स्यात् तत आदगुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते ईत्वे य-
स्येति लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावितीत्वस्य स्थानिवद्भावात् ।
नलोपे त्वाभ्यामिति । ऊड ईत्वासम्भवादयं क्रमो ऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः ।
यद्यप्यजाददन्तमिति ईत्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्यायः । तथापि लक्षणे प्राये-
णासौ नाद्रियते । चौडिरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्ध-
त्वाच्चाकारलोपाभावादादगुण इति गुणस्य प्रसङ्गः । ग्लानीयमिति । विभज्या-
न्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थिते ऽनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं भवति ग्लाच्छत्र-
मिति । ग्ला स्ना इति क्लिबन्तम् । अत्रापि तथा विभज्यान्वाख्याने ग्लै छत्रमि-
ति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाभावादत्वं न स्याद् यथा ढौकितेति ।
उपदेशग्रहणानपेक्षया चैतदुदाहरणम् । अतिर्यनेति । अतिरै अच इति स्थिते

आराशस्त्रीदम् । धानाशष्कुलीदम् । निष्कौशाम्बी-
 दम् । निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बिच्छत्रम् । निर्वारा-
 णसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते
 विधयश्च । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जन-
 ह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । तुग्यणैकादेशगुणवृद्धौत्वदी-
 र्घत्वमुमेत्वरीविधिभ्यः * । यणैकादेशगुणवृद्धौत्वदीर्घ-
 त्वेत्वमुमेत्वरीविधिभ्यस्तुग् भवत्यन्तरङ्गतः । यणादे-
 शात् । अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र । एकादेशात् । अग्नि-
 चिदिदम् । सोमसुदुदकम् । गुणात् । अग्निचिते सोम-
 सुते । वृद्धेः । प्रऋच्छकः प्राच्छकः । औत्वात् । अग्नि-
 चिति सोमसुति । दीर्घत्वात् । जगद्भ्याम् । जनगद्-
 भ्याम् । ईत्वात् । जगत्यति । जनगत्यति । मुमः । अग्नि-
 चिन्मन्यः । सोमसुन्मन्यः । एत्वात् । जगद्भ्यः । जन-
 गद्भ्यः । रीविधेः । सुकृत्यति । पापकृत्यति । अन-
 डानङ्भ्यां चेति वक्तव्यम् । अनङ् । सुकृत् । आनङ् ।
 सुकृद्दुष्कृतौ । तुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च । परत्वा-
 देते विधयः स्युः । तुग्भवत्यन्तरङ्गतः । इयडादेशो गु-
 णात्* । इयडादेशो गुणाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् ।
 धियति रियति । इयडादेशः प्राप्नोति गुणश्च । परत्वा-
 द्गुणः स्यात् । इयडादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । उवडादे-

आयादेशे सत्यनजन्तत्वाद्भ्रूखी न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति । आराशस्त्री इद-
 मिति स्थिते यदात्र पूर्वमेकादेशः स्यात्तदा तस्यान्तवद्भावादु ऋखी कृते रूपं न
 सिद्ध्यत् । अग्निचिदचेति । पदसमुदायस्य विभक्त्यान्वाख्यानं अग्निचि अत्र
 इति स्थिते यदि पूर्वं यण् स्यात् तदा तुङ्ग स्यात् । नपुंसकं चात्राग्निचि इति
 द्रष्टव्यम् । पुंसि विभक्त्या व्यवधानात् । सुकृद्दुष्कृताविति । कथं पुनरत्रानङ्
 प्राप्नोति । यावता विद्यायोनिस्मन्मन्वाचिनामृदन्तानां इन्धे स विहित इति
 चिन्त्यमेतत् । धियतीति । धि धारणे तिपि शे कृते तिबाग्रयो गुणः प्राप्नोति ।

शश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुद्रुवत् । प्रासुस्रुवत् । श्वेः संप्र-
सारणपूर्वत्वं यणादेशात्* । श्वेः संप्रसारणपूर्वत्वं यणा-
देशाद् भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । शुश्रुवतुः । शुश्रु-
वुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वादायणादेशः
स्यात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । ह्र आकारलोपात्* । ह्र
आकारलोपात् पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् ।
जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकरलोपश्च । पर-
त्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । स्वरो
लोपात्* । स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । औ-
पगवी । सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च । परत्वा-
लोपः स्यात्स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः । प्रत्ययविधिरेकादे-
शात्* । प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोज-
नम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नो-
त्येकादेशश्च । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भ-
वत्यन्तरङ्गतः । यणादेशाच्च । यणादेशाच्चेति वक्तव्यम् ।
अग्निरत्र वायुरत्र । लादेशो वर्णविधेः* । लादेशो वर्ण-
विधेर्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र ।
लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वादायणादेशः स्या-
त्लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपद-

विकरणाग्रय इयङ् भवत्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशश्चेति । एरमेकाच इति यण ।
जुहुवतुरिति । ह्रा अतुस् । ह्रः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणे कृते य-
दाकारस्य लोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वादसिद्धवदनाभादित्यसिद्धत्वान्नोपङ् न
स्यात् । औपगवीति । उपगोरयमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययादुदात्त-
त्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् ।
अग्निरिन्द्र इति । यदापि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वा-
क्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणे ऽयं विचारः क्रियते । यदापि प्रत्ययस्य
नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गेणैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितम् । पचत्वचेति । यदात्र पूर्वं

प्रकृतिस्वरात्* । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्व-
राद्भवत्यन्तरङ्गतः । प्रयोजनं पूर्वशालाप्रियः अपरशा-
लाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं च । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् ।
तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । एतान्येतस्याः प-
रिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या ।
यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते । ननु चेयं च
कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । किं
प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षण-
गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति । उभे तर्हि कर्त-
व्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्यो-
नेति असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणे
यणादेशो भविष्यति । यदासिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्ग-
लक्षणइत्युच्यते । अक्षदूः हिरण्यदूः असिद्धत्वाद्बहि-
रङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणे यणादेशो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइत्युक्त्वा
ततो वक्ष्यामि नाजानन्तर्यं बहिष्प्रकृप्तिरिति । सा त-
र्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्ति-

यण स्याद् अनल्लिधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय
इति । पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्वितार्थेति द्वयोः पद-
योस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बहिरङ्ग-
त्वान्न प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति ।
पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्यादुदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्गवली-
यस्त्वे नैतन्न सिद्ध्यति । बहिरङ्गे कृते आदगुणे एत ए इति प्राप्नोति । अनयैवे-
ति । इयं हि व्यापिका । पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादनात् । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणा-
द्बहिरङ्गलक्षणं न तावद्वर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसङ्गा-
त्तत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः । नाजानन्तर्यइति । अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र
कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठते । यदयमिति । कोसिचदधीत्येति

ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं षत्वतुकोरसि-
 दु इत्याह । इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या । असिद्धं ब-
 हिरङ्गणक्षलमन्तरङ्गलक्षणहति । एषा च न कर्तव्या
 आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं
 वाह ऊठ् इति ऊठं शास्ति । तस्य दोषः पूर्वपदोत्तर-
 पदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात्* । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः
 पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्ताच्च
 प्राप्नुतः । पूर्वेषुकामशमः अपरैषुकामशमः गुडोदकं
 तिलोदकम् । उदके केवले इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपव-
 र्गभावान्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापय-
 ति पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति ।
 यदयं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा
 ज्ञापकम् । इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको यस्येति लोपेनाप-
 ह्रियते ऽपर एकादेशेन ततो ऽनच्क इन्द्रः संपन्नः तत्र
 कः प्रसंगो वृद्धेः । पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयो-
 स्तावत्कार्यं भवति नैकादेश इति । ततो नेन्द्रस्य पर-

बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात्षत्वं न भविष्यति तुक् तु प्रवर्तिष्यते इति किम-
 सिद्धवचनेन । यदयमिति । दिव्यवाह अस् इति स्थिते वाहः सम्प्रसारणमेव
 कर्तव्यम् । तत्र कृते पूर्वैकादेशे च ण्यथाश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं दि-
 त्यौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेच्छन्दसि खिर्न दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा
 सत्युद्धतेः क्विपि प्रयोगो भविष्यति किमूडादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञा-
 पक ऊड्विधिः । तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो
 गुणो न स्यादित्यूड् विधीयते । पूर्वेषुकामशम इति । पूर्व इषुकामशमी अ इ-
 ति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादादगुणः स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गभावान्दुभयत
 आश्रयणेन्तादिवज्ञावनिषेधाच्च दिशो मद्राणां प्राचां यामनगराणामित्युत्तरप-
 दवृद्धिर्न स्यात् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेति चशब्दाद्विकशब्दाथेति तथैव पूर्वप-
 दान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं पूर्वकार्णमृत्तिक इति । गुडोद-
 कमिति । उदके केवले इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । उदश्चिदुदकमित्या-

स्येति प्रतिषेधं शास्ति । यणादेशादियुवौ* । यणादेशा-
दियुवौ भ्रन्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः ।
सौवश्च इति । लक्षणं हि भवति । यवोरचि वृद्धिप्रसंगे
इयुवौ भवत इति । नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ ।
अचीत्युच्यते । किं पुनः कारणमचीत्युच्यते । इह मा
भूताम् । ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ लो-
पो व्योर्वलीति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो
नास्ति । प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति । उसि पररूपाञ्च* । उसि प-
ररूपाञ्चान्तरङ्गतोभिनिर्वृत्तादियादेशो न प्राप्नोति । पचेयुः
यजेयुः । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते या इत्येतस्य इय भवतीति ।
कथं तर्हि यासित्येतस्य इय् भवतीति । लुक् लोपयण-
यवायावेकादेशेभ्यः* । लोवयणयवायावेकादेशेभ्यो लु-
क् बलीयानिति वक्तव्यम् । लोपात् । गोमतिप्रयो यस्य
गोमतिप्रयः । गोमानिवाचरति गोमत्यते यवमत्यते ।
यणादेशात् । ग्रामण्यः कुलं ग्रामणि कुलम् । सेनान्यः
कुलं सेनानि कुलम् । भयवायावेकादेशेभ्यः । गवे हितं
गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् । नावः कुलं नौकुलम् ।
वृकाद्वयं वृकभयम् । लुक् च प्राप्नोत्येते विधयश्च । पर-

दावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह । यणादेशा-
दिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वात् लोपो न प्राप्नो-
ति । अत्राहुः । समुदायस्यासिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्यासिद्धत्वे साम-
र्थ्यात्तद्वयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । पच् अया उस् इति
स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियेत तदा व्यपवर्गाभावादियादेशो न
स्यात् । एकादेशस्यानवत्त्वाद्भविष्यतीति चेद् एवमपि रूपं न सिद्धेत् ।
यासित्यस्येति । सलोपापवाद इयादेशः । अकृते सलोपे नास्ति पररूपप्रसङ्गः ।
गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादि स्यात् । ग्राम-
णिकुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्धेत् । वृकादिति । पूर्व-
मेकादेशे कृते तस्यादिवद्भावाद्भुकि सति रूपं न सिद्धेत् । अन्तरङ्गानपि वि-

त्वादेते विधयः स्युः । लुग्बलीयानिति वक्तव्यम् ।
लुक् यथा स्यात् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथ-
ममाह्निकम् ॥

यू खगाख्यौ नदी ॥ ३॥ यू इति किमर्थम् । खट्वा । माला ।
किं च स्यात् । खट्वाबन्धुः मालाबन्धुः नदीबन्धुनीत्येष
स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुखट्वाक इति । नदृतश्चेति नित्यः
कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ना-
पो नदीसंज्ञा भवतीति । यदयं डेराम्नदाम्नीभ्य इति
पृथगाप्ग्रहणं करोति । इह तर्हि मात्रे मातुरित्या-
णनदा इत्याट् प्रसज्येत । किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहण-
माहोस्विद्धस्वयोः । किं चातः । यदि दीर्घयोर्ग्रहणं यू
इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रति-
षिध्यते । उत्तरत्र च संज्ञिविशेषणं न प्रकल्पेत यू ह्रस्वा-
विति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ न यू यू ह्रस्वौ
चेति विप्रतिषिद्धम् । अथ ह्रस्वयोः । हे शकटे । अ-

धीन्बहिरङ्गो लुग्बाधतइत्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र ज्ञापितत्वात्सिद्धम् ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्तकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकम् ॥

यूखगाख्यौ नदी । यू इति किमर्थमिति । खगाख्यं नदीत्येतावदेवास्तु
ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः । एष स्वर इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाध-
त्वा पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणादुदात्तत्वम् ।
खट्वाशब्दस्य नितस्वरेणादुदात्तत्वात् । मातुरिति । मातृशब्दः सम्बन्धिवचनः
स्त्रीविषय एवेति नाख्याग्रहणेन निवर्त्यते । परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृश-
ब्दः । नद्यृतश्चेति ऋग्रहणमस्मार्थं स्याद् बहुपितृक इत्यज्ञापकस्यकारान्तानां
नदीसंज्ञाभावस्य । किं पुनरिति । ननु समानधर्मानुपपत्त्या सन्देहाभावाद्यश्ना-
नुपपत्तिः । नहि दीर्घनिर्देशे यूइति निर्देशोपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वेनि-
रूपणाय प्रश्नः । उत्तरत्रेति । ऋस्वनिर्देशे ऋस्वइत्येकत्वस्याविवक्षितत्वाद्युक्त-
त्वाविति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु विशेषणे मात्रे मातुरित्य-

त्रापि प्रसज्येत । नैष दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या । उभयं हीष्यते । हे शकटि हे शकटे इति च । इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इह च बहुशकटिरिति नदभूतश्चेति कप्प्रसज्येत । नैष दोषः । इति ह्रस्वश्चेत्ययं नियमार्थो भविष्यति । इत्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतः नान्यत्रेति । कैमर्थ्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । नित्या नदी संज्ञा प्राप्ता सा विभाषा विधेया । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वास्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । अथायं नित्यो योगः स्यात् । प्रकल्पेत नियमः । षाढं प्रकल्पेत । नित्यस्तर्हि भविष्यति । तत्कथम् । योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति यू स्त्रयाख्यौ नदी । नेयदुवड्स्थानावस्त्री । वामि । ततो इति । इति चेयदुवड्स्थानौ यू वा अस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ह्रस्वौ । ह्रस्वौ च यू स्त्रयाख्यौ इति नदीसंज्ञौ

त्रापि प्रसङ्गः । अथ ऋस्वयोरिति । दीर्घयोरप्यण् सवर्णान् गृह्णातीति सिद्धयति ननु चोक्तं इत्यत्रोक्तमणुदित्सवर्णस्येत्यत्राशब्दसंज्ञाग्रहणमनुवर्तते । ततश्च सवर्णग्रहणेन न भाव्यम् । नैष दोषः । नेयदुवड्स्थानावस्त्रीति प्रतिषेधात्सवर्णग्रहणं भविष्यतीति । नहि ऋस्व इयदुवड्स्थानः स्त्रयाख्यो ऽस्ति । अस्त्रीत्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णग्रहणस्य ज्ञापकः । अवश्यमचेति । तच्च दीर्घग्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । ऋस्वपक्षे तु नित्यप्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु बद्धादिषु शकटिशब्दो विभाषा ङीषर्थः पठ्यते तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके ङीषि हे शकटि इति भवति शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । ऋस्वनिर्देशे तु ङीषि सत्यसत्यपि हे शकटीति प्राप्नोतीत्यस्ति भेदः । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरणं तु शकटिशब्देनयोप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति । शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेणेति वचनात् । इह चेति । शेषादिभाषेति विभाषा करिष्यते नित्यश्च प्राप्नोति । कैमर्थ्यादिति । कोर्थोस्येति किमर्थं तस्य भावः कैमर्थ्यम् । प्रश्नविषयविषयि-

भवतः । इयदुवङ्स्थानौ वा । नेति निवृत्तम् । यद्येवं
 शकटये अत्र गुणो न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभा-
 गः करिष्यते । शेषग्रहणं न करिष्यते । कथम् । इद-
 मस्ति । यू स्त्रगाख्यौ नदी । नेयदुवङ्स्थानावस्त्री ।
 वामि । ततो ङिति । ङिति चेयदुवङ्स्थानौ यू वा अ-
 स्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततः ह्रस्वौ च यू स्त्रगाख्यौ
 ङिति नदीसंज्ञौ भवतः । इयदुवङ्स्थानौ वा नेति नि-
 वृत्तम् । ततो घि । घिसंज्ञौ भवतः । स्त्रगाख्यौ यू ह्रस्वौ
 ङिति । ततो ऽसखि । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ
 भवतः । स्त्रगाख्यौ ङिति च निवृत्तम् । यदि तर्हि
 शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन ।
 अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्याः ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा
 बाधिका । तस्यां नित्यं प्राप्तायामियं ङिति विभा-
 षाऽऽरभ्यते । अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्तं
 निर्देशो नोपपद्यते इति । दीर्घाद्वि पूर्वसवर्णदीर्घः
 प्रतिषिध्यतइति । नैष दोषः । वा छन्दसीत्येवं भवि-
 ष्यति । छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सू-
 त्राणि भवन्तीति । यदप्युच्यते । उत्तरत्र विशेषणं न
 प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ ह्रस्वौ

णोः सम्बन्धो भावप्रत्ययेनोच्यते । यत्र तत्साध्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्किमर्थमिति
 प्रश्नस्तस्यैव नियमार्थत्वं न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः । यद्येवं शकटय इति । नि-
 त्यया नदीसंज्ञया घिसंज्ञाया बाधितत्वात् । ततो घीति । एकविषयत्वाच्च घि-
 नदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रवृत्तौ शक्यौ शकटये इति च सि-
 द्ध्यति । अविशेषेणेति । ऋस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः । बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्स-
 र्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुनपुंसकयोः कतार्था घिसंज्ञा नदीसंज्ञाया बाधिका ।
 तस्यामिति । अङिति तु शकटिबन्धुर्बहुशकटिरित्यादौ घिसंज्ञया नदीसंज्ञा-
 या बाधितत्वाद्दोषाभावः । छन्दोवदिति । तादर्थ्यात्सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो
 वर्ततइति छन्दोविषयं कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु

न यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्धमिति । नैतद्विप्रति-
 षिद्धम् । आहायं यू ह्रस्वाविति । यदि यू न ह्रस्वौ अथ
 ह्रस्वौ न यू तएवं विज्ञास्यामः । य्वोर्यौ ह्रस्वाविति । कौ
 च य्वोर्ह्रस्वौ । सवर्णौ । अथ स्त्रयाख्याविति कोयं शब्दः ।
 स्त्रियमाचक्षाते स्त्रयाख्यौ । यद्येवं स्त्रयाख्यायाविति
 प्राप्नोति । अनुपसर्गे हि को विधीयते । न तर्हीदानी-
 मिदं भवति । यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां द-
 दौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुञ्क्तेन जीवति ॥
 छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति । नह्येषा इष्टिः । एवं तर्हि क-
 र्मसाधनो भविष्यति । स्त्रियामाख्यायेते स्त्रयाख्यौ ।
 यदि कर्मसाधनः । कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिद्ध्यति ।
 तन्त्रै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति ।
 स्त्रियामाख्या अनयोः स्त्रयाख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया
 धातुस्त्रियाश्च न सिद्ध्यति । तन्त्रै लक्ष्म्यै श्रियै भुवै ।
 एवं तर्हि विच् भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु क एव ।
 स्त्रियमाचक्षाते स्त्रयाख्याविति । ननु चोक्तं स्त्रयाख्या-
 याविति प्राप्नोति अनुपसर्गे हि को विधीयतइति । मू-

निर्देशान्धथानुपपत्त्या नाश्रीयते । अथेति । यथार्थोभिप्रेतस्तथा न शब्दसंस्का-
 रोस्तोति प्रश्नः । अनुपसर्गे हीति । यस्वातश्चोपसर्गइति कः स परत्वात्कर्म-
 ण्यणित्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य साधु-
 त्वमेष्टव्यमिति भावः । छन्दोवत्कवय इति । तेनच्छान्दसत्वाद्भविष्यति । नह्ये-
 षेति । असाधव एवैवमादयः । न तु तत्प्राप्ताख्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते
 इति । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । साधनं कृतेति सप्तमीसमासः । कृत्-
 स्त्रिया इति । नहि तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ड्डूडाविति भा-
 वः । एवं तर्हीति । आख्यानमाख्या । आतश्चोपसर्गइत्यङ् । स्त्रियामाख्यानम-
 नयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्ध्यतीति भावः ।
 स्त्रियां स्त्रीविषये आख्या प्रतिपादनमित्यर्थः । एवमपीति । नहि तस्याः स्त्रि-
 यां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति । असरूपत्वादणा पक्षे विज् न बाध्यते । ससु-

लविभुजादिपाठात्को भविष्यति । एवं च कृत्वा सो-
प्यदोषो भवति । यदुक्तम् । यस्मिन्दशसहस्राणि पुत्रे
जाते गवां ददौ । ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोयमुज्ज्वेन
जीवतीति । अथाख्याग्रहणं किमर्थम् । नदीसंज्ञायाम-
माख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । नदीसंज्ञायामाख्याग्र-
हणं क्रियते स्त्रीविषयार्थम् । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं
तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् । ग्रामण्ये से-
नान्ये स्त्रियै इति । प्रथमलिङ्गग्रहणं च* । प्रथमलिङ्गग्रहणं
च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्र्याख्यौ इति वक्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । प्रयोजनं क्विब्लुप्समासाः । क्विप् । कुमार्यै
ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतित-
न्त्रै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय । तत्तर्हि वक्त-
व्यम् । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अ-

दायधर्मस्यावयवशरीरोपात् कृत्स्नित्वा अप्यत्र पक्षे संज्ञा सिद्ध्यति । आख्याग्र-
हणमिति । विचपक्षे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्दे-
शः । यू स्त्रियामित्येव स्त्रार्थवृत्तित्वं लभ्यतइति प्रश्नः । स्त्रीविषयार्थमिति ।
आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्त-
रयुक्तमपीत्यर्थः । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वात् त्रिलिङ्गत्वा-
त् स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येव-
मिष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्टादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां
स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रियां वृत्तौ ङिति ऋस्त्विति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं
तर्हि ङिति ऋस्त्विति तत्रैवंविधो नियमो नाश्रीयते । केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानु-
वर्तनादित्यदोषः । प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थ-
माह पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं तस्य तदानीमस्त्र्याख्यत्वा-
दप्राप्ता नदीसंज्ञानेन विधीयते । क्विविति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः कुमारी-
यति । ततः कर्तरि क्विप् । अथ वा कुमारीवाचरतीत्याचारे क्विपं विधाय क-
र्तरि क्विविधेयः । खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थे संज्ञायामिति कनो लु-
प्प्रनुष्य इति लुत् । यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्व-
स्यानिवर्तनाच्चायं स्त्रियामेव वर्तते किं तर्हि पुंस्त्वपीत्याख्याग्रहणान्नियमार्थाद-
प्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते । अतितन्त्रै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः ।

वयवोत्र स्त्रीविषयः । तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यति ।
 अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्र-
 तिषेधप्रसङ्गोवयवस्येयदुवङ्स्थानत्वात् । अवयवस्त्री-
 विषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुवङ्स्थानप्रतिषेधप्रसङ्गे
 यण्स्थानयोरपि यवोः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आध्यै
 ब्राह्मण्यै । किं कारणम् । अवयवस्य इयङ्स्थानत्वात् ।
 अवयवो ऽत्र इयङ्स्थानः । सिद्धं त्वङ्गरूपगृहणाद् * ।
 यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् सिद्धमेतत् । कथम् ।
 अङ्गरूपं गृह्यते यस्याङ्गस्य इयुवौ भवतस्तस्येदं गृ-
 हणम् । न चैतस्याङ्गस्य इयुवौ भवतः । ह्रस्वेयुव्स्था-
 नप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने । ह्रस्वौ च इयुव्स्थानौ च प्र-
 वृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत
 इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा
 भूत् । शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधे-
 न्वै ब्राह्मण्यै क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्म-
 णाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये

अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव स्त्रगाख्यत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा
 पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्तत इति भावः । आधेय
 इति । आधायतीति धायतेः सम्प्रसारणं चेति क्तिप् सम्प्रसारणं च । अत्राव-
 यवौ धीशब्द इयङ्स्थानः । समुदायस्य त्वेनेकाच इति यणा बाधितत्वादियङ्-
 स्थानत्वाभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्तिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयौ न
 भवतः । यथैव यामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वापर-
 व्याघातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् । सिद्धं त्विति । अचि शुधात्वित्यनेन अङ्गस्येयुव-
 ङ्विधानात् सामर्थ्याच्चित्तमत्राङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयुवङ्ङौ निर्वर्त्येते तस्य
 नदीसंज्ञानिषेधः । आधेय इत्यत्रावयवस्याङ्गत्वं नास्ति । अङ्गस्य तु एनेकाच
 इति यण्विधानादियदुवङ्स्थानता नास्तीति निषेधाभावः । एतदर्थमेव स्था-
 नग्रहणं कृतम् । इयदुवङ्ङोर्यदा स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद् यदा त्वप-
 वादेन बाधस्तदा मा भूत् । ऋस्तेति । अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमित्यस्याप-
 वादः । ऋस्तेयदुवङ्स्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिस्तस्यां सत्यां स्त्रीवचने

अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भुवै अतिभुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भुवे अतिभुवे ब्राह्मणाय । अपर आह । ह्रस्वौ च इयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भुवै अतिभुवै ब्राह्मण्यै । क्व मा भूत् । भुवे अतिभुवे ब्राह्मणाय । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद् द्वेष्यं विजानीयात्सर्वमेतद्विकल्पते इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥९॥ योगविभागः कर्तव्यः । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि । षष्ठीयुक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो भवति । ततो वा । वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्ति । सुपां व्यत्ययः । तिङां व्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः ।

एव संज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम् । एतदेव प्राक्प्रवृत्तेरिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् । अपर आह । चशब्दो ऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः । नहि प्राक् प्रवृत्तेः किं चिदनिष्टमापद्यते यदर्थः समुच्चयः क्रियते । पठ्यमानोपि च शब्दः स्त्रीवचनशब्देन सम्बध्नाते स च नियमार्थः । क्वचिद्भाष्ये पठ्यते ऽस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्यै ब्राह्मणाय । क्व मा भूत् । शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मण्यै इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्यान्यथाभिधानात् । षष्ठीयुक्तः । योगविभाग इति । तेन परिभाषा सम्पद्यते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तत्रानयैव सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एतदर्थश्च व्यत्ययो बहुलमित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः । उभयत्र विभाषाचैयं विज्ञेया । सुपामिति । कर्मणि

परस्मैपदव्यत्ययः । सुपाम् । युक्ता मातासीदुरि दक्षि-
 णायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां व्यत्ययः । च-
 षालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । घर्ण-
 व्यत्ययः । त्रिष्टुभौजः सुभितमुग्रवीरम् । सुहितमिति
 प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः । मधोस्तृप्ता इवासते । मधोर्गृह्णा-
 ति । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः । श्वोऽग्नीना-
 धास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । श्व आधाता
 श्वो यष्टेति प्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः । अधासवीरैर्दशभि-
 र्वियूयोः । वियूयादिति प्राप्ते । आत्मनेपदव्यत्ययः ।
 ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । परस्यैपदव्य-
 त्ययः । प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति । अन्वीपमन्यऊर्मिर्यु-
 ध्यति । युध्यतइति प्राप्ते ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
 प्रत्ययेङ्गम् ॥ १३ ॥ यस्मादिति व्यपदेशाय । अथ प्रत्यय-
 ग्रहणं किमर्थम् । यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेङ्गमितीय-
 त्युच्यमाने स्त्रीइयती स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत । प्रत्य-
 यग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ विधि-
 ग्रहणं किमर्थम् । यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेङ्गमितीय-
 त्युच्यमाने दधि अधुना मधु अधुना अत्रापि प्रसज्ये-

द्वितीयेत्यादेर्नियमस्य विकल्पनादनियमोपि च्छन्दसि भवतीति सुपां व्यत्यय-
 सिद्धिः । कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः । यस्मात्प्रत्ययवि-
 धिः । यस्मादिति व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । सति हि यस्मादित्यस्मि-
 स्तदादीत्यनेन संज्ञी निर्देष्टुं शक्यते नान्यथा । पराम्प्रत्ययसंज्ञानिर्देशे तदिति
 परामर्शाभावात्तदादीत्यसम्बन्धमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दालुशब्दस्य
 तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्गसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो यस्येतिलोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य यस्येतिलोपस्यासिद्धवदच्चाभादित्यसिद्धत्वं
 नास्ति । प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषां चिदभ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसं-
 स्कारपक्षे स्थानिवद्भावो नास्ति नानादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति । अथेति ।
 यस्मात्प्रत्यय इत्यत्र विधीयतइत्यध्याहरिष्यतइति प्रश्नः । दधि अधुनेति । अस-

त । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । त-
देतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन क्रियते
संनियोगः । यस्माद्ग्रहः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मि-
न्नुसंज्ञां भवतीति । अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् । अ-
नुसंज्ञायां तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम् * । अनुसंज्ञायां त-
दादिग्रहणं क्रियते स्यादर्थं नुमर्थं च । स्यादर्थं ताव-
त् । करिष्यावः करिष्यामः । नुमर्थम् । कुण्डानि । व-
नानि । मित्सुटीरुपसंख्यानम् * । मित्वतः सुद्धतश्चोपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । अभिन-
त् । अच्छिनत् । सुद्धतः । संचस्करतुः संचस्करुः । किं

ति विधिग्रहणे परशब्दस्याप्यध्याहारः स्यात् । इदमो यदा अधुना प्रत्ययो नि-
पात्यते इदमादेशस्य चेशो यस्येति लोपस्तदेदं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमो-
ऽशभावः धुना च प्रत्ययः । तदा स्त्रीयतीत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रिय-
माणेपि विधिग्रहणे ऽत्राङ्गसंज्ञा प्राप्नोति । अस्ति हि दधिश्चात्सुप्रत्ययवि-
धिरधुनाप्रत्ययश्च परः । ततश्चाङ्गसंज्ञायां भसंज्ञायां च सत्यां यस्येति लोपः
प्राप्नोतीत्याह । तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाय्ययणाद्यस्माद्यः प्रत्ययो विहि-
तस्तस्मिन्नेव प्रत्यये परतस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्या-
ङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनमतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा पा-
पाव इत्यादावेव स्यात् । पयधातोर्यङ्लुगन्तस्य वसि लोपो व्योर्वलीति यलोपे
दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा नुम्परादिस्तदात्र सुपि चेति दीर्घत्वं
सिद्ध्यति । दधीनीत्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न सिद्ध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामा-
नीत्यादिवक्षिष्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेदं प्रयोजनमादिग्रहणस्य । पूर्वा-
न्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटीरिति । मित्सुटोः कृतयोरित्य-
र्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोर्थं व्याचष्टे । मित्वत इति । भिनत्तीति । रूपोदाह-
रणमेतत् । कार्योदाहरणं च अभिनदिति । नित्यत्वाद् अस्मि कृते अङ्गसंज्ञाया-
मसत्यामडागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसंख्यायते । संचस्करतुरिति । द्विवचने
कृते ऽडभ्यासव्यवायेपीति सुटि चानङ्गत्वादृतश्च संयोगादेरिति गुणे न स्यात् ।
यदा तु पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यतइत्येष पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तदङ्गस्य
तद्ग्रहणेन ग्रहणात्स्त्वशब्दादेव प्रत्ययविधिरित्यङ्गसंज्ञा सिद्ध्यत्येव । स्त्वशब्दस्य
द्विवचने कृते शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषे संचस्करतुरिति सिद्ध्यति । किं तु
संस्कृषीष्ट संस्क्रियतइति इङ्गुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाभक्तत्वं सुटो ज्ञापिः

पुनः कारणं न सिध्यति । । सुटो बहिरङ्गत्वात् । ब-
हिरङ्गः सुट् अन्तरङ्गो गुणः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
वक्ष्यत्येतत् । संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृ-
जर्थम् । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगा-
दिग्रहणेन । इहापि सस्वरतुः सस्वररिति संयोगोपध-
स्येत्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नार्थः । इदं तु न सि-
ध्यति संचस्करतुः संचस्कररिति । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं तदादेर्वा । न चेदं तद्
नापि तदादि । सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात्* । सिद्धमेत-
त् । कथम् । तदाद्याद्यङ्गसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । कि-
मिदं तदाद्यादीति । तस्यादिस्तदादिस्तदादिरादिर्यस्य
तदिदं तदाद्यादीति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ।
न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । तदथा ।
उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः एवं तदाद्या-
दि तदादीति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । तदे-
कदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन
गृह्यते । तद्यथा गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी
गङ्गां यमुनां प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा ।
देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते । विषम उप-
न्यासः । इह के चिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां
वाचका भवन्ति । य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दा-

तमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो
न स्यादित्युपसंख्यानम् । तस्य वेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । तस्यादि-
रिति । भिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनन्दित्यस्येति भवत्यङ्गसंज्ञा । एवं क-
रोतेर्भिर्वचते कृते च स्तुशब्दे स्थिते यस्मात्स्तुशब्दात्प्रत्ययविधिस्तस्यादिशकारः
स एवादिश स्तुशब्दस्य । उष्ट्रमुख इति । यथा गतार्थत्वात्मुखशब्दनिवृत्तिस्तथा
पूर्वं प्रतिपादितम् । इहापि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदात्तदवयवे तच्छब्दो वर्तत-

श्र । पञ्च सप्तेति । तएकेनाप्यपायेन भवन्ति । द्रोणः
 खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने । के
 चिद्वावदेव तद्ववति तावदेवाहुः । यथैते जातिशब्दा गु-
 णशब्दाश्च । तैलं घृतमिति स्वार्यामपि भवति द्रोणेपि ।
 शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणि-
 कामात्रेपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाप्यक्तपरिमाणानां क्रि-
 यते स केनाधिकस्य स्यात् । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्ति-
 र्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्गृहणेन गृह्यतइति । यदयं
 नेदमदसोरकोरिति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं
 कृत्वा ज्ञापकम् । इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रस-
 ङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदे-
 शभूतं तद्गृहणेन गृह्यते इति ततः सककारयोः प्रति-
 षेधं शास्ति । अथ द्वितीयं प्रत्ययगृहणं किमर्थम् ।
 प्रत्ययगृहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् * । प्रत्ययगृहणं क्रि-
 यते । पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् ।
 स्वरर्थं श्यर्थं भवर्थम् । अङ्गस्येयदुवडौ स्याताम् । प-
 रिमाणार्थं च * । परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययगृहणं

इति तदवयवादित्वान्मित्पुटोः कृतयोरङ्गसंज्ञा सिद्ध्यति । एकेनाप्यपाये इति ।
 अपाये तस्य रूपस्यापगमे । एकेन करणेनैकाभावेनेत्यर्थः । यथा वर्षकृतं दु-
 र्भिक्षमिति वर्षमभवत् करणं संपद्यते । अङ्गसंज्ञा चापीति । यस्मात्प्रत्ययवि-
 धिस्तदादीति विशिष्टरूपपरिग्रहात् । तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वा-
 त्तदेकदेशत्वावसायः । स्वर्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानं
 मात्रप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा स्वीशब्दस्य प्राप्नोति । ततश्चतुर्थीविधानात् । ततश्चाङ्गाश्च-
 य इयङ् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे तु यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो
 भवति तदाङ्गसंज्ञा भवति । यथात्र प्रत्ययो विहितो नासी पूर्वः लुप्तत्वात् ।
 न च प्रत्ययलक्षणं भवति । न लुप्तताङ्गस्येति निषेधादियडादेशकार्यस्याङ्गत्वा-
 त्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् । परिमाणार्थं चेति । अन्यथा देवदत्त ओदन-
 मपाक्षीदिति देवदत्तशब्दात्प्रत्ययविधिरिति तदादेः संघातस्याङ्गसंज्ञायां स-
 त्यां देवदत्तशब्दात्पूर्वोडागमः स्यात् । प्रत्ययगृहणे तु सति यस्माद्यः प्रत्ययो

क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गमितीयत्युच्य-
माने दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत । तत्तर्हि कर्त-
व्यम् । न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति ।
प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्यते । यदि प्रत्यय
इति प्रकृत्याङ्गकार्यमधीषे । प्राकरोत् उपैहिष्ट । उप-
सर्गात्पूर्वाविडाटौ प्राप्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे य-
स्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् *। सिद्धमेतत् । कथम् ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य च ग्र-
हणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र वि-
शेषः एषा परिभाषा क्रियेत प्रत्ययग्रहणं वा । अव-
श्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषा-
याः प्रयोजनानि । प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमा-
सतद्धितविधिस्वराः *। धातु । देवदत्तश्चिकीर्षति । संचा-
तस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति । प्रातिपदिक । देवदत्तो गार्ग्यः ।
संचातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्यय । महान्तं
पुत्रमिच्छति । संचातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति ।
समास । ऋदुस्य राज्ञः पुरुषः । संचातस्य समाससंज्ञा

विहितस्त्वस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमाने न भवत्यतिप्रसङ्गदोषः ।
दाशतयस्येति । दशावयवा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतच्चानि-
यमप्रतिपादनार्थं न त्वत्र दशसंख्याविवक्षिता । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेपं
प्रश्नं करोति । तत्तर्हीति । सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन ब्राह्मण-
भिस्मा क्रिमिणां पश्येत्यादवैस्दीर्घाद्यभावः । प्राकरोदिति । लङि परतः पू-
र्वस्यानियतावधेरडागमो विधीयमान उपसर्गादेः स्मात् । सिद्धं त्विति । यत्र
पूर्वः कार्यित्वेनाश्रीयते तत्र तदादेः कार्यं भवति । युत्र तु प्रत्ययान्तः संचात
आश्रीयते तत्र तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं वेति ।
प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन्सूत्रे तत् अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यमिति । क्रियमा-
लेष्यस्मिन्सूत्रे परिभाषावश्यं कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया न तु सू-
त्रमित्यर्थः । संचातस्येति । ततश्च सुबलुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समु-

प्राप्नोति । तद्धितविधि । देवदत्तो गार्ग्यायणः । संघा-
 तात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । स्वर । देवदत्तो गार्ग्यः ।
 संघातस्य जिनत्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।
 प्रत्ययगूहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्गूहणं भवतीति न
 दोषो भवति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न क-
 र्तव्या । एवं वक्ष्यामि । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्र-
 त्यये गूह्यमाणे गूह्यते । ततः अङ्गम् । अङ्गसंज्ञं च
 भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये । यदि प्रत्य-
 यगूहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्गूहणं भवतीत्युच्यते ।
 अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । उदकेविशीर्णं तएतत् ।
 सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति । एवं त-
 र्हि प्रत्ययगूहणे यस्मात्स तदादेर्गूहणं भवतीत्युक्त्वा
 ततो वक्ष्यामि ऋद्गूहणे गतिकारकपूर्वस्यापि गूहणं भ-
 वतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभा-
 षायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वराः* ।
 समास । अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत् । उदकेविशीर्णं
 तएतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भव-
 ति । समास । तद्धित । सांकूटिनम् । व्यावक्रोशी ।
 संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति । तद्धितविधि । स्व-

दायस्यान्ते सुब्रवणात्सुबन्तत्वात् । सत्यां तु परिभाषायां समुदायस्यासुबन्त-
 त्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्याच्च भवति प्रत्ययः । ऋद्धयेति । सुष्पुपेति वि-
 वक्षितायामपि संख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समासप्रसङ्गः । परिभाषायां तु
 सत्यां समुदायस्यासुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च संख्याविवक्षायां समासाप्र-
 सङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाभावः । संघातात्तद्धितोत्पत्तिरिति ।
 ततश्च द्विस्वरौ संघातस्य स्यातां पूर्वस्य च सुपो लुक् । एवं वक्ष्यामीति । योग-
 विभागोच क्रियते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययइत्येकं सूत्रम् । अत्र सोप-
 स्कारत्वात्सूत्राणां गृह्यमाणे गृह्यते इति वाक्यशेषः समर्थ्यते । प्रत्यये गृह्य मा-

र । दूराद् आगतः दूरादागत इति । अन्तः थाथघञ्-
 क्ताजबित्रकाणामित्येष स्वरः सिद्धो भवति । कृद्गूह-
 णे गतिकारकपूर्वस्यापि गूहणं भवतीति । सा तर्ह्येषा
 परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापि-
 यति भवत्येषा परिभाषेति । यदयं गतिरनन्तर इत्य-
 नन्तरगूहणं करोति ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥ अन्तगूहणं
 किमर्थम् । न सुप्तिङ् पदमित्येवोच्येत । केनेदानीं तद-
 न्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठ-
 ति । पदसंज्ञायामन्तगूहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययगू-
 हणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् * । पदसंज्ञायामन्तगूहणं
 क्रियते । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्या-
 चार्यः अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययगूहणे तदन्तविधिर्न
 भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तरप्प्रमपौ
 घः । तरप्प्रमवन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं च स्यात् ।
 कुमारीगौरितरा । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्व-

णे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यत इत्यर्थः । सांकूटिनमिति । अग्निनुण इति
 यदि कूटिन्नित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिह्रस्वः स्यात् । दूरादागत इति ।
 आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूर-
 शब्दस्य स्तोकादिकेति समासः । पञ्चम्यास्तोकादिभ्य इत्यलुक् । अत्र समासा-
 न्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकस्वरणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि क्ता-
 न्तत्वात् स्थानान्तरप्राप्तत्वाद्गतिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधकत्वात् थाथघञ्-
 क्तेति सिद्धमन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति । अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युदितमि-
 त्यत्राभिप्रेत्य व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न
 स्यात् तत उद्धृतशब्दस्य अक्तान्तत्वात् क्तान्तउत्तरपदे अनन्तरे परतो गतिस्व-
 रो विधीयमानो नैव प्राप्नोति किमनन्तरग्रहणेन । तत् क्रियमाणमस्याः प-
 रिभाषायाः संज्ञावं ज्ञापयतीत्यर्थः । सुप्तिङन्तं पदम् । अन्तगूहणमिति । अस-
 त्यन्तगूहणे सुप्तिङामिव पदसंज्ञा स्यात् ततश्चाग्निवित्यादी सात्पदाद्योरिति ष-
 त्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तगूहणं क्रियते तन्न कर्तव्यम् । प्रत्ययगूहणे य-
 स्मात्स विहित इत्यनन्तरोक्तया परिभाषया तदन्तविधेर्लभ्यत्वादिति प्रश्नः ।

त्वं प्रसज्येत । यद्येतज्ज्ञाप्यते । सनाद्यन्ता धातव इ-
त्यन्तगृहणं कर्तव्यम् । कृतद्धितसमासाश्च । अन्तगृहणं
कर्तव्यम् । इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् । द्वे तावत्क्रियेते
न्यासएव । यदप्युच्यते । कृतद्धितसमासाश्चेत्यन्तगृहणं
कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते । कृत-
द्धितान्तं चैवार्थवत् । न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥ नः
क्ये ॥ १५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न सुबन्तं पदमित्येव सि-
द्धम् । नियमार्थीयमारम्भः । नान्तमेव क्ये पदसंज्ञं भ-
वति नान्यत् । क्मा भूत् । वाच्यति सु च्यति ॥ स्वादि-
ष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥ असर्वनामस्थानइत्युच्यते तत्र ते

कुमारी गौरितरेति । तरबन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां तत्रोत्तरपदे परतो ऋसत्वं
कुमारीशब्दस्य परत्वात्पुंवद्भावं बाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो गौरीश-
ब्दस्य न स्यात् । ततः कुमारिगौरितरेति प्राप्नोति । कुमारगौरितरेति चेथते ।
भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाक्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता धातव इति । अन्यथा
सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चाचिकिषीदित्यादौ सन एव
धातुत्वात्प्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्ततः पूर्वोद् स्यात् । कृतद्धितेत्यत्रासत्यन्त-
गृहणे केवलयोः कृतद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् किद् इति
क्विबन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति । अधातुरिति निषेधात् । ना-
पि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति । प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्यय-
लोपे भवति न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न ह्यसत्कार्यत्वेन वचनशतेनापि
शक्यमाश्रयितुम् । केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इ-
त्यत्रापि षष्ठ्याः प्रातिपदिके ऽनन्तर्गतत्वात्सुद्धं स्यात् । तदन्तविधौ तु दोषानव-
तारः । न केवला इति । ननु यद्यर्थवत्ता लौकिक्याश्रीयते सापदस्यैव न तु क-
तद्धितान्तस्यापि । पदस्यैव लोके प्रयोगाहत्वात् । अन्यथ्यतिरेकगम्या त्वर्थवत्ता
केवलानामपि कृतद्धितानामस्तीति किमुच्यते न केवला इति । एवं तदर्थवद्ग-
ङ्गानुवृत्तिसामर्थ्यालौकिकार्थप्रत्यासन्नो ऽभिव्यक्ततरो योर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते
स चाश्रीयते इत्यदोषः । नः क्ये । किमर्थमिति । लुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणे-
न सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः । नान्तमेवेति । क्येव नान्तमिति विपरीतनियमो
न भवति । न डिंसंबुद्धोरिति नलोपनिषेधाज्ज्ञापकात् । वाच्यतीति । नन्व-
च क्येवा न भाष्यम् । गोसमागाक्षरनान्तादिति वचनात् । एकीयमतं तदित्य-
दोषः । तस्मिन्नेव तु क्यङ्क्यषोरनान्तं व्यावर्त्यं तपस्यतीत्यादौ । स्वादिष्वसर्वना-

राजा तक्षा । असर्वनामस्थानइति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
 नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थानेने-
 ति । किं तर्हि पर्युदासोयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति ।
 सर्वनामस्थाने ऽव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन
 भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथ वा
 अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिद्धयते । कुत एतत् ।
 अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्रा-
 प्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां
 प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।
 अथ वा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु । पूर्वं पद-
 संज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने ऽयचि पूर्वं पदसंज्ञं
 भवति । ततः भम् । भसंज्ञं च यजादायसर्वनामस्थान-
 इति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः स्तुतविका-
 रो पदान्तग्रहणं चोदितम् । इह मा भूत् । भद्रं करो-
 षि गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेपि प्राप्नोति । वाक्यपद-

मस्थाने । राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् । नाप्रतिषेधादिति ।
 प्रसज्यप्रतिषेधः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेपि
 न दोष इत्यर्थः । ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । स्वादिष्विति प्राप्तिं प्र-
 तिषेधो बाधते । तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं
 पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहतइति । स्वादिष्विति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्रा-
 प्तेर्बाधिकास्त्वय निषेधस्य बाध्येति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं
 बाध इत्यपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्रासती
 कथं बाधकत्वाभावादयेत् । यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीति प्रतिषेधारम्भात्तद्धि-
 पये पूर्वसवर्णदीर्घस्याभावाद् वृद्धिं प्रति बाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते तथेह
 सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थाने ऽयचीति । सर्वनामस्थाने इ-
 त्यत्र नञ् श्रुतोयचीत्यनेन संबन्धं नीयते । यकारादिसर्वनामस्थानं नास्तीति
 यग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते न तु हला-
 दाविति राजेत्यत्रापि भवति । भसंज्ञं चेति । भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव
 नञ्संबध्यते । गौरिति । अत्र स्वादिष्वितिपदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तर-

योरन्त्यस्येत्येवं तत् । भुवद्बुद्भ्यो धारयद्बुद्भ्यः पदसं-
ज्ञा । एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्बुद्भ्यः धारय-
द्बुद्भ्यः ॥ यचि भम् ॥ १८ ॥ भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्र-
तिषेधः* । भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे षषः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः । सिद्धमचः स्था-
निवत्त्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । अचः स्थानिवद्भावा-
द्भसंज्ञा न भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वागा-
शीर्दत्तः वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धमेकाक्षरपूर्व-
पदानामुत्तरपदलोपवचनादिति । इहापि तर्हि प्राप्नो-
ति षडङ्गुलिः षडिक इति । वक्ष्यत्येतत् । षषष्ठाजादि-
वचनात्सिद्धमिति । नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्* ।
नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् ।
अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । वृषण्वस्वश्वयोश्च* । वृषण्
इत्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृष-

स्येदुताविति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चात्र विसर्जनीयोन्यो
नलोकारः । भुवद्बुद्भ्य इति । तसौ मत्वर्थइति भसंज्ञा प्राप्नोतीति पदसंज्ञावि-
धिः । यचि भम् । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां बह्वचो मनुष्यना-
म्न इति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङुलिशब्दस्य लोपे यस्येति चेत्यकारलो-
पे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति प्राप्तायाः
पदसंज्ञाया बाधनाज्जगत्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोप-
स्येत्यर्थः । तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्त-
मेतद्भसंज्ञां प्रतीति भिन्नावधिविषयत्वाद्भसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाभावः । न
पदान्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधोच न भवति । यत्र पदान्ती विधीयते तत्रासौ नि-
षेधः यथा कौस्तुः कानि सन्तीति । अत्र हि वकारो यकारश्च पदान्ती विधेयः ।
इह तु पूर्वमेव जगत्वं प्रवृत्तं न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य
हलजादेशत्वाद्भास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाबाध्यते ।
मनुष्वदिति । सत्यां पदसंज्ञायां कृत्वं स्याद् न तु षत्वमपदान्तस्येति वचनात् ।
वृषण्वसुरिति । पदत्वे सति पदान्तस्येति निषेधात्कृत्वं न स्याद् नलोपश्च प्रस-
ज्येत । भत्वे तु सत्यलोपो न इत्यकारलोपोच न भवति । अङ्गसंज्ञाया अभा-
वात् । अङ्गस्येति च तत्राधिकारात् । उपसंख्यानान्येतानि च्छन्दोविषयाणी-

णश्वस्य यच्छिरः । वृषणश्वस्य मेने ॥ तसौ मत्वर्थे ॥१९॥
 अर्थगृहणं किमर्थम् । न तसौ मतावित्येवोच्येत । त-
 सौ मतावितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् पयस्वान् यश-
 स्वान् । इह न स्यात् । पयस्वी यशस्वी । अर्थगृहणे
 पुनः क्रियमाणे मतुपि च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन स-
 मानार्थस्तस्मिंश्च । यदर्थगृहणं क्रियते । पयस्वान् ।
 अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । नहि मतुब् मतुबर्थे
 वर्तते । मतुबपि मतुबर्थे वर्तते । तदथा । देवदत्तशा-
 लायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते यदि देवदत्तोपि
 ब्राह्मणो भवति सोप्यानीयते ॥ अयस्मयादीनि च्छन्द-
 सि ॥२०॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । स सुष्ठुभास ऋ-
 क्ता गणेन ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥२१॥ बहुषु बहुवचन-
 मित्युच्यते । केषु बहुषु । अर्थेषु । यद्वे व वृक्षः प्लक्षः ।

त्याहुः । तसौ मत्वर्थे । अर्थगृहणमिति । स्वादिष्विति वर्तते तत्रैवं संबन्धः
 क्रियते । मतौ यः स्वादिर्वर्ततइति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते
 इति प्रश्नः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्प-
 नया संबन्धे संभवत्यर्थगृहणं न लभ्यतइति भावः । पयस्वानिति । मत्वर्थीय-
 प्रकरणे अन्यतरस्यांगृहणानुवर्तनाद् विनिना मतुब् न बाध्यते । नहि मतुबि-
 ति । उपलक्षणस्यान्योपलक्षणे चरितार्थत्वात् स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वावग-
 माभावात् । मतुबपीति । अस्मास्मिन्निति मतुपोर्थः । स च विन्नादीनामिव
 मतुपोपीति भावः । तदथेति । अयमत्रार्थः यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं रूपा-
 न्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपलक्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसंज्ञावे सति
 कार्ययोगो भवति । तदथा । देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते
 सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति । कार्यनिमित्तरूपान्तराभावे तु न
 भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा देवदत्तशाला भिद्यतामिति । अयस्मया-
 दीनि । आनन्तर्यामिसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह । उभयसंज्ञा-
 न्यपीति । ऋक्तेति । पदत्वात्कुलं भत्वाज्जश्वं न भवति । जश्वविधानार्थ-
 पदसंज्ञाबाधनाय भसंज्ञाप्रवर्तनात् तन्निबन्धनकार्याभावः । बहुषु बहुवचन-
 म् । केषु बहुष्विति । जास्तिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या
 एकत्वाद्बहुत्वासंभवात्तत्सहचरितद्रव्यगतंबहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च बहुवचन-
 मिति ।

अत्रापि प्राप्नोति । बहुवस्तेर्थाः मूलं स्कन्धः फलं पला-
शमिति । एवं तर्हि एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमिति
शब्दसंज्ञा एताः । येष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते तेषु ब-
हुषु । केषु च स्वादयो विधीयन्ते । कर्मादिषु । न वै
कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि । एकत्वादयः । एक-
त्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनो-
पादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे
इति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण भा-

वयवगतबहुत्वसंज्ञावात्स्याद्बहुवचनमितिभावः । अत्रोत्तरम् । अर्थेष्विति । अस्याप्ययं
भावः । द्रव्यं पदार्थस्तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते त्वत्त्वशब्दस्य चावयवीवाच्यो
न त्ववयवाः । आकृतिपन्नेपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतं बहुत्वमाश्रीयते न
त्ववयवगतम् । दारा इत्यादौ त्ववयवावयवभेदविवक्षायां बहुत्वमाकृत्याधार-
गतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह । यद्येवमि-
ति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः । मूलादीनि च बहूनि वस्तूनि
मन्यते । एवं तर्हीति । अयमर्थः । नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकं किं तर्हि विहि-
तानामनेन नियमः क्रियते । बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोत्र
प्रत्याख्यन्ते । तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं नियमाय
भवति । न त्विदमेव विशिष्टार्थानुवादेन सुप्तिङोर्विधायकमित्येतच्छब्दसंज्ञा
एता इत्यनेन प्रदर्श्यते । येष्वर्थेष्विति । क्व चित्तु पाठः । एवं तर्हि येष्वर्थेष्विति ।
एकवचनमित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव । अयमर्थः । पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः ।
तथा हि । दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरेणापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते
स्वार्थादयः । विभक्तयस्तु क्व चिद्योतकत्वेनापेक्ष्यन्ते । तत्रानिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः
स्वार्थं भवन्तीति संख्यायां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्वादयः । अनेन तु निय-
म्यन्ते । तत्र कर्मादिशक्त्यैकार्थ्यसमवेतएव बहुत्वे बहुवचनं भवति न त्ववयव-
गते । नवै कर्मादय इति । अनभिहितइति सूत्रारभसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैव
विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते । तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्कृतद्वितसमासैस्तेषू-
क्तेषु गतार्थत्वाद्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति किमनभिहिताधिकारेण । ए-
कत्वादिविषयीति । वाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं संपद्यते । कर्मण्यनभिहिते
यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि । स तर्हीति । बहुत्वे इत्येवमित्यर्थः । एके मन्य-
न्तइति । प्रातिपदिकार्थैकत्वमप्यस्ति बहुत्वं च । द्वैकयोरित्यत्र च विशे-
षानुपादानाद्यावत्स्विदेकशब्दार्थः तस्य गृहणेन भाष्यम् । तत्र परत्वादेकव-
चनप्रसङ्गः । इह चेति । इह यदि द्वैकयोरिति योगात्परोयं योगः क्रियते

वप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह च इत्येके म-
न्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति ।
बहुषु बहुवचनमित्येष योगः परः करिष्यते । सूत्रवि-
पर्यासः कृतो भवति । इह च बहुरोदनो बहुः सूप इति
परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते
नह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देश इति ।
तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति नि-
र्देशः । कथम् । इह कदा चिद्गुणो गुणिविशेषको भ-
वति । तदथा । शुक्लः पट इति । कदा चिच्च गुणिना
गुणो व्यपदिश्यते पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावद् गुणो
गुणिविशेषको भवति पटः शुक्ल इति तदा सामानाधि-
करण्यं गुणगुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुण-
प्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यप-
दिश्यते पटस्य शुक्ल इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति ।
तदा द्रव्ये षष्ठी । तदान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो
भवति निर्देशः । न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्वि-
शेषयिष्यामः । किं तर्हि कर्मादिभिरेकत्वादीन् विशेष-
यिष्यामः । कथम् । एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् ।
कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः । कर्मणोः । बहुषु
बहुवचनम् । केषां बहुषु । कर्मणामिति । कथं बहुषु

तदा विशेषाभावाद्द्रव्यरूपस्यापि बहुत्वस्य गृहणे सति परत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः ।
गुणिविशेषक इति । अत एव वचनादनित्यस्तजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमास-
प्रतिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मतुबलोपाद-
भेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणिविचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते
गुणः प्रतीयते नान्यथेत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीगृहणं व्यतिरेकविभक्त्यैरुपल-
क्षणार्थम् । गुणिनो ह्याधारत्वविवक्षायां सप्तम्यपि भवति । यथैवेह कर्मणि
या संख्येति । कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वाद्वाहाविति भाव्यमिति प्रश्नः । एतदे-

बहुवचनमिति । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् । न वैपुल्यवाचिन इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यदुक्तं बहुरोदनो बहुः सूप इति परत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति न स दोषो भवति । यदप्युच्यते । इत्येके मन्यन्ते तदेके मन्यन्ते इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहूर्थः । अस्त्येव संख्यावाची । तदथा । एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तदथा । एकाग्रयः । एकहलानि । एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तदथा । सधमादौ द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तदोऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । सुप्तिङामविशेषेण विधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् * । सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते । तिङोऽविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्ते । तत्रैतत्स्यादप्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो लक्ष्यते इति । दृष्टविप्रयोगाच्च । दृश्यते

वेति । आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतद्वयोजनं भिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात् । एकाग्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा भूदिति । एकशब्देऽयमिति । द्वैकयोरित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्यावाचिनो ग्रहणम् । द्वित्वैकत्वयोश्च द्वैकशब्दो वर्तते इति द्वैकयोरिति द्विवचनेन निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्धा च संख्येयार्थत्वमेकादीनामष्टादशान्तानामुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्बहुत्वादेषु बहुवचनादीनां व्यवस्था भविष्यतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङविधानवाक्ये संख्याविशेषानिर्देशाद् विशेषानुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीति । शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः । प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत् स्वार्थं विधीयमानाः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकर्मादिलक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकार्थ इति दर्शने संख्यायांसिद्धाः । संख्याविशेषावगतिस्तु लोकास्मिन् । तिङोऽपि कर्तृकर्मणोर्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका भविष्यन्ति स्वभावात् । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादवगम्यते इति भावः । अ-

खत्वपि विप्रयोगः । तद्वथा । अक्षीणि मे दर्शनीया-
 नि पादा मे सुकुमारा इति । सुप्तिङोरविशेषविधाना-
 द्दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चा-
 व्यतिकरः स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति
 नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अथैतस्मि-
 न्नियमार्थं सति किं पुनरयं प्रत्ययनियम एकस्मिन्ने-
 वैकवचनं द्वयोरेव द्विवचनं बहुष्वेव बहुवचनमिति ।
 आहोस्विदर्थनियमः । एकस्मिन्नेकवचनमेव द्वयोर्द्वि-
 वचनमेव बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ।
 तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो ऽसुबन्त-
 त्वात्* । तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्रा-
 प्नोति । उच्चैः नीचैरिति । किं कारणम् । असुबन्तत्वा-
 त् । अर्थनियमे सिद्धम्* । अर्थनियमे सिद्धं भवति ।
 अस्त्वर्थनियमः । अथ वा पुनरस्तु प्रत्ययनियमः ।
 ननु चोक्तं तत्र प्रत्ययनियमे ऽव्ययानां पदसंज्ञाभावो
 ऽसुबन्तत्वादिति । नैष दोषः । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः
 संख्या चैव तथा तिङाम् । सुपां संख्या चैवार्थः क-
 र्मादयश्च । तथा तिङाम् । प्रसिद्धो नियमस्तत्र । प्रसि-

द्धीणीति । द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यतइत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो विप्रयोगः ।
 तत्र प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति निःसंख्येभ्यो
 ऽव्ययेभ्यस्तेषामनुत्पादात्पदत्वाभावात्तन्निबन्धनत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम
 इति । अर्थानियताइतितेषुवचनान्तराभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योपिसिद्धा
 न्तीत्यर्थः । सुपामिति । कर्मणिद्वितीयेत्यादेः प्रकरणस्य बहुषु बहुवचनमित्यादेशस्त्वा-
 दिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङर्थे त्विह तस्माद्देन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तन्नैक-
 स्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्याकर्मादय-
 स्य सुपामर्था भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः
 प्रकृतेषु वेति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियतइत्यव्ययेभ्यः स्वादी-
 नामव्यावृत्तिः । अथ वेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापक-

दुस्तत्र नियमः । नियमः प्रकृतेषु वा । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोर्नैकस्मिन्निति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादाप्सुप इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति ॥ इति श्रीव्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कारके ॥२३॥ किमिदं कारके इति । संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे ये च एते लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तैर्निर्देशाः क्रियन्ते । या वा एताः कृत्रिमाष्टिधुभसंज्ञाः । न चायं लोके ध्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा अन्यत्राविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायं तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनो निर्देशः* । कारकइति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोपि निर्देशः कर्तव्यः ।

दव्ययेभ्यः स्वादिसिद्धिरित्यर्थः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ कारके । किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशान्न तावत्संज्ञात्वेनाधिकारः । संज्ञाया भाव्यमानत्वात् प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारस्तदा कारकाद्वत्तश्रुतयोरित्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । षड्विधस्यैव चेष्टते । तद्व्यतिरिक्तं च कारकमस्ति यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः । संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । सुव्यत्यय उक्तः । न चायमिति । शस्त्रे लोके च प्रसिद्धाभावाद् न त्विभक्त्यनुपपत्त्या भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति । यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टसंज्ञी निर्देष्टव्यः ।

साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीति अकारकस्य* । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क्व । ग्रामस्य समीपादागच्छतीति । नैष दोषः । नात्र ग्रामो ऽपाययुक्तः । किं तर्हि समीपम् । यदा च ग्रामोपाययुक्तो भवति । भवति तदा ऽपादानसंज्ञा । तदग्रथा । ग्रामादागच्छतीति । कर्मसंज्ञाप्रसङ्गो ऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । नैष दोषः । अयमकथितशब्दो ऽस्त्येवासंकीर्तिते वर्तते । तदग्रथा । कश्चित्कं चित्सञ्जक्ष्याह । असावत्रा ऽकथितः । असंकीर्तित इति गम्यते । अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तदग्रथा । अकथितो ऽसौ ग्रामे अकथितो ऽसौ नगरे इत्युच्यते यो यत्राप्रधानो भव-

यत् क्रियायाः साधकं भ्रुवादि तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवतीति । ननु संज्ञापक्षे कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति । एकसंज्ञाधिकारात् । नैष दोषः । भ्रुवमपायइति योगविभागेन कारकसंज्ञा क्रियते । ततोपादानमिति अत्र कारकग्रहणमनुवर्तते भ्रुवमपायइति च तेन कारकं सदापादानसंज्ञमित्येवं समावेशः सिद्धयतीति । अन्तरेणाप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्यायेऽपि समावेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं संपदानादिसंज्ञास्तपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य च प्रयोजनं स्तम्भेरम इत्यादावधिकरणत्वात्समी कारकत्वात्कदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृक्षशाखायाः पतति वृक्षादप्यसौ पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति ततश्चापाये ग्रामस्य भ्रुवता भवति । आगमने तु निर्वर्तकभावः । समीपविशेषणत्वे नोपात्तत्वात् । नात्र ग्राम इति । समीपविशेषणत्वे नोपादानादेव ग्रामस्थापाययोगो नास्ति । स हि संज्ञेऽप्यपूर्वकः । संज्ञेऽप्य सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते स च समीपस्यैव विवक्षितो न ग्रामस्येत्यर्थः । ग्रामात्समीपादिति चोक्ते वस्वन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव सामीप्यं प्रतीयते न तु ग्रामापेक्षमन्यस्य सामीप्यम् । सञ्चल्येति । वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जने प्रतिषेध इति ख्याजादेशाभावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रति

ति । तदग्रदा अप्राधान्ये ऽकथितशब्दो वर्तते तदैष दो-
षः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोक्तकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं
पृच्छतीति । अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति * । अ-
पादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क्व । वृक्षस्य पर्णं पतति
कुड्यस्य पिण्डः पततीति । न वा ऽपायस्याविवक्षि-
तत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अपाय-
स्याविवक्षितत्वात् । नात्रापायो विवक्षितः । किं तर्हि
सम्बन्धः । यदा चापायो विवक्षितो भवति भवति
तदा ऽपादानसंज्ञा । तदग्रथा । वृक्षात्पर्णं पततीति ।
सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते क-
ड्गस्य वा कुररस्य वेति । अयं तर्हि दोषः । कर्मसंज्ञा-
प्रसङ्गश्चाकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती-
ति । नैष दोषः । कारक इति महती संज्ञा क्रियते ।
संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं
हि संज्ञाकरणं तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयो-
जनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत करोतीति कारकमि-

विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तदग्रदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिस्पेक्षत्वाद् ब्राह्मणे
ऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था हीप्सिततमत्वात्प्रधानं न पुत्रो नापि ब्राह्मणः । वृ-
क्षस्य पर्णमिति । ग्रामस्य समीपादित्यत्रापाययुक्ता शान्तरसंज्ञावान्नास्ति ग्रा-
मस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद् वृक्षस्यैवापाययुक्तत्वमिति भावः ।
न वापायस्येति । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि । वृक्षम-
जहत्यपि पर्णं शाखास्य भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगो भवति ।
सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति नान्यथा । गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत-
इति । शब्देनासमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव
सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्राधान्यवाचककथितशब्दाश्रय
णइति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते नूनं विशि-
ष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रिय-
ते । करोतीति कारकमिति । साध्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया

ति । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः * । अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते करणं कारकमधिकरणं कारकमिति । सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां करणाधिकरणयोः कर्तृभावः * । सिद्धः करणाधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः । प्रतिकारकं क्रियाभेदात् । पचादीनां हि प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति । कारकं कोरकं प्रति प्रतिकारकम् । कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः * । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादिक्रियाः कुर्वन्नेव देवदत्तः पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया चाधिकरणस्य पाकः * । द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीत्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषो ऽधिकरणस्य पाकः । एतदधिकरणस्य कर्तृत्वम् । एधाः पक्ष्यन्त्याविक्रित्तेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया-

निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञा ऽपादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यद्व्याख्ययते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञापि प्राप्नोति न तु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । स्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्यानिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनक्रियामिति । ग्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । स्थिरत्वादाक्रियासमाप्ते स्तण्डुलानां धारणमित्यर्थः । एधाः पक्ष्यन्तीति । भविष्यन्निर्देशः कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्ता हि सम्भावितक्रियाः नियुज्यन्ते । नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते न तु प्रागेव । न त्वत्र भविष्यन्निर्देशस्तन्मम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां तादर्थ्याद्वा तद्रूपासङ्गात्करणदिव्या-

करणस्य पाकः *। एधाः पक्ष्यन्त्याविक्रितेज्वलिष्यन्तीति
 ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति काष्ठानि पचन्तीत्युच्यन्ते । तत्र
 तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः । एतत्करणस्य
 कर्तृत्वम् । उद्यमननिपातनानि कर्तुं शिष्टादिक्रिया *। उ-
 द्यमननिपातनानि कुर्वन्नेव देवदत्तशिष्टनतीत्युच्यते ।
 तत्र तदा शिष्टिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एत-
 त्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् । यत्तन्न तृणेन तत्परशोश्छेद-
 नम् *। यत्तत्समाने उद्यमने निपतने च परशुना छि-
 द्यते न तृणेन तत्परशोश्छेदनम् । अवश्यं चैतदेवं वि-
 ज्ञेयम् । इतरथा ह्यसितृणयोश्छेदने ऽविशेषः स्यात् ।
 यो हि मन्यते उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति च्छिनत्ती-
 ति असितृणयोश्छेदने न तस्य विशेषः स्याद् यदसि-
 ना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत । अपादानादीनां त्व-
 प्रसिद्धिः * । अपादानानीनां तु कर्तृत्वस्या ऽप्रसिद्धिः ।
 यथा हि भवता करणादीनां कर्तृत्वं निदर्शितं न तथा
 ऽपादानादीनां निदर्श्यते । न वा स्वतन्त्रत्वात्तयोः प-
 र्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञा *। न वा एष दोषः ।
 किं कारणम् । स्वतन्त्रत्वात् । सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं
 पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् ।
 तयोः स्वातन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । वच-
 नाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तदथा । बलाहकाद्वि-
 द्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते । बलाहको वि-

पारे पचेर्वृत्तिर्दृष्टव्या । यत्तन्न तृणेनेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां करणस्य विशि-
 ष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति । न तथेति । न ह्यपादाने ग्रामे ग्राम पा-
 गच्छतीति प्रयोगोस्ति । बलाहकादिति । सरणाङ्गे विद्योतने द्युर्दिवर्तते पृथ-
 ग्मावयव विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यङ्गे द्योतने ऽत्र द्यु-
 तिवर्तते । बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद् विद्योततइत्यर्थः । बलाहक

द्योततइति । किं तर्ह्युच्यते ऽपादानादीनां त्वप्रसिद्धि-
रिति । एवं तर्हि न ब्रूमो ऽपादानादीनां कर्तृत्वस्याप्र-
सिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निद-
र्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्ते ह्येकः
पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि संज्ञाया अप्र-
सिद्धिः । यावता सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पार-
तन्त्र्यं च । तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि
न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वच-
नाश्रया च संज्ञा इत्येव । यथा पुनरिदं भवता स्था-
ल्याः कर्तृत्वं निदर्शितं संभवनक्रियां च धारणक्रियां
च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति । क्रीदानीं परतन्त्रा स्या-
त् । यत्तत्प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्था-
ल्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च करिष्यामीति । किं
तर्हि संभवनक्रियां धारणक्रियां च करिष्यतीति तत्र
चासौ स्वतन्त्रा । एवं तर्हि स्थालीस्थे यस्मै कथ्यमाने

इति । विदुतो बलाहकस्य चाभेदविवक्षायां प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्व-
व्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाभावात् । ग्रामआगच्छतीत्य-
र्थान्तरावगमादपादानव्यापारानवसायाप्रयोगभावः । एवं ब्राह्मणाय ददा-
तीत्यर्थे ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाभावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यास्वापादानसम्प-
दानव्यापारिधातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्वपादानस्यावधिभावेनावस्थानं व्यापारोस्ति
सम्पदानस्याप्यनुमननादिलक्षणे प्रतीयमानोपि व्यापारः कारकव्यपदेशनि-
बन्धनम् । यथा प्रविश पिण्डीमिति । परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशा
यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अवकाशो देवदत्तः पचतीति । ननु सर्वत्र
स्वातन्त्र्यस्य सङ्गावान्नास्ति कर्तृसंज्ञावियुक्तो ऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्रावकाशः ।
सत्यमेतत् । पूर्वपक्षस्त्वयं तत्र च न्यायाभासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव
न स्यात् । अत्रापीति । उद्धृतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा । यथा स्थाली प-
चतीति । उद्धृतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्मावात्सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न
प्रयुङ्क्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा
एवमर्थमिति । प्रक्षालनाद्यभावेपि पाकनिष्पादात्तेषां तत्रानङ्गत्वात् । किं

स्थाली स्वतन्त्रा । कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ।
 तनु च भोः कर्तृस्थेऽपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभव-
 नक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतन्त्रा ।
 क्रेदानीं परतन्त्रा स्यात् । एवं तर्हि प्रधानेन समवाये
 स्थाली परतन्त्रा व्यव्राये स्वतन्त्रा । तद्यथा । अमा-
 त्यानां राज्ञा सह समवाये परतन्त्रं व्यव्राये स्वात-
 न्त्रम् । किं पुनः प्रधानम् । कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते
 कर्ता प्रधानमिति । यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता
 प्रवर्तयिता भवति । तनु च भोः प्रधानेनापि वै सम-
 वाये स्थाल्या अनेनार्थः अधिकरणं कारकमिति । नहि
 कारकमित्यनेनाधिकरणत्वमुक्तमधिकरणमिति वा का-
 रकत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवतः । कथम् ।
 एकद्रव्यसमवायित्वात् । तद्यथा गार्ग्यो देवदत्त इति ।
 नहि गार्ग्य इत्यनेन देवदत्तत्वमुक्तं देवदत्त इत्यनेन वा
 गार्ग्यत्वम् । उभौ चान्योन्यविशेषकौ भवत एकद्रव्य-
 समवायित्वात् । एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते

पुनः प्रधानमिति । सामग्रीतः क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यात्र कस्य
 चिद्व्याधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिलाकर-
 णादीनां तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात्प्रतिनिध्यदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्तौ
 शेते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्कर्तृरहितानां करणादीनामदर्शनाद्व्याधान्यं
 कर्तुरित्यर्थः । उभौ चान्योन्यविशेषकाविति । ततश्च स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्युग-
 पद्विरोधाद्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्प्येते इत्यर्थः । एवं तर्हीति । सर्वेषां कार-
 काणां साध्यत्वेन साधारणी क्रिया । ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अवान्तर-
 व्यापारविवक्षायां तु करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृ-
 त्वं भेदविवक्षायां त्वयमस्यामियमस्माज्जनयतीत्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्य-
 वतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वादवस्थायां न भवति । स्वातन्त्र्यः कर्तेत्यत्र कार-
 कत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वातन्त्र्यश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव
 यस्य कर्तृसंज्ञा तस्य न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु
 वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविब्रक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां

तस्या निर्वर्तकं कारकम् । अथ वा यावद् ब्रूयात्क्रिया-
यामिति तावत्कारके इति । एवं च कृत्वा निर्देश उपपन्नो
भवति कारके इति । इतरथा हि कारकेष्विति ब्रूयात् ।
कारके ॥ ध्रुवमपाये ऽपादानम् ॥ २४ ॥ ध्रुवग्रहणं किम-
र्थम् । ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करणसंज्ञात्र
बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि ग्रामादागच्छन्कंसपा-
त्र्यां पाणिनौदनं भुङ्क्ते इति । अत्राप्यधिकरणसंज्ञा
बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति

विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा
तत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा धनुषा विध्यतीति विनापायविवक्षया
धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा । असिच्छिन्-
न्तीति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा । तदा तु
तैच्छ्यादीनां करणत्वम् । तैच्छ्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करण-
त्वम् । तैच्छ्यमेव हि विवक्षावशाद्देधावतिष्ठते । कर्तृत्वेन करणत्वेन
च । वस्तुस्थित्या त्वेक एवार्थात्मैति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते ।
अथ वेति । क्रियाच सूत्रे कारकशब्देनोच्यते । साहि कर्त्तादीनि विशिष्ट्य-
पदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चायमधिकारः क्रियायां विषये यद्धुवमि-
त्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृत्वेति । निर्धारणसप्तम्यां हि कारकेष्विति वा-
च्यम् । निर्धारणस्यानेकाग्र्यत्वात् । कारकाद्गन्तव्यतयोरित्यादौ तु कारकशब्द-
स्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् । ध्रुवमपाये ।
ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्संज्ञान्तरं प्रवर्तिष्यते इति प्रश्नः । शकटे-
नेति । अपाये शकटस्यापि साधनत्वादपादानसंज्ञा प्राप्नोति । करणसंज्ञेति ।
यथा धनुषा विध्यतीति क्रियमाणेपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसंज्ञा भवति
एवमक्रियमाणेपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हि । ननु कंसपात्री सा-
धनमेवागमने न भवति भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवा च तत्र परत्वादधि-
करणसंज्ञेति कठारसूत्रउक्तम् । एवं तर्हि वस्तुस्थित्याप्रागमनं प्रधानं तदङ्गं
तु भोजनम् । शब्दात् विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा ।
चङ्क्रम्यमाणोधीष्वाच जपंश्चक्रमणं कुरु । तादर्थ्यस्याविशेषेपि शब्दाद्देहः
प्रतीयत इति । तत्र कंसपात्री भुजेः साधनत्वात्तद्वारेणागमनस्यापि भवत्येव
साधनम् । अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्रधान्यं प्रतीयते इति तत्प्रयुक्त्यैव
संज्ञया भाष्यम् । यथा भोक्तुं ग्राममभिनविशतइति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रा-
मस्य कर्मसंज्ञा भवति न तु भुज्यपेक्षया ऽधिकरणसंज्ञा । वृक्षस्येति । अस्य चा-

कुड्यस्य पिण्डः पततीति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् * । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जुगुप्सा । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विभत्सते । विराम । धर्माद्विरमति । धर्मान्निवर्तते । प्रमाद । धर्मात्प्रमादति । धर्मान्मुह्यति । इदं चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् अधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्विभत्सते इति । य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपोदानमित्येव सिद्धम् । इह धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्तते इति । धर्मात्प्रमादति धर्मान्मुह्यतीति । इह य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किं चिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् । इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका

पाय इति भावः । नन्वत्र कारकत्वाभावात्तत्र न भविष्यति अपायाभावाच्च । सत्येव ह्यवधावपायो भवतीति पूर्वसूत्रे उक्तत्वात्तत्र केचिदाहुः । सुत्रानत्वात्पूर्वसूत्रे उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो नोक्तः । अन्ये त्वाहुः । सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोपायो लभ्यते असति तु तस्मिन् पातसात्रस्य लोके ऽपायत्वे न प्रसिद्धत्वात्कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् । जुगुप्सतेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषो ऽपायः स चात्र नास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौण इति भावः । कारकशेषत्वाच्चात्र षष्ठी प्राप्नोति । यथा नेटस्य मृणोतीति । सांकाश्यकेभ्य इति । पञ्चमी विभक्ते इत्यनपेक्ष्य वचनम् । अत्र यतश्च निर्धारणमिति षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः । न वक्तव्यमिति । साधकतमं करणमिति तमग्रहणेन स्वरितेनाधिकार इत्यधिकः कारोधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धिव्यवस्थितापायाश्रया ऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माज्जुगुप्सतइति । जुगुप्सादयो निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माधर्मयोरैकाकारबुद्धिर्नास्तिक इत्यर्थः । यस्तै रिति । तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमव-

अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स ए-
तत्प्रयुङ्क्ते । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽध्रुव-
त्वात् * । गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । रथात्प्र-
वीतात्पतितः । अश्वात्प्रस्तात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन
इति । किं कारणम् । अध्रुवत्वात् । न वा ध्रौव्यस्या-
विवक्षितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् ।
अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् । नात्राध्रौव्यं विवक्षितम् ।
किं तर्हि । ध्रौव्यम् । इह तावदश्वात्प्रस्तात्पतित इति
यत्तदश्चे ऽश्वत्वमाशुगामित्वं तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् ।
रथात्प्रवीतात्पतित इति यदर्थे रथत्वं रमन्तेस्मिन्

गतवान्स प्रकर्षाश्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदम-
पादानम् । निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्दिष्टविषय-
म् । यत्र धातुना ऽपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टः यथा ग्रामादागच्छतीति । उ-
पात्तविषयम् । यत्र धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गस्वार्थमाह । यथा बलाहकाद्व्योतत इ-
ति । निःसरणाङ्गे व्योतने च व्युतिर्वर्तते । यथा कुसूलात्पचतीत्यादौ अपादाना-
ङ्गे पाके पचिर्वर्तते । अपेक्षितक्रियम् । यत्र क्रियाकाचि पदं न श्रूयते केवलं
क्रिया प्रतीयते । यथा सांकाशिकभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति गतियुक्ते-
ष्विति । अचलं ध्रुवमेकरूपं चेति परिस्पन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात्प्र-
स्तादिति चासपूर्वके परिस्पन्दे ऽनेकार्थत्वाद्वातूनां त्रसिर्वर्तते त्रस्तश्वाश्चः पात-
स्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवता-
श्वस्य नास्ति । न वेति । अयमर्थः । ध्रुवमेकरूपमुच्यते । तच्च ध्रौव्यमपायविषय-
माश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम् । ततो ऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । दे-
वदत्तकल्लके च पाते त्रस्तस्याप्यश्वस्यापायानावेशाद् ध्रुवत्वम् । देवदत्तस्यैवा-
पायावेशाद् ध्रुवत्वम् । अथ वाश्वस्य त्रस्तत्वाद्यदध्रौव्यं तदयथममविवक्षितमित्य-
र्थः । तथा हि । कारकस्य पूर्वं क्रियया सममन्वयः । स च व्युत्तिप्रापित उच्यते ।
पश्चाद्विशेषणेन वाक्यीयः संबन्धस्ततश्चाश्वात्पतित इति संबन्धेनास्यश्वस्याध्रुव-
त्वम् । पश्चात्प्रस्तात्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येन्तरङ्गा संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्या-
सत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा च विशेष्यानुरोधेन प्रवर्तते न त्वनिय-
मेन । अथवा त्रस्तस्याप्यपादानत्वं सद्यपि चासापेक्षे ध्रुवत्वे पातं प्रति ध्रुवत्वा-
त्पाययोक्तं प्राक् आशुगामित्वमिति अयमर्थः । व्युत्पत्तिमात्रमाशुगामित्वमात्रतद-
पेक्षया ध्रौव्यं नाशङ्कनीयमाजातिरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति नास्यत्राध्रौव्यम् ।

रथ इति तद् ध्रुवं तच्च विवक्षितम् । सार्थाद्गच्छतो
हीन इति यत्तत्सार्थं सार्थत्वं सहार्थीभावः तद् ध्रुवं तच्च
विवक्षितम् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् । ये
त्वेतेत्यन्तं गतियुक्तास्तत्र कथम् । धावतः पतितस्त्व-
रमाणात्पतित इति । अत्रापि न वा ऽधौव्यस्याविव-
क्षितत्वादित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् ।
सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका ।
अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति । समुद्रः
कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः
॥२५॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति द-
स्युभ्यो बिभेति चोरेभ्यस्त्रायते दस्युभ्यस्त्रायतइति । इह
तावद्वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेतीति य एष मनुष्यः
प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः प-
श्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते

आशुगमिष्वशब्देनैकाग्र्यसमवायात्साहचर्यादश्वत्वमेवोच्यते । यद्यपीति । यच्च
क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । य-
त्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाधौव्यमिति प्रश्नः । अत्रापि ।
सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् । तच्च देवदत्तकटके
पाते पूर्वोक्तन्यायादध्रुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्तमपि सरणं द्रव्योपल-
क्षणार्थत्वादधौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः । अलोमिकेति ।
अल्पत्वाद्धौव्यं यत्कार्याकरणादेवमुच्यते । असतश्चेति । निदर्शनार्थमिदमुच्य-
ते । यथा ऽसतो विवक्षा भवति एवं सतोप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति ।
कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रत्वं विवक्षितं समुद्रस्य वा सुतरत्वात्कुण्डिका-
त्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेषो
मेषादपसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षापरस्यापादानत्वविवक्षा । यदा तु मेषा-
वपसरत इति प्रयोगस्तदा ऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् । भीत्रार्थानाम् । कथमिति ।
भयमाकुलीभावः त्राणमनर्थप्रतिघात इति तत्र च नास्ति मुख्यो ऽपाय इति
प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितो त्रापायो ऽस्तीति भावः । तत्र निवृ-
त्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्तइत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । चोरेभ्यस्त्राय-
तइत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चोरमध्यगतस्यापि त्राणे चोरसंपर्क-

तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । इह चौरैभ्य-
 स्वायते दस्युभ्यस्त्रायतइति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वका-
 री सुहृद्वति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति ध्रु-
 वमस्य वधवन्धनादिपरिक्रेशा इति स बुद्ध्या संप्राप्य
 निवर्तयति तत्र ध्रुवमपायेपादानमित्येव सिद्धम् । भी-
 त्रार्थानाम् ॥ पराजेरसौढः ॥ २६ ॥ अयमपि योगः शक्यो
 ऽवक्तुम् । कथमध्ययनात्पराजयते इति । य एष म-
 नुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखमध्ययनं
 दुर्धरं च गुरवश्च दुरुपचारा इति स बुद्ध्या संप्राप्य
 निवर्तते तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ वा-
 रणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ किमुदाहरणम् । माषेभ्यो गा
 वारयति । भवेद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सि-
 ताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न माषाः कथं तस्य
 माषा ईप्सिताः स्युः । तस्यापि माषा एवेप्सिताः ।
 आतश्चेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति । इह कृपादन्धं
 वारयतीति कूपे ऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । नहि तस्य

फलस्य वधवन्धनापहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते । वारणार्थाना-
 मीप्सित इत्यनेनात्रापादानसंज्ञा न प्राप्नोति चोराणामनीप्सितत्वात् । सूत्रार-
 म्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । पराजि । पराजिः क
 चिदभिभवे वर्तते।यथा शत्रून्पराजयते इति।इह त्वसौढग्रहणाश्रूनीभाववृत्ति-
 र्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते क्लसति । अर्थे तुं ग्लायतीत्यर्थः । अत्र चार्थे ऽक-
 र्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं निवृत्त्यङ्गे पराजये
 पराजेर्वर्तनात् । वारणार्थानाम् । किमुदाहरणमिति । अव्याप्तिं मन्यमानस्य
 प्रश्नः । भवेद्यस्येति । यस्यात्मीया माषास्तस्य न ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतप-
 र्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य त्विति । यस्यात्मीया गावः परकीयास्तु भाषा-
 स्तस्य न तईप्सिताः । तस्यापीति । ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रू-
 ढिशब्दः । तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुरासुमिष्टा भवन्ति
 मानशब्देति इत्येतेभ्योसौ गा वारयति।माषा एवेति।एवकारो भिन्नक्रमः।ईप्सिता
 एवेत्यर्थः । कृपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो नापि राजभयमिति

कूप ईक्षितः । कस्तर्हि । अन्यः । तस्यापि कूप एवे-
 क्षितः पश्यत्ययमन्यः कूपं मा प्रापदिति । अथ वा
 यथैवास्यान्यत्रापश्यत ईक्षा एवं कूपे ऽपि । इहाग्ने-
 र्माणवकं वारयतीति माणवके ऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति ।
 कर्मसंज्ञात्र बाधिका भविष्यति । अग्नावपि तर्हि बा-
 धिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सि-
 तमिति । ईक्षितेक्षितमिति वा । वारणार्थेषु क-
 र्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनात्* । वा-
 रणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । कर्तुरी-
 प्सिततमं कर्मेति वचनात् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्येव
 सिद्धम् । अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं माषेभ्यो
 गा वारयतीति । पश्यत्ययं यदीमां गावस्तत्र गच्छन्ति
 ध्रुवः सस्यविनाशः सस्यविनाशे ऽधर्मश्चैव राजभयं
 च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति तत्र ध्रुवमपाये
 ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥
 अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादन्त-

प्रश्नः । कस्तर्ह्यन्य इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येक्षितत्वं मन्यते । त-
 स्मापीति । वारणक्रिययासुमिष्ट इत्यर्थः । अथ वेति । ईक्षितइत्यनेन कर्मणा
 कर्तृमात्रस्यान्तेपान्निवार्यमाणस्यान्यस्य गमनादिक्रियया कूप आसुमिष्टो भ-
 वतीति प्रवर्ततेपादानसंज्ञा । अन्यस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेषा तदाह । अन्यत्राप-
 श्यत इति । अन्यस्येत्यर्थः । स ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न क-
 चित्तस्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमितिप्रसङ्गमुद्भावयति । इहाग्नेरिति । कर्मसं-
 ज्ञाचेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया अवकाशो वारणार्थेभ्यो ऽन्ये धा-
 तवः । अपादानसंज्ञायास्तु प्रकर्षरहितसीप्सितम् । ईक्षिततमस्य तूभयप्रसङ्गे
 परत्वात्कर्मसंज्ञा । अग्नावपीति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतस्त-
 तमनिर्देशं मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तच्च कर्मसंज्ञा निमित्तमेवापा-
 दानसंज्ञाया इति माणवके प्रवर्तते । ततस्तस्येक्षितस्यानिरपादानसंज्ञेत्यर्थः ।
 ईक्षितेक्षितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषष-
 ष्ठा चात्रसमासः । अन्यथा स्तेन च पूजायामिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति

र्धत्तइति । पश्यत्ययं यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं
मे प्रेषणमुपालम्भो वेति स बहुगो सम्प्राप्य निवर्तते
तत्र ध्रुवमपाये ऽपादानमित्येव सिद्धम् ॥ आख्यातो-
पयोगो॥२१॥उपयोगइति किमर्थम् । नटस्य शृणोति ग्र-
न्थिकस्य शृणोति । उपयोगइत्यप्युच्यमाने ऽत्र प्राप्नोति ।
एषोपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगः । यदारम्भका रङ्गं
गच्छन्ति नटस्य श्रोष्यामः ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम इति ।
एवं तदुपयोगइत्युच्यते सर्वश्चोपयोगः । तत्र प्रकर्ष-
गतिर्विज्ञास्यते साधीयो य उपयोग इति । कश्च सा-
धीयः । यो ग्रन्थार्थयोः । अथ वा उपयोगः को भवि-
तुमर्हति यो नियमपूर्वकः । तदथा । उपयुक्ता माणव-
का इत्युच्यन्ते यएते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ।
किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ।
कश्चात्र विशेषः । आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेद-
कथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः* । आख्यातानुपयोगे कारक-
मिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्य-
कारकम् । अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम्* ।
यदाकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् । अस्तु तर्हि कार-
कम् । ननु चोक्तमाख्यातानुपयोगे कारकमिति चेद-
कथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिगणनं

प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञायां प्रकर्षो विवक्ष्यतएव । तत्र द्वयोः संज्ञ-
योः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छ-
ति । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः । आख्यातोपयोगे । उपयोगो
व्यापारः स चाविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति । उपयो-
गइति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं सामाजिकस्थानम् ।
आरम्भका यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे
लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद् ग्रह-
णं स उपयोगः । अथ वेति । उपयोगशब्दस्यैवायमर्थो नियमपूर्वकं विद्या-

तत्र क्रियते । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजामिति ।
 अयमपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथमुपाध्यायादधो-
 तइति । अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्राम-
 ति किं नात्यन्तायापक्रामति । सन्ततत्वात् । अथ वा
 ज्योतिर्वज्ज्ञानानि भवन्ति ॥जनिकर्तुः प्रकृतिः॥३०॥अय-
 मपि योगः शक्यो ऽवक्तुम् । कथं गोमयाद् वृश्चिको
 जायते । गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्तइति । अ-
 पक्रामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्ता-
 यापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च
 प्रादुर्भवन्ति ॥ भुवः प्रभवः ॥३१॥ अयमपि योगः शक्यो

ग्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभावाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति ।
 यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्वति एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सं-
 ततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनीत्याद्यमाना भिन्ना अपि सा-
 दृश्यात्तत्त्वेनाध्रवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तिस्रो-
 टरूपं जातिस्फोटरूपं वा शब्दमभिव्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अथ वेति । यथा ज्वाला-
 रूपं ज्योतिरविच्छेदेनोत्पद्यमानं सादृश्यात्तत्त्वेनाध्रवसीयमानं संततं तथैवो-
 पाध्यायज्ञानानि भिन्नानि भिन्नशब्दरूपतामापद्यमानानि संततान्युच्यन्ते ।
 ज्ञानस्य शब्दरूपापत्तिरिति दर्शनमत्र भाष्यकारस्य । तथा चोक्तम् । वायोरणूनां
 ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिदर्शनभेदो हि प्रवादेष्वनवस्थित इति ।
 जनिकर्तुः । अपक्रामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्धाश्रयेणैतदुच्यते लोके हि
 यद्यस्माज्जायते तत्तस्मान्निर्गच्छतोत्पद्यते । तर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते ।
 वैशेषिकदर्शने परमाण्वादिसमवेतं कारणेभ्यो ऽपृथग्देशं कार्यमुत्पद्यतइति
 नास्ति कार्यस्यापक्रमः । सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मानां शरूप-
 परिणामाभ्युपगमात्साध्यपक्रमः । यदीति । यद्यतोपक्रामति तत्पुनस्तत्र न
 दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्रास्ति दर्शनमिति प्रश्नः । संततत्वादिति । अ-
 विच्छेदादित्यर्थः । यथा बिलाद्दीर्घभागो भोगी निष्क्रामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपल-
 भ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथ वेति । क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा
 परिणामपक्षं वाश्रित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु सतो जन्मायोगादसतस्य कर्तृत्वा-
 संभवात्पक्षान्तराभावाच्च कथमदुरो जायतइति प्रयोगः । नैष दोषः ।
 बुद्धिस्थवस्थापितस्यार्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् । भुवः प्र । स-
 न्ततत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनतत्त्वाध्रवसायादविच्छेदेन तासामुपलम्भा-

ऽवक्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । अपक्रामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपक्रामन्ति किं नात्यन्तायापक्रामन्ति । सन्ततत्वात् । अथ वान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति॥कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥३२॥कर्मग्रहणं किमर्थम् । यमभिप्रैति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने कर्मण एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । कर्मग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कर्म निमित्तत्वेनाप्रीयते । अथ यंसग्रहणं किमर्थम् । कर्मणाभिप्रैति सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने अभिप्रयतएव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । यंसग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यंसग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते । अथाभिप्रग्रहणं किमर्थम् । कर्मणा यमेति स सम्प्रदानमितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात् । उपाध्यायाय गां ददातीति । इह न स्यादुपाध्यायाय गामदादुपाध्यायाय गां दास्यतीति । अभिप्रग्रहणे पुनः

दित्यर्थः । अथ वेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवापामिति भावः । कर्मणायम् । कर्मग्रहणमिति । उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गौरुपाध्यायस्याप्यभिप्रेयमाणत्वम् । यतो गौर्दानक्रियया करणभूतया ऽभिप्रेयते गवा तूपाध्यायः । तच्च परत्वान्नोः कर्मसंज्ञेति पारिशिष्टादुपाध्यायस्यैव सम्प्रदानसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । कर्मण एवेति । सत्यप्युभयसंभवेन्तरङ्गत्वात्कर्मण एव गवादेः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कर्मसंज्ञानवकाशा स्यात् । वचनसामर्थ्यात्तर्हि पर्यायः स्यात् । कारकप्रकरणे च प्रकर्षयोगो नाश्रीयते न त्वन्तरङ्गबहिरङ्गव्यवहारः । ननु पर्याये सति गत्यर्थकर्मणीत्यारम्भोनर्थकः स्यात् । तस्य प्रत्याख्यातत्वादित्यदोषः । अथेति । अध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थो लभ्यतइति प्रश्नः । अभिप्रयतएवेति । श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव निराकाङ्क्षत्वे ऽध्याहारानुपपत्तिरिति भावः । कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको धातुरवकाशः स्यात् । ततश्चोपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयते इत्यत्रार्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयतइति स्यात् । ननु शिष्यस्य कर्तृत्वाभावे कथं गोः कर्मसंज्ञा । नैष दोषः । कर्मसंज्ञायां स्वातन्त्र्यस्य कर्तृग्रहणेनोपलक्षणात् । तथा च सार्थाद्दीयतइत्यत्र कर्मणि लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यतइति । आकथ्यतइत्यर्थः । अथेति । कर्मणायमेति गच्छति प्राप्नोति संबन्धा-

क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिराभिमुख्ये वर्तते प्र-
शब्द आदिकर्मणि । तेन यं चाभिप्रैति यं चाभिप्रैष्यति
यं चाभिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति । क्रि-
याग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आद्याय
निगर्हते । युद्धाय सन्नह्यते । पत्ये शेते इति । तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथम् । क्रियां हि नाम
लोके कर्मेत्युपचरन्ति । कां क्रियां करिष्यसि किं कर्म
करिष्यसीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति । क्रियापि कृत्रिमं कर्म । न
सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते । कथं च नाम
क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् । क्रियापि क्रिययेप्सि-
ततमा भवति । कया क्रियया । सन्दर्शनक्रियया प्रा-
र्थयतिक्रियया ऽध्यवस्यतिक्रियया च । इह य एष म-
नुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति । स बुद्ध्या तावत्कं चिदर्थं
पश्यति संहृष्टे प्रार्थना प्रार्थनायामध्यवसायः सध्यव-
सायप्रारम्भः आरम्भे निर्वृत्तिः निर्वृत्तौ फलावाप्तिः ।

तीत्यर्थः । अभिप्रैतीत्युक्ते स एवार्थ इति प्रश्नः । आभिमुख्यइति । उपसर्गद्वयो-
पादानसामर्थ्यात्कालानवच्छिन्ना क्रियाश्रीयतइत्यर्थः । ननु यथा तेन दीव्यती-
त्यादौ संख्याकालयोर्न विवक्षा तथेहापि संख्यावत्कालस्याविवक्षा भविष्यती-
ति किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थ उपसर्गद्वयोपादानेन
प्रदर्श्यतइति भाष्यकारस्याभिप्रायः । आद्यायेति । आङ् निन्दति नास्तिक-
त्वादित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये
शेतेइति । पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः । न सिद्ध्यतीति । क्रियान्तरानुपादाना-
दिति भावः । कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः
कर्मकरणभाव एकदा एकात्मन्येव नोपपद्यतइति भावः । क्रियापीति । प्रतीय-
मानक्रियापेक्षः कारकभावः प्रविश पिण्डीमित्यादाविवाचेत्यर्थः । यदा तु
संदर्शनादयो धात्वर्थाङ्गेदेन विवक्ष्यन्ते तदा संप्रदानसंज्ञा अन्यदा तु कर्मसंज्ञैव
यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षाप्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयै-
वाश्रीयतइति प्रयोगस्यासंकरः । कर्मणः कारणसंज्ञेति । एतच्छब्दोविषयम् ।

एवं क्रियापि कृत्रिमं कर्म । एवमपि कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते रुद्रायोपह्रियतइति ॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥३७॥ किमेत एकार्था आहोस्विन्नानार्थाः । किं चातः । यद्देकार्थाः किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अथ नानार्थाः । कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् । एवं तर्हि नानार्थाः । कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । नह्यकुपितः क्रुध्यति । न वा ऽकुपितो द्रुह्यति । न वाकुपित

सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पान्तइति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजतइति । रुद्रं देवतामुद्दिश्य पशुं त्यजतीत्यर्थः । कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्ददातिविषय एव सम्प्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तेति प्रत्यञ्जायि । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते न शूद्राय मतिं दद्यादिति । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति । क्रुधद्रुह । किमेतइति । ननु लोकव्यवहारादेवार्थावगमात्संदेहानुपपत्तिः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदविवक्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव धातुनार्थस्योपलक्षितत्वादन्वेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोधो रोषः । द्रोही ऽभिचारः । ईर्ष्या परगुणासहनम् । असूया परगुणविध्वंसनम् । कुपाविति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः । कोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं यं प्रति कोप इति विशेषणमित्यर्थः । तेनेह न भवति भार्यामीर्ष्यतीति । परैर्दृश्यमानां न सहतइत्ययमन्वर्थ इति नास्ति कोपप्रभवत्वमन्वेष्टव्याः । नह्यकुपितः क्रुधतीति । ननु कोपः क्रोध एवेति भेदाभावात्कथं पौर्वापर्यम् । एवं तर्हि प्रथमामनुद्भूतां कोपावस्थां द्वितीयां चोद्भूतां विकृतवाक्कायव्यापारानुमीयमानामाश्रित्यैतदुक्तमित्यदोषः । न वा कुपितो द्रुह्यतीति । यच्च विषये सम्प्रदानसंज्ञेयते तदुद्देशेनैतदुच्यते न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावाच्च प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । भार्यामीर्ष्यतीति विनापि कोपात्ययोगदर्शनाच्च । अस्मान्देष्टीत्यत्र सम्प्रदानसंज्ञा न भवति द्विषेरक्रोधावर्थात् । अनभिनन्दने द्विषिर्वर्तते यथौषधं देष्टीति । साधक । तमगृहणमिति । कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षमवगमयतीति

ईर्ष्यति । न वाकुपितो ऽसूयति॥साधकतमं करणम्॥४२॥
 तमग्रहणं किमर्थम् । न साधकं करणमित्येवोच्येत ।
 साधकं करणमितीयत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां क-
 रणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि ।
 तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्वाधिका भविष्य-
 न्ति । पराः परत्वादनवकाशत्वाच्च । इह तर्हि धनुषा
 विध्यति अपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा साधकत्वाच्च क-
 रणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
 भवति । एवं तर्हि लोकेत एतत्सिद्धम् । तदथा, लोके-
 भिरूपायोदकमानेयमभिरूपाय कन्या देयेति । न चान-
 भिरूपे प्रवृत्तिरस्ति । तत्राभिरूपतमायेति गम्यते । ए-
 वमिहापि साधकं करणमित्युच्यते । सर्वाणि च कार-
 काणि साधकानि न चासाधके प्रवृत्तिरिति तत्र साधक-
 तममिति विज्ञास्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रह-
 णं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः कारकसंज्ञायां तरतमयोगो
 न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपाय-

प्रश्नः । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते । तत्र वचनसामर्थ्या-
 देकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पः स्यात् । नन्वसति
 विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयवि-
 धानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कं चिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते । न त्वनिष्ट-
 विषयपरिहारेणैष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । वि-
 षयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुरन्यत्र निरवका-
 शत्वम् । इह तर्हीति । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् ।
 करणसंज्ञा ह्यपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणे तु सति विविक्तविषयला-
 भादुभयोर्धनुषा विधायतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेय-
 मिति । कन्यादानार्थम् । न चानभिरूप इति । दृष्टादृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादा-
 नस्येति भावः । तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः केवलयोः प्रत्यययोः प्रयो-
 गः । नैव दोषः । प्रत्ययानुकरणत्वात् । तत्रानुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्र-

माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहै-
व स्यात् । ग्रामादागच्छति । सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपु-
त्रका अभिरूपतरा इत्यत्र न स्यात् । कारकसंज्ञायां
तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । तथा-
धारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारा-
त्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात् तिलेषु तैलं दध्नि स-
र्पिरिति । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् ।
कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवतीत्यत्रापि सिद्धं भव-
ति । उपान्वध्याङ्गसः ॥४८॥ वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधः* । व-
सेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामे उपवसतीति ।
स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । नात्रोपपूर्वस्य
वसेर्ग्रामोधिकरणम् । कस्य तर्ह्यनुपसर्गस्य ।
ग्रामेसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥ कर्तुरीप्सिततमं

तीयेते ताभ्यामपि साहचर्यान्तदर्थो लक्ष्यते । तत्र तमश्रुतिरेतज्ज्ञापयति प्र-
कर्षप्रत्ययगृहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । सांका-
श्यकेभ्य इति बुद्धिकल्पितोच्चापायो न तु मुख्यः । यत्र क्लृप् इति । सर्वैरवयवैः
सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । शङ्कायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावान्न सा-
दधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकास्मासीद्यमानाश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना
सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कीर्तिशयः करणस्येति चेत् ।
यद्वापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदातिशयविवक्षा तदा तस्य कर-
णत्वं यथा स्थाव्या पच्यतइति । कारकान्तरापेक्षस्य करणस्यातिशयो न तु स्व-
कक्षायामित्यश्वेन दीपिकया पथा व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिश्चितौ संनिपत्योप-
कारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् । उपान्व । वसेरश्वर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची
व्यधिकरणे पठ्यते । अश्वर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथ वा शीडोर्थः
श्वर्थः नश्वर्थो ऽश्वर्थः । तस्य अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीङ् वर्तते यथा
जलाशयइति । तेन ग्रामे तिष्ठतीत्यत्रार्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्थाना-
र्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति । नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देव-
दत्ते भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं प्रयुज्यते ग्रामउपवसती-
ति । तत्रान्तरङ्गत्वाद्यतीतमानवसिक्क्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरणभावः । उपव-
सनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षतइति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना

कर्म ॥४१॥ तमग्रहणं किमर्थम् । कर्तुरीक्षितं कर्मतीयत्यु-
च्यमाने इहाग्नेर्माणवकं वारयतीति माणवकेऽपादान-
संज्ञा प्रसज्येत । नैष दोषः । कर्मसंज्ञात्र बाधिका भ-
विष्यति । अग्नावपि तर्हि बाधिका स्यात् । इह पुन-
स्तमग्रहणे क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्तं वारणार्थे-
षु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीक्षिततमं कर्मति वचनादि-
ति । इहोच्यते । ओदनं पचतीति यदोदनः पच्येत
द्रव्यान्तरमभिनिर्वर्तत । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं
भविष्यति । ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति । अथेह
कथं भवितव्यं तण्डुलानोदनं पचतीत्याहोस्विन्नण्डुला-
नामोदनं पचतीति । उभयथापि भवितव्यम् । कथम् ।
इह हि तण्डुलानोदनं पचतीति द्वयर्थः पचिस्तण्डुलानप-

तु बहिरङ्ग इत्यर्थः । कर्तुरीक्षित । तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे ग्रामं
गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सिद्धतीक्षिततमस्यापीक्षितत्वसंज्ञावादिति प्रश्नः ।
माणवक इति । विशेषविहितत्वादपादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । परत्वात् ।
अग्नावपीति । अग्निमाणवकयोरीक्षितत्वसंज्ञावात् । कर्मापादानसंज्ञाविषय-
विभागज्ञानपरमेतन्न तु निरवकाशाप्यपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया
बाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति संज्ञयोर्विषयविभागलाभः । इहेति । लो-
कः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वाच्छास्त्रे चोदाहृ-
यमाणत्वात् । द्रव्यान्तरमिति । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारे प्रयुज्यमानत्वा-
त्पक्षे विक्षित्युपसर्जनविक्षेपेन वचनत्वान्निवृत्तस्योदनस्य विक्षेपेनान्तरकर-
णात् । ओदनार्था इति । गौणार्थाश्रयणेनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र
न चोदनीयं मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विकृतिस्त्वनिरूपणे कस्मादयं प्रयोगो न भ-
वतीति । विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । तण्डुलापचतीत्युक्ते
विकारान्तरमपि प्रतीयते । अथेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनाप्रकृतिविकृत्योः
साक्षादुपादानात्तादर्थ्यात्ताच्छब्दानुपपत्त्या विक्षेपेन वचने तु पचौ तण्डुला-
नामोदनं पचतीति प्रयोगायोगाद् द्रव्यान्तरनिवृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च । निर्वर्तन-
वचने तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाघटनात्तण्डुलानोदनं पचतीति प्रयोगा-
भावप्रसङ्गाच्च प्रश्नः । द्वयर्थः पचिरिति । विक्षेपेनोपसर्जने निर्वर्तने पचिर्वर्तते ।
तण्डुलान्विक्षेपेनोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्रोपसर्जनविक्षेपेन क्रियापेक्षं त-

चन्नोदनं निर्वर्तयतीति । इहेदानीं तण्डुलानामोदनं प-
चतीति द्वयर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकार-
मोदनं निर्वर्तयतीति । इह कश्चित्कं चिदामन्त्रयते सिद्धं
भुज्यतामिति । सआमन्त्रयमाणग्राहप्रभूतंभुक्तमस्माभि-
रितिआमन्त्रयमाणग्राहदधिखलुभविष्यतिपयःखलुभ-
विष्यति । आमन्त्रयमाण आह । दध्ना खलु भुञ्जीय पयसा
खलु भुञ्जीयेति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तद्धि तस्येप्सित-
तमं भवति । तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्व-
स्यानुरोधः । तदथा । भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविश-
दः स्यादिति । एवमिहापि दधिगुणमोदनं भुञ्जीय प-
योगुणमोदनं भुञ्जीयेति । ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृ-
त्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः क्रियेप्सितत्वात् * । ई-
प्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न
प्राप्नोति । गुडं भक्षयतीति । किं कारणम् ।
क्रियेप्सितत्वात् । क्रिया तस्येप्सिता । न वोभयेप्सित-

ण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतक्रियापेक्षं लोदनस्य । द्वयर्थश्चैवेति । तण्डु-
लानां संबन्धिनं विकारविशेषमोदनं विकल्पित्वा निर्वर्तयतीत्यर्थः । सा च वि-
कल्पितः सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते । इह कश्चिदिति । अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न लोदनस्येति दर्शयति । तस्याप्योदनइति ।
दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्विति । गुणेषूपकारकेषु के-
वलेषु नास्यादरः किं तर्हि तत्संस्कृतलोदनइत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृ-
दुश्चासौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्ष-
येत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि । ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितप-
देन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेषु सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निर्वृत्तं
क्रियया ऽनाधेयविकारं क्रियाया निष्पत्त्यर्थं केवलमुपादीयते तत्क्रियासंबन्धा-
त् । प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र हि कर्मार्था
क्रिया निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तिभिस्तत्र कर्मेप्सितम् । अन्वयः तु क्रियैव प्रती-
यमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षयेप्सितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गु-

त्वात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । उभयेप्सितत्वा-
 त् । उभयं हि तस्येप्सितम् । आतश्चोभयम् । यस्य
 हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं भक्षयि-
 त्वा कृती भवति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रूयते वक्तुम् ।
 ये त्वेते राजकर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कं चिदाह कटं
 कुर्वन्ति स आह नाहं कटं करिष्यामि घटो मया आ-
 हृत इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् । यद्यपि तस्य
 क्रियामात्रमीप्सितं यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सि-
 तमिति ॥ तथायुक्तं चोनीप्सितम् ॥५०॥ किमुदाहरणम् ।
 विषं भक्षयतीति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिध्यति ।
 न सिद्ध्यति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्युच्यते कस्य च ना-
 म विषभक्षणमीप्सितं स्यात् । विषभक्षणमपि कस्य
 चिदीप्सितं भवति । इह य एष मनुष्यः दुःखार्तो भ-
 वति सोन्यानि दुःखान्यनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो
 मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्वक्षयति । यत्तर्ह्यन्यत्करिष्या-

उस्योपादानं न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् । न वेति । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य
 गुडो भक्षणक्रिययेप्सितः । यस्मान्नासौ गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति
 नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं नापि गुडमात्रमित्यर्थः ।
 ये त्वेते इति । ते हि यां कां चित् क्रियामनुष्ठाय कालमतिवाहयन्ति न तेषां
 द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । ततश्च नाहं कटं करिष्यामीत्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या
 द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा घटो
 मया ऽऽहृत इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नो-
 ति । यत्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् ।
 यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाज्ञानुष्ठिता भवतीति प्रयोज-
 कवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोज-
 ककर्तृपेक्षया प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मेत्याचक्षते । तत्तु प्रयोजकव्या-
 पारस्याश्रयार्थत्वात्पूर्वोक्तीदाहरणे ऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते । तथायुक्त-
 म् । कस्य च नामेति । विषमिति वक्तव्ये विषभक्षणमिति किमर्थमुच्यते यदि
 भक्षणमीप्सितं तदा विषमपीप्सितं विषभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विषमपि

मीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् । ग्रामा-
न्तरमयं गच्छन् चोरान्पश्यति अहिं लङ्घयति कण्टका-
न्मृद्वातीति । इहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञा आरभ्यते ऽनी-
प्सितस्यापि । यदिदानीं नैवेप्सितं नाप्यनीप्सितं तत्र
कथम् । ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति कुड्य-
मूलान्युपसर्पतीति । अत्रापि सिद्धम् । कथम् । अनी-
प्सितमिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ईप्सितं नेति । किं त-
र्हि पर्युदासो ऽयम् । यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति ।
अन्यश्चैवेदमीप्सिताद्यनैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥
अकथितं च ॥५१॥ केनाकथितम् । अपादानादिभिर्वि-
शेषकथाभिः । किमुदाहरणम् । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभि-

प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं परिहारादि-
क्रियापेक्षया तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्शयति । विषभक्षणमपी-
ति । यथा लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृ-
त्त्यर्थापि विषादिष्वित्यर्थः । चोरागपश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्यादृश्य-
मेनात्सुमनिवृत्तमा अपि चोरास्तथायुक्ताः पूर्वेण सिद्धकर्मभावा अनेन कर्म-
संज्ञया संबध्यन्ते । ईप्सितस्यापीति । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्य-
प्रतिषेध इति । यथा ऽधर्मानृतादिभिरुत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेध-
द्वारेण प्रतिपाद्यते तथानीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न
नष्टयते किं तु सर्वमीप्सितादन्यदित्यर्थः । अकथितं च । केनेति । किं साधा-
रण्या कारकसंज्ञया अथ विशेषसंज्ञाभिरपादानादिभिरिति प्रश्नः । अपादा-
नादिभिरितिकर्तरि करणे वा ऽत्र तृतीया । भूतकालाच्चा न विवक्ष्यते । यथा
पराजेरसोढ इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति अध्ययनात्पराजेष्य-
तइति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति । इह
कारकइत्यनुवर्तनात्स्वैव कारकत्वे ऽकथितस्य कर्मसंज्ञया भाव्यमिति साम-
र्थ्याद्विशेषकथाभिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चासंकीर्तितवचनो
ऽकथितशब्दो न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोच्चारित इति दर्शितम् । रूढिषु हि
व्युत्पत्त्यर्थमेव क्रियोपादीयते । न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च गच्छतीति-
गौरिति व्युत्पत्तावपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने रथेनेति प्रतिवचनं भ-
वति तथा गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिवचने न भवतः । किमुदाहरणमिति । नटस्य
नृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवा ऽपादानादिभिः सर्वस्य

SGDF

क्षिब्जामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन
 च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥ १ ॥ दुहि ।
 गां दोग्धि पयः । नैतदस्ति । कथिता ऽत्र पूर्वा ऽपा-
 दानसंज्ञा । दुहि । याचि । इदं तर्हि पौरवं गां या-
 चतइति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा ऽपादानसंज्ञा ।
 न याचनादेवापायो भवति याचितोसौ यदि ददाति त-
 तो ऽपायेन युज्यते । याचि । रुधि । अन्ववरुणद्धि गां
 व्रजम् । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा । रु-
 धि । प्रच्छि । माणवकं पन्थानं पृच्छति । नैतदस्ति ।
 कथितात्र पूर्वापादानसंज्ञा न प्रश्नादेवापायो भवति

विषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवं मत्वा पृच्छति । उपयोगनिमित्तमिति ।
 उपयुज्यतइत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तं गवादि । अनेन गां दोग्धि
 पय इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं गोस्तु पयोर्यत्वादुपादानस्या-
 नीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाभावाच्च गोस्तथायुक्तमित्यनेनापि कर्म-
 संज्ञा न सिद्ध्यति । अपूर्वविधाविति । पूर्वत्वमन्वत्वोपलक्षणमिति परविधाव-
 पीयं संज्ञा भवति । ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानकर्म
 धर्मादिकं तेन च यत्सचते संबध्यतइत्यर्थः । क्रियायाः साधत्वाव्याधान्यं त-
 दर्थत्वात्प्रवृत्तेः कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः ।
 क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेपि कर्म-
 संज्ञा भवति । ननु गां दोग्धि पय इत्यस्यायमर्थः । गौः पयस्त्यजति देवदत्तो
 गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वाद्गौः कर्मत्वं सिद्धम् ।
 नैतदस्ति । यथा ण्यन्तेषु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यतइति प्रतीतिः । नैव-
 मिह । निष्क्रयस्यापि गवादेर्दोहनादिषु विनियोगात् । गां दोग्धीति । दोहे-
 नाप्यमानत्वेपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात्तमप उपपादानात्प्रकर्षस्य विवक्षितत्वाद-
 प्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनावटस्य शृणोतीत्यादौ न
 भवति । कथितानेति । गोः पय आदत्तइत्यर्थावगमात् । पौरवं गामि-
 ति । पौरवेण गां दिदापयिषतइत्यर्थः प्रतीयते गोरोप्सिततमत्वं न
 पौरवस्य । कथितावेति । पौरवाणां जिघृक्षतइत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचना-
 देवेति । याचितापि याचनकाले नाध्यवस्यति नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां
 प्राप्नोतीति भावः । अन्ववरुणद्धीति । गौर्व्रजं प्रावशति गवा व्रजं प्रवेशयती-
 त्यर्थः । कथितेति । गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद् व्रजस्य स्थानक्रियापेक्ष-
 माधारत्वम् । माणवकमिति । आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः ।

पृष्ठो ऽसौ यद्याचष्टे ततो ऽपायेन युज्यते । प्रच्छि ।
 भिक्षि । पौरवं गां भिक्षते । नैतदस्ति । कथितात्र पू-
 र्वा ऽपादानसंज्ञा । न भिक्षणादेवापायो भवति भिक्षि-
 तोसौ यदि ददाति ततो ऽपायेन युज्यते । भिक्षि । चि-
 ज् । वृक्षमवचिनोति फलानि । नैतदस्ति । कथितात्र
 पूर्वा ऽपादानसंज्ञा । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तद-
 कीर्तितमाचरितं कविना । ब्रुविशासिगुणेन यत्सचते
 तच्चोदाहरणम् । किं पुनस्तत् । पुत्त्रं ब्रूते धर्मं, पुत्त्रम-
 नुशास्ति धर्ममिति । नैतदस्ति । कथितात्र पूर्वा संप्र-
 दानसंज्ञा । तस्मात्स्वीक्येवोदाहरणानि । पौरवं गां
 याचते माणवकं पन्थानं पृच्छति पौरवं गां भिक्षते इ-
 ति । अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लाद-
 यो भवन्त्याहो खिदकथिते । कथिते लादयः । कथिते
 लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या । कथिते ला-
 दयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे । कथिते लादयश्चेत्स्युः

कथितेति । माणवकान्मागीपदेशं जिघृक्षतइति सम्प्रत्ययात् । न प्रश्नादेवेति ।
 प्रश्नमात्रमनङ्गीकृतापायं धात्वर्थ इत्यर्थः । भिक्षिर्याचिवङ्गाख्येयः । अथ या-
 चिभिक्षोरिकार्यत्वात् किमर्थमुभयोरुपादानम् । उच्यते । अनुनयार्थस्यापि
 याचेर्यङ्गणार्थम् । तेनाविनीतं विनयं याचतइत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमि-
 ति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति । वृक्षात् फलान्यादत्तइत्यर्थाव-
 सायात् । पुत्त्रमिति । पुत्त्रो धर्मं प्रतिपद्यते पुत्त्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः । क-
 थितेति । धर्मेण वचनानुशासनकर्मणा पुत्त्रस्याभिप्रेयमाणत्वात् । अथेति । स-
 र्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमताव्यावयितुमाह । इहास-
 ङ्गीर्तितपर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद्वा दोष्मि पय इत्याद्यपि
 भवति गोर्दोष्मि पय इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यव-
 स्था । अप्रधानवचनाकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दु-
 स्थादिषु कर्मसंज्ञैव स्यादित्यसङ्गीर्तितमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि ला-
 दय उत्पदयमानाः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां भिन्नकक्ष्यमनेकं कर्म युगपदविधातु-
 मसमर्थाः किं प्रधानकर्मण्युत्पदयन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः । कथितइति ।
 प्रधाने ईप्सिततमे इत्यर्थः । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानस्यैवाभिधानस्य न्या-

षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः या-
च्यते पौरवस्य कम्बल इति । कथम् । अकारकं ह्यक-
थितात् । अकारकं होतद्ववति । किं कारणम् । अक-
थितत्वात् । कारणं चेत्तुना कथा । अथ कारणं नाक-
थितम् । अथ कारणे सति का कर्तव्या । कारणं चेद्वि-
जानीयाद्यांयां मन्येत सा भवेत् । कारणं चेद्विजानी-
याद्याया प्राप्नोति सासा कर्तव्या । दुह्यते गोः पयः
याच्यते पौरवात्कम्बल इति । कथितेभिहिते त्वविधि-
स्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । कथिते लादि-
भिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरि-
ति । तव विधिस्त्वविधिः । त्वमतिः । किमिदं त्वमति-
रिति । तव मतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते ।
कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते । गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

यत्वात् । अथ वा उपरः कथितस्यैवाभिधानं मन्यते अकथितस्य तु कारकत्वा-
भावादभिधानासम्भवमवेति यद्वक्ष्यति षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे इति । अकारक-
मिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेषरहि-
तस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः । अथ कारकइति । यदा विशेषाश्चय-
णादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यांयामिति । उद्देश एव वीपसा प्रतिपन्न इति सा
भवेदिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता । दुह्यते गोरिति । अपादानं गौः । याच्यते
पौरवादिति । ननूदाहरणत्रयवादी पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवा-
दित्युक्तम् । अत्रोच्यते । न्यायस्य समानत्वादपायपादानत्वं मन्यते । तथाहि ।
याच्यते पौरवात्कम्बल इत्यस्य पौरवात्कम्बल-पादित्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धि-
तस्यापायस्यान सम्भवः । कथितइति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं
मतिर्यदुक्तं गुणे षष्ठी भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्त्व-मतिरिति ।
अस्वपदेन विग्रहः । त्वशब्दस्वन्यवाची । यथोक्तत्वः पश्यन्निति पश्यशायामुक्त-
म् । युष्मदर्थस्यापि त्वपेक्षावशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं न्याय्यं पञ्च
दर्शयति । गुणकर्मणीति । लादयो लङ्त्वक्तव्यलयाः । गौर्दुह्यते पयः । गौर्दो-
ग्यथा पयः । गौर्दुग्धा पयः । गौः सुदोहा पयः । अनेन दुग्धादयः सर्वे एवोदा-
हरणानीति दर्शितम् । तत्र सन्नप्यपायो यदा न विवक्ष्यते निमित्तभावमात्र-

गुणकर्मणि लादयो भवन्ति सह परेण योगेन । गति-
बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णा-
विति । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं
स्मरत ॥ ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे कर्मणि
लादयो भवन्तीत्येतदनल्पमतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यता-
म् । अपर आह । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्वि-
कर्मणाम् ॥ प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां क-
र्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । अजां नयति ग्रा-
मम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ।

विवक्षेव तु गोस्तदानेन कर्मता । अपादानादिविशेषविनिर्मुक्तं च विद्यते
कारकं यथा नटस्य मृणोतीति । यतश्च पयोर्हीं प्रथमं गवि प्रवर्तते ततोन्तर-
ङ्गत्वाद् दुग्धादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चान्तरङ्गत्वे गवादीना-
मीप्सिततमत्वाभावो ज्यार्थत्वात् तत्र क्रियाप्रवृत्तेः । पयसस्त्वविवक्षायां गोरे-
वेप्सिततमत्वम् । यथोक्तमपादानमुत्तराणि गांर्दोग्धीति । पयोविवक्षायां च
प्राधान्येप्यन्तरङ्गत्वाद्गुणे लादयः । उक्तं च । गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वं गुण-
कर्मणा भवति योगात् । मुख्यं कर्म प्रेप्सुर्यस्माद्भवेव यतते प्राक् । तस्माच्छ्रु-
त्य दुहेर्भवति गवा पूर्वमेव संबन्धः । गोर्दुहिना पयसस्तु प्राक् तस्मात्लादय
स्तस्मिन्निति । अपादानविवक्षायां तु पञ्चमी भवति । गोर्दुह्यते पय इति ।
यदा तु पयोविशेषणत्वेन गोर्विवक्षा तदा षष्ठी गोः पयो दोग्धीति । माणव-
काय धर्मं ब्रूतइत्यपि भवति यदा धर्मेण कर्मणा माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वं
लभ्यते । तदविवक्षायां त्वनेन कर्मत्वम् । स पर इति । उत्तरसूत्रेऽप्ययमेव वि-
धिरित्यर्थः । बोध्यते माणवकं धर्मः आच्यते माणवकं श्लोकः भोज्यते माणव-
कमोदन इति । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानत्वान् माणवकस्य प्राधान्यं धर्मादेस्तु
गुणभावः । ध्रुवेति । अगुणे प्रधानकर्मणि । ध्रुवयुक्तिष्वकर्मकेषु चेष्टितयुक्तिषु
च गत्वर्थेषु लादयो भवन्ति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धा ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते ।
तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवावस्थिता न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति
स्वात्मनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते । तेन मासमास्यते देवदत्तः श्राव्यते क्रोशं
देवदत्त इति प्रयोज्ये देवदत्ते प्रयोजकव्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपातात्लादयो
भवन्ति तथा गम्यते ग्रामं देवदत्त इत्यत्रापि । अनल्पमतेरिति । मेधाविन आ-
चार्यश्चेत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याविच्छेदमनेन दर्शयति । आगम एवायं
न स्वमतिपरिकल्पनेन दर्शयितुमाह । अपर इति । अजा नीयतइति । अ-
जायाः प्राधान्याच्चेत्यत्र तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्यामेव

अप्रधाने दुहादीनाम् । अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि ला-
दयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः पयः । ग्यन्ते
कर्तुश्च कर्मणः । लादयो भवन्तीति । गम्यते यज्ञदत्तो
ग्रामं देवदत्तेन । के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः । नीवह्यो-
हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु गृहणं द्र-
ष्टव्यमिति निश्चयः ॥३॥ अजां नयति ग्रामं भारं वहति
ग्रामं भारं हरति ग्रामम् । गत्यर्थानाम् । गमयति देव-
दत्तं ग्रामं यापयति देवदत्तं ग्रामम् । सिद्धं वाप्यन्यक-
र्मणः । सिद्धं वा पुनरेतद्ववति । कुतः । अन्यकर्मणः ।
अन्यस्यात्राजा कर्म अन्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृही-
त्वा ग्रामं नयति । अन्यकर्मैति चेद् ब्रूयाद्वादीनामविधि-
र्भवेत् । अन्यकर्मैति चेद् ब्रूयाद्वादीनामविधिरयं भवेत् ।

लादयः । ग्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । कर्तुःसतो ग्यन्ते धातौ कर्मणो वाचका
लादयो भवन्ति । गतिबुद्धीत्यनेन यस्य प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वा-
च्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं
गत्यर्थकर्मकेषु प्रधाने कर्मणः । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु सपर इत्यनेन
वचनेन लादयो गुणकर्मणि । प्रयोज्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्तइत्येकेषां मतम् ।
माणवकं धर्मं बोधयतीत्यादावनियतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपाद-
नपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां
तु प्रवृत्तौ माणवकस्य प्राधान्यं धर्मस्य गुणभावः । तथा ऽभिधानव्यापारेण
प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोज्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतप्रयोज्य-
व्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यम् ।
तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य तत्प्राधान्यात्तत्कर्मणोपि प्राधान्यमिति वदन्त
आचार्याः । दुह्यादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति दृश्यते चेति मत्वा
पृच्छति । के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तरसूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थ-
ग्रहणम् । तथैव चेति । चकारेण जयत्यादयः समुच्चीयन्ते इत्याहुः । शतं जय-
ति देवदत्तम् । शतं सुष्णाति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति ।
अन्यस्यान्मूयमाणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथ वा कर्मशब्दे
कर्मत्वमुच्यते । अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । विभाषा गुणइति पञ्चमी । यथा प्रविश
पिण्डीमिति भक्षणपेक्षं पिण्ड्याः कर्मत्वं तथाऽजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणा-
पेक्षमजायाः कर्मत्वम् । नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची तेनाजां गृहीत्वा ग्रामं

अजा नीयते ग्राममिति । परसाधनउत्पद्यमानेन लेना-
जाया अभिधानं न प्राप्नोति । कालभावाध्वगन्तव्याः
कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मका-
णां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । काल ।
मासमास्ते । मासं स्वपिति । भाव । गोदोहमास्ते ।
गोदोहं स्वपिति । अध्वगन्तव्य । क्रोशमास्ते । क्रोशं
स्वपिति । देशश्चाकर्मकाणाम् । कर्मसंज्ञो भवतीति व-
क्तव्यम् । कुरुन्स्वपिति । पञ्चालान्स्वपिति । विपरीतं
तु यत्कर्म तत्कलम कवयो विदुः । किमिदं कलमेति ।

प्राप्नोतीति वाक्यार्थः संपद्यते । परसाधनइति । नीयते इति नयतेः परेण ल-
कारेण नयति कर्मैवाभिधानीयम् । ग्रहणस्य त्वज कर्म न नयतेरिति कथं सा
लेनाभिधीयते तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव
कालवाचित्वेन लोके प्रसिद्धाः न तु गोदोहनपाकादय इति सत्यपि भावस्य
कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । निज्ञातपरिमाणा हि क्रिया अनिज्ञातपरिमा-
णायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या काल
इति दर्शनम् । अध्वा चासौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातनाद् विशेष-
णस्यापि परनिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादि नियत-
परिमाणः तस्यैव कर्मत्वं नान्यस्येत्यध्वानं स्वपितीति न भवति । केचिदध्वग-
त्यन्ता इति पठन्ति । तत्रायमर्थः । गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः
क्रोशयोजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति षष्ठीसमासः । कर्मसंज्ञा हीति ।
ननु कालाध्वनोरिति द्वितीया सिद्धेति किं कर्मसंज्ञया । गोदोह्यादीनां का-
लत्वेनाप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा विधेया ।
कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेषितव्यम् । आस्यते मासः । आसित-
व्यो मासः । आसितो मासः । स्वासो मासः । एवं शय्यते क्रोश इत्यादि द्रष्ट-
व्यम् । यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थे आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पू-
र्वेणैव कर्मत्वं सिद्धम् । तथाहि । मासमास्त इत्यस्यायमर्थः । मासमासनेन व्या-
प्नोतीति । तथा च वक्ष्यति । प्राकृतमेवेदं कर्म यथा कटं करोतीति । अत्र द-
र्शने न केवलमकर्मकाणां कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणा-
मपि । न्यायस्य तुल्यत्वात् । देशश्चेति । संस्तरायविशेषः कुरुपञ्चालादिदेश इ-
ह गृह्यतइति भाष्यउदाहरणादिज्ञायते । इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं सं-
ज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति । विपरीतमिति । कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विप-
रीतमुच्यते । ईप्सिततमं द्वेषमितरश्चेति पूर्वं त्रिविधं कर्म निर्दिष्टमिदं तद्विप-

अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि कर्म-
कार्याणि क्रियन्ते किं तर्हि द्वितीयैव । यस्मिंस्तु कर्म-
ण्युपजायते ऽन्यद्भात्वर्थयोगापि च यत्र षष्ठी । तत्कर्म
कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रलत्वतोस्ति ॥
एतेन कर्मसंज्ञा सिद्धा भवत्यकथितेन । तत्रेप्सितस्य किं
स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः । यत्तु कथितं पुरस्तादी-
प्सितयुक्तं च तस्य सिद्धयर्थम् । ईप्सितमेव तु यत्स्या-
त्तस्य भविष्यत्यकथितेन । अथेह कथं भवितव्यं नेता-

रोतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कल्मेति भवति । अपरिसमाप्तमिति । ईप्सा-
प्रकर्षाभावादित्यर्थः । नवेति । लङ्गत्यक्तखलर्थानामविधानात् प्रधानकर्मण्यभि-
धेयइति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां त्वप्रधानकर्मणि लादिविधानात्तुच्छ एवायं
पक्षः । तथा च परस्ताद्वृत्तिरिति । तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति ।
यस्मिंस्त्विति । यस्मिन् गवादी कर्मणि सत्यन्यत्ययः प्रभृत्युपजायते तत्कर्मकल्म ।
धात्वर्थयोगेति । धातुशब्देन धात्वर्थ उच्यते । तस्यार्थः प्रयोजनं पयःप्रभृतिनेन
योगो यस्याः सा षष्ठी यत्र भवति गोर्दुह्यते पयः पौरवस्य कम्बलो याच्यत
इति । प्रधाने तु न भवति षष्ठी दुह्यते पयसो गौरिति । इदानीं संज्ञान्तरम-
नारभमाण आह कल्म नोक्तमिति । यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात् पृथक्कल्मेति नो-
क्तमस्मिन् शास्त्रे दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादिदर्शनात् सर्वकर्मकार्योपप-
त्त्याऽपरिसमाप्तत्वाभावाद् भेदेन च कल्मसंज्ञाविधाने कर्मकार्याप्रसङ्गादिति
भावः । धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे वृत्तिर्नास्ती-
त्यर्थः । क्वचित्तु पाठः धातोर्निवृत्तिरिति । तत्रायमर्थः । धातोः करोते रेफस्य
लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति । वर्णविकारेपि कृते क-
र्मकल्मशब्दयोः पर्यायतैव । यथा पांसुरपांसुलशब्दयोः तत्र किं संज्ञाभेदेने-
त्यर्थः । एतेनेति । अकथितं कर्मेत्येवास्तु साभूत्पूर्वसूत्रद्वयं तद्विषये ऽनेनैव क-
र्मसंज्ञायाः सिद्धत्वात् परिगणनं च न करिष्यतइति प्रश्नार्थः । यत्ति । यवेभ्यो
गा वारयतीति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्याद् वारणार्थानामित्यपादानसं-
ज्ञैव तु स्यादिति कर्तुरीप्सिततममित्यारब्धम् । तस्मिन्नारब्धे अनीप्सितस्य क-
र्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्तस्थानेन भविष्यति ।
नैतदस्ति । दुह्यादिपरिगणनं नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमवश्यं व-
क्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिवार्यमाणं तस्य
कर्मसंज्ञासिद्धयर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्मापादानसंज्ञयोर्विषयवि-
भागसिद्धयर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेसाप्रकर्षाभावं दर्शयति ।

अस्य सुप्रमित्याहोस्विन्नेताश्चस्य सुप्रस्येति । उभय-
था गोणिकापुत्रः ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माक-
र्मकाणामणि कर्ता स णौ॥५२॥शब्दकर्मैति कथमिदं वि-
ज्ञायते शब्दो येषां क्रियेत्याहोस्विच्छब्दो येषां कर्मैति ।
कश्चात्र विशेषः । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति
चेद् हूयत्यादीनां प्रतिषेधः * । शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रि-
याणामिति चेद् हूयत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । के-
पुनर्हूयत्यादयः । हूयति क्रन्दति शब्दायते । हूयति दे-
वदत्तः । हूययति देवदत्तेन । क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्द-
यति देवदत्तेन । शब्दायते देवदत्तः । शब्दाययति देवद-
त्तेन । शृणोत्यादीनामुपसंख्यानमशब्दक्रियात्वात् * । शृ-
णोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्या-

अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः । अथेहेति । प्रधाने
कर्मण्यभिधेये लादीनित्युक्तम् । तत्र लादिग्रहणेन किं षष्ठ्यपि गृह्यते उत न ।
यद्यादिशब्दे व्यवस्थायां तदा लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यस्तयोरेव क्त्य-
क्तखलर्था इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम् । अथ प्रकारे तदा षष्ठ्यपि लादिग्रहणेन गृ-
ह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । गुणकर्मणि
षष्ठीद्वितीयादर्शनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं न तु न्याय्यम् । यत्र ह्ये-
केनैव शब्देन भिन्नकर्मयोगुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधान-
कर्मण एवाभिधानं न्याय्यम् । षष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावधिधीयते
विरोधाभावादु भाभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणादगुणकर्मणि विकल्प्यते ॥ गतिबुद्धि ॥
कथमिति । कर्मशब्देन क्वचित् क्रिया गृह्यते । यथा कर्तरि कर्मव्यतिहारइति
क्वचित् साधनं कर्म यथा वेः शब्दकर्मण इति । ततश्चोभयथा व्यवहारदर्शनात्
संशयानः पृच्छति । हूयत्यादीनामिति । हूयत्यादयो धातवः साध्यमानावस्थं
क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादतिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधोविधेयः ।
हूयति देवदत्त इति । पुत्रादेः कर्मणोभावादकर्मकत्वं हूयतेर्नाशङ्कनीयम् ।
शब्दायते इति । शब्दं करोतीती शब्दवैरेति कथम् । शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणो-
क्तर्भावात् कर्मान्तरायोगाच्चकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः । शृणोत्यादीना-
मिति । शब्दोपलब्धिरूपेण वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्दक्रिया न भवन्ति
शब्दसाधनकर्माणस्तु तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्धार्थत्वम् । शृणोत्याद-
यो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्धार्था तु जानात्युपलभतइत्येतौ यद्यप्युपल-

दयः । शृणोति विजानात्युपलभते । शृणोति देवदत्तः ।
 श्रावयति देवदत्तम् । विजानाति देवदत्तः । विज्ञाप-
 यति देवदत्तम् । उपलभते देवदत्तः । उपलम्भयति
 देवदत्तम् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अशब्दक्रिय-
 त्वात् । अस्तु तर्हि शब्दो येषां कर्मेति । शब्दकर्मण इति
 चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् । शब्दकर्मण इति
 चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं * । कर्तव्यम् । के पुन-
 र्जल्पतिप्रभृतयः । जल्पति विलपति आभाषते । जल्पति
 देवदत्तः । जल्पयति देवदत्तम् । विलपति देवदत्तः ।
 विलापयति देवदत्तम् । आभाषते देवदत्तः । आभाष-
 यति देवदत्तम् । दृशेः सर्वत्र * । दृशेः सर्वत्रोपसंख्यानं
 कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणं दर्शयति रूपतर्कं
 कार्षापणम् । आदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः * । आ-
 दिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अस्ति देवदत्तः ।
 आदयति देवदत्तेन । अपर आह । सर्वमेव प्रत्यवसा-

ध्विमात्रवचनौ तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्द-
 विषयामेवोपलब्धिं प्रत्याययतस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिद्ध्यति न तु क्रियाग्रह-
 णइत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । एवं तु बुद्ध्यर्थत्वादनयोः सीद्ध्यतीति चिन्तयमेतत् ।
 जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पत्यादयः शब्दनक्रियायां वर्तन्तइति क्रियाग्रहणे
 सिद्ध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे । पुनं जल्पतीत्यादौ शब्दकर्मत्वाभावात् । दृ-
 शेः सर्वत्रेति । यदि क्रियाग्रहणमथसाधनग्रहणमथोभयगत्याश्रयणं सर्वत्र दृशे-
 र्न प्राप्नोतीति भावः । पश्यतिरूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारकउपलभ्ये यदा
 दृशिवर्तते तदैतद्वक्तव्यम् । अन्यत्र तु बुद्ध्यर्थत्वात् सिद्ध्यति । तत्र साधनकर्मग्र-
 हणमित्येष पक्ष आश्रीयते । क्रियाग्रहणे कर्मग्रहणार्थक्यप्रसङ्गात् । गतिबु-
 द्धिशब्दप्रत्यवसानार्थाकर्मकाणामित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जल्पति-
 प्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविशेषकर्मकत्वे तु शब्दकर्म-
 त्वात्सिद्धिः । दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वादेव ग्रहणं सिद्ध्यति । आदिखादीति । आदिखा-
 द्योः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् । यद्यपि न गतिहिंसार्थ-
 भ्य इत्यत्र न वहिर्गत्यर्थ इत्युक्तं भाष्ये । तथापि वहिरनियन्तृकर्तृकस्येत्वभि-

नकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं परस्मैपदमपि । इद-
मेकमिष्यते । कृतो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसा-
नार्थेभ्यः । इदमेषां जग्धम् । खादि । खादति देवद-
त्तः खादयति देवदत्तेन । नी । नयति देवदत्तः । नाय-
यति देवदत्तेन । वहेरनियन्तृकर्तृकस्य * । वहेरनियन्तृक-
र्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहय-
ति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ।
वहन्ति बलीवर्दा यवान् । वाहयति बलीवर्दान्यवान् ।
भक्षेरहिंसार्थस्य * । भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् ।
भक्षयति पिण्डीन् देवदत्तः भक्षयति पिण्डीन् देवदत्ते-
न । अहिंसार्थस्येति किमर्थम् । भक्षयन्ति यवान्बली-
वर्दाः भक्षयति बलीवर्दान् यवान् । अकर्मकगृहणे का-
लकर्मणामुपसंख्यानम् * । अकर्मकगृहणे कालकर्मणा-
मुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासमास्ते देवदत्तः मासमा-
सयति देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः मासं शाययति
देवदत्तम् । सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् * ।
सिद्धमेतत् । कथम् । कालकर्मका अकर्मकवद्वन्ती-
ति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।

धानाय वहेरुपक्षेपः । परस्मैपदमिति । निगरणचलनार्थेभ्यस्येति प्राप्तम् । वहे-
रिति । नियन्ता सारथिः भक्षेरिति । अणिकर्तेति हेतुर्मास्मिचो निषेधाच्च-
रादिष्वन्तोप्यस्वन्त एवेति प्राप्तिः । भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानां प्ररोह-
यवस्थायां यवानां भक्षणादिसा भवति । तदवस्थायां कैश्चित्तन्यस्याभ्युपग-
मात् । परकीययवभक्षणे वा परी हिंसितो भवति । हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षि-
र्वर्तते । कालकर्मणामिति । कालगृहणेन साहचर्यात् पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्वा-
वाध्वदेशानामपि गृहणम् । वक्ष्यमाणन्यायस्य तुल्यत्वाद् वा । सिद्धंत्विति । तेन
मासमास्यते देवदत्तं नेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमाना लादयः सिद्धा
भवन्ति । स्वाययं चाव्याहृतं कर्मत्वम् । तेन मास आस्यते देवदत्तं नेत्यादौ

अकर्मकाणामित्युच्यते । न च केचित्कालभावाध्वभिरक-
र्मकाः तएवं विज्ञास्यामः क्वचिदपि अकर्मका इति । अथ
वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्म-
काणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा
यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत्
कर्म क्वचिदपि न भवति ॥ हृक्कोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ हृक्को-
र्वावचने ऽभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् * । हृक्को-
र्वावचने अभिवादिदृशोरात्मनेपदउपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
अभिवदति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्ते-
न । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । पश्यन्ति भृत्या राजा-
नं दर्शयते भृत्यै राजा दर्शयते भृत्यान् राजा । कथं चा-
त्रात्मनेपदम् । एकस्य णेरणाविति अपरस्य णिचश्चेति ॥

कर्मण्यपि भवन्ति । न च के चिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादी-
नामविवक्षितत्वात् तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव । यथा श्रुते देवदत्तो न भुङ्क्ते
इति । अत्राहुः । अत्यन्ताविद्यमानकर्माणि धातवो ऽकर्मकगृहणेन गृह्यन्ते
न त्वविवक्षितकर्माणि । अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकनि-
बन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते
न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायामर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् ।
धातुष्वश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसंबन्धदर्शनेन सारूप्यात्तएवैतदिति त-
त्त्वप्रत्ययविषया नाकर्मत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्विज्ञा ए-
वेत्यन्ये सकर्मका अन्यएवाकर्मका इति स्याद् व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्यापि स्व-
तो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थेष्वप्यन्यपदार्थेष्वदोषः । क्वचिदिति । द्रव्यएव
कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः । अथवा येनेति । संभवव्यभिचारास्यां विशेषण-
विशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्या ऽविवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः
केचिदकर्मका इत्यर्थः । अथ वेति । अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गद्रव्यकर्म निषिद्धा-
ते न बहिरङ्गं कालादिकर्म । तथाहि । पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संब-
न्धो भवति पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् । शक्ति-
प्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगीतः प्राग्योगो द्रव्यक-
र्मणा इति । सूत्रं चेदं नियमार्थमिति आकङ्क्षारमूषउक्तं तत एवावधार्यम् ।
हृक्कोर ॥ उभयत्र विभाषेयमिति नवेति विभाषेत्युच्यते । अभिवादिदृशो-
रिति । अभिवादयतावप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते दृशेर्बुद्धार्थत्वान्नित्यं प्रा-

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्व-
तन्त्रः । तन्तुवाये प्राप्नोति । नैष दोषः । अयं तन्त्रश-
ब्दो ऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा । आस्तीर्णं तन्त्रं
प्रोतं तन्त्रमिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधा-
न्ये वर्तते । तद्यथा । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते
स्वप्रधान इति गम्यते । तदाः प्राधान्ये वर्तते तन्त्रश-
ब्दस्तस्येदं गृहणम् । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्यु-
पसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् * । स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतु-
मत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञद-
त्तेनेति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अस्वतन्त्रत्वा-
त् । न वा स्वातन्त्र्याद् इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयती-
ति स्यात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । स्वात-
न्त्र्यात्स्वतन्त्रोऽसौ भवति । इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कार-
यतीति स्यात् । योहि मन्यते नासौ स्वतन्त्रः अकुर्व-

मौ पक्षे निवर्त्यन्ते ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ किं यस्येति । तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्य-
त्वादिशेषानुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवाय इति । यद्यपि तन्तुवायो वयति भुङ्-
क्ता इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेभ्यते तथापि विशेषविहितत्वात् परत्वाच्चापा-
दानादिसंज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति । ब्राह्मणोऽधीत इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्रा-
प्नोतीति दोषः । वितान इति । वितन्त्यत इति वितानम् । स्वतन्त्रो ऽसौ ब्राह्मण
इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्र उच्यते ।
तत्र कारकाधिकारात् क्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योपयोगात्तन्तुवायस्यापि तन्तु-
वायरूपतया तत्रानुपयोगात् प्रधानवाचिनः स्वतन्त्रशब्दस्येह गृहणम् । अने-
ककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्य चित् स्वातन्त्र्यं तथा कारकमू-
लप्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारो ऽगुणभावेनोच्यते स एवासौ स्वतन्त्र इ-
त्येतदपि तत्रैव भाष्यकृता प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा
कर्तृसन्निधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं तथा प्रयोजकसन्निधौ प्रयोज्यस्य
पारतन्त्र्यात् स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात् पाचयत्योदनं देवदत्ते-
नेति कर्तृतृतीया न प्राप्नोति । तत्प्रयोजक इत्यत्र च तच्छब्देन परामर्शो नो-
पपद्यते । न वेति । प्रयोजकसन्निधानेपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियो-

त्यपि तस्य कारयतीत्येतत्स्यात् । नाकुर्वतीति चेत्स्व-
तन्त्रः* । न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्वति स्व-
तन्त्रोसौ भवति । शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता
वक्तुं कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । साधीयो ज्ञापकम् ।
प्रेषिते च किलायं क्रियां चाक्रियां यद् दृष्ट्वा ऽध्यवस्यति ।
कुर्वन्स्वतन्त्रो ऽकुर्वन्नेति । यदि च प्रेषितोसौ न क-
रोति स्वतन्त्रोसौ भवतीति ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥५५॥
प्रेषे ऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाप्रसिद्धिः* । प्रेषे ऽस्व-
तन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः प्राप्नोति । स्व-
तन्त्रप्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासौ स्वत-
न्त्रं प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्धम् । स्वतन्त्रत्वात्सि-
द्धमेतत् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति । स्वतन्त्रत्वात्सिद्ध-

गादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सङ्गावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्र-
योज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यात्तस्यैवासौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात्
तथा चाकुर्वत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकः कारयतीति व्यपदिश्येत । शक्यं ताव-
दिति । उपसंख्यानवाद्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रति-
पाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्तनात् किलोपसंख्यानमा-
रभ्यते । तेन चेदमवस्थाभ्युपगन्तव्यं यः करोति सः स्वतन्त्रः न त्वकुर्वन्नित्येतं
रेत् प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात् प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वा-
तन्त्र्यमस्तीत्येव तथा चोक्तं भाष्यकृता । न हि कश्चित्परोनुगृहीतव्य इति
प्रवर्तते सर्वदमे स्वभूत्यर्थं यतन्तइति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन
विवक्षितत्वात्समो । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां
तददर्शने त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यामिति ।
तत्प्रयोजकः । प्रेष इति । ननु पूर्वसूत्रेणैव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं
तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते । प्रेषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्त-
नात् । स्वातन्त्र्यं प्रेषकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात् । प्रवृत्तौ प्रेषवैयर्थ्यात्स्वा-
तन्त्र्यं नास्ति तस्य च । प्रयोजको न हेतुः स्यात् ततश्चात्र न णिञ् भवेत् ।
प्रेषग्रहणमध्ये षण्णिहत्त्यर्थमिति केचित् । मध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य
गुर्वादेः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्तीति । तत्त्वयुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मा-
दत्र प्रेषग्रहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निष्कटविषयएव नियोगः । स्वतन्त्र-
त्वादिति । दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समा-

मिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिषिद्धम्* । यदि च स्व-
तन्त्रो न प्रयोज्यः अथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः प्रयो-
ज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उक्तं वा* । किमु-
क्तम् । एवं तावदुक्तम् । न वा स्वातन्त्र्यादितरथा
ह्यकुर्वत्यपि कारयतीत्येतत्स्यादिति । अपरमुक्तम् ।
न वा सामान्यकृतत्वाद्हेतुमतो ह्यविशिष्टम् । स्वतन्त्र-
प्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तत्त्वमिति॥
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥५६॥ किमर्थं रेफाधिक ईश्वरश-
ब्दो गृह्यते । रीश्वराद्रीश्वरान्मा भूत् । रीश्वरादित्युच्यते
वीश्वरान्मा भूदिति । शकिणमुलकमुलावीश्वरेतोसुन्क-
सुनाविति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
पयति अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । य-
दयं कृन्मेजन्त इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्याठययसंज्ञां
शास्ति । कृन्मेजन्तः परोपि सः । परोप्येतस्मात्कृन्मे-

स्थित एव नियुज्यतइत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वमिति । प्रयोजकसन्निधौ पारत-
न्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य तिरस्कृतत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः । उक्तं वेति ।
वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या विषयीकृतत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं वक्ष्यमाणं चाभेदे-
नोक्तं वेति निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । हेतुमति चेत्यत्र वार्ति-
ककारणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन तुल्यः प्रयो-
ज्योपीत्यर्थः । इति भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य तृतीयमाह्निकम् ॥

प्राग्रीश्वरात् । किमर्थमिति । प्राग्रीश्वरादित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याधिर-
श्वरइतीश्वरशब्दो ग्रहीयतइति प्रश्नः । वीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्रीश्वरा-
त्पाक् स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोस्तीत्येत-
दभिप्रेत्यैवमुक्तम् । यदयमिति । सेकसंग्रभृतीनां णमुल्कमुलोश्च निपातत्वादे-
वाव्ययसंज्ञायां सिद्धायां कृन्मेजन्त इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकादस्यासिर्वा-
ध्यतइत्यर्थः । परोपीति । कृत्यार्थं तवैकेनित्यादिरैजन्तः खमुजादिश्च मान्तो
ऽस्ति तदर्थमेतत्स्यादित्यज्ञापकं व्याप्तेर्वाधस्य । यत्तर्हीति । व्याप्तावाप्तीयमा-

जन्तश्चास्ति तदर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्ह्यव्ययीभावस्या-
व्ययसंज्ञां शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तरो य ई-
श्वरशब्दस्तस्य ग्रहणमिति । समासेष्वव्ययीभावः । स-
मासस्यैतज्ज्ञापकं स्यादव्ययीभावएव समासो ऽव्यय-
संज्ञो भवति नान्यद्वति । एवं तर्हि लोके एतत्सिद्धु-
म् । तदथा । लोके आ वनान्तादा उदकान्तात् प्रियं
पान्यमनुव्रजेदिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्त-
श्च ततोनुव्रजन्ति । लौकिकं चातिवर्तते । द्वितीयं तृती-
यं च वनान्तमुदकान्तं चानुव्रजन्ति तस्माद्रेफाधिक ई-
श्वरशब्दो ग्रहीतव्यः । अथ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्रा-
ग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्* । प्राग्वचनं क्रियते निपात-
संज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्व-
चने ऽनवकाशाः गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाः निपा-
तसंज्ञां बाधेरन् । ताः मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रि-

णायां निपातत्वादव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा सिद्धेव किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं
संपद्यते । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये नियमार्थमेतत्स्याद् न तु व्या-
स्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः । एवं तर्हीति । लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते यथा
कपिञ्जलानालभेतेति त्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहा-
रोक्तीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यासत्तिलक्षणं न्यायं
लोक एव परित्यजति । स्नेहादिवशाद् द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तते ।
कपिञ्जलानित्यत्र तु प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् हिंस्यात्सर्वा भूतामीति चतु-
र्थादिषु निषेधावतारात्त्रय एवालभ्यन्ते । इह तु विरोधकाभावाद्वाप्तित्वाया-
श्रयः स्यात् । न लोकाव्ययेत्यव्ययत्वात्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषा-
मुपादानमव्ययसंज्ञाया एवाभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । ततश्चि-
कीर्ष्वर्थमित्यादौ निपात एकाजिति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् । अथेति । प्राग्वग्रहणदा-
रेणावधिनिर्देशश्चोच्यते । निपाता इत्येवास्तु यथा प्रत्यय इत्यादिरधिकारी वि-
नाप्यवधिनिर्देशेनाभिमतविषये प्रवर्तते तथायमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः ।
निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रियायोगे विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु
साक्षात्प्रवृत्तिषु च गतिसंज्ञाभावापत्ते सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्वा-
च्ये तेत्यर्थः । क्रियमाण इति । ईश्वरादिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाध्याहारे लब्धे पुनः

यते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचन यावता अनवका-
शा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्तइति । क्रियमा-
णे हि प्राग्वचने सत्यां निपातसंज्ञायामेता अवयवसं-
ज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ॥ चाद-
योऽसत्त्वे ॥५७॥ अयं सत्त्वशब्दः अस्त्येव द्रव्यपदा-
र्थकः । तदाथा । सत्त्वमयं ब्राह्मणः सत्त्वमियं ब्राह्म-
णीति । अस्ति क्रियापदार्थकः सद्भावः सत्त्वमिति । क-
स्येदं ग्रहणम् । द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् । एवं च
कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च । किं पुनरयं
पर्युदासः यदन्यत्सत्त्ववचनादिति आहो स्वित्प्रसज्यायं
प्रतिषेधः सत्त्ववचने नेति । किं चातः । यदि पर्युदासः
विप्र इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोयं संघातः

श्रुतिः प्राग्वृहणं संपद्यते । परशब्दाध्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । चा-
दयोऽसत्त्वे इत्यादीनामसंबन्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव वा द्वौ प्राक्शब्दावुच्चार्येते ।
तेनायमर्थः । प्राग्वृहणो व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति निपाताः
सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशः सिद्धः । केवले तु निपाता इत्यधिकारे क्रि-
यमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात्तु समा-
वेशः । अवयवसंज्ञा इति । विशिष्टावधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपति-
ता गत्यादिसंज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः । चादयोऽसत्त्वे ।
अयमिति । अर्थद्वयेपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विशेषावगतौ प्रमाणानुपल-
ब्ध्याम् । तत्र सोदन्यस्मिन्नातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यमुच्यते यदा तु सतो
भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते ।
एवं च कृत्वेति । यदि सत्त्वशब्देन सत्तोच्येत तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
नहि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । पशुर्वै पुरुष
इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां चः पठितो हिर्यस्मादर्थइत्या-
दावपि विधिनियेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयातां द्रव्यगृहणे तु व्यव-
तिष्ठेते । द्रव्यशब्देन चात्र सिद्धरूपं वस्तुभिधीयते । तदुक्तम् । वस्तूप-
लक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सौम्ये भेद्यत्वेन विवक्षित इति ।
किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनाग्र्यः । विप्र इति । विप्रातीति विप्रः ।
घातघोषसर्गे इति कप्रत्ययान्तः क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् केवलाद् द्रव्यात्

द्रव्यादन्यश्च विधिनाश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति । अथ प्रसज्य प्रतिषेधः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥ प्रादयः उपसर्गाः क्रियायोगे ॥५८॥ प्रादय इति योगविभागः * । प्रादय इति योगविभागः । कर्तव्यः । प्रादयो ऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत उपसर्गाः क्रियायोगइति । किमर्थो योगविभागः । निपातसंज्ञार्थः * । निपानसंज्ञा यथा स्यात् । एकयोगे हि निपातसंज्ञाभावः * । एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अप्रभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् * । मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुद्दत्तो मरुत्तः । अच उप-

क्रियाद्रव्यसमुदायस्यान्यत्वाद्व्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्तते । प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाभिमतैः । सामान्यमिति । सारूप्यम् । तदन्तविधिनेति । ननु विशेषासन्निधानात्कथं तदन्तविधिः । एवं तर्ह्ययमर्थः । निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा सा चाव्ययसंज्ञा तस्यां चास्ति तदन्तविधिः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा परमोच्चैरिति स्वराद्यन्तस्याव्ययसंज्ञा भवत्येवं निपातान्तस्यापि स्यात् । ततो लुक् प्रसज्येत । विप्रकम्बल इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदस्य कृतिस्वरः स्यात् । प्रादयः । यदा प्रागेव प्रादय इति योगो विभज्यते तदा योगप्रयोजनकथनाय वार्तिकम् । यदा तु प्रादय उपसर्गाः क्रिया इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोच्यते । एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात् । क्रियायोगएव तु गत्युपसर्गसंज्ञावरस्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा सुः पूजायामित्यादिभिर्यागैः प्रादीनां विहिता । मरुद्दत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । तत्वेन हि नित्यं भाष्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चाख्येयते न निपातसंज्ञा । तस्यां हि सत्यां निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वं द्वितीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात् । अन्तोदात्तश्च मरुच्छब्द इत्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्त्वव्योपसर्ग-

सर्गादिति तत्त्वं यथा स्यात् । अच्छब्दस्योपसंख्यान-
म् * । अच्छब्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अद्वा ॥ गति-
श्च ॥६०॥ कारिकाशब्दस्य * । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं
कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य । पुनश्चनसौ छन्दसि * ।
पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ।
पुनस्तस्यूतं वासो देयम् । पुनर्निष्कृतो रथः । उशि-
गदूतश्चनो हित इति । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे य-
त्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् * । गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रि-
यायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भव-
न्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं षत्वण-
त्वे * । षत्वम् । विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको
ग्रामः । उपसर्गादिति षत्वं मा भूत् । णत्वम् । प्रगता
नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः । उपसर्गादिति
णत्वं मा भूत् । वृद्धिविधौ च धातुगृहणानर्थक्यम् * ।
वृद्धिविधौ च धातुगृहणमनर्थकम् । उपसर्गादिति धाता-
विति । तत्र धातुगृहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत् ।

संज्ञेयते । अनभिधानाद्वा किरिञ्च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याच्चा-
नजन्तत्वेऽपि तत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु न्यायेन मरुद्वयतीति तवर्गव्यवायेपि
णत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्त्वणोपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । प्रकारान्तरेणापि मरुत-
शब्दे निपात्यते तत्पुर्वमरुद्वयमिति । अच्छब्दस्येति । तेन भिदादिषु
अद्वाशब्दो न पठितव्यो भवति । गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारि-
का क्रिया मर्यादा स्थितिरित्यर्थः । यत्र इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारि-
काशब्दस्तस्य गृहणं न भवति । क्रियागृहणेन कारिकाशब्दस्य विशे-
षणात्क्रियावृत्तेर्गृहणात् । पुनश्चनसाविति । ततश्च पुनराधेयमित्यत्र कद-
न्तोत्तरपदप्रकृतिसंज्ञेन यती नाव इति धेशब्द उदात्तः । पुनस्तस्यूतमिति ।
गतित्वात्तमासः । स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनो हित
इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य गतिरनन्तर इति प्रकृतिसंज्ञः ।
गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपादानाद्विशेषावधार-
णार्थं वचनम् । अथ वा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्युत्पादना-

प्रर्षभं वनमिति । क्रियमाणे चापि धातुगृहणे प्रर्षक
 इत्यत्र प्राप्नोति । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनान्न
 भवति । वद्विधिनसम्भावावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो
 भवति । वद्विधि । यदुद्धतो निवतो यासि वपूंसन् ।
 वद्विधिः । नसम्भाव । प्रणसं मुखम् । उन्नसं मुखम् ।
 नसम्भाव । अवीत्व । प्रेपं परेपम् । अवीत्व । स्वाङ्गा-
 दिस्वर । प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर । णत्व ।
 प्रणः शूद्रः प्रण आचार्यः प्रणो राजा प्रणो वृत्रहा ।
 उपसर्गादित्येते विधयो न प्राप्नुवन्ति । वद्विधिनसम्भा-
 वावीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् * ।
 अनवकाशा एते विधयस्ते वचनप्रामाण्याद्विष्यन्ति ।
 सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु * । सुदुरोः
 प्रतिषेधो नुम्विधितत्वषत्वणत्वेषु वक्तव्यः । नुम्विधि ।
 सुलभं दुर्लभम् । उपसर्गादिति नुम्मा भूदिति । न सु-
 दुर्भ्यां केवलाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यासएव । तत्त्व । सुदत्तम् ।
 अच उपसर्गादिति तत्त्वं मा भूदिति । षत्व । सुसिक्तं
 घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन । उपसर्गादिति षत्त्वं मा
 भूदिति । सुः पूजायामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । नैत-
 दस्ति प्रयोजनम् । क्रियतएतन्न्यासएव । णत्व । दुर्न-
 यं दुर्नीतमिति । उपसर्गादिति णत्वं मा भूदिति ॥ ऊ-

र्थम् । वद्विविधौ चेति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपात् । प्रर्षक इति । प्रगता
 ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं
 वक्ष्यते । उद्धत इति । क्रियाशब्दस्याप्रयोगादुपसर्गत्वाभावः । अनवकाशा इति ।
 येषां हि क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि
 गृह्यन्ते इत्यर्थः । क्रियतइति । केवलाभ्यामिति विशेषणाभिधानार्थमवश्यं
 कर्तव्यम् । तेनातिसुलभमित्येतरूपसर्गत्वे नुम् भवत्येव । क्रियतइति । पूजा-

र्यादिचिड्वाचश्च ॥६१॥ कृभ्वस्तियोगइति वक्तव्यम् ।
 इहैव यथा स्यात् । ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत् ।
 ऊरीपक्षा । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रि-
 यायोगइत्यनुवर्तते । न चान्यथा क्रिययोर्यादिचिड्वाचां
 योगोस्ति ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥६२॥ कथमिदं
 विज्ञायते इतिः परमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति
 आहो स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरं न इतिपर-
 मनितिपरमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते इतिः प-
 रमितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति खाडितिकृत्वा नि-
 रष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते इतिः परो य-
 स्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । श्रीषड्वीष-
 डितिकृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोति । अस्तु तावदितिः
 परो यस्मात्तदितिपरं न इतिपरमनितिपरमिति । ननु
 चोक्तं श्रीषड्वीषडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोती-
 ति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ते प्रा-
 ग्धातोरिति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति उपो-
 दुरतीति । गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्य-

यामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन सुषिक्तं किं तवाचेत्यादौ षत्वं भवत्येव ।
 ऊर्यादि । ऊरीपक्केति । प्रयोगापर्यालोचनेन संभवमात्राश्रयेणैतदुदाहृतम् ।
 न चान्यथेति । चिड्वाचौ तावत् कृभ्वस्तियोगएव विहितौ ऊर्यादयोपि
 कृभ्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नान्यत्र । अनुक । कथमिति । द्वयोरपि समा-
 सयोः संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । खाडिति कृत्वेति । गतिसंज्ञायां समासः
 स्यात् । धातोश्चानन्तरं प्रयोग इतिरूपमेतन्न सिद्धं तु । इतिखाट्कृत्येत्यत्र
 च निषेधप्रसङ्गः । श्रीषडिति । श्रीषट्शब्द इतिपरो न भवति वीषटा व्यवधा-
 नादिति गतिसंज्ञाप्रसङ्गः । ननु व्यवहितेपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरत्व-
 म् । नैष दोषः । अव्यवधानएवास्य मुख्या वृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमो-
 ष्याव्यवधानमेवाश्रित्य प्रयुज्यते । इह तु वीषटो व्यवधायकस्योच्चारणादयुक्त-
 मनपेक्षणम् । खाट्कृत्येति निरष्टीवदित्यत्र धातुव्यवधानेपि प्रतिषेधप्रसङ्गात् ।

नुकरणाकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । किमर्थमिदमुच्यते ।
 अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेधो ऽनिष्टशब्दनिवृत्त्य-
 र्थः * । अनुकरणस्येतिकरणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं
 प्रयोजनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा
 भूदिति । इदं विचारयिष्यते । प्राग्धातुवचनं प्रयोग-
 नियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति । तदादा प्रयो-
 गनियमार्थं तदानिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ।
 यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥ आद-
 रानादरयोः सदसती ॥६३॥ इदमतिबहु क्रियते आदरे
 अनादरे सह असदिति । आदरे सदित्येव सिद्धम् ।
 कथमसत्कृत्येति । तदन्तविधिना भविष्यति । केनेदा-
 नीमनादरे भविष्यति । नञा ऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्या-
 मः । न आदरे ऽनादरइति । नैवं शक्यम् । आदरप्र-
 सङ्गे एव स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादरग्रहणे

इदं तावदिति । यो व्यक्त्याश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । तस्या-
 श्च भिन्नास्वपि व्यक्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् । किमर्थमिति । अनि-
 तिपरमित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपक्षे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थ-
 इति । स्वाङ्घ्रितिकत्वेति प्रयोक्तव्ये इति स्वाङ्घ्रितिकत्वेति प्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे
 चार्थं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः । गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति त-
 तो व्यवहितस्य प्रयोगाप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन स्वा-
 ङ्घ्रितिकत्वेत्यत्र व्यवहितस्य संज्ञानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् । आदरा ।
 कथमसत्कृत्येति । यदि न सत्कृत्यासत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते तदा सति-
 शिष्टत्वात्कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं
 स्यात् । अथ न सदसदिति समासः क्रियते तदा सच्छब्दस्य विधीयमाना ग-
 तिसंज्ञा ऽसच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रकृतवि-
 शेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेष-
 णात्तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ सुबिति प्रकृतं गतिरनन्तर इत्यत्र पूर्व-
 पदं गतिर्गतावित्यत्र पदस्येति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः । न आद-
 रइति । अनेनासच्छब्दस्यानादरार्थवृत्तितां दर्शयति । ततश्चानादरग्रहणेन
 यत्साध्यं तदन्यथापि सिद्धतीत्येवंपरमेतत् । आदरप्रसङ्गइति । गुरुमसत्कृत्ये

पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञायते । अविद्यमाना-
दरे अनादरे इति । तस्मादनादरगृहणं कर्तव्यम् । अ-
सतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥ अन्तरपरिगृहे ॥६५॥
अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानम् * ।
अन्तःशब्दस्याङ्किविधिसमासणत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्य-
म् । अङ् । अन्तर्द्धा । किविधिः । अन्तर्द्धिः । समास ।
अन्तर्हृत्य । णत्वम् । अन्तर्हण्याद् गोभ्यो गाः ॥ सा-
क्षात्प्रभृतीनि च ॥७४॥ साक्षात्प्रभृतिषु च्छयर्थवचनम् * ।
साक्षात्प्रभृतिषु च्छयर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्सा-
क्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । यदा हि साक्षादेव सत् किं
चित्क्रियते तदा मा भूदिति । मकारान्तत्वं च गतिसं-
ज्ञासन्नियुक्तम् * । मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनि-
योगेन वक्तव्यम् । लवणकृत्य । तत्र च च्विप्रतिषे-
धः * । तत्र च च्छयन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लव-
णीकृत्य । न वा पूर्वेण कृतत्वात् * । न वा वक्तव्यम् ।
किं कारणम् । पूर्वेण कृतत्वात् । अस्त्वनेन विभाषा

त्यादौ स्यात् पाखण्डिनमसत्कृत्येत्यादौ तु न स्यात् । तथाहि । अब्राह्मण इ-
ति क्षत्रियादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः । बहुव्रीहिरिति । स चात्यन्ताभा-
वेऽपि प्रसक्त्यभावे भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्धति । असतस्त्विति । आदराना-
दरयोः सदित्येव वक्तव्यं तत्रानादरे सच्छब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदन्तविधिना ऽस-
च्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा गोष्यदं सेवितेत्यत्रासेविते गोष्यदशब्द-
स्य वृत्त्यसंभवादगोष्यदार्थमसेवितगृहणम् । अन्तरप । अन्तःशब्दस्येति । अ-
ङ्किविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि । समासस्तु गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्ववच-
नं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वा-
दपूर्ववचनाभावात् । अन्तर्हण्यादिति । हन्तेरत्पूर्वस्येतिणत्वस्य सिद्धत्वाद् अन्त-
रदेशे इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्नादित्वास्तत्वाभावः । तथैवायनं चे-
ति न वक्तव्यम् । कृत्यच इति सिद्धत्वात् । अन्तर्णयतीत्यत्राप्युपसर्गादिति णत्वं
सिद्धति । साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिष्विति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्या-
द् यदा तु साक्षाद्भूतं रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्ये-

पूर्वेण नित्यो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । म-
 कोरान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्तमित्युक्तं तद् दृश्य-
 न्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ल-
 वणशब्दस्यायं विभाषा लवणशब्द आदेशः क्रियते ।
 यदि च लवणीशब्दस्यापि विभाषा लवणशब्द आदे-
 शो भवति न किं चिद् दुष्यति । त्रैशब्दं चेह साध्यं
 तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥ ते प्राग्धातोः ॥८०॥ कि-
 मिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमेते प्रागेव धातोः
 प्रयोक्तव्या आहोस्वित्संज्ञानियमार्थमेते प्राक् चा-
 प्राक् च प्रयोक्तव्याः प्राक्प्रयुज्यमानानां गतिसंज्ञा भव-
 तीति । कश्चात्र विशेषः । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनिय-
 मार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो ऽनिष्टश-
 ब्दनिवृत्त्यर्थः * । प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति
 चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयो-
 जनम् । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः । अनिष्टशब्दता मा
 भूदिति । छन्दसि परव्यवहितवचनं च * । छन्दसि
 परेपि व्यवहिताश्चेति वक्तव्यम् । संज्ञानियमे सि-

ति । अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति । नित्या च गतिसंज्ञेयते । पूर्वेणे-
 ति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । चुरन्तस्य मा भूदिति । एकदेशविकृत-
 स्थानन्यत्वात् प्राप्नोति । त्रैशब्दमिति । अय एव शब्दास्त्रैशब्दम् । लवणं कृत्वा
 लवणं कृत्य लवणीकृत्येति । ते प्राग्धातोः । किमिदमिति । नियमद्वयसंभ-
 वात्प्रश्नः । तच्च यदा प्रयोगनियमस्तदा तद्व्यत्ययेन लव्यगल्युपसर्गसंज्ञाः परावृ-
 श्यन्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तदा प्रादय उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्य-
 वस्यन्ते संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यतामापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्यावि-
 धानात् । अनुकरणस्येति । अनुकरणं चानितिपरमित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । सं-
 ज्ञानियमे सिद्धमिति अनितिपरमिति न वक्तव्यम् । अनेनैव नियमेन खा-
 ङितिकृत्वेत्यत्र संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरं च सूत्रद्वयं न कर्तव्यं
 भवति । परव्यवहितानां गल्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणाच्च तु प्रयोगस्येत्यर्थः ।

द्वम् * । संज्ञानियमे सति सिद्धमेतद्वति । अस्तु तर्हि
 संज्ञानियमः । उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टादर्शनात् * ।
 उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अ-
 निष्टादर्शनात् । नहि कश्चित्प्रपञ्चतीति प्रयोक्तव्ये पञ्च-
 ति प्रेति प्रयुङ्क्ते यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्तार्हं
 स्यात् । उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् * ।
 उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम् ।
 ऋषभं कूलमुद्रजमृषभं कूलमुद्रहम् । अत्र गतेः प्राग्धा-
 तोः प्रयोगो यथा स्यात् । यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्व-
 परव्यवस्थार्थमिदमुच्यते सुकटंकराणि वीरणानीत्यत्र
 गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञा-
 पयति नात्र गतेः प्राक्प्रयोगो भवतीति । यदयमीषद्दुः-
 सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खकारमनुबन्धं करोति ।
 कथं कृत्वा ज्ञापकम् । खित्करणे एतत्प्रयोजनं खिती-
 ति मुम् यथा स्यात् । यदि चात्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्या-
 त् खित्करणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र मुम् । अनव्यय-
 स्येति प्रतिषेधो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यः नात्र
 गतेः प्राग् धातोः प्रयोगो भवतीति ततः खकारमनुब-

न्धस्त्विति । लाघवादस्यैव पञ्चस्य युक्तत्वात् । उभयोरिति । भाषायां परव्यव-
 हितप्रयोगो न दृश्यते तत्र किं प्रयोगनियमेन वा संज्ञानियमेन वा । यत्र
 हि लोके संकीर्णः प्रयोगो यथा गौर्गौवीति तत्रासाधुपरिहाराय साध्वनुज्ञानं
 कर्तव्यम् । न त्वसंकीर्णैव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किं चिदस्ति प्रयोजनम् ।
 हृन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यतएव । उपसर्जनसन्निपातइति । यद्यपि
 लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते तथापि कूलमुद्रजमित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वा-
 त्प्रमासे कृते उपसर्जनं पूर्वमिति शास्त्रदर्शनात्पर्यायेण पूर्वनिपातेन भाव्यं कूल-
 मुद्रजउत्कूलं रुज इत्येवं यो भाष्येत्तं प्रतीदं सूत्रं कर्तव्यमिच्छर्थः । सुकटं करा-
 णीति । सुखेन कटाः क्रियन्तइति कर्तृकर्मणोश्च भूक्तञोरिति खल् । तत्रास्मान्नि-
 यमात्कटं सुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्विति । शास्त्रेण प्राप्नोतु प्रतिषेधात् नैव

न्यं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्र-
योगः स्यात्स्यादेवात्र मुमागमः । कथम् । कृद्ग्रहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति । तस्मान्नार्थ ए-
वमर्थेन प्राग्धातुवचनेन । कथमृषभं कूलमुद्रुजमृषभं
कूलमुद्रुहम् । नैष दोषः । नैष उदिरूपपदं किं तर्हि वि-
शेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः । उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहि-
म्यां कूले उपपदे इति ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥८३॥ कि-
मर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत ।
कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति । के पुनः कर्म
प्रोक्तवन्तः । ये संप्रति क्रियां नाहुः । के च संप्रति क्रि-
यां नाहुः । ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः ते कर्मप्रव-

प्रयुज्यतइत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत् । नैतदस्ति । अनव्यय-
स्येति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाधितुमशक्यत्वात् प्रयोगनियमस्यान्यत्र सावकाश-
त्वाद्वाधेपि न का चित्क्षतिः । स्यादेवेति । कटं सुकराणीत्येवमपि प्रयोगे स्या-
देवमित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयाः । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वात्संज्ञाकरणस्य ला-
घवप्रकर्षाय एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः । अन्वर्थसंज्ञेति । अर्थ-
मनुगता अर्थेन वा अनुगता अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या संज्ञा सा अन्वर्थसं-
ज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति । प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतितवन्त
इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियाविशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । ये अप्रयुज्यमा-
नस्य क्रियामाहुरिति । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति वाक्ये अप्रयुज्यमानस्य
निशमेर्या क्रिया तत्कालो वर्षसंहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः संबन्ध इत्ययमर्थो
ऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तदयमनुः संहितामिति द्वितीययाभिहितं संबन्धम-
वच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया वा
तत्सन्निधौ संबन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि । क्रियायास्तावदयं न वाचकः । का-
रकविभक्तिप्रसङ्गात् । शेषविभक्तिसंबन्धस्याप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रि-
यापदाक्षेपकः । यथा प्रादेशं विपरिलिखतीति विशब्दे विमानक्रियाया आ-
क्षेपक इति प्रादेशमिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषद्योतकत्वमपि क्रिया-
पदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न संभवतीति पारिशेष्यात्संबन्धावच्छेदहेतुरनुः
संपद्यते । तथा चोक्तं हरिणा । क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदक इति । तत्र क्रियामाहुरिति क्रिया-
शब्देन तदुपजनितसंबन्धविशेष उपचारादुच्यते । आहुरित्यस्यापि द्योतयन्ती-

अनीयाः ॥ अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूता-
मिति । किं च स्यात् । शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत् ।
गतिर्गताविति निघातः प्रसज्येत । यद्येवं वेरपि कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते । प्रा-
देशं विपरिलिखतीति । अस्त्यत्र विशेषः । नात्र वे-
र्लिखिं प्रति क्रियायोगः किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । प्रादेशं
विमाय परिलिखतीति । यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनी-
यसंज्ञया नार्थः । अनोरपि न वृषिं प्रति क्रियायोगः
किं तर्ह्यप्रयुज्यमानम् । शाकल्येन सुकृतां संहितामनु-
निशम्य देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीया
यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । अत उ-
त्तरं पठति । अनुलक्षणे वचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वा-
त् * । अनुलक्षणे वचनानर्थक्यम् । किं कारणम् ।
सामान्यकृतत्वात् । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
भविष्यति । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य-
नव इति । हेत्वर्थं तु वचनम् * । हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् ।

त्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते ।
यथा सुः पूजायामिति षत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था । अ-
नुल । किमर्थमिति । लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरः
शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति ।
निघातत्वादाद्युदात्तानुलिखते । नात्र वेरिति । नहि प्रादेशो लिख्यते ।
किं तर्हीति । धातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशे च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति
सामर्थ्यादिमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतामिति । अत्र वाक्ये या
निशमनक्रिया तत्कृतो वर्षसंहितयोः संबन्धावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यतइति
नास्ति वर्षक्रियायोगिनोरित्यर्थः । अनुलक्षणइति । सूत्रानुकरणमेतत् ।
सामान्यकृतत्वादिति । सामान्यं साधारणं यस्मिन्मर्थान्तरसंज्ञान्तरनिर्देशात्ते-
नैव कृतत्वात्सिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम् । प्रयोजक
एतस्य वचनस्येयर्थः । हेतुरिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहितायाः

हेतुः शाकल्यस्य संहिता वर्षस्य न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते । न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चासौ शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षदिति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः अनुर्हेताविति । अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि व्याप्नो भवति नार्थोनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्नो नह्यवश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते किं तर्हि यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तदथा । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदपि असौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । एतदेव तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धात्र द्वितीया कर्मप्रवचनीययुक्तइत्येव । न सिद्ध्यति । परत्वाद्देत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति ॥ आङ्ग्यादावचने ॥८९॥ आङ्ग्यादाभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आकुमारं यशः पाणिनेरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-

कारणत्वावगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतोरलक्षणत्वं नास्तीति किं परिभाषितव्यमिति मत्वा पृच्छति । येन पुनः पुनरिति । यौनःपुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः । अथेदानीमिति । येनोक्तं स तर्हि तथेति स एव सन्दिहानः पृच्छति । व्याप्त इति । हेतुविषयत्वालक्षणस्य तेन हेतुर्व्याप्तो भवति । लक्षणेनेति । सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषावगमहेतुत्वालक्षणं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । येन नाप्राप्तिश्रयेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया षष्ठ्या एव बाधिका तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुत्वतीयां बाधते । आङ्ग्य मर्या । अथ च मर्यादाभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्शनाद्विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिरित्यर्थभेदं मत्वा वार्तिकं पठति ।

म् । मर्यादावचनइत्येव सिद्धम् । एषास्य यशसो मर्यादा ॥ लक्षणेत्थंभूतास्थानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन-
वः ॥१०॥ कस्य लक्षणादयोर्था निर्दिश्यन्ते । वृक्षादी-
नाम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा य-
था स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्र-
योजनम् । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भ-
वतः । न च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदं तर्हि प्र-
योजनं द्वितीया यथा स्यात् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वि-
तीयेति । वृक्षं प्रति विद्योतते वृक्षमनु विद्योतते इति ॥
अधिपरी अनर्थकौ ॥१३॥ किमर्थमधिपर्योरनर्थकयोः क-
र्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्
गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
यत्क्रियायुक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः । अ-
नर्थकौ चेमौ । इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चमी यथा स्या-
त् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति । कुतः पर्यागम्यतइति ।
सिद्धं तु पञ्चम्यपादानइत्येव । आतश्चापादानपञ्चम्ये-
व । यत्राधिशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि
च श्रूयते कुतो ऽध्यागम्यते इति । एवं तर्हि सिद्धे स-

आकुमारमिति । कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचनइत्येवेति ।
वचनग्रहणस्येदं प्रयोजनमवान्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदहेतुमात्रं मर्यादा
यथा गृह्येत । लक्षणेत्थम् । कस्येति । किं यथा विभक्तिसमीपादयो ऽव्यया-
र्थास्तथा लक्षणादयः प्रत्यादीनामथ पदान्तरवाच्याः सन्तो विषयभावेन
संज्ञायाः प्रत्यादीनां वा निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । वृक्षं प्रति
विद्योतते विद्युदिति वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणम् । प्रत्यादयस्तु प्राप्तिक्रिया-
जनितसंबन्धविशेषावच्छेदहेतवः । किमर्थमिति । वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्ध्यतीत्यत्र
कर्मत्वाद् द्वितीया सिद्ध्यति तद्विधानार्थं तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च क्रि-
याविशेषानवद्योतनात् क्रियायोगाभावाद्गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थमपि नोपशु-
ष्यतइति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीति । अकर्मकत्वाद् दुरतेः कर्मणि द्वितीया नास्ति ।

ति यदनर्थकयोरुपसर्गसंज्ञा आधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां
 शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनर्थकानामप्येषां भवत्य-
 र्थवत्कृतमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । निपा-
 तस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तन्न वक्तव्यं
 भवति । अथ वा नेमावनर्थकौ । किं तर्ह्यनर्थकावि-
 त्युच्यते अनर्थान्तरवाचिनावनर्थकौ धातुनोक्तां क्रि-
 यामाह तुः । तदविशिष्टं भवति । यथा शङ्खे पयः ।
 यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्रा-
 प्नोति उक्तार्थानामप्रयोग इति । उक्तार्थानामपि प्र-
 योगो दृश्यते । तदथा । अपूपौ द्वावानय ब्राह्मणौ
 द्वावानयेति ॥ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमु-

अधिपरी । किमर्थमिति । अनर्थकयोः क्रियायोगाभावात्संज्ञान्तरबाधनार्थं
 संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नापि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साह-
 चर्याद्वर्जनविषयपरियोगे तस्या विधानात् अपादानसङ्गावे चाधिशब्दस्य प्र-
 योग इव परियोगे तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । अथ वेति ।
 पूर्वापरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं द्योत्यं वा वस्तु न संभवति तस्य
 वाक्यार्थे ऽनुपयोगात् प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थशब्द इह प्रयोजनवाची
 तेन योर्थो ऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययान्निष्प्रयोजनावेतावु-
 च्यते । धातुनोक्तमिति । प्रकरणादिसामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रिया-
 मित्यर्थः । आह तुरिति । द्योतयत इत्यर्थः । तदविशिष्टमिति । तत् क्रिया-
 लक्षणं वस्त्वविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनाहितविशेषमित्यर्थः । यथेति ।
 शङ्खे न्यस्तं क्षीरं शौक्ल्येनाभिस्रं शङ्कादित्यर्थः । यद्येवमिति । धातोर्वाचक-
 त्वात्तस्य प्रयोगं नास्तिपत्ति तेन विना तयोः प्रयोगासंभवादुपसर्गग्रहणं चा-
 धिपर्योरुपलक्षणार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणादिवशादवगतार्थानामपि
 स्फुटतरावगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चानियमप्रसङ्गः । येषामेव हि
 गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते तएव प्रयुज्यन्ते न तु वृत्तस्तरुः पादप इति तथा
 प्रयोगादर्शनात् । अपूपौ द्वाविति । अपूपावित्यत एवावगते द्वित्वे द्विशब्दस्या-
 पि प्रयोगो लोके दृश्यते । एतदुक्तं भवति । यथा यावशब्दो वाक्यान्तरविषयो
 ऽन्य एव । अन्यश्च यावकशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च । तथै-
 वागच्छत्यध्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । तदत्र विषये धातोरधिपर्योश्च सङ्गा-
 मिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् । अपिः पदार्थः । इहेति । यथा ऽपिशब्दस्य कर्मप्रव-

स्रुयेषु ॥९६॥ इह कस्मान्न भवति । सर्पिषोपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । किं च स्यात् । द्वितीया प्रसज्येत कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । नैष दोषः । नेमे अप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि परपदार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति । अथ वा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । बिन्दुः । बिन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति प्रथमा भविष्यति ॥ अधिरीश्वरे ॥९७॥ अधिरीश्वरवचने उक्तम् * । किमुक्तम् । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् । अप्रथमानुपपत्तिस्तु । स्ववचनात् सिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मवचनीयसंज्ञो भवतीति

वनीयसंज्ञायां सत्यां स्यादित्यत्रोपसर्गाच्चयं पत्वं न भवत्येवं सर्पिः शब्दाद्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । इतरो भवत्येवात्रापिः संज्ञेत्याह । किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दार्था इमे निर्दिश्येरन् पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात् । स्वपदार्थाव्यभिचारात् । संभावनादीनां चोपादानमनर्थकं स्यात् तेषामपिपदार्थत्वात् । परपदार्था इति । स्यादित्यादेः परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः । तदयमर्थः । स्यादित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे बिन्दौ वर्तते तदा तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदायएव वर्तते नावयवे । अत एवावयवोपजनितव्यतिरेके षष्ठी भवति । अथ वेति । बिन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः द्योतयितुमपिः प्रयुज्यते इति बिन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयो ऽपिः न तु सर्पिःप्रतीति भावः । बिन्दोस्तर्हीति । ननु यदा बिन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदापिः कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति । न चाप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । अत्राहुः । पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं तेन यस्मिन् पदार्थे पदान्तरस्याभिधानशक्तिर्नास्ति तत्रापिः कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो बिन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपक्षे प्रयुज्यते तदाप्यपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव वाक्ये ऽवश्यभाष्यं क्रिययान्ततः सत्तया । तत्र बिन्दोः प्रथमं स्यादित्यनेन संबन्धोन्तरङ्गः पञ्चासु तद्धारको ऽपिशब्देन । अधि । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् ।

वक्तव्यम् ॥ लः परस्मैपदम् ॥९९॥ लादेशे परस्मैपदग्रहणं
 पुरुषाबाधितत्वात् * । लादेशे परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् ।
 किं कारणम् । पुरुषाबाधितत्वात् । इह वचने हि संज्ञा
 बाधनम् * । इह हि क्रियमाणे अनवकाशा पुरुषसंज्ञा
 परस्मैपदसंज्ञां बाधेत । परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा
 वचनाद्बुविष्यति । सावकाशा परस्मैपदसंज्ञा । कोव-
 काशः । शतृक्सू अवकाशः । सिचि वृद्धौ तु परस्मै-
 पदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाबाधकत्वस्य * । यदयं सिचि
 वृद्धिः परस्मैपदेष्विति परस्मैपदग्रहणं करोति तज्ज्ञाप-
 यत्याचार्यः न पुरुषसंज्ञां परस्मैपदसंज्ञा बाधतइति ॥
 तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥१०॥ प्रथममध्य-
 मोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम्* । प्रथमम-

कर्तृनिर्देशश्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भृत्यनियोगा-
 दौ यः कर्ता स निर्दिश्यते तदानेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते । अधिबुद्धदत्ते
 पञ्चाला इति । तत्राधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । बुद्धदत्ते स्थिताः पञ्चाला
 इत्यर्थावगमात् । पञ्चाला इति च प्रथमा न प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ते हि-
 तोयया बाधितत्वात् । स्ववचनादिति । अधिबुद्धदत्ते पञ्चाला इत्यस्याऽन्य-
 थासिद्धत्वादधिस्वे इति वक्तव्यम् अधिपञ्चालेषु बुद्धदत्त इत्यर्थम् । ईश्वरवच-
 नमिति च कर्तृषष्ठ्या समासः । ईश्वरेण यदुच्यते स्वतन्त्रकर्मप्रवचनीययुक्ते
 सप्तमीति । यदि वा यस्य संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी तत्र । पञ्चालेष्वस-
 नादिक्त्रियोपजनिते संबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । खं च प्रत्यघेः
 कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनः प्रथमैव भवति । लः परस्मैपदम् । लः इ-
 त्यादेशापेक्षा षष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा इत्यर्थः । लादेशइति । लस्येत्यत्र
 परस्मैपदमिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एकसंज्ञाधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां श-
 तृक्सूः सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिङ्न्तु बाधेरन्नित्यर्थः । सिचि वृद्धौ त्विति ।
 अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र बाधतइति भावः । आत्मनेपदसंज्ञया पर-
 स्मैपदसंज्ञाया बाधनं यथा स्यादित्येवमर्थं त्विह प्रकरणेऽनयोः संज्ञयोर्विधा-
 नम् । सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयापि पुरुषसंज्ञानां समावेशो
 भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिङ्न्तु अनवकाशया आत्मनेपदसंज्ञया
 बाधेरन् । तिङ्स्त्रीणि । तिङां षट् त्रिकाः संज्ञास्तिङ् इति वैषम्याद्यथासं-

ध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेप-
दानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् । समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो यथा
स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः षट्
संज्ञिनः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । क्रियमाणे-
पि चात्मनेपदग्रहणे आनुपूर्व्यवचनं च * । आनुपूर्व्यव-
चनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्य चिदेव त्रिक-
स्य प्रथमसंज्ञा स्यात् कस्य चिदेव मध्यमसंज्ञा कस्य
चिदेवोत्तमसंज्ञा स्यात् । न वैकशेषनिर्देशात् * । यन्नाव-
दुच्यते आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति तन्न
कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । ए-
कशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैकस्मिन्नेक-
शेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः प्रथमश्च
प्रथमश्च प्रथमौ । मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ । उत्तम-
श्चोत्तमश्चोत्तमौ । प्रथमौ च मध्यमौ च उत्तमौ च प्रथ-
ममध्यमोत्तमा इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः ।
प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः प्रथमम-
ध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमा
इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः । प्रथम-

ख्यं न प्राप्नोतीति मत्वाह । प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे
सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन वाक्येन परस्मैपदानां
त्रयाणां तिस्रः संज्ञा द्वितीयेनात्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति ।
यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्यानेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावः तथापि कस्य चित्तिकस्य
का चित्कं ज्ञेयतावत्तन्मते न तु यथाभिमतविषयविभागलाभः । आनुपूर्व्यवचनं
चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति केवलं त्रीणि त्रीणीति वीक्षया प्र-
तिपत्तिस्तेषां तत्रानियमप्रसङ्गे नियमार्थमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः ।
एकशेषनिर्देशादिति । आत्मत्वभिधानान्नयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रिया-
संपत्त्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रश्नः । प्रथममुध्यम-

मध्यमयोः प्रथमसंज्ञा प्राप्नोति । उत्तमप्रथमयोर्मध्य-
मसंज्ञा प्राप्नोति । मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति ।
अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः न दोषो भवति । यथा न
दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र न्याय्यम् । उभयमित्याह ।
उभयं हि दृश्यते । तदथा । बहुशक्ति किटकं बहूनि
शक्तिकिटकानि । बहुस्थाली पिठरं बहूनि स्थालीपि-
ठराणि । यदप्युच्यते क्रियमाणेप्यात्मनेपदगूहणे आनुपूर्-
व्यवचनं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । लोकत एतत्सिद्ध-
म् । तदथा लोके विहव्यस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुप-
स्थेय इति न चोच्यते आनुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्येण चो-
पस्थीयतइति ॥ विभक्तिश्च ॥१०४॥ त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते
उताहो न । किं चातः । यदनुवर्तते । अष्टन आ वि-
भक्तावित्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् । प्रथमयोः
पूर्वसवर्ण इत्यत्र प्रथमयोरेव गूहणं प्राप्नोति । यथेच्छ-
सि तथास्तु । अस्तु तावदनुवर्ततइति । ननु चोक्तमष्ट-
न आ विभक्तावित्यात्वं न प्राप्नोतीति । वचनाद्वि-

योरिति । प्रसिद्धिमाश्रित्यैतदुच्यते । व्याख्यानानिर्णय इति मत्वाह । कृतद्व-
न्द्वानामिति । बहुशक्ति किटकमिति । एकशेषे कृते द्वन्द्वः । जातिरप्राणिना-
मित्येकवक्तावः । बहुशब्दस्यात्र वैपुल्यवचनइत्येकवचनम् । समुदायस्य वैपुल्यम-
वयवातां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेषः क्रियते तदा
बहूनि शक्तिकिटकानीति भवति । लोकत इति । यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु
द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानयेत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि
भवतीत्यर्थः । विहव्यस्येति । विहव्याख्यस्य सूक्तस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामग्निरुपस्थेय
इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्वेदं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण । विभक्तिश्च । सति
प्रयोजने स्वरितत्वप्रतिबन्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्ती भवतः । सिद्धद-
र्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहाशयः । त्रीणित्रीणीति । आत्वं न
प्राप्नोतीति । नष्टाष्टनशब्दात्परं युगपत्तिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं
संज्ञित्वे विभक्तिसमुदायस्य विभक्तियहणेनायहणावयवयोरिति समुदाय-
इयापेक्षानुपपत्तौ प्रत्यययोरेव द्वयोर्गूहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति ।

प्यति । अथ वा पुनरस्तु निवृत्तम् । ननु चोक्तं प्रथम-
योः पूर्वसवर्ण इति प्रथमयोरेव गृहणं प्राप्नोतीति । नैष
दोषः । अचीत्यनुवर्तते । न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः ।
ननु चैवं विज्ञायते ऽजादी यौ प्रथमौ अजादीनां वा
यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनु-
क्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः
विभक्त्योग्रहणमिति । अथ वा वचनग्रहणमेव कुर्याद्
औजसोः पूर्वसवर्ण इति ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे
स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १०५ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥ शेषे
प्रथमः ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । युष्मदस्मच्छेषवचनं
नियमार्थम्* । नियमार्थोऽयमारम्भः । अथैतस्मिन्नियमार्थं
विज्ञायमाने किमयमुपपदनियमः युष्मदि मध्यम एव
अस्मद्युत्तम एव । अहोस्वित्पुरुषनियमः युष्मद्येव मध्य-
मः अस्मदोऽवोत्तम इति । किं चातः । यदि पुरुषनियमः

त्रिकस्य युगपद्वयोगाभावात्कामर्थ्यात्समुदायवृत्तिविभक्तिशब्दे ऽवयवे वर्ति-
ष्यतइति भावः । न चाजादी इति । सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ सुखाजादिर्न
भवतीति प्रत्यययोरजादित्वासंभवादवयवशब्दश्रितिके समुदाये उपचारा-
दिति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ प्रथमयोरिति
विशेषणं तेनौजसोरेव गृहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । अचीत्यनुवर्तते ।
तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः निर्धारणं चाश्रयिष्यते अजादिषु यौ प्रथमावि-
ति । एवमप्यौजसोरेव गृहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । एतान् गाः पश्ये-
त्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं तस्मादित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणे ऽन्तरात् पूर्वसवर्णदी-
र्घादुत्तरः शसः सकारो न भवतीति किं तस्मादित्यनेन । तत् क्रियमाणं त्रिक-
हयग्रहणस्य प्रापकं संप्रदाते । युष्म । किमर्थमिति । किं लादेशविधानवा-
क्येनैकवाक्यत्वाद्विध्यर्थमिदम् । अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति
प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरतराश्रयपरिहाराय भाविनी संज्ञाश्रयितव्येति
प्रतिपत्तिलाघवाय वाक्यभेदेन नियमपक्षं दर्शयितुमाह । युष्मदस्मदिति ।
किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव युक्तः । नैष दोषः । समुदा-
यस्य संचिकीर्षितत्वात् प्राधान्यं तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्य-
मित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते । युष्मदि मध्यम एवेति । तुल्यजातीयव्या-

शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । किं कारणं मध्यमो-
त्तमौ नियतौ युष्मदस्मदी अनियते तत्र प्रथमो ऽपि
प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं प्रथमनियमार्थम् ।
शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रेति । अथाप्युपपदनिय-
म एवमपि शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषे प्रथम इति । यु-
ष्मदस्मदी नियते मध्यमोत्तमौ अनियतौ तौ शेषेपि
प्राप्नुतः । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । शेषनियमार्थम् ।
शेषे प्रथम एव भवति नान्य इति । उपपदनियमे शेष-
ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । युष्मदस्मदी नियते म-
ध्यमोत्तमावनियतौ तौ शेषेपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि
प्रथमो भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र प्रथम-
श्चान्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवतीति । तत्र युष्मद-
स्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधः शेषत्वात् * । तत्र युष्मदस्म-
दन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वं च देवदत्तश्च प-
चथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् । शेषत्वा-
त् । शेषे प्रथम इति प्रथमः प्राप्नोति । सिद्धं तु युष्म-
दस्मदोः प्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । युष्मदस्म-
दोः प्रतिषेधात् । शेषे प्रथमः युष्मदस्मदोर्नैति वक्तव्य-
म् । युष्मदि मध्यमादस्मदुत्तमो विप्रतिषेधेन * । यु-

वृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते न हजादयः । तूजादिविधिसामर्थ्या-
द्वा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव अस्मदि
उत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात् तयोः पुरुषान्तरं न भवति मध्यमोत्त-
मयोस्त्वनियतत्वात् शेषेपि तत्प्रसङ्गे प्रथम इति सूत्रमारभ्यमाणं सिद्धे प्रथमे
मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं संपद्यते प्रथम एव भवति न मध्यमोत्त-
माविति । यथा समे देशे यजेतेति पाँचिक्वां प्राप्नौ नियमः । तत्रेति । उभय-
था नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी उपपदे स एवाशेष-
स्तत्र मा भूत् प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते तेस्तः तत्र समुदायस्य युष्मदस्मदग्रहणे-
नाग्रहणाच्छेषत्वमेवेति प्रथमप्रतिषेधो वक्तव्यः । स एवाह । सिद्धं त्विति ।

ष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्वति विप्रतिषेधेन ।
युष्मदि मध्यम इत्यस्यावकाशः । त्वं पचसि । अस्म-
द्युत्तम इत्यस्यावकाशः । अहं पचामि । इहोभयं प्राप्नो-
ति । त्वं चाहं च पचावः । अस्मद्युत्तम इत्येतद्वति
विप्रतिषेधेन । स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः । त्यदा-
दीनां यद्वत्परं तच्छिष्यतइत्येवमस्मदः शेषो भविष्य-
ति । तत्रास्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् । अनेकशेषभा-
वार्थं तु * । अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिषेधो
वक्तव्यः । यदाचैकशेषो न । कदा चैकशेषो
न । सहविवक्षायामेकशेषः । यदा न सहविवक्षा
तदैकशेषो नास्ति । न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभा-
वात्तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेधः * ।
न वार्था विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । युष्मदस्म-
दोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामपि युष्मदस्मदधि-
करणानामपि एकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं च
पचसि पचामि चेति । क्रियापृथक्ते च द्रव्यपृथक्त्वद-
र्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्य * । क्रियापृथक्ते च

यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्त्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह ।
स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह । न वक्तव्यमिति । अस्मदः शेष इति । आवां
पचाव इति । तत्रास्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाणस्यास्मदी द्वार्थत्वादप्रयुज्यमा-
नेपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात् तस्याप्यत्र प्रसङ्ग इति विप्रतिषेध ए-
वाश्रयितव्यः । अत्राहुः । युष्मदर्थे साहचर्याद्यदास्मद्रूपत्वमारोप्यते तदा भेदा-
भावात् पृथग्युष्मदर्थभावाद अस्मदुपपदनिमित्तः सिद्ध उत्तम एवेत्यदोषः ।
चोदकस्वाह । अनेकशेषभावार्थं त्विति । त्वं चाहं च पचाव इत्यत्र प्रयोगे ।
आचार्यदेशीय आह । नवेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरनेकशे-
षाभावः । एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य विवक्षितत्वादाख्यातयोरप्ये-
कशेषाभावे पचसि पचामि चेति पृथगेव प्रयोगान्नार्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः ।
एतदेव समर्थयितुमाह । क्रियापृथक्त्वमिति । यथा क्रियापृथक्ते सति द्रव्यपृथ-
क्त्वं न तु सहविवक्षा एवं द्रव्यपृथक्तेऽपि क्रियापृथक्ते न भाव्यं परस्परसाहचर्या-

द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तदथा । पचसि च पचामि च
 त्वं चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो
 न भवतीति । एवं च कृत्वा सो ऽप्यदोषो भवति यदु-
 क्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रतिषेधः शेषत्वादिति । त-
 प्रापि ह्येवं भवितव्यम् । त्वं च देवदत्तश्च पचसि च
 पचति चेति । अहं च देवदत्तश्च पचामि च पचति चेति ।
 यन्नावदुच्यते न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिक-
 रणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इति । दृश्यते हि
 युष्मदस्मदोश्चानेकशेषस्तदधिकरणानां चैकशेषः । त-
 दथा । त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ संप्रयुज्यावहे इति ।
 यदप्युच्यते क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमान-
 मुत्तरत्रानेकशेषभावस्येति । क्रियापृथक्त्वे खल्वपि द्र-
 व्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तदथा । अक्षाः भज्य-
 न्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तामिति । एवं च कृत्वा सोपि दो-
 षो भवति । यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्तेषु प्रतिषेधः शे-
 षत्वादिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु यु-
 ष्मदस्मदोः प्रतिषेधादिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्त-
 व्यः । शेषे प्रथमो विधीयते । नहि शेषश्चान्यश्च शेष-

व्यभिचारात् । एवं च कृत्वेति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः ।
 इदानीमाचार्य आह । यन्नावदिति । एकशेषफलत्वादेकशेष इत्युच्यते । न तु
 प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो सरूपत्वादिति वाचनिक एकशेषः । एवं ह्येक-
 शेषे आश्रीयमाणे नार्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेपि क्रियायाः भेदा-
 देक एव धातुः प्रयुज्यते तस्माच्च परो लकार एवानेकार्थाभिधायी विरोधाभा-
 वात् तत्र पुनश्च द्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अक्षा इति । शकटाक्षविभोक्तका-
 क्षदेवनाक्षाणां सङ्घविवक्षायामेकशेषस्तत्रावयवक्रियायाः समुदाये आरोपा-
 द्रव्यत्तामित्यादि बहुवचनं सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेपि
 क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्यपृथक्त्वेपि क्रियैकशेष इत्यर्थः । नहि शेषश्चान्य-
 स्येति । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदोपयुक्तयोः सङ्गावान्नास्ति शेष-

ग्रहणेन गृह्यते । भवेत्प्रथमो न स्यात् । मध्यमोत्त-
मावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मदीरुपप-
दयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते । न च युष्मदस्मदी अन्यश्च
युष्मदस्मद्ग्रहणेन गृह्यते । यदत्र युष्मद् यच्चास्मत्तदा-
श्रयौ मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र यु-
ष्मद्यच्चास्मच्च तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः । एवं श्रो-
त्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमो भविष्यति । एवं तर्हि शेष-
उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् ।
यच्चात्रोपोच्चारि न स शेषः यश्च शेषः न तदुपोच्चारि ।
भवेत् प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं
कारणम् । युष्मदस्मदीरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येते उ-
पोच्चारि पदमुपपदं यच्चात्रोपोच्चारि न ते युष्मदस्मदी ।
ये च युष्मदस्मदी न तदुपोच्चारि । एवं तर्हि शेषेण सा-
मानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते । न चात्र शेषेणैव सा-
मानाधिकरण्यम् । भवेत्प्रथमो न स्यान्मध्यमोत्तमाव-
पि तु न प्राप्नुतः । किं कारणम् । युष्मदस्मद्भ्यां सा-
मानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमावुच्येते । न चात्र युष्मद-
स्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम् । एवं तर्हि त्यदादीनि स-
र्वैर्नित्यमित्येवमत्र युष्मदस्मदोः शेषो भविष्यति । त-
त्र युष्मदि मध्यमः अस्मदुत्तम इत्येव सिद्धम् । न सि-

त्वम् । इतर एतस्मादर्थमविदित्वाह । भवेदिति । इतर आह । यदत्रेति ।
तत्तन्निधौ शेषत्वाभावात्तन्निबन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेषपदार्थम-
विदित्वाह । यथैवेति । एतद्विचारणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह । एवं
तर्हीति । यच्चात्रेति । युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसङ्गावात् । यच्च
शेष इति । देवदत्तश्चेति । न तदिति । नहि तस्यैव साधनत्वं किं तर्हि युष्मद-
स्मदर्थयोरपि । न चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनापि तद्भावाच्च शेष-
त्वाभाव इत्यर्थः । एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाप्येकशे-

दुपति । स्थानिन्यपीति प्रथमः प्राप्नोति । त्यदादीनां
 खल्वपि यदात्परं तच्छिष्यते इति यदा भवतः शेषस्त-
 दाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति । युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्त-
 म इत्येवोच्यते ताविह न प्राप्नुतः । परमत्वं पचसि
 परमाहं पचामीति । तदन्तविधिना भविष्यति । इहा-
 पि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः । अतित्वं पचति अ-
 त्यहं पचतीति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्त-
 द्वितास्तत्र मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः त्वत्तरः पचसि मत्त-
 रः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि मद्रूपः पचामि त्वत्क-
 ल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीति । एवं तर्हि युष्मद-
 स्मद्वृत्तीत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः अति-
 त्वं पचति अत्यहं पचतीति । एवं तर्हि युष्मदि सा-
 धने अस्मदि साधनइत्येवं भविष्यति । एवं च कृ-
 त्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्र-
 तिषेधः शेषत्वादिति । अथ वा प्रथम उत्सर्गः करिष्य-

षेपि दूषणार्थोयमुपक्रमः । स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च शे-
 षे प्रथमविधानात् । दोषान्तरमप्याह । त्यदादीनामिति । एतदपरिहार्यं म-
 न्यमानो लब्धेच्छेन्यदप्याह । युष्मदीति । परमत्वमिति । युष्मदस्मदीति वि-
 शिष्टरूपपरिग्रहादस्य च शब्दान्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह । तदन्तवि-
 धिनेति । युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह ।
 इहापीति । अतित्वमिति । त्वामतिक्रान्त इति समासः । एवं तदन्तविधाव-
 तिव्याप्तिमुक्त्वा ऽव्याप्तिमाह । ये चाप्येते इति । त्वत्कल्प इति । ईषदसमा-
 सस्त्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव त्वत्कल्प-
 शब्देनोच्यते । न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधनत्वा-
 भावाद् मध्यमाभावात् । एवं मत्कल्प इति बोद्धव्यम् । आचार्यदेशीय आह ।
 एवं तर्हीति । सौत्रत्वान्नर्देशस्य मतुक्लोपोभिधास्यते इति भावः । चोदक आह ।
 इहापीति । आचार्य आह । एवं तर्हीति । समानाधिकरणे इति वचनाद्युष्मद-
 स्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भवितव्यमिति
 नास्ति कश्चिद्दोषः । एवं च कृत्वेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वाच्चेष्टत्वाभावः ।

ते तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोक्षमावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्गन्धश्चास्मद्गन्धश्चास्तीति कृत्वा मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । अथेह कथं भवितव्यम् । अत्वं त्वं संपद्यते इति त्वद्भवति मद्भवतीति । आहोस्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति । त्वद्भवति मद्भवसीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ कस्मान्न भवतः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तदथा । गौरनुबन्ध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति । न वाहीकोनुबध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः । गौर्वाहीकस्तिष्ठति गामानयेति । अर्थाश्रयएतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥१०९॥ परः सन्निकर्षः संहिता चेदद्रुतायामसंहितम् * । परः सन्निकर्षः संहिता चेदद्रुतायां घृतौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुतायामेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां नाद्रुतायाम् । तुल्यः सन्निकर्षः * ।

अथ वेति । प्रथम इत्येतावत्सूत्रं क्रियते अनाश्रितविषयविशेषः प्रथमो विधीयमान उल्लर्गो भवति । तस्य विषयविशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्रापवादानिमित्तसङ्गावाह्यामिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतः न तु प्रथम इत्यर्थः । अत्वं त्वमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां चिप्रत्ययः । तत्र किं प्रकृत्याश्रयेण प्रथमेन भाष्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् । त्वद्भवतीति । प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा प्रकृतिस्तद्वर्मसमाचाराद्युपदस्मद्व्यपदेशं लभते तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुतः । गौणमुख्ययोरिति । तद्वर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं भाष्यमोदित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । यदुक्तं भवतः शेषइति तत्रोत्तरमाहुः । युष्मदस्मद्भवतु इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । किं तु भवतु युष्मदस्मदिति । ततश्चास्मद एव शेषो न तु भवतः । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति वचनाद्वा । परः सं । पूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमेव यद्वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छ्रुत्यान्तरालसङ्गावः स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एवं स्थिते चोच्यते । पर इति । हु-

तुल्यः सन्निकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्ति-
षु । किं कृतस्तर्हि विशेषः । वर्णकालभूयस्त्वं तु * । व-
र्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तदथा । हस्तिमशकयोस्तु-
ल्यः सन्निकर्षः प्राणि भूयस्त्वं तु । यद्येवं, द्रुतायां तप-
रकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् * ।
द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । किं कारणम् । कालभेदात् । ये द्रुतायां वृत्तौ
वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमा-
यां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ।
उक्तं वा * । किमुक्तम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा व-
क्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते इति । अ-
थ वा शब्दाविरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । श-
ब्दाविरामे प्रतिवर्णमवसानम् * । शब्दाविरामे प्रतिवर्ण-

तायामिव वृत्तावनन्तरोक्तः परः सन्निकर्षः संभवति न तु मध्यमायां विलम्बि-
तायां चेत्यर्थः । असंहितमिति । संज्ञाया अभिप्राय इत्यर्थाभावे ऽप्ययीभावः । अ-
विद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । द्रुतमध्यमविलम्बितास्त्विति ।
द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति इन्द्रे कृते भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्धृतम् ।
सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः नैरन्तर्योच्चारणात् । विशेष इति । वृत्तीनामिति
शेषः । क्व चिद्वृत्तिविशेषे इत्येव पाठः । वर्णानां त्विति । वर्णोपलब्धिकालभेदा-
द्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प उपलब्धिकालः । मध्यमायामधिकः ।
विलम्बितायामधिकतरः । प्राक्तनवैकृतभेदाद्विना ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनिव-
शात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्वृत्तिभेदः । किं कृत इति
कारणे पृष्टे वर्णकालभूयस्त्वं त्विति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं भवतीति । हस्ति-
मशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः मशकस्य मशकेन स तुल्यः
परस्परपेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महान्तं देशं व्याप्नुतौ मश-
कौ तु स्रव्यम् । नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं
भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतभेदं मत्वा चोदयति । यदेवमिति । शिष्टं भाष्यं
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यताम् । शब्दाविराम इति । यदा
प्रयोक्ता शब्दोच्चारणान्न विरमति तदा शब्दाविरामः । स च मध्यमविलम्बित-
योरपि परसन्निकर्षाभावेऽप्यस्तीति सिद्धा संहितासंज्ञा । शब्दाविरामे प्रतिव-

मवसानसंज्ञा प्राप्नोति । किमिदं प्रतिवर्णमिति । वर्णं
 वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव प्रयत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते
 विच्छिन्ने वर्णे उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयु-
 ज्यते तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः । एवं तर्ह्यनवकाशा संहि-
 तासंज्ञा ऽवसानसंज्ञां बाधिष्यते । अथ वा अवसानसं-
 ज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यो विराम इति ।
 कश्चात्र साधीयः । यः शब्दार्थयोर्विरामः । अथ वा ह्रादा-
 विरामः संहितेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । ह्रादाविरामे स्पर्शा-
 घोषसंयोगे ऽसन्निधानादसंहितम् * । ह्रादाविरामे स्पर्श-
 शानामघोषाणां च संयोगे ऽसन्निधानात्संज्ञा न प्राप्नो-
 ति । कुक्कुटःपिप्पकः पित्तमिति । किमुच्यते संयोगइ-
 ति । अथ यत्रैकः पचतीति एकः पूर्वपरयोर्ह्रादेन प्र-
 च्छादते । तदथा । द्वयोरकृतयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं

र्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्दर्शानां प्रतिवर्णं प्रयत्नभेदादेकप्रय-
 त्नाविच्छेदाभावात् प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नान्तरेण वर्णान्तरोच्चार-
 णादेकैकस्य वर्णस्य विरामसंज्ञावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति । अवसानसंज्ञामिति ।
 वर्णान्तरानुच्चारणे वृत्त इत्यादौ सावकाशमिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां
 यो विरामः सो ऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः । अथ वेति । सर्वत्र
 विरामसंज्ञावात्पुनः श्रुत्या विशेष आश्रीयते । शब्दार्थयोरिति । अन्यत्र तु
 सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽविरामात् न भवत्यवसानसंज्ञा ।
 ह्रादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामे ऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्त-
 रोच्चारणेष्वनुवर्तमानो घोषो ह्राद उच्यते । स्पर्शाघोषसंयोग इति । वर्णाणां
 प्रथमद्वितीयानां शेषानां च संयोगे घोषविच्छेदादसन्निधानात्संहितासंज्ञाया
 अप्राप्तिरित्यर्थः । अघोषसंयोग इति । वर्णाणां चेति समुच्चयः । घोषवतां
 स्पर्शानां संयोगे दोषाप्रसङ्गात् । कुक्कुट इति । कुक्कुट इवायमिति कनो लु-
 प्यनुष्ये इति लुपि कृते संज्ञायामुपमानमित्यादुदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं ततः
 संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अ-
 चापि चकारस्याघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात् स्वरितत्वाप्रसङ्गः । ह्रा-
 देनेति । द्वयोरकारयोर्वोषवतोर्मध्ये चकारो घोषवानिव लक्ष्यतइत्यर्थः । आ-

षष्ठं तद्गुणमुपलभ्यते । बदरपिटके रिक्तको लोहकंस-
स्तद्गुणउपलभ्यते । एकेन तुल्यः सन्निधिः । यथैवैको
वर्णो ह्रादेन प्रच्छाद्यते एवमनेकोपि । अथवा पौर्वा-
पर्यमकालव्यवेतं संहितेत्येतल्लक्षणं क्रियते । पौर्वापर्य-
मकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावादसंहितम् । पौ-
र्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वापराभावात्संहिता-
संज्ञा न प्राप्नोति । नहि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं
कारणम् । एकवर्णवर्तित्वाद्वाचः । उच्चरितप्रध्वंसित्वा-
च्च वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगप-
दुच्चारयति । गौरिति गकारे यावद्वाग्वर्तते । नौकारे न
गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न गकारे नौका-
रे । उच्चरितप्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि
वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो
वर्णस्य सहायः । एवं तर्हि, बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता

अयान्तरगतोपि गुण आश्रयान्तरउपलभ्यतइति दृष्टान्तेन दर्शयति । इयो
रिति । एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः । यथैको ऽतद्गुणोपि
तद्गुणवस्त्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते तथा ऽनेकोपि स्फटिकादिरर्थ
इत्यर्थः । अथ वेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाव्यवहि-
तं पौर्वापर्यं संहितेति लक्षणं क्रियते । तेन मध्यामविलम्बितयोः परमसन्निक-
र्षाभावेपि संहितासंज्ञा सिद्ध्यति । पूर्वापराभावादिति । युगपत्स्थितानां देश-
कृतं पौर्वापर्यं दृष्टम् । वर्णास्त्वेकैकं उपलभ्यमाना यौगपदेनासन्निधानात्क-
थं पौर्वापर्यमशुवीरन् । एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीप्रत्य-
याभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्वर्तितुं रंस्तदा स्यात् पूर्वा-
परव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यामकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात्तु नास्ति तात्त्विकः
पूर्वापरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्वन्यत्र
निर्णीतत्वान्ने होपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद् इयोरुच्चारणे स्यादेवा-
व्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदित्यर्थः । वागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः ।
एतेन युगपदनवस्थानात् सन्निकर्षोप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् । एवं तर्हीति । बु-
द्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः । धीरः पण्डितः । त-
त्त्वव्रीतिरिति । तननं तत् सास्ति यस्याः सा तत्वती सकलविषयव्यापिनी नी-

धीरस्तत्त्वन्तीतिः । शब्देनार्थान्वाच्यान्हृष्टा बुद्धौ कुर्यात्पौ-
 र्वापर्यम् । बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष
 मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति अस्मिन्नर्थे ऽयं
 शब्दः प्रयोक्तव्यः अस्मिन्स्तावच्छब्दे ऽयं तावद्वर्णः ततो-
 यं ततोयमिति ॥ विरामो ऽवसानम् ॥११०॥ इदं विचार्यते ।
 अभावो वावसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र
 विशेषः । अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभाववचनम् * ।
 अभावे ऽवसानलक्षणे उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उप-
 रि यः अभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्द-
 स्याभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः । रथः ।
 खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।
 अस्तु तर्हि विरामः । विरामे विरामवचनम् * । यस्य
 विरामः विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभा-
 वस्तस्याप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति ।
 अभावो लोपस्ततो ऽवसानं चेति । ममापि तर्हि वि-

तिर्बुद्धिर्यस्य स तत्त्वन्तीतिरिति । अन्ये तु तन्त्वन्तीतिरिति पठन्ति । तन्वती
 विषयान् व्याप्नुवती बुद्धिरस्येति स एवार्थः । विरामः । इदं विचार्यतइति ।
 विचरति माना गच्छति यइस्तु तद्विचार्यते परीक्ष्यतइत्यर्थः । अभावो वेति । के-
 चिदभावो ऽवसानमिति पठन्ति । अन्ये तु विरामो ऽवसानमिति तत्र युक्तायु-
 क्तविचारः क्रियते । उपरीति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं यो ऽभावः तदुपलक्षितो वर्णो
 ऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावस्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् । रस इति । परवत्
 पूर्वस्यापि रेफस्याभावविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः । विरामे विरामवचनमिति ।
 अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततो ऽवसानं चेति । अदर्शनमभाव इत्येक एवार्थः ।
 तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोपसंज्ञायामभावः संज्ञित्वेनाश्री-
 यते अवसानसंज्ञायां तूपलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराभावोपलक्षितो वर्णो ऽव-
 सानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्यास्येते । अस्मिन्
 पक्षे खरवसानयोरिति षष्ठो । खरः समीपस्य रेफस्यावसानस्य च रेफस्येत्यर्थः ।
 अथ वैकापि समीपे विषयभेदाद्विदाते । खरि परतो रेफस्य विसर्जनीयो
 ऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्येकस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते ।

रामगूहणं परार्थं भविष्यति । विरामो लोपो ऽवसानं
 चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि
 हि शब्दस्य विरामः । तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ।
 रसः रथः । खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः
 प्रसज्येत । नैष दोषः । आरम्भपूर्वको मम विरामः ।
 अथ वा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते किं तर्हि संज्ञी ।
 अभावो ऽवसानसंज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र वि-
 शेषः । अभावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् * । अ-
 भावे ऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावगूहणं कर्तव्यम् । उपरि
 यो ऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्या-
 भावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् । रसः रथः ।
 खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।
 अस्तु तर्हि विरामोवसानम् । विरामे विरामवचनम् * ।
 यस्य विरामस्तेन विरामगूहणं कर्तव्यम् । ननु च
 यस्याप्यभावस्तेनाप्यभावगूहणं कर्तव्यम् । परार्थं
 मम भविष्यत्यभावो लोपस्ततोवसानं चेति । म-
 मापि तर्हि विरामगूहणं परार्थं भविष्यति विरामो
 लोपोवसानं चेति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् ।
 ननु चोक्तमारम्भपूर्वके इति । नावश्यमयं रमिः प्रवृ-
 त्तावेव वर्तते । किं तर्हि । अप्रवृत्तावपि । तद्यथा ।
 उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि । उपरतः स्वाध्याय इति च

ममापीति । अभावो विराम इति पर्यायत्वं मन्यते । आरम्भपूर्वक इति । नि-
 वृत्तिर्विरामः स च प्रवृत्तस्य भवतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावीप-
 लक्षितो वर्णो ऽवसानं विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु
 तावैव संज्ञित्वेन विचार्यते । अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञादयविधानसामर्थ्या-
 द्विषयविभाग आश्रीयते । प्रसक्ताभावो लोपसंज्ञी ऽभावमात्रमवसानसंज्ञमि-
 ति । नावश्यमिति । प्रवृत्तौ सत्यां या निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मि-

तत्र स्वाध्यायो भूतपूर्वो भवति नापि व्रतानि ।
 भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न * ।
 भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते ।
 किमिदं भावाविरामभावित्वादिति । भावस्याविरामः
 भावाविरामः । भावाविरामेण भवतीति भावावि-
 रामभावी भावाविरामभाविनो भावो भावाविरामभा-
 वित्वम् । अपर आह । भावभावित्वादविराम-
 भावित्वाच्च शब्दस्यावसानलक्षणं नोपपद्यते इति ।
 तत्पर इति वा वर्णस्यावसानम् * । विरामपरो
 वर्णः अवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । वर्णोन्त्यो
 वावसानम् । अथ वा व्यक्तमेव पठितव्यम् ।
 अन्त्यो वर्णो अवसानसंज्ञो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्य-
 म् । न वक्तव्यम् । संहितावसानयोर्लोकविदितत्वात्
 सिद्धम् * । संहिता अवसानमिति लोकविदितावेतावर्थौ ।
 एवं हि कश्चित्कं चिदधीयानमाह शन्नोदेवीयं संहित-

व्रिति । न प्रवृत्त्य निवृत्तानि किं तर्हि पूर्वमेवाप्रवृत्तानीत्यर्थः । नियतविषय-
 त्वाच्च शब्दप्रयोगस्य शशविषाणमुपरतमिति प्रयोगाभावः । का चिद्वनानीति
 पाठः । भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावो अवसानल-
 क्षणं स्यात् शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत् स्वसंबन्धी विरोधात् । नहि
 यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवासत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंबन्धी । नहि घ-
 टाभावः पटस्याभावो भवति । भावस्य सत्ताया अविच्छेदेन भवत्यवश्यमिति
 भावाविरामभावी शब्दः । नहि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः ।
 अपर आहति । भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनु-
 पपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्ताया अविरामेण अविच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उ-
 पाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति । तत्पर इति वेति । इदानीं शब्दान्तरा-
 भावपरो वर्णो अवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरि-
 कल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते । अथ वेति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने प्रा-
 श्रीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते तथापि भावसाधनस्यापि संभवात् करणसाधनत्वं
 संदिग्धमिति व्यक्तमेव पठितव्यमित्युक्तम् । संहितयाधीष्वेति । यथा पदनै-

याधीष्टेति स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अपर आह ।
 केनावस्यसीति । स आह । अकारेणकारेणोकारेणेति ।
 एवमेतौ लोकविदितावर्थौ तयोर्लोकविदितस्यात्सिद्धु-
 मिति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण-
 महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥
 पादोध्यायश्च समाप्तः ॥

रन्तर्ये संहिताव्यवहारस्तथैकपदेऽपि वर्णनैरन्तर्ये । अवसानशब्देऽपि विधिप्र-
 देशेषु भावसाधनः करणसाधनो वा आश्रयिष्यते इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन
 तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदी-
 पे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादोध्यायश्च समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ विधिरि-
रि कोयं शब्दः । विपूर्वाङ्गाजः कर्मसाधन इकारः वि-
धीयते विधिरिति । किं पुनर्विधीयते । समासो विभ-
क्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च । किं पुनरयमधिकार आ-
हो स्विच् परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशे-
षः । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे-

श्रीगणेशाय नमः ॥ समर्थः पदविधिः । विधिरिति कोयं शब्द इति । अ-
र्थानिश्चयात् संदेहे सति प्रश्नः । किं भावसाधन उत कर्मसाधनः तत्र भाव-
साधने पदानां विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी । इतरत्र शेषषष्ठी । तत्र येषा-
मर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने क इति
प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय । ये त्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षे ऽर्थ-
भेदाच्छब्दभेदमारोप्य क इति प्रश्नः । विपूर्वादिति । विधिविधानइत्यस्यौणादि-
केनप्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं विपूर्वाङ्गाज इत्युक्तम् । स्वरे चानयोर्भेदः । इन्प्रत्य-
यान्तस्यादुपदात्तत्वात् किंप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरे हे-
तुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम् । विधीयतइति । वाक्ये-
दर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहानिर्देशात् प्रश्नः । इत-
रो वक्ष्यमाणकार्यविशेषान् पर्यालोच्याह । समास इति । अनन्तरस्यापि परा-
ङ्गवद्भावस्यालपविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्ध्य-
त्वात् मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् पञ्चान्निर्देशः कृतः । तत्र समासशब्देन संज्ञा वो-
च्यते पदसमुदायो वा संज्ञी । विभक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विभ-
क्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं हि पदविधिर्भव-
ति । अथायेकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसंबन्धेन
यासां विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेण युक्तइति तद्धविभक्तीनां नेर्विश इति
तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव । तथा चोक्तम् । निरपि पदं विशिरपि पदमि-
ति । तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्द्विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवति ।
यथोक्तम् । सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्मेति । कार्यं विशेषानिर्देशादस्य पारार्थ-
मवगत्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति । किं पुनरिति । नन्वधिकारेस्मिन् प-
दविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम् । उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात् । तस्मात्
पदविधिग्रहणात् परिभाषात्वनिश्चयात् संशयानुपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्त-
त्वापेक्षया प्रश्नः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रह-
णम् । परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेपि वा विस्पष्टार्थं भविष्यति ।
कः पुनरिति । अन्योत्र प्रष्टा विज्ञेयः । आदेन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम् ।

योगे उपतिष्ठते । परिभाषा पुनरेकस्या सती कृत्स्नं शा-
स्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्वथा । प्रदीपः सुप्र-
ज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेशमाभिज्वलयति । कः पु-
नरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे सति स्वरयितव्यम् ।
परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यम् । तथेदमपरं द्वैतं भवति ।
एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभा-
वे सामर्थ्यं ऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो
भवति । विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । व्य-
पेक्षायां पुनः सामर्थ्यं ऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं
पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेको ऽसं-
गृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थगृहणानि युक्तगृहणानि
च कर्तव्यानि भवन्ति । क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्यं, न

अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते । अधिकारः प्रतियोगमिति
स्वरूपे पृष्ठे फलाख्यानं तद्वहारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि
प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते । परिभाषा पुनरिति । लि-
ङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्रयत्र तल्लिङ्गोपलभ्यस्तत्तद्व्याप्नोतीत्य-
र्थः । प्रदेशान्तरेषु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भा-
ष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति । यथा द्वयोः परिभाषयोः सावका-
शयोः समुपस्थितयोरिति । कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यतस्तस्य लाघवं भवति
कस्मिन् वा गौरवमिति प्रश्नः । स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणेन युक्तं समर्थगृ-
हणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति नि-
र्दिष्टः यथा श्वेतो गुणः श्वेतते इति । पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्य-
र्थादुक्तं भवति । सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य प-
दविधिश्चोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः । अन्यास्वपि परिभाषासु य-
ल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते । द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता तत्र
भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भि-
न्नाधारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वैतं तत्र भवं द्वैतं तदेव संशयज्ञानम् । एकार्थीभा-
वे यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादा-
नाद्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वास एकार्थीभावः । परस्परकाङ्क्षारूपा व्य-
पेक्षा । समास एक इति । तत्रैकार्थीभावसंज्ञावात् । तत्रेति । एकार्थीभावः

चवाहाहैवयुक्तइति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्यं परिभाषा-
यां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृ-
हीतो भवति । समासस्त्वेको ऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थीभा-
वः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्त्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति ।
एवमपि क्व चिदकर्तव्यं समर्थगृहणं क्रियते । क्व चिच्च
कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत्क्रियते समर्थानां
प्रथमाद्वेति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण्, समर्थादि-
ति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार
इति । सत्यं गम्यते । उत्पन्ने तु प्रत्यये । स एव ताव-
त्समर्थादुत्पादाः । अथ समर्थगृहणं किमर्थम् । वक्ष्य-

सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः । व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः ।
द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इ-
ति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः । अभिन्नतरकमिति ।
उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणे ऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन
सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात् । व्यपेक्षायामपि सामर्थ्यं यद्यपि सूत्र-
मभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्यं दोषाभावात् प्रकर्षयोगादभिन्नतर-
कमित्युच्यते । तत्र पराङ्मुखत्वात् तन्निमित्तगृहणादोषाभावः । विभक्तिविधाने-
पि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाविनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु यु-
क्तयोगग्रहणसङ्गात् क्वचित् तृतीयया योगस्याक्षेपादेतदनुपस्थानेपि न दोषः ।
परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीता भवन्ति । एकार्थीभावे
चेद्वाञ्छितेन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः । समर्था-
नामिति । घकालतनेषु कालनाम्नै इत्यलुग्विधानास्त्रिङ्गादिभक्त्यात् तद्वि-
त्तुत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्यं प्रत्ययाप्रसङ्गात् ।
कर्मण्यणिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपदानान्ना-
स्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादे-
तत्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्था-
भिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात् ततो समर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थं
यन्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समाप्तादयो ऽसम-
र्थानां सा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थगृहणमसामर्थ्ये
प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्वाच्यता नोक्तम् ।
यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थप-

ति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितो नरक-
 श्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त क-
 ष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । तृतीया तत्कृतार्थेन
 गुणवचनेन । उपादानविकलः । शङ्कुलाखण्डः । किरि-
 काणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । त्वं तिष्ठ शङ्कुलया
 खण्डो धावति मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया
 खण्डो विष्णुमित्र उपलेन । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित-
 सुखरक्षितैः । गोहितम् । वृषभहितम् । अश्वहितम् ।
 समर्थग्रहणं किमर्थम् । सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय ।
 पञ्चमी भयेन वृकभयं दस्युभयं चोरभयम् । समर्थग्र-
 हणं किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो भयं देवदत्तोदा-
 झदत्तस्य । षष्ठी । सुबन्तेन समस्यते । राजपुरुषः । ब्रा-
 ह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । भार्या राज्ञः पु-
 रुषो देवदत्तस्येति । सप्तमी शौण्डैः । अक्षशौण्डः स्त्री-
 शौण्डः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । कुशलो देवदत्तः अक्षेषु
 शौण्डः पिबत पानागारे । अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे
 इह कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति । न वा भव-

रिभाषाव्यापारार्थमेव । अथेति । प्रधानपर्यनुयोगहारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यद्य-
 प्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतो ऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते
 तथापि पदबन्धौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वाद् अस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते ।
 समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते । तथाप्यबुधबोधनाय भि-
 न्नयोः शब्दयोः संज्ञेषः प्रक्रियायां क्रियतइति समस्यतइत्युक्तम् । पश्येति ।
 असति सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्येताविरोधात् । एकार्थीभावा-
 भावेपि वचनात् समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात् प्रा-
 तिपदिकसंज्ञा स्यात् । विधार्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपा-
 दनादङ्गस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाभावेपि
 चीत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यताज्ञानादिभक्तयः स्युरेव । खण्डो धा-
 वतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमचास्तीति समासः स्यात् । महत्कष्टमिति ।
 अस्त्येवात्र अमणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयोः समा-

ति महाकष्टश्रित इति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं महाकष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति । किं द्वयोराहोस्विद्वहूनाम् । बहूनां कस्मान्न भवति । सुसुपेति वर्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तदथा । प्रातिपदिकादिति वर्तमाने ऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये । यावति परिसमाप्यते

सः स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्रं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः य एव च महाकष्टश्रितो महाकष्टश्रित इति अत्राहोने द्वितीयेति स्वरौ भवति तत्र स एव समासस्थेत्यनेन तथापि महारण्यमतीत इत्यत्र स्वरौ भिदाते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते याथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । यथा पूर्वशालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः । अन्ये त्वाहुः । त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान् महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात् पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् ततश्चात्र न स्यात् । अहोने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत । न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो नैवमिहेति भावः । भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते श्रितशब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुसुपेति वर्तते इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावात्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्या व्यक्ती जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधा-

प्रातिपदिकादिति तावत् उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चै-
 तत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्प्रेत-
 त्परिसमाप्यते सुप्नुपेति तावत् समासेन भवितव्यम् ।
 द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु । द्वयोस्तर्हि कस्मान्न
 भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमस-
 मर्थं भवतीति । यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते ।
 राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दो-
 षः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सा-
 पेक्षस्यापि समासः । यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति
 तत्र वृत्तिस्तेन प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्त-
 स्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । अत्र वृत्तिर्न
 प्राप्नोति । नैष दोषः । समुदायापेक्षात्र षष्ठीसर्वं गुरु-
 कुलमपेक्षते । यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृ-
 त्तिर्न प्राप्नोति । किमोदनः शालीनाम् । सत्काढकमाप-
 णीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति । इह चापि

नसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनाम-
 नुत्पत्तिस्तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् श्रितेन समासाभावः । प्रत्ययस्य
 सुबन्तसमुदायस्य च संचिस्कीर्णितस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्याव-
 यवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदाय-
 स्य हनने तु शास्त्रार्थोत्तिक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ नि-
 षेधे संख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोपपत्तिः । वृत्तौ ह्युपसर्ज-
 नपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाष्यम् । स्वविशेषणपेक्षायां च तस्य प्राधान्य-
 मिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति
 मत्वा चोदयति । यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपका-
 रकेणोपकार्यत्वाविरोधात् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापे-
 क्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी ।
 अवयवद्वाराकश्च देवदत्तस्य समुदायेन संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं
 सृजति । तदुक्तम् । समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । संसृष्ट्यावयवा-
 स्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति । किमोदन इति । केषां शालीनां किं कलमा-

देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दास-
भार्येति । यदेषां समुदायापेक्षा पृथी स्यान्नैतन्नि-
योगतो गम्येत । देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य पुत्र इति ।
किं तर्ह्यन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं चिदित्येषो-
र्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गु-
रुस्तस्य यः पुत्र इत्येषोर्थो गम्यते । अतो मन्यामहे
नैषो समुदायापेक्षा पृथीति । अन्यत्र खल्वपि समर्थ-
ग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । क्वान्यत्र । इसुसोः
सामर्थ्यं । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति । तस्मान्नैतच्छ-
क्यं वक्तुं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वृत्तिस्तर्हि कस्मा-
न् न भवति महत्कष्टं श्रित इति । सविशेषणानां वृत्ति-
र्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् ।
यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयु-
ज्यत इत्युच्यते । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो
देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । अगुरुपुत्रा-
दीनामिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां
वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादी-

नामथ रत्नानां शालीनामन्येषां वीदन इति प्रश्नः । सक्ताटकमिति । आपणी-
यानां सक्तानामाटकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाट-
लिपुत्राद्भवामागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः ।
अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह चापीति । समुदायसं-
बन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैषेति । गुर्वपेक्षया च पृथी
संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तञ्च ।
संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि
न होयते इति । अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके
ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिः कालकमिति पत्वं न भवति समानाधिकरणमसमर्थव-
दिति वचनात् । एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् । स एवाह ।
वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् पत्वादि

नामिति । न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तिर्हि कस्मान्न भवति ।
 अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं स-
 मासेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित
 इति । नासौ जातु चित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित
 इति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमो ऽगमकत्वादिति न ब्रूमो ऽप-
 शब्दः स्यादिति । यत्र च गमको भवति भवति तत्र
 वृत्तिः । तद्वथा । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरु-
 पुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । तत्र यद्यगमकत्वं हेतु-
 नार्यः समर्थग्रहणेन । इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देव-
 दत्तस्येति योर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समा-
 सेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति । तस्मा-
 न्नार्थः समर्थग्रहणेन । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अस्त्य-
 समर्थसमासो नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं मा
 भूत् । अकिं चित्कुर्वाणम् । अमाषं हरमाणम् । अगा-
 धादुत्सृष्टमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं
 कस्य चिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं व-
 क्तव्यम् । असूर्यपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः
 अश्राद्भोजी ब्राह्मण इति । सुहृदपुंसकस्येत्येतन्निय-

भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः । न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्ध-
 त्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्तं समास आरभ्यमाणस्तत्-
 समानार्थ एव न्यायः । महत्कष्टश्रित इति । यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करो-
 तीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत न तु कष्टविशेषणम् ।
 न ब्रूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वञ्च विचार्यते गोगाव्यादिश-
 ब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्यते प्र-
 युक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः । नञ्समासो
 गमक इति । गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्यासति
 समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । किं चिदकुर्वाणं माषम-
 हरमाणं गाधादनुत्सृष्टमित्येतद्वर्ध्वेते नञ्समासाः । असूर्यपश्यानीति ।

मार्थं भविष्यति । एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समा-
सस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति । तस्मा-
न्नार्थः समर्थग्रहणेन । अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे
समर्थमित्युच्यते । किं समर्थं नाम । पृथगर्थानामेका-
र्थीभावः समर्थवचनम् * । पृथगर्थानां पदानामेकार्थी-
भावः समर्थमित्युच्यते । क्व पुनः पृथगर्थानि द्वैकार्था-
नि । वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति । समासे पु-

सूर्यकर्मिकया हृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम् ।
पुनर्गत्या इति । पुनर्न गेया इति गानेन नञः संबन्धो न तु पुनःशब्दार्थेन ।
अथाहभोजीति । भुजिना नञः संबन्धो न तु आनेन । आने भोजननिषेधा-
वगमात् । अनपुंसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे ऽयमसमर्थसमासः । असमर्थ-
नञ्समासानां केषां चित् साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आ-
श्रीयते । पर्युदासेपि ह्यत्र न चेति । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विधार्थमेते-
षां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अ-
भेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेपि
क्रियायामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तद्वारको ऽस्तेव । अथ क्रियमाणे-
पीति । अबुधबोधनार्थं करणेभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । य-
द्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्यादुरक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं
तस्य । एतत्सिद्धे न तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं
तावत् सामर्थ्यं दर्शयति । परस्तादपेक्षासत्त्वं दर्शयिष्यति । पृथगर्थं येषां
पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो
राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोऽपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजश-
ब्दोऽपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथ वान्य एवावयवा-
र्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकव-
देकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि
सादृश्यात् तत्त्वाधवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम् ।
समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य बाण इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । क्व पुनरिति । पृ-
थगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः । राज्ञःपुरुष
इति । राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थो ऽनियतसंबन्धपेक्षयोऽनूतसंबन्धो विशेषण-
भावमापन्नो ऽभिधीयते । पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वा-
त् प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तद्विष्ठानस्यापि संबन्ध-
स्यान्तर्भावात् षष्ठी निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिप-

नरेकार्थानि राजपुरुष इति । किमुच्यते पृथगर्थानीति ।
यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आ-
नीयते । राजपुरुष इति च स एव । नापि ब्रूमो ऽन्य-
स्यानयनं भवतीति । कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः ।
सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धः स्वर
इति । सुबलोपो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुष इति ।
समासे तु न भवति राजपुरुष इति । व्यवधानं भवति
वाक्ये । राज्ञः ऋदुस्य पुरुष इति । समासे तु न भ-
वति राजपुरुष इति । यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भव-
ति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति । समासे
न भवति । राजपुरुष इति । द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये

दिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये । किमुच्यत इति । एवं
वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याददेक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयते । वृत्तौ च पुरु-
षमात्रप्रतीती स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा
सामर्थ्यभेदोपि नास्ति । नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेपि पदानामाकाङ्-
क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः । वृत्तावपि विशिष्ट ए-
वार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयतइति कुतो ऽन्यस्यानयनम् । न चैतावता
वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता । यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यन्त-
मिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः । सुबलोप इति ।
एकार्थीभावाभावकृतोपि विशेष एकार्थीभावकृत इत्युच्यते । सन्निधानासन्नि-
धानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात् । यथा वर्षकृतं सुभिन्नं वर्ष-
कृतं दुर्भिन्नमिति चोच्यते । तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संब-
न्धस्य प्रत्यायिययिषितत्वादिना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सु-
बलोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात् स्वाभाविकी सुपो-
नि । िः सेऽ शास्त्रेणानुज्ञायते । तदेवं सुपोभावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानु-
मानं वाक्यसमासयोः । व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये यथा भार्या राज्ञः
पुरुषो देवदत्तस्येति । असति न दृष्टम् । देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य
प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात् । यथेष्टमिति । वाक्ये ऽनियतपूर्वापर्यणं पदानां प्रयोगः ।
समासे तु नियतपूर्वापर्यः स चार्थभेदनिबन्धनः । यथा कर्क इति प्रयोक्तव्ये
कर्क इति न प्रयुज्यते । द्वौ स्वराविति । अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्त
गामभ्याजति । तदभेदेन दृश्यते यथा घट इति । अत्र राज्ञः पुरुष इति हे अपि

राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति ।
नैतएकार्थीभावकृता विशेषाः । किं तर्हि वाचनिका-
न्येतानि । आह हि भगवान्सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति । इमे
तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः । संख्याविशेषो व्यक्ता-
भिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोग इति । संख्याविशे-
षो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां
पुरुष इति । समासे न भवति राजपुरुष इति । अस्ति
कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । योसौ विशे-
षवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अङ्ग हि भवांस्तमुच्चा-

पदे निस्सूत्रेणादुदात्ते । राजपुरुष इति समासान्तोदात्तः । वाचनिकानी-
ति । वचनेनैवं भूतानामन्वाख्यामाह्यभिचारान्नानुमानं सुबलोपादिकमर्थाभे-
दस्येत्यर्थः । यथा पयःपयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भव-
ति पञ्चमप्रातिपदिकाद्येदर्शने । तथा राजा पुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपद-
मेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थाभेदे च सुबलोपो दृष्टः यथा वर्षासुजः गोषुचर
इति । तथा वृत्तावति प्रयोगानियमो दृश्यते । अन्तादी आद्यन्तो जातपुत्रः पु-
त्रजात इति । वाक्ये च प्रयोगानियमो धवश्च खदिरश्चेति । नहि भवति च ख-
दिरश्च धव इति । ऐकस्त्रयं च दृश्यते वाक्ये । तीक्ष्णेन परशुना वृक्षविति ।
अर्थाभेदे च स्वरभेदः कर्तव्ये अन्वेतव्ये इति अन्तश्च तवै युगपत् तवैचान्तश्च
युगपदित्यत्र स्वरः । संख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यार्था-
भिधायित्वात् संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं
प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति । संख्याविशेषाणामविभागेना-
वस्थानमभेदैकत्वसंख्या । यथोक्तम् । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।
अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति । अथ वा परित्यक्तविशेषसंख्या-
सामान्यमभेदैकत्वसंख्या । तदुक्तम् । भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स त-
थाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रू-
पेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते इति । क्वचित्तु संख्या-
विशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादी प्रातिपदिकार्थ एव सं-
ख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यादिदेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम् । शौर्पिकमिति
प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा मासजात
इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण सं-

रयतु गंस्यते स विशेषः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यताम् । अर्थरूपमेवजातीयं येनात्र विशेषो न गम्यतइति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यतइति । इह तस्य विशेषो गम्यते । अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति । व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये । ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति, संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति । एषोप्यविशेषः । भवति हि

ख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः । तदसान्निध्यादिति । लुका विभक्तो निर्वर्तितत्वादित्यर्थः । ननु चेति । नहि विद्यमानार्थे लुकाचार्योन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात् स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यतइत्यर्थः । अर्थकृतेनेति । प्रत्यायियिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः । एतदुक्तं भवति । संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा वृत्तिः । गोषुचर इति । गोषुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोसावविशेषेणोच्यते । जाती चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः । यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयेत ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जाल्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासु ज इति । इन्द्रगोपः । अत्राप्येकस्मिन्पृथ्वी अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते नत्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयतइत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । तत्पुरुषे कति बहुलमित्यत्रालुक् । लिङ्गविशेषस्यापि क्व चिद्दृष्टानुपादानं कुमारीपुत्र इति । क्व चित्छागः । कुक्कुटाण्डं मृगमांसमिति । वाक्ये पि जाल्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति । ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निष्ठताभाव इत्येवंपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासोस्तिष्ठति ब्राह्मण कम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाष्यम् । कम्बलशब्दे घृतादित्वान्निपातनाहान्तोदात्तः । एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषो व्यक्ताभिधान-

किञ्चिद्वाक्ये ऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये ता-
 वदव्यक्तम् । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति
 पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्द्धम् । अथ वा योसौ संज्ञी-
 भूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं
 भवति । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति । उपसर्जनविशेषणं भ-
 वति वाक्ये ऋदुस्य राज्ञः पुरुष इति । समासे न भ-
 वति । राजपुरुष इति । एषोप्यविशेषः । समासेप्यु-
 पसर्जनविशेषणं भवति । तदथा । देवदत्तस्य गुरुकुलं
 देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । चयो-
 गो भवति वाक्ये । स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति । क्व
 स्वचयोगः । राज्ञो गौश्चाश्च पुरुषश्चेति । समासे न
 भवति । राज्ञो गवाश्चपुरुषा इति । स्वामिचयोगः देव-
 दत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति । स-
 मासे न भवति । देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति ।
 अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं
 शब्दैरर्थानामभिधानमाहोस्विद्वाचनिकम् । स्वाभाविक-
 मित्याह । कुत एतत् । अर्थानादेशनात् । न ह्यर्था
 आदिश्यन्ते । कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आ-

मुच्यते । एषोपीति । व्यभिचारादपि शब्दः सुबलोपादापेक्षया समुच्चयार्थः ।
 ऋदुस्येति । राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्दिशे-
 षणसंबन्धमनुभवति । वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयो-
 ग्यत्वाद्दिशेषणेन न संबध्यते । एषोपीति । अव्यापित्वात् । चयोग इति । वाक्ये
 पदार्थानां भिन्नत्वाद्देवदत्तस्य न ससमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते । वृत्तौ तु
 समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्देवदत्तस्य निवर्तनाद्गोत्यार्थाभावाद्गोतकस्यापि चश-
 ब्दस्य निवृत्तिः । अथैतस्मिन्निति । अयं भावः । यदि वाचनिकमर्थभिधानं त-
 दा ऽसत्यपेक्षार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याप्रयो-
 गो ऽन्यथासिद्धत्वान्नानुमानमेकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु चार्थे इत्या-
 दिनिर्देशो ऽनर्थकः । अर्थानादेशनादिति । अचतुरविचतुरेत्यादाविति

दिश्यन्तइति । यदाह भगवान् अनेकमन्यपदार्थं । चार्थं
 द्वन्द्वः । अपत्ये रक्ते निवृत्त इति । नैतान्यर्थादेशना-
 नि । स्वभावात् एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां
 निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । तदथा । कूपे हस्त-
 दक्षिणः पन्थाः । अग्रे चन्द्रमसं पश्येति । स्वभावत-
 स्तस्य तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं
 क्रियते । एवमिहापि चार्थं यः स द्वन्द्वः । अन्यपदार्थं
 यः स बहुव्रीहिरिति । किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते ।
 तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते । अवश्यं ह्य-
 नेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देन अर्थनिर्देशः कर्तव्यः
 स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते । अथ
 तस्य केन चित्कृतस्तस्य केन कृतस्तस्यकेन कृत इ-
 त्यनवस्था । असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य । को हि ना-

भावः । आदिशन्निति । प्रवृत्ताधिरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुप-
 रमाद्दर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते । सुबन्तमनेकमन्यपदार्थं
 वर्तते तच्च बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु
 लोकाप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेनेकं वर्तते तच्च
 बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टानामि-
 ति । अभिनिविष्टेत्यत्र परिक्रयण इत्यतोऽन्यतरस्याग्रहणानुवर्तनादि-
 कल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्तमी कृता । एतदेव च भाष्यकारवचनलि-
 ङ्गं तद्विकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गप्र-
 हणस्य । अभ्र इत्यत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । किं पुनरिति । प्र-
 कृतिप्रत्ययोपदेशवद्भवतु वाक्यभेदेनार्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघु-
 शब्दे लाघवे वर्तते । लाघवार्थं मर्था नादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमनवस्था च
 प्राप्नोति । तथा हि । यदि चार्थं वर्तते अनेकं तच्च द्वन्द्वसंज्ञमिति वाक्यभेदेना-
 र्थादेशनं क्रियते तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थ इति तत्राचार्येण वक्तव्यं
 स्यात् समाहार इतरेतरयोगश्च । ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्र-
 अप्रतिवचनयोरनवस्थागौरवं चानुषज्यते । असंभव इति । असामर्थ्यात् दोषबा-
 ह्व्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परान्तर्भाविपि पृथ-
 गुपपन्थाः । कोहीति । अनेकार्थत्वादिति भावः । तच्च धातूनामनेकार्थत्वं कुर्द-

म समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेशु-
म् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थं निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो नि-
र्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः ।
तद्यथा । शुक्लः कृष्ण इति । विषम उपन्यासः । सा-
मान्यशब्दा एतएवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण
प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नि-
योगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे
वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इ-
ति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । प्र-
त्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते । अप्रवृत्तिः खल्वप्यथदिशन-
स्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते । जर्भ-
रीतुर्फरीतू । अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोर्था
गम्यन्ते । अक्षिणिकोचैः पाणिविहारैश्च । न खल्वपि

खुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि
यथेच्छं विनियोगदर्शनादिना । शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः । प्रत्ययानां
तु कृत्यल्युटो बहुलं शेषइति च लक्षणाभ्यात् । निपातानामनेकार्थत्वं नाना-
विधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् । न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्य चिदेवार्थो निर्दि-
श्यते अन्यस्य तु संबन्धात् प्रतीतिर्भवतीति भावः । भवतीति । एकत्वादिषु गु-
णेषु स्वादयो विधीयन्ते गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति निराधारस्य गुणस्यासं-
भवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । तथा
ऽप्यस्य प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपाभिर्देशः सिद्ध-
इति । विषम इति । यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्र आक्षेपो न गुणवि-
शेषस्य एवं वृत्तः पुनश्च इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयेत । यदि लोका-
दर्थविधारणं नाश्रीयते नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृतिनिर्दिश्येतार्थः । तदा वृत्ताद-
यो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् भ-
वति च । तस्माद्ब्रह्मव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशा-
देष्टव्येत्यर्थः । येषामर्था न ज्ञायन्ते इति । स्वर्गापूर्वदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्य-
क्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः
नैविद्यव्यवहारात् तेषामर्थो विज्ञायत एव । अक्षिणिकोचैरिति । यथैतैर्व्यवहा-
रवशादर्थो गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः । न खल्वपीति । साधुसाधुसंकरानि-

निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्यानं किं चिदपि प्रयोजनमस्ति ।
 यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति मधु-
 रो गुडः कटुकं शूङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात् । वाव-
 चनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् । वावचनमनर्थकम् ।
 किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् * । इह द्वौ पक्षौ वृत्ति-
 पक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति । स्वभावतश्चैतद्ववति । वाक्यं च
 समासश्च । तत्र स्वभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे
 प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंघन्युमन्यदतः सं-
 ज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्ना-
 र्थो वावचनेन । अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं तआहुः ।
 परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः । अथ तेषामेवं ब्रुवतां किं
 जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहोस्विदजहत्स्वार्था भवति । किं
 चातः । यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते
 पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते अ-
 पत्यमात्रस्य चेति । अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्वि-

रासाय शास्त्रारम्भास्मास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्यानं प्रयोजनमिति भा-
 वः । वावचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे
 वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादमयोर्जाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो
 विकल्पेन । एकार्थानां विकल्पमात्रं । न च संज्ञाया इति । एकार्थीभावे चि-
 त्तगुरित्येवेत्यते न तु चित्ता गात्र इत्येवम् । तथा राजपुरुष इतीत्यते न तु राजः
 पुरुष इति । एकपक्षमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इत्यत इत्यर्थः ।
 अथेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं
 वृतेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये
 मन्यन्ते । परार्थाभिधानमिति । परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण
 यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः
 पुरुषार्थोभिधीयते । अथ तेषामिति । गित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि
 वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो नि-
 रवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं य-
 स्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत्

दमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति ।
 का पुनर्वृत्तिर्याव्या । जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्जहत्स्वा-
 र्था नाम वृत्तिः स्यात् । बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते
 लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति ।
 तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म ज-
 हाति । एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थं वर्तमानः स्वमर्थं ज-
 ह्यादुपगुश्रापत्यार्थं वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्-
 तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ।
 औपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति । नैष दोषः । ज-
 हदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परार्थविरोधी
 स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्त-
 मानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयि-
 तानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम ।
 तस्मात्तन्न हास्यति । अथ वा ऽन्वयाद्विशेषणं भविष्य-
 ति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति । निषिक्ते घृते
 तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति । अयं घृतघटो ऽयं तैल-

तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्यावयावकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः ।
 द्विवचनं प्राप्नोतीति । अक्षय्यशोधाविति यथा । जहत्स्वार्थेति । नहि स्वार्थम-
 जहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्मारोपादानं घटते । युक्तं पुनरिति । उपात्त-
 स्वार्थस्य त्यागाभावात् । अग्रितेवौष्ण्यं स्वं । बाढं युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादे-
 व । अत्रैव दृष्टान्तमाह । तच्चा राजकर्मणीति । यदा राजा तच्चादूत्यादौ नियु-
 ज्यते तदा स्वं कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्-
 स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना त्यागः । परोपकाराय तस्योपादानात् । सर्वथा च
 स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्यर्थः ।
 न तु हितेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्त्वागे राजकर्मैव तस्य विच्छिदेतेत्यर्थः ।
 न वायमर्थ इति । वाक्येऽपि राजार्थस्य विशेषणत्वात् कस्तस्य हत्तौ विशेष इति
 चेत् । वाक्ये सूविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविधातः । हत्तावुपसर्जनीभूतेन
 स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात् सूविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यग्रहानि । अन्वयादि-

घट इति । विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अद्गु हि भवानग्नौ निष्टप्य घृत-घटं तृणकूर्चन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति । निष्कीर्णास्व-पि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति । अयं मल्लिका-पुटः अयं चम्पकपुट इति । अथ वा समर्थाधिकारोऽयं घृतौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपर आह । भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः सं-सर्गो वा । इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं राजपुरुषमा-नयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः । पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभय-तो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं जहातु न जातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति । अथ वा पु-नरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः । युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वा-

ति । राजशब्दः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थं विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न च तन्नि-मित्तं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे । यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्ति-घटे ऽग्निसंयोगे निवृत्तेऽपि न भवतीत्यर्थः । विशेषणमिति । विशेषः पुरुषगती भविष्यतीत्यर्थः । मल्लिकापुट इति । आमीदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः । घृतौ क्रियत इति । यदि च घृतौ भेदसंसर्गो न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाविना भावित्वादनुमी-यमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविना भाव्यनुमेयभेदः । उभौ वा यौगप-द्यो नाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धिमा-त्रस्याक्षेपात् । सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिप-न्नं तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा पुरुषइत्युक्ते ऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्न तु स्वामिमा-त्राक्षेपः । तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति । पुरुष-स्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थं य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एवं संसर्गेऽपि यो-ज्यम् । उभयत इति । उभयस्मिन् परस्पररेणावच्छिन्ने इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति ।

र्था नाम वृत्तिः स्यात् । बाढं युक्तम् । एवं हि दृश्यते
लोके भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न
जहाति । संचयायैव प्रवर्तते । ननु चोक्तमुभयोर्विद्य-
मानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । क-
स्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति । प्रथमायाः । न प्रथमा-
समर्थो राजा । षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न षष्ठीसमर्थः
पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न
प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रा-
तिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति प्रथ-
माया एव द्विवचनं प्राप्नोति । संघातस्यैकाथ्यान्नाव-
यवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः* । संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयव-
संख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । परस्परव्यपेक्षां
सामर्थ्यमेके * । परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छ-

समर्थमजहत्स्तेन वशीकृतस्यान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः । संचयायेति ।
एवं शब्दोपि क्वचिद्विषये एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः । कस्या इति । एक-
या विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः । प्रथ-
माया इति । प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि
प्रतिपत्तयेति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचनउत्पद्यमाने संब-
न्धासंप्रत्ययाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत । षष्ठ्यास्तर्हीति । संबन्धस्य प्रत्या-
यत्वात् तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात् । न षष्ठीति । यदि षष्ठीद्विवचनं स्यात् तदा
द्वयोरपि समकक्षत्वेन संबन्धान्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत । अभिहित इति ।
कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतः । यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोभिहितो न
कुत्रचिदन्तर्भावं यातः । कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः । यथा राजसख इति
तत्पुरुषे राजा सखास्येत्यर्थोन्तर्भवति न त्वभिधीयते । तथा कश्चिदर्थोभिहि-
तोन्तर्भूतः । यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः न त्वसौ
प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम् । तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिका-
र्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति । संघातस्येति । इह
राजपुरुषशब्दात् संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत
एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्य इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गु-
णभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः । परस्परेति । व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न

न्ति । का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा । न ब्रूमः शब्द-
योरिति किं तर्हि । अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुष
इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोपि रा-
जानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वा-
चिका भवति । तद्वथा । कष्टं श्रित इति क्रियाकारक-
योरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति । अथ य-
देवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं
गतमेतदियता सूत्रेणाहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं
कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । समोयमर्थशब्देन स-
ह समासः । सम् चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्म-
काः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रिया-
विशेषमाहुः । न चेह कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयु-
ज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं
नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः
सामर्थ्यमिति । तद्वथा, धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते
त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । कः पुनरसौ
प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते । उच्यते सङ्गतार्थं समर्थं
संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्यं समर्थमि-

लेकार्थीभाव इत्याहुः । का पुनरिति । स्वस्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः पर-
स्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः । अर्थयोरिति । प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थं समारो-
प्य शब्दाः संस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वास्य-
मुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वलोत्पादः । क्रिया-
कारकयोरिति । कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रियाद्रव्ययोरभिसं-
बन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः । तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः ।
अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवीच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात् क्रि-
याकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् । अथ यदेवेति । यद्यस्मात्
सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययः तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्य-
थेति प्रश्नः । सं चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्यवाचिना ऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोप-

ति । तदादा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः
 करिष्यते । सङ्गतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति ।
 तदथा । सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते । एकीभूत-
 मिति गम्यते । संसृष्टार्थः समर्थ इति । तदथा ।
 संसृष्टोग्निरित्युच्यते । एकीभूत इति गम्यते । यदा व्य-
 पेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । संप्रेक्षितार्थः
 समर्थः संबद्धार्यः समर्थ इति । कः पुनरिह संबध्ना-
 त्यर्थः । व्यतिषङ्गः । संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वा अ-
 यसा वा कीलेन वा व्यतिषक्ती भवति । नावश्यं ब-
 ध्नातिर्व्यतिषङ्गएव वर्तते । किं तर्ह्यहानावपि वर्तते ।
 तदथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न
 जहीतः । अथ वा भवति चैवजातीयकेषु बध्नाति-
 वर्तते । तदथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः अस्ति नो वत्सैः
 संबन्धः इति । अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योसावे-
 कार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः । तत्र नानाकार-

पद्यत इति संशब्दोपादानाद्योया क्रियाक्षिप्यते इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थ-
 मिति । तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्यमिति पर्यायनिर्देशः । व्य-
 तिषङ्गएवेति । रज्ज्वादिनिमित्तः संज्ञेष्टो व्यतिषङ्गः । एवजातीयकेष्विति । व्य-
 पेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां सं-
 बन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । यदि हृत्तावेकार्थीभावो नाभ्यु-
 पगम्यते तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो व-
 चनेन प्रतिपाद्यो वावचनं च कर्तव्यं समानार्थस्य वाक्यस्थानिहच्यर्थम् । त-
 दैवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदा चिन्नित्यदर्शनाश्रयणेनानुगम्यते कदा चिद-
 बुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बह्वो वार्ता धर्मा वचनेन प्रति-
 पाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि । निष्क्रीणास्त्रिगौरयो गृतघटी गुडधानाः
 केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णी गौरस्वर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्ण-
 मिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपो वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रति-
 पाद्यं नित्यदर्शने लोकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित् प्रतिपादनी-
 यम् । एवं व्यपेक्षासामर्थ्यं दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति ।

कान्निघातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः * । तत्रैतद् व्य-
पेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकारकान्निघातयुष्मदस्म-
दादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । निघात ।
अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति
कृत्वा निघातः प्राप्नोति । युष्मदस्मदादेशाः । ओदनं
पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति । अ-
स्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावा-
दयः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किमुच्यते
नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य ह्रियते नापि ब्रूमो
ऽन्येनासज्य ह्रियतइति । किं तर्हि । शब्दप्रमाणका वयं
यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्ता-
माह । अयं दण्डः, अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता
भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते ।
तद्यथा । कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स
तस्मायाचष्टे असौ वृक्षे इति । कतरस्मिन्स्थितिष्ठतीति ।

तत्र नानाकारकादिति । नानाशब्दः पृथग्भाववचनस्तेन भिन्नायाः क्रियायाः
यस्कारकं तस्मानाकारकं यथायं दण्डो हरानेनेति दण्डोस्तिक्रियायाः कर्ता न
तु हरतिक्रियायास्तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं य-
थोदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचैस्त्वेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचैत्येत-
स्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति । क्व चित्तु पचोदनं तव भविष्यतीति पाठः ।
ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां प्रतीतिं नानाकारक-
त्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेति पदेन दण्डस्य
हरणे करणत्वेन निर्देशात् । अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रति-
पादनादित्यर्थः । तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति
नानाकारकत्वमिति प्रश्नः । अयं दण्डोस्तीति । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते
तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते । ततोस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव
नानाकारकत्वमित्यर्थः । क्व देवदत्त इति । यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति त-
दैते प्रश्नोत्तरे । यस्तिष्ठतीति । यदान्ये निपातितता वृत्त्या एकस्त्वर्थस्तदा विशि-

स वृक्षोधिकरणं भूत्वा ऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः क-
र्ता संपद्यते । प्रचये समासप्रतिषेधः * । प्रचये समा-
सप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्च राज-
गवाश्चपुरुषा इति । समर्थतराणां वा * । समर्थतराणां
वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थत-
राणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । एषां ह्याशु-
तरी वृत्तिः प्राप्नोति । तदथा । समर्थतरोयं माणवको
ऽध्ययनायेत्युच्यते । आशुतरग्रन्थ इति गम्यते । अ-
पर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भवि-
ष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावी-
नि । कुत एतत् । समानविभक्तीभ्येतानि । अन्यवि-
भक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृ-
व्यपुत्रे च । समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् * । समुदाय-
सामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं
भवति नावयवेन । अपर आह । समर्थतराणां वा स-

ष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते । प्रचय इति । अनेकस्मिन् संबन्धिनि
विवक्षित इत्यर्थः । तच्च गौराज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि । तच्च युगपद-
द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चाद् द्वन्द्वः विप्रतिषेधाभावाच्च
न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञाव्यस्य । तच्च षष्ठीतत्पुरुषे स-
ति गौरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्चपुरुषा इत्युच्य-
माने ऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत । समर्थतराणां वेति । शक्ततराणा-
मित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न कि-
ञ्चिद्वाच्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबन्धपेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तज्जान्तरङ्गप्रथ-
मानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । असिद्धं बहिरङ्ग इति द्वन्द्वे कर्तव्ये षष्ठीसमास-
स्यासिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थः आशुतर उच्यते ।
एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमि-
त्यर्थः । समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषत्वे नोपात्त
इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः । अपर आह । अत्र पक्षे समुदाय-
सामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धो

मुदायसामर्थ्यात् * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कुत एतत् । समुदायसामर्थ्यादेव । अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञोश्चपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । कथं तर्हि । गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् * । आख्यातं साव्ययं सकारकं सकोरकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । साव्ययम् । उच्चैः पठति नीचैः पठतीति । सकारकम् । ओदनं पचति । सकारकविशेषणम् । ओदनं मृदु विशदं पचति । सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति ।

ऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः । अस्मिन् पक्षे इति । एकस्मिन् साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यवान्यो हेतुः । तच्चेति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद् राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्य वाग्यः प्रतिकादकः । आख्यातमिति । नानाकारकान्निघातादिनिवृत्तये क्वचित् प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुग्मद्वयदेशा वक्ष्यन्ते तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्रीयन्ते यथा वृषलेन प्रवेष्टव्यम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते । लक्षणविधानसामर्थ्यात् । तथा च तिङ्ङितिङ् इत्यत्र वक्ष्यते तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यञ्च समानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्हित्वात् समानवाक्यत्वाभावान्निघाताप्रसङ्गात् । उच्चैरिति । यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते । आख्यातं सविशेषणमित्येवेति । सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद् गृह्यते न तु क्रियाया इति भावः । आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यतइत्यतिङ्ङन्तेष्वपि देवदत्तेन शतियव्यमित्यादिषु वाक्यं सिद्धति । एकतिङिति । एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाचो । बहुव्रीहिसायम् । ब्रूहि ब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वाद्दामन्वितनिघातः सिद्धति । सम-

अपर आह । आख्यातं सविशेषणमित्येव । सर्वाणि ह्ये
 तानि विशेषणानि । एकतिङ् * । एकतिङ् वाक्यसं-
 ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहिब्रूहि देवदत्त । समानवाक्ये
 निघातयुष्मदस्मदादेशाः * । समानवाक्यइति प्रकृत्य नि
 घातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् । नाना-
 वाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन
 ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति ।
 योगे प्रतिषेधश्चादिभिः* । चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
 ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम् । किमर्थमिदमुच्यते । यथा-
 न्यासएव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते । इदमदापूर्वं क्रि
 यते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च । तद् द्वेष्यं विजा
 नीयात् सर्वमेतद्विकल्पतइति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वा-
 न्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति । सा
 चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च
 वक्तव्यः । समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तेषू-
 पसंख्यानमसमर्थत्वात् * । समर्थनिघाते हि सति समा-
 नाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । समा
 नाधिकरणे । पटवे ते दास्यामि मृदवे ते दास्यामि । स-
 मानाधिकरण । युक्तयुक्ते । नद्यास्तिष्ठति कूले वृक्षस्य
 लम्बते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि शालीनां
 मे ओदनं ददासि । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अ-
 समर्थत्वात् । राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्टी-

र्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते । पट-
 वे ते इति । अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति ।
 असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेऽपि साक्षात्
 सामर्थ्याभावात् कार्यं न स्यात् । नद्या इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् । रा-

भावात्* । राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् ।
 द्विषष्टीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञः गोः क्षीरमिति ।
 किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति । यदा सुप्सुपेति वर्तते
 न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति । नैवं विज्ञायते द्वयोः
 सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं
 तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग
 इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । न चैवं भवितव्य-
 म् । भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गो-
 क्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वा-
 क्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यम् ।
 तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति । सिद्धं तु राज-
 विशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात्* । सिद्धमेतत् । कथ-
 म् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न
 केवलायाः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं
 गंस्यते । यथैवायं गवि यतते न च क्षीरमात्रेण संतोषं
 करोति । एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या
 यत् क्षीरमिति । नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमा-

जगवीक्षीर इति । राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्य-
 पि प्राप्नोति । किमुच्यते इति । द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं म-
 त्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायस्य चा-
 सुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति । नैव-
 मिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासं पाचादिभ्यः प्रतिषेध इति स्वी-
 त्वाभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति । द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवा-
 र्थे कदा चिद्राजगवीक्षीरं कदा चिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवित-
 व्यं चेति । अर्थान्तरइत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमि-
 ति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते । राजविशिष्टा या इति ।
 ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा संबन्धः पद्यात् क्षीरेणेत्यर्थः । नैव वेति । सत्यपि गोरुभा-
 भ्यां संबन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति

णायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् ।
 असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भव-
 तीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा सह
 समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति
 च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथ किमर्थं प-
 दविधौ समर्थाधिकारः क्रियते । पदविधौ समर्थवच-
 नं वर्णाश्रये शास्त्रानन्तर्यविज्ञानात्* । पदविधौ स-
 मर्थाधिकारः क्रियते । वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे
 कार्यं यथा विज्ञायेतेति । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन
 तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति । समर्थाधिकारस्य
 विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम्* । समर्थाधि-
 कारोऽयं विधेयेन सामानाधिकरणः । किं च विधेयम् ।
 समासः । यावद् ब्रूयात्समर्थः समास इति तावद् ब्रूया-
 त्समर्थः पदविधिरिति । न च राजपुरुष इत्येतस्याम-

राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति । महत्कष्टं श्रित इ-
 त्यत्रैवास्त्यर्थस्य विचारितत्वात् पुनश्चोदनीयं राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इ-
 ति । समर्थाधिकार इति । पाराथर्षसामान्यात्परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता ।
 विनियोगो ह्यधिकारः । स च परिभाषायामप्यस्ति तथा च कुपो (क) पौ
 चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति । अत्र पदग्रहणस्यान्वेषः । सम-
 र्थो विधिरित्येव वक्तव्यम् । आनन्तर्यमात्रइति । विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः । ति-
 ष्ततु कुमारीच्छत्रमिति । दीर्घादिति नित्यस्तुग् भवति । यस्तु पदन्तादेति वि-
 कल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्यं न भवतीत्याहुः । अन्ये तु पदादेत्येव दीर्घ-
 ण पदे विशेष्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेन्तग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते । प-
 दान्तस्य दीर्घस्य तुग् भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावादसत्य-
 पि सामर्थ्यं वा तुग् भवतीत्याहुः । समर्थाधिकारस्येति । विधिश्च इह कर्म-
 साधन एव उपात्तः तस्य पदसंबन्धो समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिक-
 रणं च समर्थे इत्युपात्तं तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थ-
 वचनेन न किं चित् काल्यमित्यर्थः । तथा हि । समर्थानां यः समासः स समर्थ
 एव । योऽप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोऽपि नियमाभावाद्नि-

वस्थायां समर्थाधिकारेण किं चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं
निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधि-
करण्याद् निर्देशोनर्थकः । सिद्धं तु समर्थानामिति व-
चनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । समर्थानां पदानां वि-
धिर्भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि द्वेयकयोर्न प्राप्नोति ।
एकशेषनिर्देशाद्वा * । अथ वा एकशेषनिर्देशोऽयम् । स-
मर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति ।
एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु ह्येक-
शेषः परिसमाप्यते । नैष दोषः । प्रत्येकं वाक्यपरि-
समाप्तिर्दृष्टेति द्वेयकयोरपि भविष्यति । एवमपि वि-
भक्तीनां न प्राप्नोति । समर्थात्समर्थे पदात्पदइति ।
एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः
समासः समर्थस्य विधिः समर्थविधिः समर्थयोर्विधिः
समर्थविधिः समर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्वि-
धिः समर्थविधिः समर्थे विधिः समर्थविधिः । पदस्य
विधिः पदविधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां वि-
धिः पदविधिः पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पद-
विधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च स-

वृत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किं चित्क्रियते । निष्पन्न-
त्वात्तद्वचनान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च । अकिञ्चित् कुर्वाणमित्यादयोऽप्यसमर्था
नञ्समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति । सिद्धं त्विति ।
वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसंबन्धित्वात् पदविधिरुपचारात्समर्थशब्दे-
नोच्यते । इतरंस्तु पाठोऽयमिति मत्वाह । एवमपीति । यथा पशुना यजेतेति
गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रत्येकमिति । आ-
श्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् । एवमपीति ।
सर्वमेतद्वचनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुङ्क्ते । समर्थादिति । तिङ्ङिति-
ङ् इत्यादौ । समर्थ इति । यथा कुत्सने च सुप्यगोवादाविति । पूर्वस-

मर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः । पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः । समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः । पूर्वः पूर्वः समासउत्तरपदलोपी यादृच्छिकी च विभक्तिः । समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात्* । समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । किं पुनः कारणं न सिद्धयति । असमर्थत्वात् । कथमसामर्थ्यम् । द्रव्यं पदार्थ इति चेत्* । यदि द्रव्यं पदार्थो न भवति तदा सामर्थ्यम् । भेदाभावात् । अथ हि गुणः पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम् अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वम् । नान्यत्त्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च स च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषः यद्गुणे पदार्थं सामर्थ्यं स्यात् । द्रव्ये च न स्याद् । एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणम् । अन्यश्च वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुष-

मास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्द्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरिव । समर्थशब्देनोच्यते इत्यर्थः । संबन्धसामान्यवचनपठान्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्तान्तरार्थोप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्धयति । यादृच्छिकी च विभक्तिरिति । भेदाभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छ्या अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः । समानाधिकरणेष्विति । के चिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः के चिदाकृतिम् । गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते । यथा यस्य गुणस्य भावादिति । संसर्गिभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते । गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतमिति । गुणलक्षणयोगात्तत्र द्रव्ये पदार्थं वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च । तच्च भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्थेहासंभवात् । असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम् । अथ हि गुण इति । वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः । नान्यत्वमिति । उपकारविवक्षायां सामर्थ्यं नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । एकं तयोरिति । ततस्तद्वहारेणास्ति

त्वम् । द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । ननु चाभ्यन्तरोसौ भवति । यद्यप्यभ्यन्तरः न तु गम्यते । नहि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृङ्गवेरमिति वा कटुकत्वम् । गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्यकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते । द्रव्यपदार्थिकोपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा । क्व च तावदिदं स्यात् । समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं समानमिन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । नैवंजातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रत्ययेन व्युत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्योययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य शब्दस्य प्रयोगेन न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति भृत्य-

विशेषणविशेष्यभावः । द्रव्यपदार्थिकस्यापीति । एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद् भेदकार्यं लभते । अशक्य इति । भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः । ननु चेति । द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः । यद्यपीति । अनभिधीयमानोपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः । न तु गम्यतइति । शब्देन नोच्यतइत्यर्थः । गुणपदार्थिकेनापीति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयतइत्यर्थः । अथ वाचस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षव्येपि साम्यम् । क्व च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयेत इत्यर्थः । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थ इति मन्यते । ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यञ्च तत्रैव स्यादित्यर्थः । कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः । उच्यते । कश्चित् प्रति कया चित् संज्ञया स्तोर्थः प्रसिद्धोऽन्यथा त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वम् । नैवंजातीयकानामिति । युगपत् प्रयोगाभावात् सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः । भृत्यभरणीय

भरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोत्र शक्यार्थं
 कृत्यः अपरोर्हः । शक्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भ-
 रणीयः भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति । यदि तर्हि
 यत्र किं चित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यम् ।
 इहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीयाया माता दर्शनीया
 मातेति । अत्रापि किं चित्समानं कश्चिच्च विशेषः । किं
 पुनस्तत् । सद्भावान्यभावौ । न क्व चित्सद्भावान्यभावौ
 न स्तः । उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति । तत्र प्रक-
 र्पगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् ।
 क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं
 सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च । अथ वा समानाधिकरणे-
 नेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न भवति च ।
 न चैतत्समानं क्व चिदपि न भवति । अथ वा यावद्
 ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं
 हि लोके ऽधिकरणमित्युपचर्यते । तदथा । एकस्मि-

इति । अस्ति वायं शिष्टप्रयोग इति भावः । नैताविति । उपाधिभेदाङ्गिचार्या-
 वित्यर्थः । दर्शनीया मातेति । यदि सति भेदे किं चित् समानमाश्रित्य समासः
 क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य
 समासः क्रियते तथात्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु परत्वा-
 दपवादत्वाद्वाच्यं षष्ठीसमासो भविष्यति । नैतदस्ति । समानाधिकरणेनेति
 प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः क्रीडकाश इति चेदु इष्टा त्विह व्यवस्था न स्यात् ।
 समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणस्य पुंवङ्गावः प्रसज्येत । सद्भावान्यभावाविति ।
 सत्तान्यत्वे इत्यर्थः । न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावादु व्यभिचाराभावाच्चा-
 सौ समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रक-
 र्पाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सवसाधारण्यात् सत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्त-
 त्वानाश्रयणेनाभिहितः । अथ वेति । अधिकरणशब्दोभिधेयवाचीति पर्यनुयो-
 गो द्रव्यवाचीति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेय-
 स्य तु सत्तया समानत्वात् समानत्वं स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्य-

न्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम् । तथा
 व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची अद्रव्यवाची-
 ति गम्यते । एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकर-
 णमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिःकालकं
 यजुःपीतकमिति एवमर्थम् । यदि समानाधिकरणम-
 समर्थवद्भवतीति उच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियतइत्यत्र
 षत्वं न प्राप्नोति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं
 च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः
 पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् । असमर्थत्वात् ।
 न वा वचनप्रामाण्यात् * । न वा कर्तव्यम् । किं का-
 रणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो
 भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानमध्यमध्यम-
 वीराश्चेति । लुप्ताख्यातेषु च * । लुप्ताख्यातेषु चोपसं-
 ख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः । लु-
 प्ताख्यातेषु च किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं व-
 चनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादय इति । अस्त्यन्यदेतस्य
 वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न
 ब्रूमो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । या-

र्थः । सर्पिःकालकमिति । इसुसोः सामर्थ्यइति षत्वनिवारणाय वाचनिकम-
 सामर्थ्यमिति वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोपि न स्यादित्यर्थः । अ-
 धात्वभिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहितं
 कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यामेवेत्यर्थः । न वेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनि-
 कमसामर्थ्यं बाध्यतइत्यर्थः । वीरः पञ्चनित्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधाना-
 द्बहुलग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते । लुप्ताख्यातेषु चेति । वचनप्रामाण्यादित्य-
 स्योपजीवनार्थमिदं वार्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं
 च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रास्ताद्यपि कथ्यते । निष्कौ-
 शास्विरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते । क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां
 द्रव्येण संबन्धाभावात् । किं तर्हीति । वार्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वा-

तिक्वचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु क्वाड्स्वतिदुर्गति-
वचनात् । प्रादयः स्तार्थ इति । तदर्थगतेर्वा* । तदर्थ-
गतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । त-
स्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति ।
यस्यार्थस्य कौशाम्भ्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथ वा
सोर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति ।
योर्थः कौशाम्भ्या समर्थः स निसोच्यते । अथ यत्र ब-
हूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति
आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समासो द्व-
योर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेनेकग्रहणम् * । समासो द्वयोश्चेद् द्वन्द्वे-
नेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वेनेकमिति वक्तव्यम् ।
इहापि यथा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति ।
नैष दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।
द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् * ।
द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् । तन्न । किं कारणम् ।
बहुषु द्वित्वाभावात् । न बहुषु द्वित्वमस्ति । नावश्य-

त् प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्वात्स्वदस्य योर्थः संप्रतीयते निः-
शब्देन क्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्वारेण पूर्वपदोत्तरपद-
योः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्वात्स्वलक्षणेर्था इ-
ति दर्शयति । अथ यत्र इति । यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वि-
तीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपात्तः अनेकम-
न्यपदार्थे चार्थे इत्येव इति संदेहः । यदि सुप्पेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्
संख्यायाः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम् । अथ निवृत्तं यावतामन्यपदार्थे चा-
र्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम् । मन्वनेकग्रहणाद् बहूनामपि भाष्यम् । अन्य-
था तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्या-
दौ ऋत्वार्थम् । यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिद्धयतीत्युच्यते तदानेकग-
्रहणं सुप्पेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विप्रायते तेन बहूनां समासः सिद्धयति । बहुषु द्वि-
त्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्येते । तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति ।

मेवविग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पला-
शश्चेति । किं तर्हि । एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षश्च न्य-
ग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ
प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरप-
लाशा इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिद्ध्यन्ति ।
होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति । न चैतदेवं भ-
वितव्यम् । भवितव्यं च । यदैवं विग्रहः क्रियते । हो-
ता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टो-
द्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोता-
नेष्टोद्गातार इति । होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिद्ध्यन्ति ।
समासान्तप्रतिषेधश्च* । समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । वाक्त्वक् स्तुग्दृषदमिति वाक्त्वचस्तुग्दृषदमि-
ति प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्रापि परेण सह समासो
भविष्यति । स्तुक्च दृषच्च स्तुग्दृषदं त्वक् च स्तुग्दृषदं
च त्वक्स्तुग्दृषदम् । वाक् च त्वक्स्तुग्दृषदं च वाक्त्वक्
स्तुग्दृषदमिति । होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिद्ध्य-

तत्र बहुषूपक्रान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरैकवचनसंज्ञा । खदिरपलाशयोर्द्वितीया ।
पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैष दोषः । यद्यपि बहुषु द्वौ स्तु-
यापि चतुर्षु सहविवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोर्था इति द्वयोर्द्वयोर्द्वय-
संभवात् । समासभाक्तां नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते । एवं विग्रह इति ।
द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः । होतृपोतृनेष्टोद्-
गातार इति । यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्तउत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भ-
विष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा सर्वेषामानङ् भाव्यम् ।
अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्यादुद्गातृशब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नपुञ्जादिग्रह-
णस्य नियमार्थत्वाच्च स्यात् । समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां
प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङ्देश-
वत् समासान्ते न भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकसमासान्ताता न कदा
चित् प्राप्नोति इति चोदयते । सुमूढजटकेनेति । सुष्ठु, सूक्ष्मा जटाः केशा अ-

न्ति । इह च सुसूक्ष्मजठकेशेन सुनताजिनवाससो । सम-
न्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥ अस्तु तर्ह्यवि-
शेषेण । अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः * । यदा-
विशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः । तत्र
स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः* । तत्र स्वरसमासान्त-
पुंवद्भावेषु दोषो भवति । स्वरः । पूर्वशालाप्रियः अपर-
शालाप्रियः । स्वरः । समासान्त । पञ्चगवप्रियः पञ्चनाव-
प्रियः । समासान्त । पुंवद्भाव । खादिरेतरशम्यम् । न वा-
वयवतत्पुरुषत्वात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् ।
अवयवतत्पुरुषत्वात् । अवयवोत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदा-
श्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः । स्वरः कथम् ।

येति विग्रहः । यदानेकग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं षोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञाय-
ते सुष्ठुपेति चानुवर्तते तदा च बहुना बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । पूर्वशालाप्रिय इ-
ति । यदा बहुना बहुव्रीहिसंज्ञा तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशि-
टामदन्तानामित्यादौदात्तः स्यादु यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति प-
क्षः तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्त-
त्वे च पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शाला-
शब्दाकार उदात्तः सिद्ध्यति । ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्वितार्थोत्तरपदेति
तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः । एवं तर्हि परस्तादयं परिहारी
वक्ष्यतइति न तावदवाञ्छितः । पञ्चगवप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासा-
न्तो न प्राप्नोति । यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः
पञ्चगवं तत् प्रियमस्येति रूपं सिद्ध्यति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरो इत-
रा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः
खादिरोशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या
इतरशम्येति समासे कृते खादिरो इतरशम्या इति बहुव्रीहौ सिद्ध्यति पुंवद्भा-
वः । न वेति । क्वचित् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्वितार्थो-
त्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिका-
रेपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्ध्ये कृते तत्पुरुषे खा-
दिरो इतरशम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च
प्रत्ययविधानाद् वृद्धनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति । स्वरः कथमिति । पूर्वशा-

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात्* । अन्तोदात्तत्वं क्रियतां
 पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रति-
 षेधेन । नैष युक्ती विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्य-
 ते पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न
 परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम् । नि-
 मित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा* । अथ वा निमित्तस्वरान्निमि-
 त्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तं को
 वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती ।
 तत्तर्हि वक्तव्यं निमित्तिस्वरान्निमित्तस्वरो बलीयानि-
 ति । न वक्तव्यम् । एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं
 निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्य* । यदयं युक्तारोह्यादिष्वेक-
 शितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयात्याचार्यो निमित्त-
 स्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । कः पुनरर्हति यु-
 क्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम् । एवं किल
 नाम पठ्यते एकः शितिः एक शितिः एक शितिः पा-
 दो यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते एकः शि-

लाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद् बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति । विप्रतिषेधादिति । वि-
 रोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनाचोच्यते । हेतुस्वन्तरङ्गत्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वञ्च
 इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह । नैष युक्त इति ।
 अन्तरङ्गेति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोरसंभवात् क-
 च्चाक्षरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहे-
 तुराश्रीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गेऽपि सतिशिष्टे न बहिरङ्गेऽपि स्वरेण बाध्यत-
 इत्यनैवान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति ।
 सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्व-
 म् । एकशितिपादिति । युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च क-
 च्चाक्षरत्वात् स्वाङ्गशितामिति वाद्युदात्तः तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्-
 पुरुषे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्धाद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते । कः पु-
 नरिति । सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमि-

तिरेषु तद्वमे एकशितयः एकशितयः पादो यस्येति एक-
 कशितिपादिति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शिति-
 रेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । एवमपि नार्थः
 पाठेन । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरोत्र बाधको भविष्य-
 ति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नो-
 ति । सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समंतशि-
 तिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्र-
 तिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन नैष दोषः ।
 नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते ।
 किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्ल-
 क्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ।
 ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण ब-
 हुलमिति । बहुलवचनान्न भविष्यति । अस्य तर्हि
 बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकष-
 ष्टिवर्ष इति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं वि-
 प्रतिषेधादित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन । नैष दो-
 षः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो बाधको भवि-
 ष्यति । यस्तर्हि नेगन्तः अधिकशतवर्ष इति । इह
 चाप्यधिकषष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति । उचः
 प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं स्त्रिंशद्वर्थ-
 मिति । नैष दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् । किं पुनः

तत्स्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम् । नेदमिति । यद्यपूर्वव-
 चनं क्रियेत बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोत्र स्यादोषः । दिक्संख्य-
 योस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयतइति दोषाभावः । बहुलवचनादिति । समुदा-
 यस्य वृत्तावयवस्थान्या संज्ञा विशेषलक्षणेन विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अ-
 धिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चालुकीत्यधिकशब्द-
 स्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्विधितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदा-

कारणमव्ययादेरित्येवं तत् । इह मा भूद् गोत्रिंशद्गोच-
 त्त्वारिंशदिति । बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति संख्ययाव-
 यासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । न संख्यां संख्ये-
 ये वर्तयिष्यामः । कथमेवं विग्रहः करिष्यते अधिका
 षष्टिर्वर्षाणामस्येति । यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्या-
 यते तथा पूर्वेण प्राप्नोति । कथं च स योगः प्रत्याख्या-
 यते । अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वा-
 दिति । प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्येये वर्तयिष्यामः ।
 तत्रैवं विग्रहः करिष्यते । अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति ।
 सर्वथा वयमधिकषष्टवर्षान्न मुच्यामहे । कथम् । या-
 वता स योगः प्रत्याख्यायते । अयं च विग्रहोस्ति ।
 अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । यत्तु तदुक्तमधिकष-
 ष्टिवर्षो न सिद्ध्यतीति स सिद्धो भवति । कथम् ।
 योवता स च योगः प्रत्याख्यायते । अयं च विग्र-
 होस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अधिकशतवर्षस्तु

तत्त्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अधिकशब्दः कवन्तत्वादादुदात्तः । बहुव्रीहिसंज्ञा त-
 र्हीति । अधिकषष्टिवर्षेण दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य
 तद्वितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद् बाधित्वा संख्येयव्ययेति बहुव्रीहिः प्रा-
 प्नोति । ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति उच्यते । न संख्यामिति । अधिकष-
 ष्टिवर्ष इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते । तेनाधिकाषष्टिर्व-
 र्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वेणेति । अधिका षष्टिर्वर्षां वर्षाणामिति वर्षेषु
 संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थइति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्री-
 हेस्तन्निबन्धनोऽजपीति दोषः । बहुव्रीहिगमश्च पुनर्वयस्त्विन्यभिधेये बहुव्री-
 हिः प्राप्नोति । प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिर्वर्षाणामस्ये-
 ति वाक्यमेव भविष्यति । अव्यविकन्यायममत्वाद् । सर्वथेति । अव्यविकन्या-
 याश्रयेणाह । यत्तु तदुक्तमिति वृत्तिविषये दशादीनामपि द्वेकयोरिति निर्दे-
 शात् संख्यानमात्रवृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् स योगः प्रत्याख्यायते ।
 अधिकशतवर्षस्त्विति । अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्वि-
 तार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेत्तत् ।

न सिद्ध्यति । कर्तव्योत्र यत्नः ॥ इति श्रीमहाभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ सुवा-
मन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ सुबिति किमर्थम् । करो-
ष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथ-
मसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्ववतीति । इदं
तर्हि पीडये पीड्यमानेति । इदं चाप्युदाहरणं करोष्यटन् ।
ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति । कथमसाम-
र्थ्यं, समानाधिकरणमसमर्थवद्ववतीति । नैष दोषः ।
अधात्वभिहितमित्येवं तत् । आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भा-
वे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् * । आमन्त्रितस्य प-

कर्तव्योत्र यत्न इति । युक्तारोह्यादिव्यधिकशतवर्षशब्द आदुदात्तार्थो द्रष्टव्यः ॥
इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथमाह्निकम् ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् । स्वरे सुबिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वा-
त्तात्त्विकम् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभा-
षोपस्थानात्तिङन्तस्य न भविष्यति । तथा हि । व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्त-
वमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य वाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं
षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति तेनैव तिङन्तस्य सिद्धौ निरासः । क्रियमाणे च
सुवगृहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्त्रित्वादी सुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिः
प्राप्नोतीति भावः । करोष्यटन्निति । अधात्वभिहितमिति सापवादत्वान्नास्ति
वाचनिकमसामर्थ्यम् । पीडये पीड्यमानेति । हे पीड्यमान त्वदीयया पीडया
ऽहं पीडय इत्यस्ति सामर्थ्यम् । अथ वा संबोधनपदं क्रियाया एव विशेषकमि-
त्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च । व्रजानि देवदत्तेति निघातो भवति । पीडा इति
तास्यनुदात्ते दिति खसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं यक उदात्तत्वादेकादेश उदा-
त्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । पीड्यमानेत्यस्य पदादुत्तरस्य निघातः ।
अधात्वभिहितमिति । सर्वं माम धातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकाजकमिति
यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यच्च क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटा च धातुप्रत्य-
येन कर्त्तादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते । यदप्युक्तं वचनान्तरेणातिव्या-
प्तिर्वार्यतइति । तदपि न युक्तम् । नहि स्वकारो वार्तिककारस्य वचनेनाति-
व्याप्तिनिवारणं मन्यते । आमन्त्रितस्येति । आमन्त्रिते यो विधीयते स आम-
न्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या

राङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं पराङ्गवद्भवतीति
वक्तव्यम् । षष्ठ्यन्तं तावत् । मद्राणां राजन् मगधानां
राजन् । आमन्त्रितकारकम् । कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र
विशेषः । सति च पराङ्गवद्भावे ऽसति वा । इदं तर्हि
परशुना वृश्चन् । तन्निमित्तगृहणं वा* । अथ वा तन्नि-
मित्तगृहणं कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गव-
द्भवतीति वक्तव्यम् । मद्राणां राजन् । तच्चावश्यमन्य-
तरद्वक्तव्यम् । अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः । अनु-
च्यमाने त्वेतस्मिन्सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्ये-
त । अस्यापि प्रसज्येत । क्षत्रेणाग्रे स्वायुः । संरभस्व
मित्रेणाग्रे मित्रधेये यतस्व । किं पुनरत्र ज्यायः । त-
न्निमित्तगृहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोषु
स्वामिन् पशुषु स्वामिन् । एतद्वि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्यामन्त्रि-
तकारकम् । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्यो-
पसंख्यानमनन्तरत्वात्* । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे स-

धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः । नास्त्यत्रेति । कुण्डशब्दो नक्विषय-
स्थानिसन्तस्वेत्याद्युदात्तः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः । सत्यपि
पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाभावः ।
परशुनेति । परशुशब्द आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिञेति कुप्रत्ययान्तोदात्तः ।
तन्निमित्तगृहणं वेति । वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचि
पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति
तन्निमित्तत्वम् । भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता । क्षत्रेणान्नइति । क्षत्रमि-
त्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाभावः ।
क्रियाकारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भावः । इह
वचनेनातिप्रसङ्गे निरस्ते पूर्वसूत्रकार्योभाव एव सामर्थ्यमाश्रितम् ।
अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत । किं पुनरत्रेति । गुरुलाघवम-
नादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति । स्वामीश्चरेति शेषषष्ठीविषये
सप्तमीविनाशस्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति । सुबन्तस्ये-
ति । क्रियमाणे ऽपि सुबन्तगृहणे सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेष-

मानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या
सीव्यन् तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न
सिद्ध्यति । अननन्तरत्वात् । मनु च परस्य पराङ्गव-
द्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति । स्वरेवधारणाच्च * ।
स्वरे ऽवधारणाच्च न सिद्ध्यति । स्वरेदवधारणं क्रियते
नानन्तर्ये । परमपिच्छन्दसि * । परमपि स्वच्छन्दसि
पूर्वस्याङ्गवद्ववतीति वक्तव्यम् । आते पितृमरुतां सुम्न-
मेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः ।
अव्ययप्रतिषेधश्च * । अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
उच्चैरधीयान । अनवययीभावस्य * । अवययीभावस्य
नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान । अथ
किमर्थं स्वरेवधारणं क्रियते । स्वरेवधारणं सुबलोपा-
र्थम् * । स्वरेवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति ।

व्यवधानान्न प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात् परस्य
पराङ्गवद्भावादामन्वितानुप्रवेशादव्यवधानाङ्गविषयतीति प्रश्नः । अननन्तरत्वा-
दिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाभिर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्या-
र्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः । स्वरेवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिकज्ञानान्तरे स्वरेवि-
धीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु पराङ्गवद्भावएव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवा-
नन्तर्यं संपाद्यते । स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च यथोक्तं हरिणा
ग्रहणाग्रहणे ग्रहणाभाव इत्यादि । असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाच्चक्ष-
भित्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशे कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्ग-
वद्भावो लभ्यते । न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनोच्यते । मुख्यार्थसंभवे गौय-
णार्थग्रहणायोगात् । न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति प-
रिभाषादयमादेशविधावेवोपतिष्ठते । मोतो णिदु रुदादिभ्यः सार्वधातुका इत्या-
दाप्युपस्थानदर्शनात् । पितृमरुतामिति । पितरित्यामन्वितनिघातेवानुदात्तं
तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नीचैः स्तरादि-
ष्वन्तोदात्तौ पठितौ । अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः । अनवययी-
भावस्येति । प्रतिषेधप्रतिषेधादिधिर्भवति । एतच्च लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयो-
जनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण । अन्यथा कार्यान्तरे ऽव्ययत्वाभावादवक्त-
व्यमेतस्यात् । परशुना वृश्चन्निति । वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाप्रत्यय इति

परशुना वृश्चन् । न वा सुवन्तैकान्तत्वात्* । न वा क-
 र्तव्यम् । किं कारणम् । सुवन्तैकान्तत्वात् । सुवन्तैका-
 न्तः पराङ्गवद्भावो भवति । प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुबलो-
 पे* । प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुबलोपे च कृते । प्र-
 त्ययलक्षणेन सुवन्तैकान्तता स्यात् । तस्मात्स्वरवधा-
 रणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थं प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लु-
 गुच्यते । तस्मात्स्वरगृहणेन नार्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं
 षत्वणत्वे मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् चर्म नमन्नि-
 ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्च-
 न्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति । चर्मनमन्निति पू-
 र्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमानन भविष्यति ।

प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिवेधो न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञा-
 पकात् । तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् सुपो धातु-
 प्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे तु सति सुबलुकि कर्तव्ये
 पराङ्गवद्भावोभावः । सुवन्तैकान्त इति । पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव
 उच्यते । पराङ्गवदित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते । तच्च सुवन्त-
 मेवेति सुवन्तकार्येण पराङ्गवद्भावोन्तरङ्गत्वात् तु प्रातिपदिककार्यइत्यर्थः ।
 प्रातिपदिकैकान्त इति अस्याभिप्रायः । आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्ग-
 वद्भवति परं चात्र सुबोर्षो कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात्सुबोर्षः प्राप्नोत्येव ।
 प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन च सु-
 वैकान्तत्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संब-
 द्ध्यतइति सुवन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः । प्रा-
 तिपदिकस्थाया इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुपग्रन्थस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् ।
 कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्गवद्भावे सत्यैकपदात्कारस्य पादादित्वाभावात् षत्व-
 प्रसङ्गः । चर्मनमन्निति । सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वात्तत्वं स्यात् । स्वाश्र-
 यमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यच्च हाम-
 न्नितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्सहितं भवतु
 सकारस्य यत् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्कोन व्याहृत्यते । न चात्रातदेशिकं
 कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव । यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप् । पूर्वप-
 दात्संज्ञायामिति । पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्ततदिमित्तिनोः समानपद-

ननु च समासएवैतद्ववति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । ने-
त्याह । अविशेषेणैव तद्ववति पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उ-
त्तरं पदमुत्तरपदम् ॥ प्राक्कुडारात्समासः ॥३॥ प्राग्वचनं
किमर्थम् । प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम्* । प्राग्व-
चनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अ-
क्रियमाणे प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः सं-
ज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् ता मा बाधिषतेति प्राग्वच-
नं क्रियते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अ-
नवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ।
क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अ-
वयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ।
समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्विष्यति । सोवका-
शा समाससंज्ञा । कोवकाशः । विस्पष्टादीन्यवकाशः ।
विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः । व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः । नै-

स्थिते पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ।
ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयवएव रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति ।
व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यतइत्यर्थः । एवं खरगृहणे प्र-
त्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेपि
विषयभेदाद्वचनस्यावर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् । प्राक्कुडारात् ।
प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वव्योतकाच्चेपद्वारिणावधेरप्याच्चेपः । समास इत्येव
स्वरितत्वादधिकारीस्तु यथा प्रत्यय इति । अनवकाशत्वाच्च समाससंज्ञायाः सं-
ज्ञान्तरेः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति । समाससंज्ञायाः
संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्या-
यः स्यात् । सत्यां समाससंज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाधिकारि लब्धे प्राक्कुडारा-
दित्युपादानसामर्थ्यात् प्राग्गृहणमावर्तते । तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति स-
मासाः सन्तोष्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिद्ध्यति । अवयवसंज्ञा इति ।
समाससमूहापेक्षया कस्य चित् समासस्य का चित् संज्ञेत्येवमुक्तम् । समाससं-
ज्ञापीति । ततस्तान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिद्ध्यति । विस्पष्टपटुरिति । विस्प-
ष्टं पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाठवादेर्विशेषणानि न तु
द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं मा-

षोवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवाव-
यवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति । ये-
नैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं
समासोपि भविष्यति । विरूपष्ठादीनि गुणवचनेष्विति ।
इदं तर्हि काकतालीयमजाकृपाणीयम् । एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्प-
त्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्य-
ति । समासाच्च तद्विषयादिति । इदं तर्हि । पुनाराजः
पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या । तत्पुरु-
षाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनराधे-
यम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपप-

स्तीति तत्पुरुषाभावात् । यथा शेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपी-
ति समाससंज्ञा प्रवर्तते । अवकाशं निराकर्तुमाह । एषा हीति । शैले स्वभा-
वे भवा वृत्तिः शैली । अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समुदायकार्यं स-
माससंज्ञा । वृषकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि सहसुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिद्धयति ।
काकतालीयमिति । समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेनच्छविधाना-
द् विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमा-
नशब्दस्योपमेयहृत्तित्वादित्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहिरभावात् सहसुपेत्येनेनैवात्र
समासः कार्यः । तत्र काकतालशब्दे द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते । का-
कस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवा-
र्थः । तत्र समासः । ततस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना
चैत्रस्येति द्वितीयइवार्थः । तत्र चच्छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज्ज्ञापनेन स-
माससिद्धिः । पुना राज इति । अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रू-
पसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीति ङीवर्थः टजेवैष्टव्यः । तत्राव्य-
यं प्रवृद्धादिभिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः । पुनराधेयमिति । वि-
शेषकार्यादर्शनात् समाससंज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । ततश्च कुगतिप्रादय
इति तत्पुरुषः । तत्र यतो नाव इति धेयशब्दस्यादुरदात्तत्वात् पुनराधेयशब्दे-
कार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुत्स्यूतमिति ।
पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां याधेत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । असत्यां तु समा-
सान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञाया एवा-
भावं मन्यते । अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात् स-

दादित्येष स्वरो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनस्तस्यूतं
 वासो देयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गति-
 र्गताविति निघातो यथा स्यात् । यदि तन्नास्ति पुनश्च-
 नसौ छन्दसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धम् । एव-
 मप्येका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपदोऽन संभवः । प-
 र्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥ सह सु-
 पा ॥ ४ ॥ सहवचनं किमर्थम् । सहवचनं पृथगसमा-
 सार्थम् * । सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा
 यथा स्याद् एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति । किं च
 स्यात् । यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् । इह ऋक्पाद
 इति समासान्तः प्रसज्येत । इह राजाश्च इति द्वौ स्व-

त्वां तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात् याथादिस्वरं बाधित्वोच्छे-
 द्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद् बाधित्वा
 गतिर्गताविति निघातो भवति । यदि तन्नास्तीति । छन्दसि स्वरव्यत्ययविधा-
 नान्नावश्यं कर्तव्यमिति भावः । भाषायान्तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्द-
 स्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठके तु पुनस्तस्यूतशब्देऽन्तोदात्तः पठ्यते । तत्र स्वर-
 व्यत्ययो बोद्धव्यः प्रवृत्तादेराकृतिगणत्वाद्वा । ननु सहसुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्य-
 ति । यस्य समासस्यान्धलक्षणत्वास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीत्यत्र किमिति
 समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते । एवं मन्यते । असंयुक्ते विधानात् सर्वा-
 येवं समाससंज्ञाया न तु कतिपयविषयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनि-
 राक्रिया । सह । सहवचनमिति । सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यू-
 नेति तथेति प्रश्नः । एकैकस्येति । यथा पुत्रेण सह्यागूत इति द्वयोरपि पितापु-
 त्रयोरगमनेन संबन्धः । एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहणे त्वेका
 समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति । किञ्च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्यं
 दोषाभावात् । कृतञ्चितसमासाद्येत्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्र-
 यिष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य
 समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यादेकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्निय-
 मार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति । समासाच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिप-
 दिकाधिकारात् समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात् समासादित्येकवचनं न
 विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा । एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः । ऋक्पाद

रौ स्याताम् । कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नो-
ति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तदथा । वृद्धि-
गुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः स-
मुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तदथा । गर्गाः शतं
दण्डयन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न
च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र
प्रत्येकमित्युच्यते । इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ त-
त्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भ-
वतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन । एवं तर्हि सिद्धे सति
यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञा-
येत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह ।
सुप् समस्यते । केन सह । समर्थेन । अनुव्यचलद् अ-

इति । ऋचः पाद इति स्यात् । राजाश्च इति । यद्यप्यत्र समासान्तः प्राप्नोति
तथापि रूपभेदाभावात् स्वरद्वयप्रसङ्गे दोष उक्तः । ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो
बोद्धव्यः । कथञ्च कृत्वैति । एकाग्रिभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशि-
ष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधा-
न्यात्समुदायस्यैव हि द्विर्वचनवत् समाससंज्ञा भविष्यति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादे-
ति भावः । इतरो गृहीताभिप्राय आह । प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धिवार्तिके व्या-
ख्यातं तत एवानुगन्तव्यम् । सत्येतस्मिन्निति । पञ्चदशे स्थिते सामर्थ्यात्कश्चित् क-
चित्पक्ष आश्रीयते । तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्ते नैव न्यायेन समु-
दायस्य संभविष्यति । अथ न्यायदोषतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयो-
रपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भ-
वतः तदेहापि पूर्वोक्तात् सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः
सहग्रहणेन । योगाङ्गमिति । योगावयव इत्यर्थः । केनेति । सुपा चेन्नार्थो योग-
विभागेनेति प्रश्नः । समर्थेनेति । योगविभागात्तिङन्ते न सह सुपः समासो भव-
ति । योगविभागश्चेष्टप्रसिद्धार्थ इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुव्यचलदि-
ति । सुबिति संख्याया विवक्षितत्वात् पूर्वं वेः समासः पश्चादनोः । तत्र स-
माससंज्ञायां सत्यां शाकलप्रतिषेधाद्व्यणादेशो भवति । तिङ्ङतिङ्ङ इति ।
समासन्तोदात्तत्वं न भवति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तत्रा-
नोर्गतिर्गताविति निघातः विशब्द उदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो-

नुप्राविशत् । ततः सुपा । सुपा च सह सुप्तमस्यते ।
 अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यलक्षणं ना-
 स्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । पुनरुत्स्यूतं वासो दे-
 यं पुनर्निष्कृतो रथः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं च* । इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव कन्ये इव ।
 अवयवीभावः ॥५॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते । अन्व-
 र्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । अनवयवमवयवं भवतीत्यवयवी-
 भावः । अवयवीभावोवयवसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं

नुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावाद् भाष्य-
 कारेण उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्स्वतिशिष्टत्वात् समासान्तोदात्तत्वे-
 नात्र भाष्यमित्यपरे । तिङ्ङैकतृस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि सुवनुत्पत्तिः ।
 अन्ये त्वाहुः । वचनग्रहणादुक्तोऽप्येकत्वादेषु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च
 प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङादिलोपः
 क्रियते । अतएवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्तेत्याम एकांतरमामन्वितमिति
 निघातप्रतिषेधः । समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्येवेति तिङन्तनिघातवादिन
 प्राहुः । अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थो ऽतिङि-
 त्यादावुत्तरपदानुप्रादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । न-
 तु सहेतियोगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोज-
 नम् । नैव दोषः । योगविभागः कतिपयतिङन्तविषयएवैतच्चास्मादेव भाष्यादि-
 ज्ञायते । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनःशब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां परादिच्छन्द-
 सि बहुलमिति उद आद्युदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति म-
 न्यते । अथ वा काठकेन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनःशब्दस्य गतित्वाभा-
 वादिदमुदाहरणम् । इवेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरवि-
 धानार्थं वचनम् । वाससी इवेति । वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्त-
 त्वादाद्युदात्तः । समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् । कन्ये इति । कन्यारा-
 ज्यमनुष्ठाणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोन्तस्वरितः । अवयवी । किमर्थ-
 मिति । लाघवाथेत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः । अन्व-
 र्थसंज्ञेति । बृहत्संज्ञाकरणे न किं चिद् अव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमि-
 ति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । तदकरणे लुङ्मुखसरोपचा-
 राः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियतइति चेत् । इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन

भवति ॥ अवयवं विभक्तिसमीपसमृद्धिवद्भूयार्थाभावा-
 त्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादथानुपूर्वयौगपदसा-
 दृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥६॥ इह कस्मान्न भवति
 सुमद्राः सुमगधाः सपुत्रः सच्छात्र इति । समृद्धौ
 साकल्यइति च प्राप्नोति । नैष दोषः । इह कश्चि-
 त्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः ।
 कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः ।
 पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पु-
 रुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्र-
 धानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।
 अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ।
 अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्त-
 ते तत्सुबन्तेन सह समस्यतइति ॥ यथा ऽसादृश्ये ॥७॥

वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्य-
 यीभावस्य प्रायिकं न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्रा-
 धान्यम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता । अव्ययम् । इह कस्मादिति ।
 समुदायस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति
 चात्र समुदायात् समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः । सपुत्र इत्यत्र साकल्यं प्र-
 तीयते । सपुत्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित् प-
 रिशेषित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्व चि-
 दन्यथापि दर्शनादर्हपिप्पलीत्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवे अव्ययसंज्ञाविज्ञा-
 नात् पूर्वपदार्थप्राधान्यएवाव्ययीभावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात् पूर्वपदार्थ-
 प्राधान्यासंभवेपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्ततएव । अथ वेति । अव्यय-
 स्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थाव-
 च्छिन्नाः समृद्धादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्धादीनां वाचकमिति
 तेषां तदर्थता भवति सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सु-
 शब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः । सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य
 वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते । यथा ।
 समादृश्यइति किमर्थमिति । सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्तः सादृश्यएवच । पूर्व-
 प्रात्यनिषेधश्च प्रश्ने ऽस्मिन् कारणत्रयम् । यथा देवदत्तइति । समुदायस्य चा-

असादृश्यइति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः ।
 असादृश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति यथाशक्ति यथा-
 बलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं प्रकारवचने थाल्
 स च सादृश्ये वर्तते । नैष दोषः । अयं यथाशब्दो-
 स्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीष्मावाचि । अस्ति प्रकार-
 वचने थाल् तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीष्मावाचि
 तस्येदं ग्रहणम् । अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्र-
 हणं कस्मान्न भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति ।
 प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ सुप् प्रतिना मा-
 त्रार्थं ॥१॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुबृग्रहणं किमर्थम् ।
 अव्ययमित्येवं तदभूत् सुबृमात्रे यथा स्यात् । माषप्र-
 ति । सूपप्रति । ओदनप्रति ॥ अक्षशलाकासंख्याः परि-
 णा ॥१०॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा
 न तदयथाद्योतने । अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा
 सह समस्यन्तइति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न त-

त्रं सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः
 प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारेष्वुत्पादित-
 स्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः । अस्यैवेति । अर्थवत्त्वात्तन्मादव्युत्पन्ना-
 नामपि सम्भवीवगम्यते । वीष्मावाचीति । वीष्माग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यता-
 पदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थी । तस्येदमिति । सूत्रेस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवच-
 नसामर्थ्यादिति । यथार्थं यदव्ययमिति पूर्वैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधा-
 र्थत्वादस्यारम्भस्य । सुप्प्रतिना । सुबिति वर्तमानइति । सुबामन्वितइत्यतः ।
 अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसंबद्धमभूदित्यर्थः । यावदवधारणइत्यत्र
 यावच्छब्दोव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमचाणीत्यनव्ययेन वाक्यं
 प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दो-
 षामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनाच्चाव-
 तिवृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् । अक्ष । तृतीयान्ता इति ।
 विभक्तान्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत् सिद्धाति । अक्षादीनां वर्तन-
 क्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वा-

त् । अयथाजातीयके दोत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं
 यथा पूर्वमिति । अक्षपरिशलाकापरि । अक्षशलाकयो-
 श्रैकवचनान्तयोः । अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति
 वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्नृत्तम् । कित-
 वयववहारे च । कितव्यवहारइति वक्तव्यम् । इह मा
 भूत् । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ।
 विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्य ॥१२॥ योगविभागः क-
 र्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततः अपपरिबहिरञ्चवः
 पञ्चम्येति । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या । पञ्चमीग्रहणं
 शक्यमकर्तुम् । कथम् । सुवन्तेनेति वर्तते । एतैश्च कर्म-
 प्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमी-
 ग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयो-
 जनम् । बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि
 यथा स्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात् । अथ क्रियमाणे

हातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव यथा न तदिति
 तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वचो तच्छब्देन परामर्शसंबन्धः
 स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विप-
 रीतं पराजये यद्वर्तनं यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः । एकवचनान्तयोरिति ।
 समासे द्वित्वा यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभ-
 वान्नायप्राप्तमेतदित्याहुः । यदुक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद् बाहु-
 ल्याभिप्रायेण । कितव्यवहार इति । पञ्चिका नाम दूरतं पञ्चभिरक्षैः शलाका-
 निर्वर्त भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति । अ-
 न्यथा तु पाते पराजोयते ॥ विभा ॥ योगविभाग इति । अन्यत्रेहैवास्योपयोग
 आशङ्क्यत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याह-
 र्जनार्था ग्रहीष्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहिर्यो-
 गेपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चत्तरपदलक्षणा च विहिता ।
 प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति । पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे
 अव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह । पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति ।
 वक्ष्यमाणा उपेक्षया बहुवचननिर्देशः । अथेति । बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने

पञ्चमीगृहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न वि-
धीयते कथमिवैतत्सिद्धयति । पञ्चमीगृहणसामर्थ्यात् ॥
आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥१३॥ मर्यादाभिविधिगृहणं श-
क्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्येति वर्तते । आङ्
च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते तयोश्चै-
वार्थयोराङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥ यस्य
चायामः ॥१६॥ किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् ।
अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं पाटलिपुत्रम् । यस्य चा-
याम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता त-
त्र कुत एतत् गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुन-
र्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गाचैव
लक्षणं न वाराणसी । अथ वा यस्य चायाम इत्युच्य-
ते । गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षग-
तिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति । साधीयश्च ग-
ङ्गायाः न वाराणस्याः ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥१७॥ किमर्थ-
श्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् ।

पञ्चमीसङ्गावाद् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । पञ्चमीगृहणसामर्थ्यादिति ।
बहिर्गतो ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात् समासेन न भवितव्यं तस्मात् षष्ठीविषये प-
ञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम् । यस्य । किमुदाहरण-
मिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात् संदिहानः पृच्छति । गङ्गा चैव
लक्षणमिति । अनेकदेशव्याप्त्या गङ्गाया आयामवत्त्वेनानेकजनपेक्षया प्रसि-
द्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्य चित् पुरुषस्य हास्तिनपुरमा-
यामत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किं तर्हि प्र-
चुरलोकापेक्षया । अथ वेति । लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति ।
उपमानोपमेयभावे चायं समास इत्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमे-
नं तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रक-
र्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टाप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण संबन्धो नेतरस्य ।
तिष्ठद्गु । किमर्थ इति । समुच्चेतव्यस्याभावात् प्रश्नः । एवकारार्थ इति । अने-

परमं तिष्ठद्गु । तिष्ठद्गु कालविशेषे * । तिष्ठद्गु कालवि-
 शेषइति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावो ऽस्मिन्काले स ति-
 ष्ठद्गु । बहद्गु । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे * ।
 खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्तइति व-
 क्तव्यम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । पूनयवम् ।
 पूयमानयवम् ॥ पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥१८॥ वावचने
 किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मु-
 क्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गङ्गाया इति । नैतद-
 स्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि
 भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अव्ययीभावेन मु-
 क्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात् गङ्गापारमिति । एतदपि
 नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोपि
 तावुभौ वचनाद्विष्यतः । अत उत्तरं पठति । पारेम-
 ध्ये षष्ठ्या वावचनम् * । पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ।
 अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने * । अ-
 क्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद् यथै-
 कदेशिप्रधाने । तदथा । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी-

कार्यत्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्धैकार्थीभावविषयाणि
 भवन्ति । न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः । बहद्गु इति ।
 अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अव्यतिरिक्त
 एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यचेति भावः । अन्यपदार्थ इति ।
 न कालएवापि त्वन्यत्रापीत्यर्थः । पारे । वावचनमिति । महाविभाषयैव च
 वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा
 वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह । विभाषेति । अयमपीति । षष्ठीसमासे
 प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकारा-
 दिकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति सो ऽपि विकल्पेन
 विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः । अत उत्तरमिति । एतस्मात् पक्षा-
 दुपरीत्यर्थः । वक्तव्यमिति । कृत्याच्चेत्यावश्यकं कृत्यः । एकदेशिप्रधान इति ।

समासो न भवति । किं पुनः कारणमेकदेशिसमा-
सेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । समासतद्धितानां
वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योपवादः । इह पुनर्वा-
वचने क्रियमाणे एकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्ति-
विषये नित्योऽपवादः । एकारान्तनिपातनं च * । एका-
रान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्य-
म् । सप्तम्या अलुका सिद्धम् । भवेत् सिद्धं यदा सप्त-
मी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिद्ध्यति ॥ नदीभिश्च ॥
२० ॥ नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः * । न
दीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वी-
रावतीको देशः । त्रीरावतीको देशः । नदीभिः संख्येति
प्राप्नोति । न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थ-
प्रधानः । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्र-

ननु पूर्वकाय इत्यदौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी । एवं तर्हि एकदे-
शिनोभूयमानत्वादप्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यम् । तत्रैकदेशि-
नः प्रधानमिदं षष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथ वा प्राधान्येन निमित्तत्वं
लक्ष्यत इति बहुव्रीह्यावपि न दोषः । समासतद्धितानामिति । तुल्यन्यायत्वादि-
चाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः । इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्य-
माणा वाक्यस्य बाधिकाप्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेनुज्ञानं क्रियते ।
तत्रापवादपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति
उक्तर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम् । तत्र वागुच्चेनोत्सर्गोपि पक्षे अभ्यनुज्ञा-
वत इति त्रैलोक्यं सिद्ध्यति । एकयेति । विभाषयेत्यर्थः । अपरयेति । इदमेव
वावचनमुदक्षितोन्मत्तरस्यामित्यन्तरस्यांगृहणञ्च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवा-
दौ वृत्तिषु विभाषा तत्रापवादेन मुक्तोत्सर्गो न भवतीति । सप्तम्या अलुके-
ति । तत्पुरुषे कृतीति बहुलगृहणादिति भावः । यदा त्वन्या इति । पारेग-
ङ्गादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात् सप्तम्यभावः । नदीभिः । अर्थविशेषमनुपा-
दाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोऽयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्री-
हेरपि बाधकः स्यादिति नदीभिरिति वार्तिकारम्भः । न वक्तव्य इति । भाष्य-
कारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणायदुपाधीनां पूर्वा-
चार्याः संज्ञां व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावतीक

धानः । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानो
ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदा-
र्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न
चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । ननु च यद्येनोच्यते
स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामे-
तमर्थमुच्यमानं पश्यामः । एतदेव न जानीमः यद्येनो-
च्यते स तस्यार्थ इति । अपि चान्यपदार्थप्रधानता न
कल्पेत चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि
हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ।
यदाप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोर्थ उच्यते ऽन्यपदार्थोपि ग-
म्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति । इहापि

इत्यादौ । ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं
नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाह्वरणं समाहार इति
भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम् । अथ समाह्वयतइति समाहारस्तथापि द्वे-
यमुने, समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम् । नैष
दोषः । समाह्वयमाणार्थः समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याका-
ञ्चायां यदा यमुने इत्युच्यते तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदा-
र्थस्य । अथवा वृत्तिविषये द्वाादयः संख्यानमात्रे वर्तन्तइति यमुनयोर्द्वित्वमि-
त्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्ततइति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् । इदानीं चोद-
कोन्यपदार्थमाक्षिपति । ननु चेति । अयं भावः । हीरावतीक इति देशविशेषो-
भिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते ।
ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः । एतदेवेति । सि-
द्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः । समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां
तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि । द्विशब्दो
द्वित्वावच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह न देशम् । हीरावतीशब्देऽपि नदीविशेषमाह न
देशमिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अ-
पि चेति । त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः । चोदकश्चोदामुद्भावितं परिहर-
ति । यद्यपीति । । स एव परस्य चोद्यमापादयति । इहापीति । प्राप्नोतीत्य-
न्तम् । अयमभिप्रायः । पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात् तयोरेव समु-
दितयोर्देशोर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवान्ययोभा-

तर्हि यदप्यन्यपदार्थोपि गम्यते स्वपदार्थोपि गम्यते
 तत्र स्वपदाश्रयो ऽव्ययीभावः प्राप्नोति । एवं तर्हिद-
 मिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । ब-
 हुव्रीहिर्भहिष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं
 परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभा-
 वः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः । परंकार्यत्वे
 च न दोषः । नदीभिः संख्यायाः समाहारेव्ययीभावो व-
 क्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ द्विगुश्च
 ॥२३॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वेकानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरु-
 षत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासो-
 न्ताः प्रयोजयन्ति । पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम् ॥
 द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२४॥ श्रि-
 तादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम्* । श्रितादिषु गमि-
 गाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी

वः । एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिणा तु प-
 रत्वाद्वाध्यते शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातं त्रिकापेक्षो वा शेषः । एकनदीतर इ-
 ति । यदि समाहारग्रहणञ्च क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं स-
 मासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्विगुः स्यात् । ततश्चैक-
 नदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच्
 प्राप्नोति नपुंसकत्वञ्च । यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच्समासान्तः सोच्प्रत्यन्व-
 वेत्यत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्धार्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकन-
 दीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव । एकापूपीवत्समा-
 हारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः । द्विगुः । समासान्ता इति ।
 यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ पञ्चगवं द्वाङ्गुलमिति तथापि प्रकृतभेदा-
 द् बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभा-
 वः । यदा तु समासार्थोत्तरपदान्तः समासान्ता इति पञ्चसदा तु पात्रादित्वा-
 त् स्त्रीत्वाभावः । द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च
 संग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । ग्रामगमीति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणम-
 पवादविषयेपि विधानार्थमिति कृतप्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्ति-
 रेव नास्तीति ये तस्मा अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशी-

ग्रामं गामी ग्रामगामी । श्रितादिभिरहीने द्वितीयास-
मासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् * । श्रितादिभिरही-
नवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं
कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्ट-
मनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् । अहीने
द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च * । अहीने द्वितीयापूर्वप-
दं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम् । किं का-
रणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु * । जा-
तिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति ग्रामगतः अरण्यगत इति ।
जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिप-
न्ना इति । तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम् । यदेतद्वा जा-
तादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति । ननु
च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वे-
नापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि । तत्पुरुष-
त्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव । नास्ति भेदः योपि

लत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् क्तप्रयोगे षष्ठ्यवे-
ष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठ्यनिषेधः । श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः क-
ष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात्
तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति । यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन
न हीनमित्यर्थ इति भावः । अयंतिर्ह्यत्र गतो वर्तत इति गत्यर्थत्वात् कर्तरि
क्तः । ततः श्रितपतितगतैः समासीयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धार्थो
विधेयः । तैर्हि तत्पुरुषे सति यायादिस्वरेण भाव्यम् । अतीतात्यस्तयोरहीन
इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिमुरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकाल-
सुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः मुरभेदाभावः । ब-
हुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः । जातिमुरप्रसङ्ग
इति । न्यासमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते तेन पक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्व-
पदप्रकृतिमुरत्वमिति मुरद्वयसिद्धिः । इमे इति । श्रितगतपतितशब्दाः । तत-
याहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति । तत्पुरुषवाद्याह । ननु चेति ।

हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः ।
 तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ
 सति एकः समासो द्विस्वरत्वम् । एवं तर्हि सिद्धे सति
 यत्तत्पुरुषं शास्ति तज् ज्ञापपत्याचार्यः समानार्थं केवलं
 विग्रहभेदादत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र त-
 त्पुरुष एव भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।
 राज्ञः सखा राजसखः राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न
 भवति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तइति
 बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषवि-
 हितेन । अथ न सामान्यविहितः यदुच्यते बहुव्रीहि-
 कृतत्वादिति । एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो
 बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतः अथार्थकृतः ।
 शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावद्बहुव्रीहौ सति क-

बहुव्रीहिवाद्याह । नास्ति भेद इति । द्वौ मुराविति । तत्पुरुषे अहीने द्विती-
 येति पूर्वपदप्रकृतिसुरः बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम् । द्विस्वरत्वमिति ।
 वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन । एवं तर्हीति । ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्चित
 इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । निष्ठा च ह्यजनादित्या-
 द्युदात्तत्वात् कष्टशब्दस्य न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम् ।
 अव्यविकन्यायस्थानेन ज्ञापकेन स्मारितः । राज्ञः सखेति । सख्यस्योभयाधिष्ठा-
 नत्वाद्राजा सखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मात् ज्ञापकाच्च
 भवति । अत्र कश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह । नैतदिति ।
 अर्थाभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात् । ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोच्चात्रा-
 होपुरुषिकैव । तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणन्तु फलं न भिद्यते । विशे-
 षविहितेनेति । श्रितादुपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ नेति ।
 कष्टं श्रित इति सूपदार्थं तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्ति सा-
 मान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं किन्तु शब्दवाचा
 एव । यदुच्यते इति । अर्थभेदात् श्रितादियहणं कृतमिति भावः । ननु कष्ट-
 श्रित इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्याभेदादस्ति बहु-
 व्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह । अस्ति खलुपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थरूपमुरेषु
 विशेषमपश्यन् पृच्छति । किमिति । बहुव्रीहाविति । शेषादिभाषेत्यनेन कष्ट-

पा भवितव्यम् । तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थ-
 कृतः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति ।
 धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः । बहुव्रीहौ
 व्यपवृक्ते कर्मणि भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ।
 अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः अ-
 न्यथाजातीयकः संबन्धाद् । राज्ञः सखा राजसखः । सं-
 बन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति । उभयं ख-
 ल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरेति गवांसख इति ॥
 खट्वाक्षेपे ॥२६॥ किमुदाहरणम् । खट्वारूढः । क्षेप इत्यु-
 च्यते । कः क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन
 खट्वारोढव्या य इदानीमतोन्यथा करोति स उच्यते खट्वा-
 रूढीयं जालमो नातिव्रतवान् ॥ अत्यन्तसंयोगे च ॥२९॥ अ-
 त्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासव-
 चनानर्थक्यम् * । अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवच-

श्रितक इति । तत्पुरुष इति । कष्टश्रित इत्यादौ रुहादीनामिति । आदिशब्दः
 प्रकारे तेन गत्यर्थादयोपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्येति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठित-
 त्वेऽपि तदिकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टं एव वृक्षमारूढ इति शब्दश-
 क्तिसुभाष्यादिदमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नोच्यते तथा कष्टश्रि-
 त इति कष्टमनुभवन्नोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्य-
 र्थः । यथा भुक्तोऽन्न इति भुजिक्रियायाः समाप्ते प्रयुज्यते । भेदान्तरमप्याह ।
 अप्यथेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्ददव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यवधानोपलक्षणत्वात् प्र-
 त्यक्षस्याज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह । उभयमिति । सोमसखेति । बहुव्री-
 त्वात् समासान्ताभाः । गवांसख इति । तत्पुरुषत्वात् समासान्तस्तत्पुरुषे क्त-
 ति बहुलमिति षष्ठ्या आक्रोशइति वा षष्ठ्या अलुक् ॥ खट्वा । खट्वारूढ इत्यत्र
 चेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् पृच्छति । किमुदाह-
 रणमिति । समासस्य क्षेपोऽर्थः स चात्रास्तीत्याह । खट्वारूढ इति । अधीत्येति ।
 वृक्षचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः । अन्यथेति । अस-
 माप्ते ऽध्ययने भूमिशयनार्ही यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः । खट्वारोहणञ्चावि-
 नयोपलक्षणार्थमित्याह । नाति व्रतवानिति ॥ अत्यन्त ॥ काला इति पृथग्योगेन
 क्तान्तेन समासविधानन्न कर्तव्यम् । काला अत्यन्तसंयोग इत्येक एव योगः कर्त-

नात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च । कालाः कृतेनेत्येतत्स-
 मासवचनमनर्थकम् । अत्यन्तसंयोगइत्येव सिद्धम् ।
 अनत्यन्तसंयोगार्थं तु* । अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं व-
 क्तव्यम् । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा चिदहर्गच्छन्ति
 कदा चिद्रात्रिम् । अहर्गताः । रात्रिगताः । नैतदस्ति ।
 गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । अहरतिसृताः ।
 रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥ तृतीया तत्कृ-
 तार्थेन गुणवचनेन ॥३०॥तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दध्ना
 पटुः । घृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भ-
 विष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।
 नहि दध्नुः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि । भुजिना ।
 दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । श-
 ङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुला-
 याः खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि । करोतिना । श-

व्यः । तत्र च कृतेनेत्यस्य निवृत्तत्वात् सर्वत्रसमासः सिध्यतीति मत्वाह । अत्य-
 न्तसंयोग इति । चराचरा इति । चरन्तीत्यर्थः । चरिचलिपतिवदीनामचराक्चा-
 भ्यासस्येति द्विवचनमागागमश्च । कदाचिदहरिति । उत्तरायणे । कदाचिद्रा-
 त्रिमिति । दक्षिणायने । ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरहोरात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः क्रमे-
 ण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते । अथवैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते ।
 गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात् । मासप्रमित इति । आदिक-
 र्मणि कर्तरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपञ्चन्द्रेण च मास-
 स्यात्यतसंयोगाभावः ॥ तृतीयात ॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः ।
 दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन वि-
 शिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्नापि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजना-
 दपेक्षो दध्नः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न
 भविष्यति । दध्ना पटुरिति । अस्याप्ययं भावः । सर्वत्र क्रियाद्वारकेण संबन्धेन
 भवितव्यम् । ततश्च हापि क्रियाद्वारकसंबन्धसंभवात् समासः स्यात् । असाम-
 र्थ्यादिति । यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्योदन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्
 प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण समासः । इह तु शङ्कुलया खण्ड इत्यादौ
 साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद्दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति । इहा-

ङ्कुलया कृतः खण्ड इति । वचनाद्भविष्यति । इहापि
 तर्हि वचनात्प्राप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । त-
 स्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् । गुणवचनेनेति किमर्थम् ।
 गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । किं पुनरिहोदाहर-
 णम् । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवच-
 नेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् । इह तृतीया
 तत्कृतार्थेन गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्व-
 चनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यथा विज्ञा-
 येत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति । कथं पुनरयं गुणवच-
 नः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः ।
 गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति । तदथा । शुक्रगुणः शुक्रः
 कृष्णगुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः । यद्येवं,
 नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन

पीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् साक्षात्संबन्धाभावाच्छङ्कु-
 लाया अवश्यं क्रियापेक्षितव्यातामन्तरेण कारकत्वायोगात् । वचनादिति । करो-
 ति क्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः । इहापीति । परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रिया-
 व्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । प-
 रस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते । गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं
 भावः । जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्व-
 पावानिति । गोसंबन्धिदध्नाद्युपयोगादपावत्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपाव-
 च्छब्दस्तु गुणवचनो न भविष्यति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्रः
 पट इति शुक्रशब्दः स गुणवचनः वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्य-
 माहेति नासौ गुणवचनः । किं पुनरिति । दध्ना जाडं घृतेन पाटवमित्यादौ
 केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गु-
 णवचनो न भविष्यतीति प्रश्नः । गुणेनेति । अर्थे न च समासासंभवाद् गुणवच-
 नेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद् भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गु-
 णोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । कथंपुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थ-
 संबन्धस्योपाध्यायपरित्यागेनार्यान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यत-
 इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात् सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वेना-
 नेकशक्तियोगात् प्रयोगभेदेनार्थसंबन्ध इति भावः । भवति हीति । अथ-

सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटु-
 चृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । तृती-
 यासमासेर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात्* । तृतीया-
 समासेर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्य-
 वचनात् । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति । नि-
 र्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोऽपि । अथैवमपि नि-
 र्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् ।
 तृतीयातदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।
 नवक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः । किं तर्हि । योगाङ्गमिदं
 निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते ।
 तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततोर्थेन । अ-
 र्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः वसनार्थः हि
 रण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भ-
 वतीति । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥३१॥
 पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्* । पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं
 कर्तव्यम् । मासावरोयं संवत्सरावरोयम् । सदृशग्रह-
 णउक्तम्* । किमुक्तम् । सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीया-

तिरिक्तकल्पान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भा-
 वः । दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः । अर्थगतिरिति । त-
 त्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि
 यदि विस्मयार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतेति
 तृतीयायाम्छान्दसो लुक् । अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते । न
 कर्तव्यमिति । अशब्देन समासार्थमिति भावः । सत्त्वेनिविशतेपैतीति लक्षि-
 तस्य गुणस्येह ग्रहणं कुङ्कुमलोहितादीन्यप्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रिया
 तत्रावस्थापेक्षेति खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेण
 नोक्तम् । पूर्व । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेना-
 भिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे त्विह सम-
 र्थग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अर्थप्रधानत्वादिर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं स-

समासवचनात् । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनान-
 क्यमिति ॥ कर्तृकरणे कृतबहुलम् ॥३२॥ कर्तृकरणे कृता
 क्तेन * । कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहि-
 हतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् ।
 कृता क्तेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लून-
 वान् परशुना छिन्नवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्-
 तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥३३॥
 कृत्यैरधिकार्थवचने ऽन्यत्रापि दृश्यते* । कृत्यैरधिकार्थ-
 वचने ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यं
 तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम् । साधनं कृतेति वा पादहार-
 कादर्थम्* । अथ वा साधनं कृता समस्यतइति वक्-

मासस्य सिद्धत्वात् । सदृशग्रहणउक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपित-
 त्वाद्देतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश इत्यत्र व-
 क्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रासदृशो मातृसदृश
 इति । पूर्वसदृशेति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति ।
 अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश
 इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम् । तथा
 च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिद्ध्यति तदा तृतीयासमासे
 सदृशग्रहणं न कर्तव्यम् । षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात् । अथोच्यते हे-
 तुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति । तदपि न सं-
 बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तन्कृतत्वात् सिद्ध-
 त्वात् । कर्तुं । बहुलवचनादिति । अयं भावः । क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नख-
 निर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाव्याप्तिरिति
 परिहारार्थमाश्रयणीयम् । कृत्यैः । स्तुतिनिन्दापरत्वात् क्रियोपादानस्य कर्तृ-
 करणयोगौणत्वात् पूर्वेणाप्राप्तः समासोनेन विधीयतइति केचिदाहुः । अग्रे
 तु प्रपञ्चाथमेतदित्याहुः । तथा च काकपीता नदीत्यत्राक्त्यैरप्यधिकार्थवचने
 समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्य-
 मिति । अग्नेरप्यत्वात् काष्ठमेतद्बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति ।
 घनेनायः प्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपादयते । साधनं कृतेति । बहुलग्रह-
 णसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हा-
 रक इति । कृत्यटो ल्युबहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मणि शबुल् । चोपकइति ।

तथ्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहारकादर्थम् । पादाभ्यां
 ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥ अन्नेन
 व्यञ्जनम् ॥३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ अन्नेन व्य-
 ज्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः । अन्नेन व्य-
 ज्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासोयं द्रष्टव्यः ।
 किं कारणम् । कारकाणां क्रियासमर्थत्वात् * । कारका-
 णां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषामन्योन्यम् । तद्यथा ।
 निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्य-
 म् । एवं तर्ह्याहायमन्नेन व्यञ्जनं भक्षेण मिश्रीकरण-
 मिति न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भवि-
 ष्यति । वचनप्रामाण्यादिति चेद् नानाकारकाणां प्र-
 तिषेधः * । वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यतइ-
 ति । सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्व-
 पदोत्तरपदलोपश्च * । सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिक-
 रणाधिकारे वक्तव्यं क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते
 सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति । दध्ना उपसिक्तः
 दध्युपसिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः । गुडेन

चुपेर्णन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ॥ अन्नेन ॥ तुल्यन्यायत्वाद् युगपत् सूत्रद्वयस्य विचारः ।
 दध्योदन इत्यादौ क्रियावाचीशब्दे न प्रयुज्यते यथा कष्टश्चित इति । क्रियाम-
 न्तरेण च न्द्व्याणां परस्पर संबन्धो नास्तीत्याह । अन्नेनेति । किंकारणमिति ।
 समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्तौव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रियये-
 ति । तस्याथ वाचको नास्तीति तदभावात् सामर्थ्याभावः निश्रयण्या इति ।
 निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात् सोपानफलकान्यभिधीयन्ते । हा-
 भ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः । एवमसामर्थ्यं प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आ-
 ह । एवं तर्हीति । नानाकारकाणामिति । भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामि-
 त्यर्थः । तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना भ्रियतां जीवत्वित्यर्थः । तत्र दध्नुः करणत्वम् ।
 एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति । सिद्धं त्विति ।

संसृष्टाः गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः । ष-
 ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः* । षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णा-
 न्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । अश्वानां
 युक्तोश्चयुक्तः अश्वयुक्तो रथोश्चरथः । दध्नुः पूर्णो
 दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः । तत्सर्हीदं बहु वक्त-
 व्यम् । न वा ऽसमासेऽदर्शनात्* । न वा वक्तव्यम् । किं
 कारणमसमासे ऽदर्शनात् । यद्यसमासे दृश्यते समासे
 च न दृश्यते तद्धि लोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमा-
 से उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो
 वा दृश्यते । कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते । युक्तार्थसं-
 प्रत्ययाच्च सामर्थ्यम्* । दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते । क-
 थं पुनर्ज्ञायते । दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयतइति । संप्र-
 त्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम्* । संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसी-
 यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । संप्रतीयमानार्थलोपे
 ह्यनवस्था । यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां
 लोपो भवतीति । अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । द-

उत्तरपदलोपप्रसङ्गे नान्यदप्याह । षष्ठीसमासश्चेति । अश्वानामिति । संबन्ध-
 विवक्षया षष्ठी । तथा दध्न इति । असमासे दर्शनादिति । असमासो वाक्यं
 तत्रैव युक्तादयो न दृशन्ते । अश्वानां रथो ऽश्वरथः दध्नी घटो दधिघट इति
 युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणपि संबन्धप्रतीत्येव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । दधिपू-
 र्णो घट इत्येतत्, शब्दान्तरमेव तत्समानार्थं न तु दधिघट इत्येतस्यै तद्वाक्यम् ।
 अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथा ऽग्निचिद् दधिपञ्चेति । इह तु
 लोपान्वाख्यानं प्रयोजनाभावः । युक्तार्थसंप्रत्ययादिति । युक्तग्रहणं योग्यक्रि-
 योपलक्षणमित्युपसंकादयोपि गृह्यन्ते इत्युक्तं भवति । दध्नीदन इत्युक्ते
 दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते । न चोपसंकादयोपि
 संस्कारकभावोऽस्तीति सामर्थ्यादुपसंकादप्रतीतिः । संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यव-
 हारप्रसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञातार्थकदेशो हेतुः । तदर्थाध्यव-
 सानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः । मन्दकमिति । मन्दजातम् ।

धीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनक-
मिति । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ।
तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटु-
कशब्दस्य । अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था
गम्यन्तेक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दा-
नां लोपो वक्तव्यः स्यात् । चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसु-
खरक्षितैः ॥३६॥ किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो
भवति । एवं भवितुमर्हति । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्स-
र्वप्रसङ्गोविशेषात्* । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः स
र्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति ।
अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय स्थाली अवहनमायोलूख-
लमिति । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशे-
ष उपादीयते एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन स-
ह समासो भवतीति । अनुपादीयमानविशेषे सर्वप्रस-
ङ्गः । बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम्* । बलिरक्षिता-
भ्यां च समासवचनमनर्थकम् । योहि महाराजाय ब-
लिः स महाराजार्थो भवति । तत्र तदर्थ इत्येव सिद्धम् ।
यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्ये-

उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि घनभावः । निलीनकमिति । पक्वावस्थायां
भ्रष्टम् । एषां विशेषाणां संभवाद्धीत्युक्तेसंप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रका-
रान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद् यथा वृथाशब्दानां प्रयो-
गो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः । चतुर्थी । चतुर्थीचाशिषीति हितयो-
गे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति । समासादाशिषोऽनवगमादिति के-
चिदाहुः । पाणिनीये लक्षणे ऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे त्व-
व्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते । किं चतुर्थ्यन्तस्येति । विशेषानुपादानाद्दोषदर्श-
नाच्च प्रश्नः । इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधाययितुमाहः एवं भवितुमर्हतीति ।
सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिविकारभावइत्यर्थः । यो हीति । देयस्य ब-
लेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः । इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं

तल्लक्षणं क्रियेत । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादी-
नामुपसंख्यानम्* । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादी-
नामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिवि-
धेति । अर्थेन नित्यसमासवचनम्* । अर्थशब्देन नित्यं
समासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम् । किं विकृ-
तिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्यतोर्थेन नित्य-
समासो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा ऽर्थेन नित्यस-
मासो वक्तव्यः विग्रहो मा भूदिति । सर्वलिङ्गता च* ।
सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणा-
र्थःसूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति । किमर्थेन नित्यसमा-
स उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या । नेत्याह । स-
र्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् । अर्थशब्दोयं
पुल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुल्लिङ्गस्यैव स-
मासस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् । त-
त्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् ।
अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यस-
मासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । न वक्तव्य-
म् । यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति ।
न वक्तव्यम् । अचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्य-

विचार्यते । यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिवि-
कारभावः । श्वश्रूसुरमिति । विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति ।
विधा हस्तप्रत्रं माषादि । अर्थेनेति । महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं
वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं
मन्यते । नेत्याहेति । आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः । सर्वलिङ्गता
चेति । परवलिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति । अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता वि-
ज्ञेयेति दर्शयति । ब्राह्मणार्थमिति । किमर्थेनेति । पूर्ववत् प्रश्नप्रतिवचने । इ-
दानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुञ्चोदकमुखेनाह । तत्तर्हीति । य-
दयमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न

न्ता प्रकृत्या सह समस्यतइति । यदयं बलिरक्षित-
 ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजाती-
 यकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथाजाती-
 यकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्र-
 कृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण । ततो बलि-
 रक्षितग्रहणमर्थवद्भवति । यदप्युच्यते ऽश्वघासादीना-
 मुपसंख्यानं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । अश्वघा-
 सादयःषष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्वि यदर्थं भवति ।
 अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति । तदथा ।
 गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरे भेदो भवति चतुर्थी-
 समासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यम् । ष-
 ष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेन । नास्ति भेदः । चतु-
 र्थीसमासेपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा
 भवति न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं चतुर्थीतदर्थे क्ते
 चेत्यर्थग्रहणं क्त्ग्रहणं च करोति । कथं कृत्वा ज्ञापक-
 म् । यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वे ऽर्थग्रहणेन क्त्-
 ग्रहणेन चार्थः । तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् ।

कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमपीति । ता-
 दर्थ्यं संबन्धविशेषो विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रव-
 र्ततएवेति भावः । अथवाश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु ताद-
 र्थ्यम् । रत्ननस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादि-
 भु चतुर्थी तदर्थइति स्वरसिद्धार्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते न संबन्ध-
 सामान्यमिति षष्ठीसमासाभावः । सर्थविति । तदर्थं विकृतेरित्यत्र तदर्थं सर्थ-
 विति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मै हितमित्यतो वानुव-
 र्तते तेन चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्यभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय ।
 तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोनुदात्तार्थः । तेन
 प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरः भवतीति । अर्थ इति । स्वरार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति ।

यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमा-
त्रं ततोर्थगृहणं कृत्तृगृहणं चार्थवद्भवति । यदप्युच्यतेर्थेन
नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्थप् प्र-
त्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदा
चित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सि-
द्धा भवति । यदि सर्थप् प्रत्ययः क्रियते इत्संज्ञा न प्रा-
प्नोति । अथापि कथं चिदित्संज्ञा स्यात् एवमपि अर्थं
भूयर्थम् । अङ्गस्येतीयदुवङ्गौ स्याताम् । एवं तर्हि बहुव्री-
हिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति चैव कश्चिदस्वपद-
विग्रहो बहुव्रीहिः । तदथा । शोभनं मुखमस्याः सुमु-
खीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्र-
सज्येयाताम् । एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आ-
देशः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदा चि-
दादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा
भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते ।
चतुर्थी । सुवन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थ । तद-
र्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति । इहापि त-
र्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदित-
मिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्यं या चतुर्थी सा

न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्वितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमि-
ति विग्रहाभावः । अथापीति । आदिर्जिडुडवः प्रप्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे
सकारस्यापि कृतष्टुत्वस्य निर्देशादिति भावः । शोभमिति । सुशब्दपर्यायेण
शोभनशब्देन विग्रहः सुशब्दस्य त्वसत्त्ववाचित्वात् तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च
ब्राह्मणायार्थस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् । ब्राह्मणार्थोऽस्तीत्येवं समा-
नाधिकारणं तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची । एवं तर्हीति ।
ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थाने अर्थशब्द आदेशः क्रियते ।
तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्यं प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वा-
दादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभावः । अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयःशब्दस्य प्रयोगः

समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं हितसुखगूहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखगूहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखगूहणमर्थवद्भवति । इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु । वाचचनं च*॥ वा च विधास्यते । इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वा ऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति । यदयं बलिरक्षितगूहणं करोति । एवं तर्हि उदकार्थी विषयः स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्यइत्याह । यदि तादर्थ्यं चतुर्थी अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति । यदपुनश्च्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति । न वक्तव्या । लिङ्गमशिष्यं लो-

इहापीति । यदि चतुर्थीत्येतावन्नक्षणं क्रियेत इत्यर्थः । वा, चेति । महाविभाषयार्थादेशो विकल्पते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्तिरिति द्वैरूप्यं भवति । यदयमिति । कुबेरार्थी बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितगूहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादप्यन्य नित्योर्थादेशः तदर्थस्य भवतीति । उदकार्थ इति । यदि विषयशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्नयौदनैति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति । समासोपीति । चतुर्थ्यान्तार्थशब्देन समासो विधीयते न चैतयोर्योगपक्षे न भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां औगपद्यमस्तरेवेत्यर्थः । लिङ्गमिति । ततश्च परवक्षिणमित्यस्य लक्षणस्याभावात्लौकिकप्रयोगाश्रयात् सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ।

काश्रयत्वास्त्रिङ्गस्य । चतुर्थी ॥ पञ्चमीभयेन ॥३॥ अत्य-
ल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्त-
व्यम् वृकाद्वयं वृकभयं वृकाद्वीतिः । वृकभीतः वृकाद्वीतिः
वृकभीतिः वृकाद्वीः वृकभीरिति । अपर आह । भय-
निर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयं ग्रामनिर्गतः
अधर्मजुगुप्सुः । पञ्चमीभयेन ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥४॥
शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्याद् अ-
क्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति । तत्तर्हि
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डा-
दिभिरिति विज्ञास्यते । सप्तमी शौण्डैः ॥ ध्वाङ्गेण क्षेपे
॥४२॥ ध्वाङ्गेणेत्यर्थग्रहणम्* । ध्वाङ्गेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्त-
व्यम् । इहापि यथा स्यात् तीर्थकाक इति । क्षेप इत्यु-
च्यते क इह क्षेपो नाम । यथा तीर्थकाकान् चिरं स्थाता-
रो भवन्ति । एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति
स उच्यते तीर्थकाक इति । ध्वाङ्गे ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥४३॥
कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम्* । कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति
वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् पूर्वाह्णे गेयं साम प्रा-
तरध्येयो ऽनुवाक इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-

पञ्चमी । भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानादर्थ-
ग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्गः । सप्तमी । शौण्डादिभिरिति वक्तव्य-
मिति बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद् बहुवचनान्तसमासविधा-
नार्थं वा । गणपाठस्तु सप्तम्यसंगृहीतत्वादकिञ्चित्करः स्यादिति भावः ।
बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणां
शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानाद् यथा कृत्रिणो गच्छन्तीति भावः ।
वृत्त्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोच्चादीनामाधारभावः ॥ अन्तःशब्दोच्यते
तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । ध्वाङ्गेण । आधारविधेयमात्रा-
वगमात् क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति । क इति । उपमानोपमेयभावेन कार्यध-
स्तिरत्वात् क्षेपः समासात्प्रतीयत इत्यर्थः । कृत्यैर्ऋणे ॥ पूर्वाह्णे गेयमिति ।

व्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः
 कार्यमृणं तस्य तद्वति तत्र ऋणइत्येव सिद्धम् । य-
 द्गृहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्पूर्वाह्णे दातव्या भि-
 क्षेति । कृत्यैः ॥ क्षेपे ॥४७॥ किमुदाहरणम् । अवतप्तेन-
 कुलस्थितं तएतत् । क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ।
 यथा अवतप्ते नकुलाः न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं
 कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते अवतप्ते-
 नकुलस्थितं तएतदिति । क्षेपे सप्तम्यन्तं कान्तेन स-
 ह समस्यतइत्युच्यते तत्र तेन सगतिकेन सनकुलेन
 च समासो न प्राप्नोति क्षेपे सगतिकसकारकसमासे
 उक्तम् । किमुक्तम् । कृदुगृहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ।
 क्षेपे ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥४८॥ किमर्थश्चकारः । एव-
 कारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क्व मा भूत्परमं पात्रे
 समिता इति । पात्रेसमि ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणन-
 वकेवलाः समानाधिकरणेन ॥४९॥ इह कस्मादव्ययीभा-
 वो न भवति एका नदी एकनदी नदीभिः संख्येति प्रा-
 प्नोति । नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः ।
 कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः । कश्चि-
 दुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावः । उत्त-
 रपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः ।
 उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं

तत्पुरुषे कृति बहुलमित्युक्तम् । यद्यस्येति । अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारा-
 दन्यत्राप्युपगच्छस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्यायर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्व चिद्
 ग्रहणादित्यर्थः ॥ क्षेपे । अवतप्ते नकुलेति । चापत्यादिति भावः । पात्रे । परमं
 पात्रे समिता इति । वैयधिकरण्यं पि विस्पष्टपटुवत्पुति समासः प्राप्नोति ।
 परममिति । क्रियाविशेषणम् । परमाः पात्रे समिता इति तु पाठो ज्यायान् ।
 पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिर्नैव त्रयोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह । इह कस्मादि-

गम्यते । अथ वावययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति, तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिद्धयति । आरम्भसामर्थ्याच्चावययीभावः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । कथम् । नदीभिः समाहारे ऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते वैयाकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ समाहारइति कोयं शब्दः । समाहूपूर्वादुरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाह्रियते समाहार इति । यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यम् । एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं समाहारः । अथ

ति । न चात्रेति । एकत्वविशेषणान्नद्यत्र प्राधान्येन प्रतीयते । अवशिष्टं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुस्तकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ तद्वितार्थं । समाहार इति कोयमिति । किं भावसाधनोऽथ कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने द्रव्यस्थानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्वितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधने तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ् भवति । यदीति । कुमार्यस्य प्राधान्यात् समासशस्त्रे च प्रथमानिर्देशाभावाद् ऋक्षाप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकं ऋस्वत्वं सिद्धयति पञ्चस्वद्वीति तु न सिद्धयति । पञ्चे हि क्लीबत्वं तत्र क्लीबत्वे ऋस्वत्वे सति पञ्चस्वद्वीमिति सिद्धयति । स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अऋस्वत्वे ऽमदन्तत्वाद् ङीबभावात् पञ्चस्वद्वी इति स्यात् । अत्र हि बाबन्त इति पञ्चे स्त्रीत्वम् । द्विगुरिति । अनेकाथेत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशमंघटनमुच्यते ।

भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तराधर्यम् ।
 कः पुनर्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमप-
 हरणं वा । यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न
 सिद्ध्यति । एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः । ए-
 वमपि पञ्चग्रामी षष्ठगरी त्रिपुरीति न सिद्ध्यति ।
 किं कारणम् । समेकत्ववाची आडाभिमुख्ये वर्तते ।
 हरतिर्देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापण-
 एव वर्तते । किं तर्हि सादृश्येपि वर्तते । तदथा । मा-
 तुरनुहरति पितुरनुहरतीति । अथ वा पञ्चग्रामी षष्ठ-
 गरी त्रिपुरीति । नैवेदमियत्येवावतिष्ठते अवश्यमसौ
 ततः किं चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा यदाकाङ्क्षति तदेकं
 स च समाहारः । अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः ।
 पञ्चफली श्रान्तीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्या-
 नयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः ।
 अथेह गौरनुबन्धोजोग्रीषोमीय इति कथमाकृतौ चो-
 दितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रि-

तस्य पञ्चम्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति । पञ्चमूल्यादौ तस्य संभवा-
 दिति भावः । कः पुनरिति । औत्तराधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः । यत्तदर्जनमिति ।
 एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः ।
 तच्चार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रयादिना भवतीति तच्चि-
 र्देशः कृतः । यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह । यद्येवमिति । गोष्विति । ना-
 नास्त्रामिकानामर्जनाभावमाह । समभ्याशीकरणमिति । समीपीकरणमि-
 त्यर्थः । एवमपीति । ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव
 इति भावः । यदायं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदायं दोषः । पुरुषवाचिनि
 तु न दोषः । तेषां समीपीकरणसंभवात् । समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामे-
 कवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च ग्रामादीनां नास्तीति भावः ।
 नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीनामपि लाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारस-
 ज्ञावः । अथ वेति । केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापे-
 क्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः । स च समा-

यन्तइति । असंभवाद् । आकृतौ आरम्भणादीनां सं-
भवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भ-
णादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवा-
द्वावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति । अथ वा अव्य-
तिरेकाद् द्रव्याकृत्योः । किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरप-
दयोर्भवति । एवं भवितुमर्हति । द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः * । द्विगुसंज्ञाप्रत्ययो-
त्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्र-
यता । द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे । प्रत्ययोत्तरप-
दनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा । तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । एवं त-
र्ह्यर्थइति वक्ष्यामि । अर्थे चेत्तद्वितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहि-
वत्* । अर्थे चेत्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । द्वैमातुरः । त्रै-

हार इति । तन्निमित्तत्वादित्यर्थः । असंभवादिति । द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः ।
अथ वेति । पूर्वमुपायभावेनाग्न्यायने पात्रस्यैव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः
कथितः । इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसंज्ञावादिति वि-
शेषः । किं पुनरिति । काशकृत्स्नस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं तद्विचारय-
ति । पाणिनीयं तु पञ्चाद्विचारयिष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह । ए-
षमिति । द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति
प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः । पञ्च
गावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते इति पञ्चा-
श्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम् । धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन
भवितव्यम् । सति च पदद्वयस्यसमासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तर
पदत्वेन । सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न
भवितव्यमिति मन्यते । यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा
नास्तीतरेतराश्रयदोषः । अथ वायं भावः । समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं
समासः संचेपः स चासंचिप्तानां क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते
तदा संचिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संचेपः क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भी
बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् । पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमा-
ह । एवं तर्हीति । तद्वितार्थं तद्विताभिधेये अनुत्पन्नएव तद्विते द्विगुरिति ना-

मातुरः । पाञ्चनापितिः । किं कारणम् । द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् । तद्वथा । चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः* । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । स्वरे । पञ्चारत्निः । दशारत्निः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा नित्या । एवं

स्यन्योन्याश्रयत्वमितिभावः । अर्थं चेदिति । यदि तद्धितार्थेभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति । समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनाद्यासान्तरमाश्रीयते । समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्स्थित्ये सुपा सह समस्येते इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः । परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः । अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराङ्गवज्जावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् । इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्विगौ सावकाशम् । यानि तु द्विगोर्लुगनपत्यइत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्ततइत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । सिद्धं त्विति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन् इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः । नहि संज्ञेति । प्रत्ययसंज्ञासंबन्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः ।

तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तदथा । कश्चित्कं
चित्तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स
पश्यति । यदि शाटकः न वातवयः । अथ वातवयो
न शाटको वातवयः शाटकश्चेति विप्रतिषिद्धं भवति ।
भाविनी खत्वस्य संज्ञाभिप्रेता स मन्ये वातवयः य-
स्मिन्नुते शाटक इत्येतद्ववतीति । एवमिहापि तस्मिन्
द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते
संज्ञे भविष्यतः । अथ वा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्त-
मर्थे चेत्तद्वितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः । ना-
वश्यमर्थशब्दोभिधेयएव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेपि
वर्तते । तदथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे ।
दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्वि-
तार्थं द्विगुर्भवतीति तद्वितः स्यादिति । द्विगोर्वा लुग्व-
चनं ज्ञापकं तद्वितोत्पत्तेः । अथ वा यदयं द्विगोर्लुग्न-
पत्यइति द्विगोरुत्तरस्य तद्वितस्य लुकं शास्ति तज् ज्ञा-
पयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्वित इति । समाहारस-
मूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्वितार्थेन कृत-
त्वात्* । समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समा-
हारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् । किं का-
रणम् । तद्वितार्थेन कृतत्वात् । तद्वितार्थं द्विगुरित्येवमत्र
द्विगुर्भविष्यति यदि तद्वितार्थं द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भ-

एवं तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्प-
र्यम् । पाणिनीयं समर्थयितुमाह । अथ वेति । तद्वितस्य सावर्थः प्रयोजनं त-
स्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति । प्रार्थने लिङ् । अत्रापि पक्षे स्वरे
द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह । द्विगोरिति । अभिधेयवचनेष्वर्थशब्दे तद्वितानुत्प-
त्तिदोषो नास्तीत्यर्थः । समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वा-
देकशेषाभावः । अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति ।

विष्यति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुक् भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । पञ्चपूली दशपूली । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवं दशगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्डीष् भवतीत्युक्ता अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण गोष्ठञ् भवतीत्युक्ता द्विगोः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहारएव नान्यत्रेति । अभिधानार्थं तु * अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् । तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । उत्पद्यतां लुग् भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृताति । न सर्वाणि परिहृताति । पञ्चकुमारि दशकुमारि । लुक् तद्धितलुकीति डीपो लुक् प्रसज्येत । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमास-

यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति । न तद्धितलुक् तद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेऽपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहारएव तद्धितलुकि डीप्मासाम्ना भवती नान्यत्रेति नियमविधानाच्चास्ति दोषः । अविशेषेणेति । गोरित्येकं सूत्रं क्रियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टच् भवति ब्राह्मणगव इति । ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः । अभिधानार्थं त्विति । समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धितेन मा भूदित्यर्थः । समाहारेणेति । समाहारेभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् । एवं चाभिधाने समासेनोक्तत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । तद्धितार्थेनेति । तद्धितार्थं द्विगुरित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा । उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह । इन्द्रेति वाग्दृष्टदप्रिय इति । वाक् च दृष्टप्रिये अस्य पञ्च गावः प्रिया अस्मेति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे प्रतो म-

वचनम् * । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । वाग्दृषदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः । पञ्चगवप्रियः । दशगवप्रियः । किं प्रयोजनम् । समुदायवृत्तावयववानां मा कदा चिद्वृत्तिर्भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदा ऽवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् * । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः । द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । सुप्सुपेति वर्तते । एवं तर्हि इदं स्यात् । द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्ट्यते । द्व्यहजातश्च न सिद्ध्यति द्व्यहजात इति प्राप्नोति । न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । द्व्यहजातस्तु न सिद्ध्यति । किमुच्यते परिमाणिनेति ।

हाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नोति नित्यौ तु वक्तव्यौ । अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात् । जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः । यदि त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात् । समुदायवृत्ताविति । बहुव्रीह्यावित्यर्थः । वृत्तिपक्ष इति । एकार्थीभाव इत्यर्थः । न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावो ऽवयवयोर्युक्तः । विरोधादित्यर्थः । यदा ऽवृत्तिरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः । द्विगोरिति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः । द्वौ मासौ जातस्येति । कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इत्यते स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति । तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात् । द्व्यहजात इत्यत्र च समासान्तः । द्वौ मासौ द्विमासमिति समाहारे द्विगुः । पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । स्वरे हि दोष इति । समासान्तोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः । अन्यत्रेति । पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पू-

न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः । अन्यत्र समुदायबहु-
 व्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः * । अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहि-
 संज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसिद्धम् ।
 उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपदइति द्विगुर्भविष्यति । सर्वत्र
 मत्वर्थे प्रतिषेधः * । सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे
 प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । पञ्चखट्वा दशख-
 ट्वा । द्विगोरितीकारो मा भूत् । पञ्चगुर्दशगुः गोरतद्वि-
 तलुकीति टज् मा भूदिति । तद्वितार्थोत्तरपद ॥ संख्या-
 पूर्वी द्विगुः ॥ ५२ ॥ किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स
 द्विगुसंज्ञः आहोस्वित्पूर्वमात्रे । किं चातः । यदनन्तर-
 योगे । एकशाटीति द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अथ
 पूर्वमात्रे । एकभिक्षा । अत्रापि प्राप्नोति । अस्त्वनन्त-

र्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रि-
 यते । एतेन पूर्वोक्त इतरैतराश्रयदोषोपि परिहृतः । सर्वत्रेति । यदर्थशब्दः
 स्यादर्थे यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धि-
 तत्वात् तदर्थे ऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः । अशेषत्वात् । तस्य
 तु चित्रगुणदिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति ।
 पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्तइति यदि द्विगुः स्यात्तदा वा टावन्तः स्त्रियां
 भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति डीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम् । पञ्च-
 गुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति । नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः
 श्रवणं प्रसज्येत । न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात् । एवं
 तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । मतुपो लुग् वक्तव्य इति दोषः । तच्च किं च डीप्-
 मासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आटका यस्या सा पञ्चाटकेत्यत्र तु
 डीप् प्राप्नोति । संख्या । इह क्व चिदवयवोपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्तरस्य वि-
 धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । क्व चित्तु समुदायो यथा नान्तः पादमिति पाठे
 संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात् पृच्छति ।
 किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्मिन्त्रीवि-
 दितस्तत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा द्विमुनिव्याकरणस्येत्यवयवीभावस्यापि द्वि-
 गुसंज्ञा स्यात् ततश्च गन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशाटीति । एकः शा-
 ट इति पूर्वकालेति समासः । शाटशब्दश्चाकारान्तोस्ति तस्यैव कनि क्ते शाटक

रे । कथमेकशाटी । ईकारान्तेन समासो भविष्यति ।
 एका शाटी एकशाटी । इह तर्हि कापूपी द्विगोरिती-
 कारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभि-
 क्षा । टावन्तेन सह समासो भविष्यति । एका भिक्षा
 एकभिक्षा । इदं तर्हि । सप्तर्षयः । इगन्ते द्विगावित्येष
 स्वरः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यनन्तरे । कथमेकापूपी ।
 समाहारइत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहारः । तत्तद्दानं
 संभ्रमो वा । इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः । इगन्ते
 द्विगावित्येष स्वरः न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे ।
 कथं सप्तर्षयः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्द-
 सीत्येवमेतत्सिद्धम् । अथ वा पुनरस्तु अनन्तरे । कथं
 पञ्चहोतारः दशहोतारः । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासा-
 दीनां छन्दसीत्येव सिद्धम् । संख्या ॥ कुत्सितानि कु-

इत्येवं रूपं संभवति । एकभिन्नेति । भिन्नशब्दे घञन्तोस्ति तथा च भिन्नदं
 न प्रकाशयेदिति प्रयोगः तत्रैकी भिन्न इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य
 स्त्रीत्वोपजनाद् डीप् प्रसज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते
 समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटश-
 ष्ढाज्जातिलक्षणे डीषि कृतइति भावः । एकापूपीति । एकश्चासावपूपश्चेति
 पूर्ववत्समासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति
 द्विगोरितीकारः सिद्धयति नान्यथा । केवलश्चापूपशब्दः पुंसि वर्तत इति जाति-
 लक्षणे डीष् नास्ति । टावन्तेनेति । भिन्नाशब्देन समासे कृते अत इत्यधि-
 काराद् डीबभाव इत्यर्थः । भिन्नाशब्दश्च गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते ।
 वाटावन्त इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् य-
 चापौ ऋस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्ठीत्यादौ तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते ।
 भिन्नशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिन्नी-
 ति स्यात् । सप्तर्षय इति । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । क पुनरिति ।
 अनेकविषयत्वात् समाहारस्य एकस्य तदसंभवात् प्रश्नः । यत्तदिति । एकम-
 प्यपूपं कश्चित् कृपणो दददनेकमिति मन्यते । दाने अज्ञातिशयाद् महत्वाद्वा
 अनेकस्मिन् स संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति । अथ वेति । पूर्वत्राप-
 रितोषेणैतदुच्यते । भाषायामपि सप्तर्षिशब्देनान्तोदात्त इष्यते । प्रकृतिसवरपूर्व-

त्सनैः ॥ ५३ ॥ किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः । वैयाकरणः कुत्सितः । तस्मिन्कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति । कुत्सितानि ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्च इति । एवं तर्हि यत्र किं चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि

पदस्य स्यात् । अत एवैकशटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः । कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चौर इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्ठो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति । प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्सते । तत्स्थमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा । उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद् बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः । ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वाविषयसंदेहाभावात् पुश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकस्योरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति । न चैतद्युक्तम् । शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्ताख्ययोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभावः । किञ्चात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधाययितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्च इति । अत्यन्तभेदविवक्षायांमिदमुच्यते । यदा त्वत्त्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः । किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाङ्गे दोष्याश्रीयते गुणजातिरेकत्वादभेदोपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः । इतरो निर्वचनेन

नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्या-
मीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मीमीते तदुपमानं गौ-
रिव गवय इति । गौर्निर्ज्ञातः गवयो ऽनिर्ज्ञातः । का-
मं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद् गौर-
निर्ज्ञातः तेन कर्तव्यं स्याद् गवय इव गौरिति । बा-
ढं कर्तव्यम् । किं पुनरिहोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा । क्व
पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते । शस्त्र्यामित्याह । केन तर्ही-
दानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेन । यद्येवं शस्त्रीश्या-
मो देवदत्त इति न सिद्ध्यति । उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं
भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भ-

यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह । नहीति । मानं हीति । यथा प्रस्थादि । तेन हि
साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते । तत्समीप इति । मानस्य समीप इत्यर्थः । परि-
च्छेदेवशाच्च समीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं समीप्यमस्ति । उपमाना-
नीति । निपातनात्तत्पुरुषः । अथ्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात् । कामं तर्हीति ।
ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । बाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः पिता-
पुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । किं पुनरिति ।
अयं भावः । यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा
समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देव-
दत्तायां वर्तते तदा वैयधिकरण्यात् समासाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृ-
गीव चपला मृगचपलेति पुं वद्भावी न प्राप्नोति । शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्म-
विशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते यथा
गुणवचनशब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क्व पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात्
प्रश्नः । केनेति । पूर्वपदीत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराभावात्
प्रश्नः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादर्थ्याभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरणाय-
श्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्य-
र्थः । यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात् स्त्रीलिङ्गेन श्यामा-
शब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः । उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं
मन्यते । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । क्लृप्तविधौ क्लृप्ति-
ममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि । क्लृप्तिमाक्लृप्तिमयोः क्लृप्तिमे कार्यसं-
प्रत्यय इति न्यायाल्लौकिकग्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च । तित्तिरिक्त्वापीकुम्भकपाललो-
हिनीत्यत्रोपमानस्य पुत्रपुंसकलिङ्गत्वात्समासात् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे

वन्ति । तित्तिरिक्लमाषी कुम्भकपाललोहिनी । अनुप-
सर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति । एवं तर्हि शस्त्रया-
मेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्यामाशब्दः । एव-
मपि गुणो ऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्यां गुणाः
तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य
भवति लोके संप्रत्ययः । तदथा । चन्द्रमुखी देवदत्ते-
ति । बहवश्चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता सा
गम्यते । एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते । व्यधि-
करणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनान्न भव-
ति । यदपि तावद्वचनात्समासः स्यात् । इह खलु मृ-
गीव चपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्रा-
प्नोति । एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं
यत्तस्यामेवोभयं वर्ततइति । इतरथा हि बहूपेक्ष्यं स्या-
त् । यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते शस्त्रीव श्यामा

कृते ऽनुपसर्जनाधिकाराद् डीष्डीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा डीषि
सति शिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा डीष्स्वरः प्राप्नोति । एवं तर्हीति । ततः
पूर्वोक्तदोषाभावः । शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात्
तित्तिरिक्लमाषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात् । एवमपी-
ति । श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः
स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । चन्द्रमुखीति । अयं
भावः । यत्रानिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमाननिमित्तत्वेन प्रतीयते त-
त्रोपमेये युतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्पृह्यति । किं हि वचनादिति ।
दुर्बलं प्रकरणं युत्या बाध्यतइत्यर्थः । पुंवद्भाव इति । पुंवत्कर्मधारयजातीय-
देशीयेष्वित्यनेन । न च स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् मृगक्षीरादिवन्मृगचप-
लेति भविष्यति । यद्यप्यन्यत् स्त्रियाश्चापत्यमन्यत् पुंसस्त्रयापि पुंवद्भावेन स्त्री-
प्रत्ययनिवृत्तये नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः । प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्व-
प्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । सा च बहिरङ्गत्वात्
स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र
भाष्यकारेण नाश्रितं गत्यन्तरसंभवाच्च तद्दर्शयति । एवं तर्हीति । शस्त्रीसाद्

देवदत्तेति । शस्त्राणां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथा-
 प्येवं विग्रहः करिष्यते । यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं
 देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्या-
 त् । एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्राणां
 गुणोः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि
 गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्वथा । चन्द्रमुखी
 देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता
 सा गम्यते । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभा-
 क्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः * । उपमानसमासे गुणवच-
 नस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् ।
 शस्त्रीश्यामेति । श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंब-
 ध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र सामान्यवचनै-
 रिति समासो न प्राप्नोति । न वा श्यामत्वस्योभयत्र
 भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसि-
 द्धिः* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । श्यामत्वस्यो-

श्यामेवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदीपचाराद् यथा गौर्वाहीक
 इति । पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्राणां उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति ।
 यदा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्दः शस्त्राणामेव तदा शस्त्रीगतं श्या-
 मत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमाननिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्य-
 पेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्राणामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोऽपि त-
 स्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम् । न च श-
 ब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह । एव-
 मपीति । यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारीर्यते तदा कं गुणमा-
 श्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः । उत्तरन्तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि
 पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोस्ति तथापि ऋक्संज्ञीप्रत्ययस्वरपुंवङ्गावासिङ्गा
 पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः । उपमानसमास इति । शस्त्री श्यामा
 देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं
 प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्यो गुण आश्रयान्तरे वर्तत इति सामान्यवचनत्वा-
 भाव इत्यर्थः । नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसन्निधानाच्च

भयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्रमां
 देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकश्चात्र
 श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः ।
 श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य
 सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे सा-
 मान्यवचनैरिति समासो भविष्यति । नावश्यं स एव
 सामान्यवचनः यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः
 सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव । अथ वा सा-
 मान्यवचनैरित्युच्यते सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसं-
 बध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तएवं विज्ञास्यामः
 प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचन इति । उपमानानि ॥
 उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥५६॥ सामान्याप्र-
 योग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
 बलवान् । सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । इह क-
 स्मान्न भवति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोऽयं व्याघ्र
 इव बलवान् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापे-

यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययाद् उ-
 भयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । तत्र सादृश्यं
 सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् ।
 सर्वश्चेति । शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भ-
 वतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसंबन्धात्समासरूपा-
 त् प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणवि-
 शिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सि-
 द्धमिष्टम् । उपमितम् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनप-
 रमेतत् । वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्थाप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः
 पुरुषार्थ एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाष्यम् । तत्र यदा
 प्रकरणादिवशान्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समा-
 सः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पु-
 रुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयोगग्रहणम् । भ-

क्षमसमर्थं भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्ता-
मान्याप्रयोगइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति । किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो
दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति । उपमितम् ॥ वि-
शेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥५७॥ विशेषणविशेष्ययोरुभ-
यविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः* । वि-
शेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादु-
पसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोयं
तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते ।
तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषण-
वचनः संपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशे-
ष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च
विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । न वान्य तरस्य प्र-
धानभावात्तद्विशेषकत्वाच्च परस्योपसर्जनप्रसिद्धिः* ।
न वा एष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधान-
भावात् । अन्यतरदत्र प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्चाप-
रस्य । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावा-
त्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति यदास्य

वति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्धे एवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेको-
पकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् । विशेषणम् । विशेषणविशेष्य
योरिति । उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समा-
सो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्विरूप्यसद्भावात् समाससिद्धावप्यनि-
यतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति । कृष्णशब्द उच्चरितो
भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वे-
व नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं तिलशब्दस्या-
पि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमसंशयम् । न वेति । अन्यत-

तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तदा कृष्णो वि-
शेषकत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् । कामं
तर्हानेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता
भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा
इति । न कर्तव्यम् । नह्ययं द्वन्द्वः । तिलाश्च कृष्णा-
श्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमासः तिलानां कृष्णा इति ।
किं तर्हि । द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपद-
वरुध्यते । न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युग-
पदवरुध्यमानयोः किं चिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्र-
योगादेतद्गन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चा-
परमिति । तत्र त्वेतावान् संदेहः किं प्रधानं किं
विशेषणमिति । स चापि क्व संदेहः यत्रौभौ गुण-
शब्दौ । तदथा । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । यत्र
ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणः तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधा-

रस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदास्यतिला इति ।
ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमाना प्राधान्येन विवक्ष्य-
न्ते । कृष्णस्तु गुणत्वात् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं ति-
लानां संपद्यते । इतरो यथोक्तं न्यायसंबुद्धा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन
विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात् प्रयोगा-
नियम इति मन्यमानः पृच्छति । कामं तर्हीति । नह्ययमिति । नहि गुणद्र-
व्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सह वि-
वक्षाया असंभवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव तिलकृष्णा इति प्रयोगः । न
खल्वपीति । गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः । प्रधानशब्दाविति ।
प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थे इ-
त्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यान्नास्ति
सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेवस्थानम् । एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम् । समुदायार्थापे-
क्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां ह्यतिरस्येव । प्रधान-
शब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रौभा-
विति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः ।

नम् । तद्यथा । शुक्लमालभेत । कृष्णमालभेत । न पिष्ट-
पिण्डीमालभ्य कृती भवति । अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाका-
ङ्क्षति । कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे यु-
गपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति । नैतयोरावश्यकः समा-
वेशः । नह्यवृक्षः शिंशपास्ति । विशेषणम् ॥ पूर्वापरप्रथ-
मचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥५८॥ अथ किम-

यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः । यद् द्रव्यमिति ।
साक्षात् क्रियासाधनत्वादिति भावः । ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवा-
ची । जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वादिति द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुण-
विशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचन आपद्यतइति नानयोः कश्चिद्विशेषः । नैष
दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति । न च षब्देन द्रव्यव्य-
तिरेको जातेः प्रत्याख्यते । नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति । किं तर्हि । गौः
शाबलेय इति । तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यवचन-
त्वेनावस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि
द्रव्यात् स्वशब्देन गुणाः प्रत्याख्यन्तइति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुण-
शब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति । एतन्नायायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निद-
र्शनायोपन्यस्यति । तद्यथेति । श्वेतं कृष्णमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे
कृष्णच्छाग आलभ्यते कृष्णाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालभो नास्ति । कथं त-
र्हीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वान्नाख्यन्यतरस्य वि-
शेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्थं आदित्वादचप्रत्य-
यः । अयं भावः । यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेष
स्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भा-
व्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपा-
शब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष इत्येव भाव्यम् । अत्र
के चिदाहुः । शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति वि-
शेषणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्या-
पकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलब्धाद्विशेषणत्वमेव । शिंशपात्वं
तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चाद् ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति
प्रयोगस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृ-
क्षत्वाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियतइति न्यायविद आहुः । नह्यवृक्ष इति ।
ननु फलमस्तेष्वेव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादादहिर-
ङ्गत्वाद् वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपा-

र्थमुत्तरत्रैवमादानुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण
बहुलमित्येव सिद्धम्* । बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रा
नुक्रमणसामर्थ्यम् । अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्तरत्रानु-
क्रमणं क्रियते । यदाकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत् ।
एवं तर्हि न ब्रूमो ऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च
साधकं च निर्वर्तकं च यच्चाग्नेनकृतं सुकृतं तत् । कि-
मर्थं तर्ह्येवमादानुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभूयस्त्वात् ।
एते खल्वपि विषयाः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु ल-
क्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा तथा

दानं विषयार्थम् । संवेन्निशब्दत्वादेवान्यतरेणेतस्याच्चेपात् । बहुलग्रहणाच्च
तच्चकः संपी लोहस्तत्तच्चक इत्यादौ समासाभावः । पूर्वा । अथ किमर्थमिति ।
एतत्सूत्रायुत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः । पूर्वकालेत्ययन्तु योगः पूर्वकालादीनां
पूर्वनिपातानियमार्थः । दिक्संख्य इति संज्ञायां नियमार्थः । कुत्सितानीति वि-
शेषस्य पूर्वनिपातार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम् । तत्र तु प्रयोजनाभावः
पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्यायमाच्चेपः पूर्वैव समासस्य सिद्धत्वात् । बहुलवचन-
स्याकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नप्रतिपदविषयत्वादित्यर्थः । नाह मन्दबुद्धयो बहु-
लग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः । इतरो यथो-
क्तमकृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदय-
ति । यद्यकृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनामिति भावः । कृत्स्नं
चेति । पर्यायापादानं लोकिक्त्वा वाचोयुक्ताः सामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं य-
था स्वामी प्रभुरीश्वरो भगवानिति चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति
क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यादयः संगृहीता इत्येकआहुः । तेन कृष्णस-
र्प इत्यादौ नित्यः समासः । रामो जामदग्न्य इत्यादावसमासः । नीलमुत्पलं
नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः । समूहमजटकेशादाववयवसमासाभावः । अन्य-
त्वाहुः । कृत्स्नामिति सर्वेष्टस्य संग्राहकत्वाद्वापकमित्यर्थः । केन रूपेण व्याप-
कत्वमित्याह । कारकांमिति । कुर्वदपि न विपर्ययेण करोतीत्याह । साधकमि-
ति । न च कस्य चिदजनेन प्रवर्तकमित्याह । निवर्तकमिति । अथ वा साधकं
पारंपर्येण स्यात् । वणोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसंस्कारस्येत्याह । निव-
र्तकमिति । साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वादिति । विभा-
षागुणेश्वर्यामिति पञ्चमी । अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयतु-
मित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्ध्यावषयविभागं नावधारयति

कारकं भवति । अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्त-
व्यम् । बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति ।
सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः
शक्य आस्थातुम् ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥
श्रेण्यादयः पठन्ते कृतादिराकृतिगणः ॥ श्रेण्यादिषु
चूर्थवचनम् * । श्रेण्यादिषु चूर्थग्रहणं कर्तव्यम् ।
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा हि श्रेणय
एव किं चित् क्रियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रायंचूर्-
थग्रहणेषु चूर्तन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति । तदिह न तथा ।
किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं चूर्तन्तकार्यं परं चूर्थका-
र्यम् । इह पुनः पूर्वं चूर्थकार्यं परं चूर्तन्तकार्यम् ॥ तेन
नञ्विशिष्टेनानञ् ॥६०॥ नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहण-

केवलेन प्रपञ्चे न च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रस-
ङ्गः । व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह । अवश्यमिति ।
वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमि-
ति । पारिषद इदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः । पञ्चाधुर्युपरिषदश्चेत्यञ् । अन्ये
त्वाहुः । पारिषदः परिषन् परिचारक उच्यते स च परिषत्साधारण इति पा-
रिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं ब-
हुलादिगृहणोपेतं क्रियते । आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदगृहणं
कृतम् । श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत एवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची कृ-
तादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाचीप्रयोगादर्शनाच्चीदाहरणस्थानीयाः कतिप-
ये वृत्तिकारैः प्रदर्शिता । एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां संघः श्रेणिः । तत्र
यदा पृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद् यदा तु श्रेणी
स्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह । श्रेण्यादिष्वित्या-
दि । अन्यत्रेति । साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र चूर्थवचनमित्युक्त्वा चूर्तन्ते प्रतिषेध
उक्त इह तु कब्दान्न कृत इति प्रश्नः । अन्यत्र पूर्वमिति । साक्षात्कृत्येत्यत्र चूर्-
तन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेन परत्वाद् विकल्पः स्यादिति तत्र
चूर्तन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति । इह तु श्रेणीकृता
इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह चूर्तन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ।
त्वेन । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहा-

म् । नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेन च * । नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेनेति । किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति । यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते । न चात्र नञ्कृत एव विशेषः । किं तर्हि । प्रकृतिकृतोपि । अयं विशिष्टशब्दोस्तथेवावधारणे वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवेति गम्यते । अन्ये गुणाः समा भवन्ति । अस्तत्राधिक्ये वर्तते । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेना-

रायाह । नञ्विशिष्ट इति । समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन् पक्षइत्याह । अनञिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ् तच्च प्रत्यासत्त्या क्तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थः । आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्दोपादीयमानि कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसङ्गः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः । ततश्चानञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अवधारणरहिताधिक्यवचनेष्वप्याप्तिरिति तत्परिहारायाह । नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि नुडिटी तद्वक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वाद् अवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणत्तदधिकस्याप्याप्तिरिति भावः । नुडिडग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति च्छिताच्छितमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति के चिदाहुः । अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति च्छाताच्छितमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति । ज्ञाता ज्ञाणमित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः । तद्यथेति । यदा समप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः । स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः । यद्यदेति । इह क्तेन सनजेति सिद्धे विशिष्टग्रहणात् सावधारणाधिक्यगतिः स्याद् गुरुलाववानादरे त्वाधि-

धिकः । अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति । तद्यदा ता
वदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रह-
णेन नेह भविष्यति सिद्धं चा भुक्तं चेति । नाप्यनजि-
ति प्रतिषेधेन नेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति । नुडि-
डधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिक्ये
विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह मा-
भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनजिति च प्रतिषेधो व-
क्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिके
नापि समासः सिद्धो भवति । तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं
मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोदयते । अवधारणं नञा चेद्
नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत । अथ चेदधिकविवक्षार्थं
तुल्यप्रकृतिकेन ॥१॥ इति । कृतापकृतादीनां चोपसंख्या-
नम्* । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृताप-
कृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । सिद्धं तु क्तेन
विसमाप्तावनञ्* । सिद्धमेतत् । कथम् । क्तान्तेन क्रि-
याविसमाप्तावनञ् क्तान्तं समस्यतइति वक्तव्यम् । ग-
तप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् । गतप्रत्यागतम् । पा-
तानुपातम् । पुटापुटिका । क्रयाक्रयिका । फलाफ-

क्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येत इति द्वैतोपपत्तिः । अवधारणं नञा चेदि-
ति । पूर्वोक्त एवार्थं आर्यया संगृहीतः अनजित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां
कर्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमप्यव्याप्तिव्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह ।
सिद्धं त्विति । विसमाप्तिरसमाप्तिः । कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां
करणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति समासः । कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्
कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् । एवं भुक्तविभुक्तमिति यद्भुक्तं
तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । भुक्ते विभु-
क्तौचैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम् । सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमि-
त्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्तिभावात् समासाभावः । यत्सर्वथा वक्तव्यं
तदाह । गतप्रत्यागतादीनां चेति । क्रयिकेत्यादावप्य इति क प्रत्ययस्तदन्तश्च

लिका । मानोन्मानिका ॥ युवा खलतिपलितवलिनज-
रतीभिः ॥६७॥ अयुक्तोयं निर्देशः । समानाधिकरणेने-
ति वर्तते । कः प्रसङ्गो वरधिकरणानां समासः स्यादे-
वं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं त-
थाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्या-
पि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यु-
वा ॥ वर्णो वर्णेन ॥६९॥ इदं विचार्यते । वर्णेन तृतीया
समासो वा स्यात् कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति ।
समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति ।
कश्चात्र विशेषः । वर्णेन तृतीयासमासएतप्रतिषेधे व-
र्णग्रहणम् * । वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्र-
हणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अ-

सभावात् क्वचित् स्त्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिकेत्यन्वेषामपीति दीर्घः । युवा ।
अयुक्त इति । पुष्पिङ्गस्य सूत्रिलिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यतइत्यर्थापत्त्या
परिभाषा ज्ञापयते तेन युवतिर्जरतीति सूत्रिलिङ्गयोः समासः । नन्वेतयोरपिवि-
रुद्धयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्यां युवतिधर्मो-
पलभात् । युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात् तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपा-
तार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात् स्यात् । जरङ्गिरित्यपि पाठं शिष्या आ-
चार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यपि भवति । वर्णो । इदमिति । बुद्ध्या परामृ-
ष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते । न तावदस्मिन् प्रदेशे सूत्रस्य प्र-
त्याख्यानं पश्चात् भविष्यति । इह कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः
स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद् गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्व-
मस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णा-
वयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः । स च गौ-
णेपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति । कृष्णेने-
ति हेतुतृतीया । कश्चात्रेति । क्व लाघवमिति प्रश्नः । एतप्रतिषेध इति । स्वरे
विधीयमानइत्यर्थः अनेते वर्णइति । कृष्णसारङ्गइत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थत-
तीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णइति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपद
मेतउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः । तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमे-

नेते वर्णइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हिमेन एतः
हिमैतः । अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः ।
बाधमर्थः । यद्यवर्ण एतशब्दोस्ति । ननु चायमस्ति ।
आ इतः एतः कृष्णेतो लोहितेत इति । नार्थ एवमर्थेन
वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः । तृतीयाकर्म-
णीत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि पर-
त्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम् । अथ समानाधिकरणः ।
समानाधिकरणे द्विवर्णग्रहणम्* । समानाधिकरणे द्वि-
वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम् ।
एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । परमशुक्लः
परमकृष्णः । द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा
भूत् । कृष्णतिला इति । एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । अ-
वर्णस्य वर्णवर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति ।
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । एवं सतितान्ये
तानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वर

व भवति । कृष्णेनेति सहयोगे इत्यं भूतलक्षणे वा तृतीया । अनेनासमासः । व-
र्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । हिमे-
नेति हेतौ तृतीया । तृतीयातत्कृतार्थेति समासः । कृत्स्वरस्तु नास्ति उणा-
दीनामव्युत्पन्नत्वाद् अकारकत्वाद्वा हिमस्य । यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्य-
वच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराभिप्रायमबुद्ध्या सत्तां प्र-
तिपादयितुमाह । ननु चेति । कृष्णेत इति । ओमाडोश्चेति पररूपम् । तृती-
याकर्मणीति । अनेतइति प्रतिषेध आनन्तर्याम्यपवादा इति वा तत्पुरु-
षे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः । परत्वादिति । कृष्णेन अश्वादिना क-
रणेन आगतः कृष्णेत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं
बाधकोस्तु अथ वा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति ना-
र्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि बाधित्वा याथादिस्वरेणा-
त्र भाव्यं विशेषाभावाच्च भाष्यकारेणैतन्नोक्तम् । अथ वा परत्वादुत्कृष्टत्वाद्
कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः याथादिस्वर इत्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति ।
वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि य-

विधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापितान्येव
 त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समासविधौ द्वे स्वरविधौ
 चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति । तृ-
 तीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति । अवश्यं वर्णेन प्रति-
 पदं समासो वक्तव्यः । यत्र तेन न सिद्ध्यति तदर्थम् ।
 क्व च तेन न सिद्ध्यति । शुक्रबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति । तथा
 सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति । समा-
 सविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम् । अथेदानीं समानाधि-
 करणः सामान्येन सिद्धः स्यात् । बाढं सिद्धः । कथम् ।
 विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे
 कर्तव्ये स्वरविधावेव । प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मा-
 त्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान् । समानाधिकर-
 णाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन । स-
 मानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति
 विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् ।
 प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमा-
 नमित्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पो-
 टायुवतीनामवकाशः । इभ्ययुवतिः आढरयुवतिः ।
 इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्र-
 धानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन । उपसर्जना-
 नां परमुपसर्जनम् । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्या-
 वकाशः । सद्भवः सदश्वः । कृत्यतुल्याख्या अजात्येत्य-

हीयतेते नातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः । शुक्रबभ्रुरिति । शुक्रो हरितः शुक्रो
 वा बभ्रुः कपिलः । ततः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन बभ्रुरिति तृतीया सह योग-
 इत्थंभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रानारम्भात्तद्व्याख्यादित्यर्थः ।
 प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते

स्यावकाशः । तुल्यश्चेतः तुल्यमहान् । इहोभयं प्राप्नो-
ति । तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुप-
सर्जनंभवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमा-
साद् बहुव्रीहिः * । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहि-
र्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्यावका-
शः । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरवकाशः । क-
ण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः । ब-
हुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । कदा चित्कर्मधारयः स-
र्वधनादर्थः* । कदा चित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः ।
किं प्रयोजनम् । सर्वधनादर्थः । सर्वधनी । सर्ववी-
जी । सर्वकेशी नटः । गौरखरवदरण्यम् । कृष्णसर्प-
वान्वल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः । किं प्रयोज-
नम् । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्या-
त् । किं च कारणं न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्व-

उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते । समानाधिकरणसमासा-
दिति । समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कदा चित् कर्मधारयः । सर्वधना-
दर्थ इति । वार्तिककारिणैश्चिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय
विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति प्रत्यासत्तेः सामर्थ्य-
स्य बलवत्त्वाश्रयेण । कण्ठे काल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यस्त-
स्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्तमासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रह-
णे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्तयते । कदा चिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय क-
चिदिति वक्तव्ये कदाचिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्य-
तइति नास्ति वस्तुभेदः । सर्वधनीति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्म-
धारये कृते मत्वर्थीय इति । तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति ।
किं प्रयोजनमिति । सर्वधनादर्थमिति मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपा-
दानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहे-
रप्रसङ्गात् कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात् प्रश्नः । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्व-
र्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्तिके ऽनुकृतः न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहिणे-
ति । सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्व-

र्थस्य । यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्रा-
प्नोति । न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्ह्यर्था-
श्रयः स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवति । एवं क-
र्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति । एवं तर्हि इदं स्यात्
सर्वाणि धनानि सर्वधनानि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्व-
धनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्या-
त् तत्र यदुक्तं कदा चित्कर्मधारय इति एतदयुक्त-
म् । एवं तर्हि भवति वै किं चिदाचार्याः कार्य-
वद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्वदिदं
पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदा
चित्कर्मधारयः सर्वधनादर्थ इति । यदुच्यते समाना-
धिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति । नै-
ष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः ।
काऽन्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयः । अन्यपदार्थे

र्थस्योक्तत्वान्नत्वर्थीयो न स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात् प्रत्य-
यः सिद्धातीत्यर्थः । यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्र-
तिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यते एव नहि बहुव्री-
हिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याभिधानानभिधानव्यवस्था
युज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वात् । एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थे मपदार्थेक-
र्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोर्थान्तरे विधास्यतइत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा
पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं तथाच सकलविषयव्याप्तपेक्षया सर्वत्रे-
ति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति । अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीय-
प्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति । कदाचिद् ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न
वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह । एवं तर्हीति । भवतीति ।
एवंजातीयकं वस्त्वित्यर्थः । किन्तदित्याह । आचार्या इति । अथ वा पठिक्रि-
या भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । कार्याः शब्दा इति दर्शने लक्षणादेव शब्दा-
नामर्थव्यवस्था ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिशामनात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधा-
रयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रि-
यमाणोऽन्यपदार्थं नाभिधत्तइति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यतइत्य-

बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयः । यदा
न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति । एवमपि
यदात्र कदा चित्कर्मधारयो भवति । कर्मधारयप्रकृ-
तिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्रायमेवमर्थो
यत्तः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदि-
ति । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे
परमिति । किं तर्हि । इष्टिरियं पठिता । समानाधि-
करणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदा चित्कर्मधारयः सर्व-
धनाद्यर्थ इति । यदीष्टिः पठिता नार्थीनेन । इह हि
सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोर्थानाकाङ्क्षन्ति ।
एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुट्टालकेन खारी-
सहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधान-
मस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति । लघुत्वा-
त् । कथं सर्वधनी सर्वव्रीजी सर्वकेशी नट इति । इ-

र्थः । विप्रतिषेधापनयनायाह । नैष युक्त इति । स्वपदार्थ इति । मध्यमध्यमवी-
राश्चेति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः । इत-
रो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयति । अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं
कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता तथा हि
पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते नत्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाभावौ क्रियेते । तस्मा-
द्विभाषा कर्मधारय इत्यस्यायमर्थो विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनाव-
स्थानात् स्वपदार्थं ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थः । एतदुक्तं भवति । अनपेक्षितान्य-
पदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां
वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति । एवमपीति । पूर्वमनपेक्षिते ऽन्यपदार्थे
यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुषवान् याम इ-
त्याद्यपि स्यादित्यर्थः । इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा
कार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यतइत्य-
र्थः । नार्थीनेनेति । न्यायसिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रि-
यते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेव पदार्थानाम-
न्यत्र गुणीभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यतइति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । यदा
पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्र-

निप्रकरणे सर्वादिरिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं
ठनो बाधनार्थम् । कथम् । गौरखरवदरण्यम् । गौर-
मृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः । लोहितशा-
लिमान् ग्रामः । अस्त्यत्र विशेषः । जात्यात्राभिसं-
बन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन्
वल्मीकेस्ति । यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभिसंबन्धः
क्रियते । कृष्णसर्पो वल्मीक इत्येव तदा भवति । पू-
र्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतरा-
घर्थः * । पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामातिशायिकाद् ब-
हुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सूक्ष्मवस्त्र-
तरादर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः । पटु-
तमः । बहुव्रीहेरवकाशः । चित्रगुः । शयलगुः । इहोभ-
यं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहि-
र्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्र-
तिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्रीहिः पर आतिशा-
यिकः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं
तद्ववतीति । एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः ।
कान्तरङ्गता । इयाप्प्रातिपदिकादातिशायिकः । सुव-

तिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यामपेक्षान्यप-
दार्थं प्रतिपादयति । कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसङ्गः । ए-
तच्च शब्दगौरवं तथा प्रयोगदर्शनादत्रैव विषयआश्रीयतइति ह्यचवनसम्बन्धा-
दिषु न प्रसङ्गनीयम् । सर्वादिरिति । ततश्चात्र वचनालाघवं नाश्रीयतइति क-
र्मधारये कृते इतिः कर्तव्य इत्यर्थः । ठनो बाधनार्थमिति । योपीष्टिमारभते ते-
नापि कर्मधारयाङ्गुन्बाधनायेनिरुद्धेति वक्तव्यमित्यर्थः । जात्यात्रेति । जातिश्चाऽ-
कृते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विव-
क्षिताग्रामित्यर्थः । पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्येत्यर्थ-
विवक्षायामुभयप्रसङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकार-
स्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थाप-

न्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः । कथम् । स्वपदार्थे आतिशायिकः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः । कथम् । स्पर्द्धायामातिशायिको भवति । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति । नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते । तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मकः । यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः । या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा या हि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् । बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्यो-

यिष्यति । ङाप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्षे आतिशायिकः । प्रकर्षश्च सामानार्थस्य भवति । ततश्च पदात्तेनोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्वैवमुक्तम् । अत एवोच्यते समर्थादिति । सुबन्तेनेति । हेतौ तृतीया । सुबन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्रान्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्बं प्रतिपाद्य सर्वथामुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह । नैवेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोपेक्षणात् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयानि वस्त्राण्यतिशयमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्तइत्यर्थः । एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह । एवन्तर्हीति । नार्थोनेनेति । इष्टमा वि-

दाहरणं विप्रतिषेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं प-
ठिता । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः
सूक्ष्मवस्त्रतरादर्थ इति । यदिष्टिरियं पठिता नार्थो-
नेन । कथं यैषा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां च वस्त्रा-
न्तरैर्युगपत्स्पृष्टा तद्वता चाभिसंबन्ध इति । यदा ह्य-
न्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पृष्टा तद्वताभिसं-
बन्धः क्रियते । निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः । ब-
हुव्रीहेरातिशायिकाः । न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्म-
तरवस्त्र इति । भवति यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां
वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पृष्टा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशा-
यिकः । कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् ।
नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं
द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति । एवं गुणेष्वपि य-
तते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । नात्रातिशायिकः प्रा-
प्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते । न च
समासो गुणवचनः । समासोपि गुणवचनः । कथम् ।

नाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । यैषा युक्तिरुक्तेति । सा नाश्रीयत इत्यर्थः ।
कथं तर्हीश्रीयतइत्याह । यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृ-
ते पश्चादातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् ब-
हुव्रीहिस्तत्र सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि सिद्धति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिद्धेत् । य-
दुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियतइति तच्चाह । कथं पुनरिति ।
अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसूक्ष्मप्रकर्षे कथ-
मन्यपदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तरम् । नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो
विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्वगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम् ।
द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोभिधीय-
ते, इति ॥ एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि
यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते । गुणवचनादिति । नात्राजा-
दी गुणवचनादेवेति बोद्धव्यं तत्रोत्र प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणस्यैव प्रकर्षः सं-
भवति न द्रव्यस्य त्वाश्रित्यैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र मूक्ष्मार्थस्य विद्यमा-

अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष
 एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ
 तद्गुणसंविज्ञानमपि । तदथा । शुक्लवाससमानय लो-
 हितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च
 प्रचरन्ति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेः
 बह्वाढ्यतराद्यर्थः * । उत्तरपदार्थातिशये आतिशायिको
 बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । बह्वा-
 ढ्यतराद्यर्थः । बह्वाढ्यतरः । बहुसुकुमारतरः । कः
 पुनरत्र विशेषः । बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्याद् । आ-
 तिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः ।
 यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात् । बह्वाढ्यतर एवं
 स्वरः प्रसज्येत । बह्वाढ्यतर इति चेप्यते । बह्वाढ्यक-
 तर इति च प्राप्नोति । बह्वाढ्यतरक इति चेप्यते ।
 समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्या-
 नमुत्तरपदलोपश्च* । समानाधिकरणाधिकारे शाकपा-
 र्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च व-
 क्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतप-
 वासाः सौश्रुतः कुतपशौश्रुतः । अजापण्यस्तौल्वलि-
 रजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः ॥
 चतुष्पादो गर्भिण्या ॥७३॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्य-

नत्वात् प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति । यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः
 क्रियते तदा बहोर्नञ्जदुत्तरपदभूमीत्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दाकारस्य स्याद्, रेफा-
 कारस्य चिथते । अयमर्थी न्यायसिद्धो यदि समासात् प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते त-
 दा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढात्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति
 संदेहः स्यात् । तस्मात् पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य । शाकभोजीति ।
 शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः । चतुष्पा ।
 चतुष्पाज्जातिरिति । के चिज्जातिगृहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये त्वाहुः । शब्दा-

म् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क्व मा भूत् । परमो मयूरव्यंसक इति ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥ अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धं नगरार्द्धं इति । अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चात्रार्द्धशब्दः । क्व पुनरयं नपुंसकलिङ्गः । क्व पुल्लिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची पुल्लिङ्गः । इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति । एकाधिकरणइति

न्तरसन्निधिनिरपेक्षायै चतुष्पाज्जातिवचनास्तएवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः । मयूरः । मयूर इव व्यंसको धूर्तः क्षात्र इव व्यंसकः काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः । प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिसरबाधनार्थ इत्याहुः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धम् । नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात् कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति । इहेति । क्व पुनरिति ॥ नपुंसकत्वावधारणहेतुवर्थे प्रश्नः । अवयववाची पुल्लिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गे भवतीत्येवं परमेतद् अवयववाचीत्वभिधेयवशाद् सर्वलिङ्गस्तथा च प्रयोगो दृश्यते । अपूर्णार्द्धं मया भक्षितं दन्तार्द्धमास्यात् पतितमिति । तदत्र नपुंसकग्रहणाद् यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्दोऽप्राप्नीयते तत्रैवार्थं नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् । अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः । यदा त्वेतदिति । अर्थश्चात्र भिद्यत एव । समासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् पूर्व-

वर्तते । न तर्हीदानीमिदं भवति अर्द्धराशिरिति ।
 भवत्येकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम ॥ द्वितीय-
 तृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ अन्यतरस्यांग्रह-
 णं किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् समा-
 सेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्याद् द्वितीयं भिक्षाया
 इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा
 वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकदेशि-
 समासेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्याद् भिक्षाद्वितीय-
 मिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा-
 षष्ठीसमासोपि । तावुभौ वचनाद्विष्यतः । अत
 उत्तरं पठति । द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषा
 वचनं ज्ञापकमवयवविधाने सामान्यविधानाभावस्य *।
 द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते ।
 ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवय-
 वविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने
 प्रयोजनम् । भिनत्ति छिनत्तीति श्रमि कृते शम्न भ-

पदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् । अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणास-
 त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवार्थस्य
 तिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः । द्वितीया अन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीस-
 मासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः ।
 यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापीह स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते । अवयव-
 विधानइति । सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवती-
 ति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायादिव
 विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति । भिनत्तीति । विरोधादे-
 कफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकारणानां
 चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभा-
 वे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह । अम्बुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गा-
 प्रतिषेध इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविधयोर्बाध्यबा-
 धकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तौ एकफलताप्यनयो-

वतीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः
 करिष्यन्ते । तत्तर्हि शपो गूहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्य-
 म् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति ।
 तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य
 इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति
 तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्यय-
 विधौ पञ्चम्यः प्रकल्पका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः ।
 विहितः प्रत्ययः प्रकृत एवानुवर्तते । एवं तर्हि ज्ञापयत्या-
 चार्यः यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो
 न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दिक्पूर्व-
 पदान् डीप् प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा प्रत्यङ्मुखी । प्र-
 त्यङ्मुखा । डीपा मुक्ते डीष् न भवति । नैतदस्ति
 प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतद् दिक्पूर्वपदान्डीषोनुदात्त-
 त्वं डीब्विधाने ऽन्यत्रापि डीष्विषयाद् डीप्प्रसङ्ग
 इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्द्धपिप्पली । अर्द्ध-
 कोशात्की एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भ-
 वति । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् । अव्ययीभावेन मुक्ते
 बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः । प्लाक्षिः । इजा मुक्ते ऽण्
 न भवति । यदेतज्ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः । त-
 द्वितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिद्ध्यति अस्त्यत्र
 विशेषः । द्वे ह्यत्र विभाषे । दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्य-
 मुग्निकाण्ठेविद्विभ्यो ऽन्यतरस्याम् । समर्थानां प्रथमा-

स्ति । प्राङ्मुखीति । अस्त्राङ्गपूर्वपदाहेत्यतो डीष् डीब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः । नैत-
 दस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वी डीब्वि-
 धीयेत तदा प्राग्गुल्फा प्रत्यग्वधनेत्यादावपि स्याद् डीष् एव त्वनुदात्तत्ववि-
 धाने डीषोत्र प्रतिषिद्धत्वाद्दीषाभावस्तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सा-

द्वेति च । तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा । अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः । क्रियमाणेपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणम् । पूरणेनेति प्रतिषेधात् । नैतत्पूरणान्तम् । अना एतत्पर्यवपन्नम् । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् । पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दः । अतः पूरणम् । योसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणमेव । एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥४॥ किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । किमनुकृष्यते । अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । जीविकां प्राप्त इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तथा वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्वितीयासमासोपि यथा स्याद् जीविकाप्राप्त इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोपि तदुभयं वचनाद्विष्यति । एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते । प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन स-

मान्यविशेषविहितत्वम् । वृत्तिविषय इति । एकार्थीभावविषय इत्यर्थः । नैतदिति । पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः । अनेतदिति । पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनानाव्यवहितमित्यर्थः । एतदपीति । पूरणगुणसंहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् पूरणार्थग्रहणं तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः । प्राप्ता । अत्वं च भवतीति । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रक्षेपोनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तम्यकारादेशापेक्षा क्रियते सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानात् उपसर्जनसंज्ञा भवति । सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः । कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्यय्यं माप्नी जातस्येति वा-

मस्येते अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । प्राप्ता जीविकां
 प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥ कालाः
 परिमाणिना ॥५॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्र-
 धानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरप-
 दार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु
 यैवासावन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेपि श्रवणं
 भवति । तद्यथा । राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह
 पुनर्वाक्ये षष्ठी । समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति ।
 योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निवर्तते । अ-
 भिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रा-
 तिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति । न तर्हीदा-
 नीमिदं भवति मासजातस्येति । भवति बाह्यमर्थमभि-
 समीक्ष्य षष्ठी । कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणि-
 त्वादिनिर्देशः * । कालस्य येन समासः सोपरिमा-

को जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जा-
 तस्यैव कार्यसंबन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यतइति
 मत्वा पृच्छति । किंप्रधान इति । योसाविति । षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथनं संब-
 न्धस्य चान्तर्भावादनुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमोत्पत्तिनिमित्त-
 कथनमनुद्भूतोपि संबन्धो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते ।
 तत्राभिहितोपि कश्चिच्चान्तर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठा संब-
 न्धोभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति । राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भा-
 वो ऽस्ति न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् । इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयि-
 तुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति । मासस्य जात इति
 अभिधीयमाने विवक्षितोर्थो न प्रतीयते । तत्र यथा चित्रा गावोत्येति वाक्ये
 यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथेहापि वृत्तिवा-
 क्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः । भवति बाह्य-
 मिति । परिमाणपरिमाणिसंबन्ध एव समासेन्तर्भूतो न तु बाह्यसंबन्धपेक्षो
 मासजातस्य वस्तुमित्यादिरपि संबन्ध इत्यर्थः । नहि जातस्येति । तस्य हि
 दिष्टगादिः परिमाणं न तु मासः नापि तत्सत्तायामासः परिमाणं सत्ताया नि-

णी । तस्यापरिमाणित्वादन निर्देशः । अगमको निर्देशः अनिर्देशः । नहि जातस्य मासः परिमाणम् । कस्य तर्हि त्रिंशद्वात्रस्य । तद्वथा । द्रोणो बदराणां देवदत्तस्येति । न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम् । कस्य तर्हि बदराणाम् । सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन * सिद्धमेतत् । कथम् । कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यतइति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादन निर्देश इति । कं पुनर्भवान्कालं मत्वाह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादन निर्देश इति । येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव कया चित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति रात्रिरिति च । कया क्रियया । अदित्यगत्या । तथैवासकृदावृत्तया मास इ-

त्यत्वान्नापि जन्मक्रियायास्तस्या एकक्षणभावित्वात्मासेन संबन्धासंभवात् । त्रिंशद्वात्रस्येति । ननु त्रिंशद्वात्र एव मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत् । नैष दोषः । कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा हि । कियान् कालोऽस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्वात्रालोक एव संपद्यतइत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति । तद्यथेति । सिद्धं त्विति । कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते । अथ वा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तस्यस्य संबन्धित्वेन स कालो मासादिः समस्यतइत्यर्थः । कं पुनरिति । यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात् परिच्छेदकत्वासंभवः । अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदकत्वमस्तेष्व । येन मूर्तीनामिति । तरुतृणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयोन्यदा त्वपचयः स प्रत्ययान्तराविशेषेपि यत्कतः स काल इत्यर्थः । यदेवं तस्यैकत्वात् कथमहरादिविभाग इत्याह । तस्यैवेति । परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे । तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः । न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥ नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुको

ति भवति । संवत्सर इति च भवति । यद्येवं भवति
जातस्य मासः परिमाणम् । एकवचनद्विगोश्चोपसंख्या-
नम् । एकवचनान्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।
मासौ जातस्य मासा जातस्येति । द्विगोश्चेति वक्तव्य-
म् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातस्त्रिमासजातः ।
उक्तं वा । किमुक्तम् । एकवचने तावदुक्तम् । अन-
भिधानादिति । द्विगोः किमुक्तम् । उत्तरपदेन परिमा-
णिना द्विगोः समासवचनमिति । कालाः परि ॥ न-
ञ् ॥६॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः ।
यद्युत्तरपदार्थप्रधानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मण-

नापि चासितः । द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते ॥ २ ॥ संसर्गिणान्
ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः । संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥३॥
इति । कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति
प्रश्नः । आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनभेदाद्भिन्नैव क्रिया । आख्यातेन
तु सा निवृत्तभेदोच्यते शब्दशक्तिस्त्राभाव्यान् तु तस्या भेदो नास्ति । यदेवमि-
ति । जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते । न च मासव्यतिरिक्तः क-
श्चित् त्रिंशद्रात्रोस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छे-
द्यं काल एव हि संसर्गिभेदावाप्तमासादिभेदव्यवहारः क्रियाया परिमाणं
न वस्त्वन्तरस्य । अनभिधानादिति । समासे द्वित्वादेरनवगमात् । एकत्वं त्वच्च
प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च । द्वित्वादि-
का तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा । शीर्षिके मास-
जाते च परिमाणं स्वभावतः । उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्तत इति उ-
त्तरपदेनेति । तद्वितार्थेत्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् । नञ् । इ-
हाब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोषनिरू-
पणाय प्रश्नः । किंप्रधान इति । त्रयस्यात्र पक्षाः । अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थ-
प्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्तते अविद्यमानं ब्राह्म-
ण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानः । यदा त्वसत्सामान्य-
वृत्तिर्नञ् ब्राह्मणादिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनाप्तम् अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादि-
रब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थः प्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्निष्ठ्याज्ञाना-
द्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा
द्योच्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः । यदापि इहा गी न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानश-

मात्रस्यानयनं प्राप्नोति । अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति । पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते । न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते । यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते । पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेहार्थोभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तदथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम् । कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैस्तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् ।

क्लिप्ताभाष्यास्तभ्यते । इहवत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसंभवेत्यप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह । उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रस्येति । इहानियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपधाताय । यदि च नञा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्याभावात् कथं प्राधान्यं स्यात् । तस्मात् तदगतविशेषावचनान्नजनर्थक एवेति ब्राह्मणब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानादि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनयकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्षा इति । न चात्र परवृत्तिरुक्तास्ति । यस्मात्रासभेदेन इहैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता । वचनदोषस्तु यथान्यासेष्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वमाश्रीयमाणे ऽपवादत्वादेनेन बहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । असः असर्वस्मायिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्तदादिसर्वनामकार्यप्रसङ्गः । सर्वादीनि सर्वनामानित्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य प्रतिषेधाभिधानात् । अव्ययसंज्ञेति । अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः । पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह । नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थ-

यत्नजः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति । समासे च भवति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तदथा । शुक्रं वस्त्रम् । शुक्रा शाटी । शुक्रः कम्बलः । शुक्रौ कम्बलौ । शुक्राः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तमब्राह्मणमानयेत्युक्ते ऽब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । यथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते । तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ

प्रधानत्वाच्च प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु सत्त्वरूपम् । के चिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् । अथ वेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात् तदुक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियादाश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः । इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः । यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । असर्वस्मायस इत्यादौ च पूर्ववत् स्मायादासिद्धिः स्यात् । आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षाहमन्तोऽर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्तादाश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्यते । अथ वेति । एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानसमासगृहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण संबन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नेषो ददात्यसौ ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसाविति । भावाभाव-

निवृत्तपदार्थकः । यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते । किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहो स्विद्धाचनिकी । किं चातः । यदि स्वाभाविकी । किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति । अथ वाचनिकी । तद्वक्तव्यम् । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तम् । किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् । कीलप्रतिकीलवत् । तद्वथा । कील ग्राह्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्याद् न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्च विभूयुः । नेत्येव राजानो ब्रूयुः । एवं तर्हि

योर्विरोधाद् नञ् विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यतइति भावः । निवृत्तिपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स चन्द्रियादिरर्थः । सादृशादिनाधारोपितब्राह्मण्यो नञ् द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः । इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणाय । यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणैव विषादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः । किं नञिति ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च चन्द्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः । अथेति । नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति । नञ् प्रयुज्यमान इति । ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ् निवर्तयेद् वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतदुच्यते वक्तुम् । एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अयमत्रार्थः । केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् मुख्य एव ब्राह्मणार्थं प्रत्ययमादधाति नञ् प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा प्रतिष्ठतइत्यत्र यदापि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यतइति द्योतकत्वेन प्रशब्दोपेत्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोरुत्पद्यमानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यतइत्याह । कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते । तथा चन्द्रिये सादृशादिनिमित्तात्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ् प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपदा पदार्थ एव नञा निवर्त्यतइति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते । यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं हस्तशब्दादि विभीरन्नित्यर्थः ।

स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्य-
मानः करोतीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तदथा ।
समन्वकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं द-
र्शनं च तेषां प्रदीपो निवर्तको भवति । यदि पुनरयं
निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते । एवं
यथा विज्ञायेत अस्य पदार्थो निवर्तते इति । नेत्युक्ते
संदेहः स्यात् कस्य पदार्थो निवर्तते इति । तत्रासंदेहा-
र्थो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतत् । अथ वा सर्व-
एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यः शूद्र इति । तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मण-
कारकम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव
सः ॥ ५॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश
इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति । समुदायेषु
च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तदथा । पूर्वं प-

इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह । एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रियादौ
सादृश्यनिमित्ताधारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यत-
इत्यर्थः । यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते । स चेन्निवृत्तः कि-
मर्थमसौ प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं नि-
रूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः
प्रयुज्यतइत्यर्थः । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवा-
सौ नञा द्योत्यते । अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सङ्गावो गम्यते । गुणशब्देन
चात्र धर्ममात्रं पराश्रयमुच्यते स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणा-
नाह । तप इति । तपश्चान्द्रायणादिकर्म श्रुतं वेदवेदाङ्गादीनामधायनम् ।
योनिर्ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषवष्टीसमासः ब्रा-
ह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेऽपि तदैकदेशे प्र-
योगदर्शनादाह । तपःश्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धान् बाहुल्येन तथा
दृष्टान् गुणानाह । गौर इति । पूर्वं पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपा-
च्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्याज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थ-
संबन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरि-
मितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्दएवायम् ।

ब्रालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्रो नीलः
 कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्र-
 वृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने च ।
 गुणहीने तावत् । अब्राह्मणोयम् । यस्तिष्ठन् मूत्रयति
 अब्राह्मणोयं, यस्तिष्ठन्भक्षयति । जातिहीने संदेहाद् दु-
 रूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । संदेहात्तावद्गौरं शुच्या-
 चारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमि-
 ति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इत्यब्राह्मणोय-
 मिति । अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति । तत्र संदेहाद्
 ब्राह्मणशब्दो वर्तते । जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । दु-
 रूपदेशाच्च । दुरूपदिष्टमस्य भवति । अमुष्मिन्नवकाशे
 ब्राह्मणस्तमानयेति । स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यव-
 स्यति ब्राह्मणोयमिति । ततश्च पश्चादुपलभते नायं
 ब्राह्मणः । अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति ।
 अत्र दुरूपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । जातिकृता चार्थ-
 स्य निवृत्तिः । आतश्च संदेहाद् दुरूपदेशाद्वा । न ह्ययं

शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्तासमुदायरूपारो-
 पेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम् । स्वयं त्ववयवस्य शौक्ते मुख्य एव शु-
 क्लशब्दः । यस्तिष्ठन्निति । तपःश्रुतयोरभावाच्चिन्द्याच्चाब्राह्मणशब्दप्रयोग-
 स्तत्र जातिमात्रे अवयवे समुदायरूपारोपाद्ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वा-
 भाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्दोष्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोरा-
 शङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसङ्गावप्रतिपादनहा-
 रेण । जातिहीने इति । तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरधायनादिगुणसङ्गा-
 वप्रतिपादनाय । संदेहादिति । संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदे-
 शदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्र-
 तिपद्यते तदा तद्व्योतनाय नञं प्रयुङ्क्ते ऽब्राह्मणोयमिति । जातिकृतेति ।
 जात्यभावकतेत्यर्थः । यथा वर्षकृतं दुर्भिन्नमिति । अर्थस्येति । समुदायस्येत्य-
 र्थः । अयमत्रार्थः । एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते एकदेशान्तरसङ्गा-
 वाच्च तस्य सङ्गावोभिधीयते । यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृतः संघात

कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्रा-
ह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति । इदं खल्वपि
भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् ।
अनेकमिति । किमत्र संगृहीतम् । एकवचनम् । कथं
पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विवहूनां संप्रत्ययः स्यात् । प्रस-
ज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति । तद्यथा ।
आनय आसय शायय भोजय अनेकमिति । यद्यपि
तावदत्रैतच्छक्यतै वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते । य-
त्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति ।
भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां सं-
प्रत्ययः । तद्यथा । न न एकं प्रियं न न एकं सुखमि-

उच्यते । माषराशिवर्णमिति । कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत् । आपण-
आसीनमिति । आचाराभावकथनम् । निर्ज्ञातमिति । भ्रान्तिबीजाभावाद्
यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य त-
त्राप्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः । तदेवं दोषपरिहारादुत्तरः
पदार्थप्रधानत्वं स्थापितम् । इदानीं तत्रैवोपचयमाह । इदं खल्वपीति । अने-
कमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्दति नान्य-
थेत्यर्थः । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्रा-
प्नोत्यथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदा ऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो
न प्राप्नोति । प्रसज्यायमिति । विधायेत्यर्थः । निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनिय-
तसंख्यद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध-
उच्यते । पर्युदासे तु द्वादिशब्दाद्युक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद् द्वादिष्वेक-
त्वमातोय्य प्रतिषिधते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा अब्राह्मणः
क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः । यत्र तु खल्विति । यत्र
तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति
प्रश्नः । भवतीति । अयमर्थः आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोस्तु पूर्वं वा । धात्वर्थेन
तावत्कारकस्याक्षेपोवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसा-
धनाक्षेपः । न न इति । आबाधे चेति द्विवचनम् । शत्रौः प्रियेण सुखेन च
प्रयोक्तुं राबाधा । न इति वा षष्ठी । अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्त-
वस्तुप्रतीतिः । अन्यथा न प्रियमित्येव वाच्यं स्यात् । तस्माद्यत्र वाक्येपि साम-
र्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न

ति । इहोब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात् त्वतलौ प्रा-
 मुतः । तत्र को दोषः । स्वरे हि दोषः स्यात् । अब्रा-
 ह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । अब्राह्मणत्वमिति
 चेष्ट्यते । नञ्समासे भाववचने उक्तम् * । किमुक्तम् ।
 त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वर-
 सिद्धुर्थमिति । नञ् ॥ ईषदकृता ॥ ७ ॥ इषद् गुणवचनेन * ।
 ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमाने इ-
 ह च प्रसज्येत । ईषद्गार्ग्यः । इह च न स्यात् । ईषत्क-
 डार इति । ईषद ॥ षष्ठी ॥ ८ ॥ कृद्योगा च * । कृद्योगा च
 षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । इधमप्रव्रश्चनः । पला-
 शशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । प्रतिपदविधाना च ष-
 ष्ठी न समस्यतइति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ।
 का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा । सर्वा ष-
 ष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । कर्तृकर्मणोः

भविष्यतीत्युक्तं भवति । अब्राह्मणत्वमिति । न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्वा-
 वप्रतिषेधसंबन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात् प्रत्ययः स्यात् पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरश्चेत्यतइति नञ्समासे तु कृते त्व-
 तलो कार्यौ । तत्र भावप्रत्ययस्तावन्नक्त्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति न
 नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः । ईषत् । ईषद्गार्ग्यं इति । यथै-
 कार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः गार्ग्यतरो गार्ग्यकलो
 गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः । ईषत्कडार इति । गडेः कडचेत्यार-
 न्प्रत्ययान्तत्वात् कदन्तः कडारशब्दः । क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकदन्त
 इति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । कच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथा-
 प्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् तथापीषद्भुक्त ईषदुन्नत इ-
 त्यत्र न स्यात् । षष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रत्ययः ।
 अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनरिति । प्रतिपदविधानायामपि समो-
 सप्रतिषेधविषये कृद्योगोस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयवि-
 भागाज्ञानात् पृच्छति । सर्वा षष्ठीति । साक्षाद्वातुकारकविशेषोपादानेन वि-
 धानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सेव कृद्यो-

कृतीति तु या षष्ठी सा कृदोगा । तत्स्थैश्च गुणैः * । त-
त्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः ।
चन्दनगन्धः । पटहशब्दः । नदीघोषः । न तु तद्विशे-
षणैः * । न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।
घृतस्य तीव्रो गन्धः । चन्दनस्य मृदुरिति । किमर्थमि-
दमुच्यते । गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुर-

गोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेषद्वयनेनैव सिद्धायां षष्ठां ज्ञोविदर्शस्य
करणइत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येव श्रूयते एव न
तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभावः स्यात् । त-
स्मात्प्रतिपदविध नेति न वक्तव्यं तस्मिन्नुच्यमाने कृदोगेति न वक्तव्यम् । अ-
शेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्या-
भावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् । प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते । त-
त्स्थैरिति । यच्छब्देन सन्निधानाद् गुण एव परामृश्यते । तेनायमर्थः । स्वा-
त्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासे न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभ-
वति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् ।
तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते । इह के चिद् गुणाः शब्देन
द्रव्याभिप्रेक्ष्य एव प्रत्याख्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरस्त्वत्वेन । यथा चन्दनस्य गन्ध
इति । सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदा चिच्चन्दनगन्ध इति सा-
मानाधिकरण्यं भवति । शुक्लादयस्तु गुणाः कदा चिन्निष्कष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते
पटस्य शुक्ल इति । कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति । तस्माद् द्वि-
विधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्म-
णवर्णादय उदाहरणम् । अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भव-
ति । तत्स्थं हि शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरण्ये न संबन्धात् । नैष दीप्तः ।
शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्र-
वृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं
प्रत्यनुरक्तत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयतइति श-
ब्दभेदे ऽप्यर्थस्याभिधानास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम् । रूपवान् पटइत्यादौ तु
नास्ति गुणगुणिनोरभेदाधायकतायः । भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य
तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव । न तु तद्विशेषणैरि-
ति । तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते । तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्व-
चनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य विशेष-
णम् । चन्दनस्य मृदुरिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम् । ननु घृतस्य

स्तादपकर्षः । किमर्थं पुनर्गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणव-
चनेन नेत्युच्येत । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् । का-
कस्य काष्ण्यं बलायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव स्वत्वपि
तस्मिन्योगे उदाहरणम् । यद्वीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृष-
लस्य कृष्णा इति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । क-
थमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रा-
पेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन
नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च
गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । ष-
ष्ठी ॥ न निर्धारणे ॥१०॥ प्रतिपदविधाना च* । प्रतिपदवि-
धाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् ।
सर्पिषो ज्ञानम । मधुनो ज्ञानम् । ननि ॥ पूरणगुणसु-
हितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥११॥ गुणे किमु-

गन्धेन संबन्धो न तु तद्वत्तेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समा-
सस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि यदा प्रकरणादिव-
शास्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपजनित एव व्यतिरेको घृ-
तस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समासप्रसङ्गः । यच्च गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य
द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद्गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात्
समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामाना-
धिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात् समासाप्रसङ्गात्तत्प्रतिषेधो ऽनर्थकः । एवं
तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं न तु तद्विशेषणैरिति । तत्स्थत्वा-
भावात्तैः समासः प्रतिषिध्यतएवेत्यर्थः । न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्य-
वाचिना समासो निषिध्यते । केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भवि-
ष्यतीत्यर्थः । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापि-
क्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन संबन्धाभावात्समासस्य प्रसङ्गाभावाद-
नार्थः प्रतिषेधेन । पूरण । अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद् गुणेति स्वरूपग्रहणं न
भवति नाप्यदेडां किं तर्हि सत्त्वे निविशतेपैतीत्येतत्तत्क्षणलक्षितो गुणो गृ-
ह्यते । संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते । सामान्यादेरपि ग्रहण-
प्रसङ्गात् । नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्षण्यमित्यस्योदाहृतत्वात् ।
गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्

दाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति ।
 नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
 कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यम-
 प्रापेक्ष्यते दन्ताः । इदं तर्हि । काकस्य काण्ठ्यं कण्ठ-
 कस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । इदं चाप्युदा-
 हरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । ननु
 चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापे-
 क्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नै-
 ष दोषः । भवति वै कस्य चिदर्थोत्प्रकरणाद्वा स्पेक्ष्यं
 निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । सति किमुदाहरणम् ।
 ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नैतदस्ति ।
 प्रतिषिध्यते ऽत्र षष्ठी लप्रयोगेनेति । या च श्रूयते । ए-
 षा ब्राह्मणमर्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ।
 कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यम-
 त्रापेक्ष्यते ओदनः । इदं तर्हि । चोरस्य द्विषन् वृषल-
 स्य द्विषन् । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद् द्विषः

क्रीशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं खारीशतमपि ददातीति मुनित्रयवचनाज्
 चापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेशः मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वा-
 द्यद्वगौरवादिशब्दसिद्धिः । गुणे किमिति । वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । भवतीति ।
 यदा प्रकरणादिवशादन्तादर्थ एवावसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोप-
 जनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
 ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणः
 शक्तगुणाधारः । नैष दोषः । गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्य-
 वाचिनश्च व्याप्तिव्याप्याश्रयेण गृह्यन्ते इति गुणिनो गुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नः
 समासप्रतिषेधः । प्रतिषिध्यते चेति । आवर्जनवाचि पञ्चाशयेण ब्राह्मणं पचेः
 कर्म मन्यते । यथास्य लोकपक्षिर्लोकावर्जनमित्यर्थः । ततश्च ब्राह्मणस्येति
 षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः । चोरस्य द्विषन्निति । तौ सदित्यत्र
 तौ ग्रहणस्थोपाधसंसर्गार्थत्वाद् द्विषो ऽभिप्रेक्ष्येतत्सूत्रविहितो ऽपि शता
 सत्संज्ञः । ननु चात्रापि । तन्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात् । सूर्यस्यो-

शतुर्धाविवचनमिति । अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्म-
णस्योच्चैर्वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति । असामर्थ्या-
दत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं
भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम् । इदं तर्हि ।
ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्येति । एतदपि नास्ति ।
प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति । या च
श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न
भवति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।
द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः । इदं तर्हि । पुरासूर्यस्योदेतोरा-
धेयः । पुरावत्सानामपाकर्तोः । ननु चात्रापि प्रतिषिध्य-
तेवयमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत् । अव्ययप्रतिषेधे तो-
सुन्कसुनोरप्रतिषेध इति । समानाधिकरणे किमुदाहर-
णम् । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुक्रस्य माराविकस्य ।
पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भ-
विष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भ-
वतीति । इदं तर्हि । सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रि-
यमाणस्य । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति ।
अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥ कर्मणि च ॥१४॥ कथमिदं
विज्ञायते । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यतइति । आहो-
स्वित्कर्मणि यः क्त इति । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृत-

देतोरिति । सूर्योदयात् पूर्वमित्यर्थः । वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि ।
राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासो ऽत्र भवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्व-
पातः सिद्धो भवति षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषि-
ध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रि-
यते । अधात्वभिहितमिति । एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्यादाप्युदाहरणम् ।
कर्मणि । क्तपठ्योः प्रकृतत्वादन्वतरविशेषणे दोषदर्शनात् पृच्छति । कथमि-

म् । तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः ।
 कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् * ।
 कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्त-
 वयः । इधमप्रव्रश्चनः पलाशशातनः । तृजकाभ्यां चा-
 नर्थकः प्रतिषेधः * । तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषे-
 धो भवति । अपां स्तृष्टा । पुरांभेत्ता । यवानां लावकः ।
 कर्मणीत्येव सिद्धम् । अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति ।
 किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमि-
 ति । क्तनिर्देशो ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रति-
 षेधः अप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति । असा-
 र्थ्यत् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।
 द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः । प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि
 प्रतिषेधः * । अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे ।
 कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । ब्राह्मणस्य गतः
 ब्राह्मणस्य ज्ञात इति । पूजायां च प्रतिषेधनार्थक्यम् ।
 पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञाम-
 र्चित इति । कर्मणीत्येव सिद्धम् । तस्मादुभयप्राप्तौ कर्म-
 णि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं
 या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्त-

मि । अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा कुम्भकार इति तत्र परत्वादु-
 पपदसमासेन भाव्यम् । क्तचित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्राये-
 णाकर्तरोल्युक्तम् । इधमप्रव्रश्चन इति । करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति
 कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः । द्रव्य-
 मत्रेति । ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न लोकाग्रयनिष्ठेति
 प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिसौम्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत-
 इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः । प्रतिषेध्यमिति चेदिति । यदा पारं-
 पर्येण संबन्धसंभवाद्भवति वै कस्य चिदिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणाया-
 बुधानां यत्रः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्रस्येत्यर्थः । इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वा-

वयः । न वक्तवयः । इत्यर्थे ऽयं चः पठितः । कर्मणि
 च । कर्मणीत्येवं या षष्ठी । कर्मणि ॥ नित्यं क्रीडाजो-
 विकयोः ॥१७॥ किमिह नित्यगृहणेनाभिसंबध्यते विधि-
 राहोस्वित्प्रतिषेधः । विधिरित्याह । कुत एतत् । वि-
 धिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः । नित्यम् ॥ कुगति-
 प्रादयः ॥१८॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः* । प्रा-
 तिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तवयः । वृक्षं
 प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ।
 वयवेतप्रतिषेधश्च* । वयवेतानां प्रतिषेधो वक्तवयः । आ-
 मन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि । सिद्धं तु क्वाड्स्वतिदुर्गतिवचना-
 त्* । सिद्धमेतत् । कथम् । क्वाड्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त-
 इति वक्तव्यम् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । कु । आ-
 ड् । आकडारः । आपिङ्गलः । आड् । सु । सुब्राह्म-
 णः सुवृषलः । सु । अति । अतिब्राह्मणः अतिवृषलः ।

निपातानाम् । तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः ।
 ततश्चाश्रयो गवां दोहोगोपालकेनेत्यादुदाहरणम् । नित्यम् । प्रतिषेधे सिद्धे
 ऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यते अनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोपीति प्रश्नः । किमि-
 हेति । विधिर्हीति । महाविभाषाधिकारात् । नित्य इति । विधिमि-
 कल्पेनैव पाञ्चिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः
 प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः । कुगति । प्रादिप्रस-
 णस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादिविषय एवायं
 निषेधः तथा च स्वत्योः समासो भवत्येव । वृक्षं प्रतीति । वृक्षविद्यु-
 दद्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति
 सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात् ।
 व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः ।
 आमन्दैरिति । याहीत्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्वारको इध्मोदना-
 दाविव परस्परसंबन्धो ऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्र-
 तिषेध उच्यते । एवं पाणिनीये लक्षणे ऽतिव्याप्तिमुक्त्वा च कात्यायन आत्मीयं ल-
 क्षणं करोति । सिद्धं त्विति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । आमन्दैरित्यत्र त्वाड्-

अति । दूर् । दुर्ब्राह्मणः दुर्वृषलः । दूर् । गति ।
 प्रकारकः प्रणायकः प्रणयकः प्रसेवकः ऊरीकृत्य उ-
 ररीकृत्य । प्रादयः क्तार्थ* । प्रादयः क्तार्थं समस्यन्तइ-
 ति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः । प्राचार्यः प्रान्तेवासी
 प्रपितामहः । एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठित-
 म् । स्वती पूजायाम् । स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् ।
 सुराजा अतिराजा । दुर्निन्दायाम् । दुर्निन्दायामिति
 वक्तव्यम् । दुष्कुलं दुर्गवः । आङीषदर्थे । आङीषदर्थ-
 इति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः । कुः पापार्थ* ।
 कुः पापार्थइति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः ।
 प्रादयो गतोदर्थे प्रथमयो । प्रादयो गतादर्थे प्रथमया
 समस्यन्तइति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रा-
 न्तेवासी प्रपितामहः । अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्विती-
 यया । अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया समस्यन्तइ-
 ति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्टः अतिमालः ।
 अवादयः ऋषादर्थे तृतीयया । अवादयः ऋषादर्थे

पहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् । प्रादयः क्तार्थ इति अगत्य-
 र्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्तयः प्रादयः । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव
 प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । सुराजेति । न पूजनादिति स-
 मासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्वयापि समासो
 भवति । तेनातिक्रमणेऽप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव भवतेति । सुकर इत्यादौ
 तूपपदसमासोऽस्तीति । दुर्निन्दायामिति । प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विष-
 यनिर्देश इत्यर्थान्तरेपि गतित्वात्समासो भवति दुष्कृतमिति । आङीषदर्थ इ-
 ति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः आवहमिति । आमन्दैरित्यत्र तु सत्यपि
 सामर्थ्यं मन्दं प्रत्यगतित्वात्तदगतेषु दर्शनाभावाच्च समासाभावः । कुः पापार्थ इ-
 ति । प्रशस्तेऽपि द्वेषान्निन्दा भवति पापन्तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापा-
 पयोर्भेदः । पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति कालवर्णमिति ।
 अन्ये त्वाहुः । पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तये कुः पापार्थइत्युच्यते । ईषदर्थे तूत्तरप-

तृतीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम् । अवक्रुष्टः कोकिलया अवक्रुष्टः । पर्यादयो ग्लानादयर्थे चतुर्थ्या । पर्यादयो ग्लानादयर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् । परिग्लानो ऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निरादयः क्रान्तादयर्थे पञ्चम्या । निरादयः क्रान्तादयर्थे पञ्चम्या समस्यन्तइति वक्तव्यम् । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यतइति वक्तव्यम् । पुनः प्रवृद्धं बहिर्भवति पुनर्गवः पुनःसुखम् । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । वाससीइव कन्येइव । अव्ययमव्ययेन । अव्ययमव्ययेन समस्यतइति वक्तव्यम् । प्रप्रयज्ञपतिम् । उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङाव्ययं समस्यतइति वक्तव्यम् । अनुव्यचलत् । अनुव्याकरोत् यत्परियन्ति । कुगति ॥ उपपदमतिङ् ॥११॥ अतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति हारको व्रजति । अतिङिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति

दे कादेशविधानात्समासो भवत्येव । अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो न दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः । उदात्तवतेति । सहसुपेत्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम् । अथ वा वार्तिकगृहीतीर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्याभावः । अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्तिङ इति निघातस्तत उदात्तत्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तुष्यार्थेत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात् तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनाद्विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाभावात् । यत् परियन्तीति । उदात्तवत उदाहरणम् । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः । उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुसुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तदर्थशब्दस्तिङन्त एव

कारको व्रजति हारको व्रजति । सुप्नुपेति वर्तते । अ-
त उत्तरं पठति । उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः* । उ-
पपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधः । कस्य । तिङर्थ-
स्य । कः पुनस्तिङर्थः । क्रिया । क्रियाप्रतिषेधो वा* । अ-
थ वा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति । अथाक्रि-
येति किं प्रत्युदाह्रियते । कारको गतः कारको यातः ।
नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि । इदं तर्हि ।
कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति । एतदपि द्रव्यवा-
चि । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति ।

भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात् तिङन्तस्यानर्थकः
प्रतिषेध इत्यर्थः । तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तस्यार्थो
यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद् विशेषावधारणाय प्रश्नः ।
कः पुनरिति । कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तदर्थस्य तिङन्त
एव संभवति नान्यचेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात् क्रि-
याप्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लभ्यते । क्रियाप्रतिषेधो
वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात् क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिला-
घवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्यः इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रि-
यावाचित्वाभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह । अथेति । कारको गत इति ।
गतशब्दः क्रियावाचुरपपदं तत्र तुमुन्ण्वलाविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थः
अत्रातिङ्ग्रहणात् समासाभावोन्यथा गतकारक इति स्यात् । अत्र च प्रकृति
वाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषे-
धः । नैतदिति । सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणं चात्र सुबन्तं क्रियावाचि प्रकृत्य-
र्थस्य ह्यत्र गुणीभावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभि-
धानप्रधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम् । अत एव गतश-
ब्दस्य समासो न प्राप्नोति । तस्यानुपपदत्वाद्वातोश्च क्रियावाचित्वात् तदाश्र-
या प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् पदान्तरेणैकार्थी-
भावसंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः । धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च । कारकस्य ग-
तिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वमस्तीति भा-
वः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति प्रत्ययस्तु तस्या एव
क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थस्य प्रधानमिति यत् सुब-
न्तं न तत् क्रियावाचि यत् क्रियावाचि न तत् सुबन्तमित्यर्थः । द्रव्यवदिति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्
ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति । कि-
मेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गतिकारकोपपदानां कृ-
द्धिः सह समासो भवति प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येषा परिभाषा
न कर्तव्या भवति । यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो
भविष्यति । समर्थेन । यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समा-
सः प्राप्नोति पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने-
ति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुप-

यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धः तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्य-
र्थः । अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रे अतिङ्ग्रहणात् सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वञ्च
कथं ज्ञाप्यते । एवं तर्हि योगविभागः क्रियते । तेनातिङिति सूत्रद्वय विशेषो-
च्चायतइत्यदोषः । अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते अति-
ङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुबृग्रहणं तु पूर्वस्य
पदकार्यार्थमनुवर्ततएव । भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवल-
स्य सुबिलस्य । गतिकारकोपपदानामिति । एतत् सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्या
गतीनामुपपदानाञ्च उत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः प्राक् समाससिद्धिः । कारकाणां
तु कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः क्रियते । तत्र कृदग्रहणात् प्राक् सुबुत्-
पत्तेः समासः तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवर्तनात् समासाप्रसङ्गात् ।
कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृदग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासा-
र्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते । य-
दि तर्ह्युत्तरपदात् सुबु नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात् ष-
त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न । ततश्च तन्निबन्धन-
स्वरो न सिध्यति । नैष दोषः । निरूपपदात् सेचयतेः किपि कृते षष्ठीसमासः
क्रियतइति षत्वनिषेधो भविष्यति । यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्य-
सिद्धये क्वचिदुत्पन्ने सुपि समासः क्वचित् प्राक् सुबुत्पत्तेः । एवं कारकसमा-
सोऽपि बहुलग्रहणात् क्वचित् सुबन्तेन भवतीति सा हि तस्य धनक्रीतेति प्रयो-
ग उपपन्नः । उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तच्चाप्यदोषः ।
यद्येतदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रश्नः । समर्थेनेति । सुबिलस्यानु-
वृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् । यद्येवमिति ।
ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति । ततस्त-
योः सामर्थ्यमस्ति । उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात् । पूर्वं धातुः
साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव

सर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो वि-
 शिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः श-
 क्यो ऽवक्तुम् । षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन* ।
 षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन । ष-
 ष्ठीसमासस्यावकाशः । राज्ञःपुरुषो राजपुरुषः । उपप-
 दसमासस्यावकाशः । स्तम्बेरमः कर्णेजपः । इहोभयं
 प्राप्नोति । कुम्भकारो नगरकारः । उपपदसमासो भ-
 वति विप्रतिषेधेन । न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदस-
 मासः* । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । षष्ठी-
 समासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति । गतिकार-
 कोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति
 समासवचनात् । अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः । य-
 दा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अने-
 नैव यथा स्यात् । तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषः ।
 तेन वा स्यादनेन वा । अयमस्ति विशेषः । उपपद-
 समासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । न-

धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासामावः । तत्र कृदन्ते-
 न समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति । यत्र तु तिङन्ते-
 न समास इष्यते स विषयो दर्शितः उदात्तवतेति । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनिष्प-
 दस्य विशेषाकाङ्क्षाया अभावादनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव
 सकर्मिकां क्रियां वक्तुपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः ।
 षष्ठीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसङ्गावः । कुम्भकारइति ।
 पञ्चके प्रातिपदिकार्थं प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात् तत्रैवोपपदे ऽणा भाष्यम् ।
 अपवादविषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भव-
 तोत्पत्तुभयप्रसङ्गः । गतिकारकेति । ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणाद-
 न्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः । अथ वेति । षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इ-
 त्यर्थः । क्व चित् कार्यं दोषदर्शनादाह । अनेनेति । सिन्नित्यसमासयोरित्यत्र नि-
 त्यसमासगृहणेनास्य गृहणं यथा स्याद् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमा-
 सग्रहणेनास्य गृहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि वि-

नु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे यः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति । उपपद ॥ अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारम्भमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत । अमैवाव्ययनेति । मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमम् शब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खशयं ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्याद् अमाचान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति । अग्रेभोजम् । अग्रेमुक्त्वा । अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्र-

गृहाभावः । षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससङ्गावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दीषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद् द्विप्रतिषेधो न पठितव्यः । अमैवा । यदर्थ इति । यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः । खशयमिति । अधिकरणे श्रेतेरित्यच् । अतोमिति सोरम्भावः । अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूद् इत्येवमर्थोऽयं नियमः स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिति । अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात् सुपेति समासविधानकाले अव्ययस्थामोसंभवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः । अमैवेति । एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते । ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्देशात् तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः । अग्रे भोजमिति । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति । अग्रादिष्विति । यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्थोपपदत्वात् समासप्रसङ्गः । प्राप्तविभाषायां त्वगा-

तिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । अमै । शेषो बहुव्रीहिः ॥२३॥ शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम । येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः । शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् * । शेषवचनं पदतश्चेन्न । किं कारणम् । अभावात् । नहि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः । अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेषु अनुक्तः समासः स शेषः । अर्थतश्चेदविशिष्टम्* । अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्वति । कुतः । पदतः । नहि सन्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः । त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः । प्रथमायाः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥२४॥ पदग्रहणं किमर्थम् । इहानेकमन्यार्थद्वितीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् ।

दीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात् तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः । शेषो । पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्चेष्टमसंभाव्य पृच्छति । शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन पदत इत्याद्यादित्वात् तसिः । नहीति । सर्वेषां सामान्यविशेषरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । नहि सन्त्यर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात् प्रथमायाः शेषत्वं ततश्च प्रथमात्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानां भवति कण्ठे काल इत्यादौ सप्तमीविशेषण इति पूर्वनिपातविधानात् ज्ञापकाद्भवति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकौयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयसराध्यायसरा द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अनेक । अनेकग्रहणसरा वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणसरा च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणसरा विचारः : पदग्रहणमिति । अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते अर्थान्तरभाष्यमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यतइति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित् केनचित् पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति स आह यथा मे मातेति एतानिपदानि तथा मे पितेत्यन्यसरा वाक्यसार्थं गययन्तीति समासप्रसङ्गः ।

यथा मे माता तथा पिता सुरनातं भो इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथान्यग्रहणं किमर्थम् । अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात् राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थं बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । शेष इति वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । शेषवचनउक्तम्* । किमुक्तम् । तत्र शेषवचनाद्दोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति । अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थं बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेपि बाधेत । अथानेक-

अथ वा स्नाहीति कश्चित् केन चिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुङ्कुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः । ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थं वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम् । अश्रुतवाक्यार्थं च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यां सिष्णासुः कश्चिदुच्यते नद्यां ग्राह्याः सन्तीति तस्माच्च मा स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते । अथान्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात् स्वपदार्थं समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यत इति प्रश्नः । स्वपदार्थेपीति । अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः । पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं सप्तादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः सप्तात् । तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्वन्यपदार्थोऽवकाशः । परं कार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः । शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति । संख्येति । होरावती कोवीरपुरुषकोऽवृत्तपुरुषको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थं बहुव्रीहिर्निवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् । अक्रियमाण इति । नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कण्ठेकाल इत्यादिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थं सावकाशं न । तत्-

गृहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थइतीयत्युच्यमाने एक-
स्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात् । सर्पिषोपि स्यात् ।
गोमूत्रस्यापि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुप्पुपेति
वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहूनामपि यथा स्यात् ।
सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । उत्तरार्थं च * ।
उत्तरार्थं चानेकगृहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वः अने-
कमिति । इहापि यथा स्यात् । म्लक्ष्ण्यगोधधव-
खदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
अचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवती-
ति । यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति । तत्पुरुषोपि
तर्हि बहूनां प्राप्नोति । नैष दोषः । गृहणेन त-

पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोषः । अथेति । एकनिवृत्त्यर्थं ताव-
दनेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात् सामर्थ्यं सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानाद-
नेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्वितार्थ-
त्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहिः सिद्धत्वा-
दिति प्रश्नः । सर्पिषोऽपि स्यादिति । अपिशब्दो बिन्दुर्थे वर्तते इति तस्यापि
बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्च कप्समासान्तप्रसङ्गः पदान्तरेण स्यादित्यनेन चा-
स्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्या-
चक्षते । अन्ये त्वाहुः । अपिः पदार्थश्चाप्यर्थता बिन्दादेर्निराकृता तस्मात्स्या-
दिति पदं बिन्दुर्थे वर्ततइति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । अतिङ्ग्रहणेन च
पूर्वमेव सुप्पुपेत्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात् । नैतदिति ।
योगद्वयएवातिङ्ग्रहणेन सुप्पुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितोऽन्यत्र सुप्पुपेत्यनुवर्ततएव-
त्यर्थः । बहूनामपीति । अन्यथा सुप्पुपेति गुणसंख्याया विवक्षितत्वादृद्वयोरेव
स्यात् । उत्तरपदइति । द्विगुगृहणं तद्वितार्थत्यनेन विहितस्य समासस्योपल-
क्षणं तेन दिशः समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समास-
विधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः । द्विगुस्तु द्वाब्दजातादौ सावकाशत्वा-
ज्ज्ञापकः । तत्पुरुषोपीति । ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनष्टप्रसङ्गो
महत्कष्टं अत इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात् । गृहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपद-
निर्देशेनेत्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य अतितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणप-
रिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वादत्र तत्पुरुषाभावः । यद्येवमि-
हापि सुप्पुपेत्यनुवर्तनात्कथं बहूनां बहुव्रीहिरयं ज्ञापकेन संख्याविवक्षा वा-

त्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति । अत उत्तरं पठति । अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् * । अनेकगृहणं क्रियते उपसर्जनार्थम् । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात् । चित्रगुः शबलगुरिति । न वैकविभक्तित्वात् * । न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । एकविभक्तित्वात् । एकविभक्तिचापूर्वनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति । चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति । यदि तर्हि कुतश्चिदेव किंचित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते । एतदप्येकविभक्तियुक्तम् । इहापि प्राप्नोति । राजकुमारी । तक्षकुमारी । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या राजकुमारी राजकु-

धयते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविवक्षा स्यात् । नैष दोषः तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेत्यचैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव संख्या प्रतीतिर्वाध्यते तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्याया अबाधः । चित्रगुरिति । सत्यनेकगृहणे सुबित्येव चातुर्वर्तते न तु सुपेति । तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य । ततश्चोत्तरपदमपि तेन प्रत्याख्यतइति समासशब्दे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद् भ्रमसिद्धिः । न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वे ऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः । यदि तर्हीति । अयं भावः । चित्रा गावो ऽस्येत्यस्मिन्विगृहवाक्ये न कस्य चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिप्रदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिद् अन्यस्थानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां

मार्यै देहि । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय ।
 राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या कु-
 मारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी रा-
 जकुमारि इति । एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम् ।
 न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य
 राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् ।
 नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एकग्रहणसामर्थ्यात् ।
 यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च
 तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । विभक्तियुक्तमपू-
 र्वनिपात इत्येव ब्रूयात् । पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानु-
 पपत्तिरभिहितत्वात् * । पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुप-
 पत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहि-
 तत्वात् । चित्रगुण शब्देनाभिहितः सौर्थ इति कृत्वानु-
 प्रयोगो न प्राप्नोति । न वानभिहितत्वात्* । न वा एष
 दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्दे-
 नानभिहितः सौर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ।
 कथमनभिहितः । यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने तु
 प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति । सामान्याभिधाने हि
 विशेषानभिधानम् । सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषो-

पश्य तया कृतं तस्यैव देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनकस्व-
 त्वं स्यात् । एकविभक्तियुक्तमेवेति । अयं भावः । नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कु-
 मारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयादान्तास्यापि ततश्च समासे
 विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः । एक-
 ग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिगु-
 हणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः । विभक्तियुक्तमिति । एतदपि किम-
 र्थमुच्यते इति चेत्संज्ञिनिर्देशार्थम् । अन्यथा अपूर्वनिपात इत्येतावदुच्यमाने
 संज्ञानिर्दिष्टः स्यात् । पदार्थाभिधानइति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान्
 बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थं तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न

नभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्र-
योक्तव्यः । चित्रगुः कः । देवदत्त इति । भवेत्सिद्धं यदा
सामान्ये वृत्तिः । यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः । तदा न
सिध्यति । चित्रा गावो देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्त
इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभयं युगपत्संभ-
वति । वाक्यं समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः ।
यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासः सामान्ये-
न तदा वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्र-
योक्तव्यः । चित्रगुः कः देवदत्त इति । सामान्यस्यैव
तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगुः कः । चित्रगु तच्चि-
त्रगु किं चिच्चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा वि-
शेषस्तद्वत् । तत्र चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात् सर्वं वा ऽ-
विश्वं वेति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयो-
क्तव्यः चित्रगु तदिति । अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते ।

प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थ इन्द्रविधानाद् इन्द्रे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति ।
एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् । सामान्याभिधाने हीति । चि-
त्रगुशब्देन तद्वत्तत्त्वमुच्यते न तु विशेषः । यदा सामान्य इति । चित्रा गावोऽप्ये-
त्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो
भवतु यदा विशिष्टे ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः । नेदमु-
भयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत् प्रयोगाभावः । एकेनैवार्थस्य प्र-
त्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्य-
पदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सा-
मान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः । सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवा-
भिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामा-
न्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रगुति । लिङ्गसर्वनाम्ना
नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । सर्वं वाविश्वं वेत्य-
च्चाकारप्रज्ञेः कृतो ऽन्यथा पर्यायप्रसङ्गः स्यात् । तत्रावश्यमिति । चित्रगुसर्व-
मित्युक्ते न ह्येकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः । अथ वेति । कृतस्त्वपदार्थाभि-
धाने ऽनुप्रयोगासिद्धिर्दोषिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थः संबन्धादिर-
भिधीयते समासेन तदा तदाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि द्रव्यं त्वनभिहितमिति

एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोभिधीयते तत्र हि सर्वपञ्चा-
 त्पदं वर्तते अस्येति । विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्ग-
 संख्योपचारानुपपत्तिः । विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्ग-
 संख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः । बहुयवं बहुयवा । बहुयवः
 बहुयवौ बहुयवा इति । अपर आह । विभक्त्यर्थाभि-
 धाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः । विभक्त्यर्था-
 भिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योप-
 चारोनुपपन्नः । बहुयवं बहुयवा । बहुयवः बहुयवौ
 बहुयवा इति । कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योप-
 चारः स्यात् । सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु* । सिद्धमेतत् ।
 कथम् । यथा गुणवचनेषु । कथं गुणवचनेषु । गुणव-
 चनेषूक्तम् । गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गव-
 चनानि भवन्तीति । तदथा । शुक्रं वस्त्रं शुक्ला
 शाटी शुक्लः कम्बलः । शुक्रौ कम्बलौ । शुक्लाः
 कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति । गुण-
 स्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ।
 एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थः त-
 स्य यल्लिङ्गं वचनं तत्समासस्यापि भविष्यति । यदि तर्हि

तद्वाची शब्दो ऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः । कथं पुनरन्यपदार्थइत्युच्यमाने विभक्त्यर्थे
 एव गृह्यते इत्याह । तत्र हीति । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयत-
 इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थगृहणेन गृहणमित्यर्थः । सर्वपञ्चादिति ।
 भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमासः । अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य
 विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः । अपर इति । अका-
 रप्रज्ञेष्टोत्र व्याख्याने नास्ति । आश्रयत इति । यदा पदावधिकमन्वाख्यानं त-
 दा शुक्लो गुणोऽस्येति मतबलुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियत इत्येकत्वनपुंसक-
 त्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्र-
 यतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि आश्रय-
 विशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्तत्र यद्यपि चित्रगुणशब्देन संबन्धोभिधीयते तथा-

विभक्त्यर्थोभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्च । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । पदं नाम शब्दः शब्दो ह्येषः । शब्दे ह्यसंभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति । यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोभिधीयते । लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति । उक्तं वा* किमुक्तम् । लैङ्गेषु तावदुक्तम् । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणात्स्वार्थं टावादय इति । सांख्येष्वप्युक्तम् । किमुक्तम् । कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति । प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । यदि समयिकी न नि-

प्यभेदोपचारात् संबन्धमभिधीयते । तत्र द्विष्टत्वेऽपि संबन्धस्य प्रधानत्वात् स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यतइति तदगते लिङ्गसंख्ये भवतः न तु गवाश्रये । यदि तर्हीति । यथा शुक्लशब्देन कदा चिद् गुण उच्यते कदा चिद् गुणो तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति संबन्धिन एव तु सर्वदेश्यते तत्र सिध्यतीत्यर्थः । कृत्स्न इत्युक्तं तदेव कात्स्न्यं प्रतिपाद्यते । सद्रव्य इति । द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोऽर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात् तदार्थग्रहणं न कुर्याद् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः । यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात् तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति । सिद्धं त्विति । स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् टावादयो भवन्तीत्यर्थः । ततश्च समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टावादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्ता ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति । प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । न नियोगत इति । निय-

योगतः । अन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावा-
त् । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वा-
न्न भविष्यति । एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मि-
न्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने
बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ।
अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशे-
ष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् । संख्येयमविशेषितं
स्यात् । अथ वा वक्ष्यत्येतद् वचनग्रहणस्य प्रयोजनम् ।
उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एवमपि ष-
ष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् । व्यभिचरत्येव ह्ययं समा-
सो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः
सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदि-
कार्थे प्रथमा भविष्यति । न तर्हि दानीमिदं भवति
चित्रगोर्देवदत्तस्येति । भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी ।

मन प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय द्वितीयाद-
योपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति । क-
र्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वान्तदभावे तासामभावः ।
षष्ठी तर्हीति । कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादि-
ति । प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः । एव-
मपीति । समयात् प्रथमायामिष्टमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत
इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्तेष्वं हि
समयश्च परिपालितो भवत्यर्थयानुसृतः । अथ वेति । असंकरं प्रथमाविधानं
प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः
प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विनासो न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथ-
मैकवचनं विधेयम् । एवं द्विवचनबहुवचनयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः । परप्रधानेति ।
संख्येयप्रधानेत्यर्थः । एवमपीति । षष्ठ्यर्थस्यात्राभावात् । व्यभिचरतीति । लि-
ङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । संबन्धस्य
प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः । सर्व एवात्र संबन्धोन्तर्भूतत्वा-
त् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति । न तर्हीति । भवति बाह्यमिति ।
गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स एव समासेन्तर्भूतो न तु सर्वः । बहुव्रीहिरि-

परिगणनं कर्तव्यम् । बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम्* ।
 समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।
 व्यधिकरणानां मा भूदिति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति । अव्य-
 यानां च* । अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उच्चैर्मुखमस्ये-
 ति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः । सप्तस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरप-
 दलोपश्च * । सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहि-
 र्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । कण्ठस्थः
 कालोस्य कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ।
 खरमुखः । समुदायविकारषष्ठ्याश्च * । समुदायविकार-
 षष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च लोपो वक्त-
 व्यः । केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः । सुवर्णविकारो-
 लंकारो यस्य सुवर्णालंकारः । प्रादिभ्यो धातुजस्य वा* ।
 प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । उत्तरपदस्य च
 वा लोपो वक्तव्यः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । प्रपतितप-
 लाशः प्रपलाशः । नञोस्त्यर्थानां च * । नञोस्त्यर्थानां
 बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । अ-
 विद्यमानः पुत्रोस्य अविद्यमानपुत्रः । अपुत्रः । अ-
 विद्यमानभार्यः अभार्यः । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न
 वा ऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः * ।
 नवा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः क-
 स्मान्न भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्येति । अनभिधानात् ।

ति । भाष्यकारेण त्रिकतः शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितो वार्तिककारेण तु
 वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुख इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्द्वैयधि-
 करण्यमिति वचनम् । कण्ठस्थ इति । सुपिस्थ इति कः । अमूर्द्धमस्तकादित्य-
 लुक् । समासेन सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवध-
 मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति । उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उ-
 पमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमनेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।

च्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः । यथा पञ्च भुक्तवन्तीत्येति । अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् * । अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थो बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्कष्टं श्रितमनेनेति । तथा चोत्तरस्य वचनार्थः* । एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । के चित्तावदाहुः यद्वृत्तिसूत्र इति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । अपरआहुः । यद्वार्तिके इति । कर्मवचनेनाप्रथमायाः * । कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतः पशुरुद्राय उपहृतपशुरुद्रः । उद्धृत ओदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली । यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते । अथ कर्तृवचनेन कथम् । प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिग्रामः । कर्तृवचनेनापि * । कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् । अप्रथमाया

समुदायविकारषष्ठा इति । समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्ताद्यत् परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तनं वर्तः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स वर्ती । मत्वर्थग्रहणमिति । षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः । संख्येय इति । संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् । यदात्वनेन मत्वर्थं समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह । अपर इति । कर्मवचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । इदञ्च वार्तिकमेवमुपपद्यते । यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति । अन्यथैतदवक्तव्यं स्यात् । आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानं नहि वार्तिककारः

इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः । अथाप्रथमाया इत्यु-
च्यमाने इह कस्मान्न भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति ।
बहिरङ्गा अत्राप्रथमा । सुबधिकारे ऽस्तिक्षीरादिवचनम्* ।
सुबधिकारेस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा
ब्राह्मणी । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वाव्ययत्वात्* । न वा
कर्तव्यम् । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेषो-
स्तिशब्दः । नैषोस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपस-
र्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपात-
संज्ञा निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अथ किंसब्रह्मचारी-
ति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः ।
के सब्रह्मचारिणोस्येति । यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं
नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् । एवं तर्हि
एवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचा-
रीति । प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते । स्वरे च दोषो भ-
वति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । किंसब्र-
ह्मचारीति चेप्यते । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः
सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । भवेत्प्र-
तिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं वि-

स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । ऊढरथ इति । रथशब्दः कर्मवचन ऊढश-
ब्देन सामानाधिकरण्यात् । बहिरङ्गेति । वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा बाह्य-
पदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः । उपसर्गविभक्ती-
ति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदा-
र्या बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्ततश्चैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्र-
तिवचनं नोपपद्यतइत्यर्थः । इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराक-
र्तुमुपन्यस्यति । एवं तर्हीति । प्रतिवचनमिति । कठानामिति प्रति-
वचनेन भाव्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरेति । अन्तोदात्तः स्याद्
आयुदात्तश्चेत्यतइत्यर्थः । कः सब्रह्मचारीति । सुसुपेति समासं मन्यते । वि-
शेषणविशेष्यभावाभावात् विशेषणसमासो नास्ति । कः सब्रह्मचारी तवेति ।

गृहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारीत्व-
मिति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विगृहः के सब्रह्मचा-
रिणोस्येति । ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपप-
द्यतइति । नैष दोषः । अग्नौ करवाणिन्यायेन भविष्य-
ति । तदथा । कश्चित्कं चिदाह । अग्नौकरवाणीति ।
स आह कुर्विति । कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति ।
अपर आह । अग्नौ करिष्यइति । क्रियतामिति क-
र्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि ।
के सब्रह्मचारिणोस्येति । कठा इत्युक्ते संबन्धादेतद्गम्य-
ते नूनमयमपि कठ इति । एवं कठ इत्युक्ते संबन्धा-
देतद्गन्तव्यं नूनं तेषां कठा इति । न खल्वपि ते समा-
सेन शक्याः प्रतिनिर्देशुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ।
अथार्धतृतीया इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह ।
कोस्य विगृहः । अर्धं तृतीयमेषामिति । कः समासार्थः ।
समासार्थो नोपपद्यते । अन्यपदार्थो हि नाम संभव-
ति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थोऽन्यप-
दार्थः । एवं तर्ह्येवं विगृहः करिष्यते । अर्धतृतीयमन-

एकस्मिन्पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते । अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं
व्यधिकरणं प्राप्नोति । अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्यतइति विशेषा-
भावं मत्वाह । अथ वेति । अग्नौ करवाणिन्यायेनेति । अग्नौ करवाणीति
यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्मकत्वात् करोतिक्रियायाः । एवं
कठ इति । नहि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः । तथा हि । समाने
बुद्ध्यानि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते । ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्र-
ह्मचारित्वम् । न खल्वपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वान्नदुपलक्षितस्यान्यप-
दार्थस्य प्राधान्यात् किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात् क-
ठा इति बहुवचनात् प्रतिवचनं कदा चिद्वचनीत्यर्थः । यदा तु के सब्रह्मचारि-
णोस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येव प्रतिवचनम् ।
कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तं नान्यपदार्थेन भाव्यम् । इह च बहु-
त्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायाश्च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादप्यपदार्थो नोपपद्यते ।

योरिति । एवमपि कः षष्ठ्यर्थः । षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरर्धं भवति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः । अर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । यदावयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । असिद्धितीयोनुससार षाण्डवं, संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यत इति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति । तत्रैतत्स्याद् एकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्त्तम् । तदाथा । सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परमभिसंबन्धो भवति । एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते इहापि युक्तो दृश्यताम् । इह तर्हि अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमेषामिति ।

किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्थमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः संबन्धो नास्ति स्वस्वामिसंबन्धो चात्रानभिधानाद् बहुव्रीहिर्न भवति । समासस्यानुपपत्तिचोदनाद् मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः । अवयवेनेति । अर्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । समुदायावयवानाञ्च कदाचिद्देविवक्षा कदाचिदभेदविवक्षा यथा ब्राह्मणानां संघः । संघीभवन्ति ब्राह्मणा इति । असिद्धितीय इति । द्वयोः पूरणः द्वितीयः स च दशात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद् द्विवचनप्रसङ्गः । अथेति । नह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोस्तीति भावः । एतच्च वार्त्तमिति । असारवाची वार्त्तशब्दः मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परौपकाराभावेऽपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संबन्धो युक्त इत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्धं तृतीयमनयोरिति

ननु चोक्तमसिद्धितीयोनुससार पाण्डवं संकर्षणद्वितीय-
स्य बलं कृष्णस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विव-
चनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दो-
स्त्येव पूरणे वर्तते । अस्ति सहायवाची । तद्यः सहाय-
वाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्धितीयः । असिसहाय
इति गम्यते । एवमप्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं
प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । यथा । शतं
यूथं वनमिति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीय-
मनयोरिति । ननु चोक्तमर्धतृतीया आनीयन्तामि-
त्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भ-
वति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तदथा । शुक्ल-
वाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्-
गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । अथ वा पुनर-
स्त्वयमेव विग्रहः । अर्धतृतीयमेषामिति । ननु चोक्त-
मेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं पर-
प्रधाना संख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्रैकवचनं स्या-
त् संख्येयमविशेषितं स्यात् । इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा
इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते ।

द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्याद् नार्धस्येत्यर्थः । अस्ति सहायवाचीति ।
अव्युत्पन्न एवेत्यर्थः । भवति बहुव्रीहौ । उपलक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरान-
यनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्-
गुणसंविज्ञानं भवति शुक्लवासा लम्बकर्ण इति । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे
बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः ।
द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टोऽयं पक्ष इति मत्वाह । अथ वेति । संख्या नामेयमिति ।
अयमर्थः । अर्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोन्यपदार्थो वाक्यउपात्त
इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यप्रत्याय्यं बहुत्वं यथा च वृक्षा
इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिरपलाशा इति च तथार्धतृ-
तीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स स-

नैष दोषः । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्वथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केष्ववयवेषु वर्तन्ते योवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति । कं च समुदायं न व्यभिचरति । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति । अनेक ॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक-संख्याः संख्येये ॥२५॥ द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । द्वौ वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । के चित्तावदाहुः । अनिर्ज्ञातिर्ये बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तद्वथा । कति भवतः पुत्राः क-

मासार्थस्तत्रार्धस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यतइत्यर्थः । नैष दोष इति । अर्थेपि द्रोणलोपचाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । स्वावयव एव समुदायरूपोपचारी नान्यदीये अवयवइत्यर्थः । अर्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनास्थाभावादित्यर्थः । अर्धाढकमिति । चतुराढकी द्रोणः ततश्च विनापि द्रोणेनैकाढकसङ्गावेप्यधेस्य भावः । संख्यया । द्वित्रा इति । बहुव्रीहिनित्तस्य उच्यो दर्शनादात्वाभावाच्च निश्चिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः । कोयं समास इति । स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह । कोस्येति । यदि तावद् द्वौ त्रय एषामुन्मुग्धानामिति तदान्यप्रदार्थत्वात् पूर्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु उज् न सिध्यति असंख्येयवृत्तित्वाद् बहुव्रीहिः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकल्पो वार्थः इति द्विवचनशब्दः कदा चिद् द्वयोर्वचकः कदाचित् त्रयाणाम् । अनिर्ज्ञातिर्ये इति । केचिद्वचनमेतदित्याहुः । अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः । संशयोच्च वार्थो न विकल्पः स चानियतसंख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसङ्गावाद् बहुवचनम् । अर्थशब्देनात्र संख्यैवोच्यते संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः । कति भ-

ति भवतो भार्या इति । अपर आह । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनम् । अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति । संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः* । संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः । नहि सुजन्ता संख्यास्ति । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते । द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एवमपि अत्कारान्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः । न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिरिति । न वा ऽसुजन्तत्वात्* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । असुजन्तत्वात् । सुजन्तत्वादित्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः । किं पुनः कारणं वाक्ये सुज् दृश्यते समासे न दृश्यते । सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे* । समासे सुजभावः किं कारणम् । अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भ-

वत इति । अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छ्यतइति बहुवचनम् । द्वौ वेति । विरुद्धानिकविषयत्वादिमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते । द्विर्दशेति । अयं भावः । द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते । तथा हि । द्वित्वं दशसंख्याया एकत्वान्नोपपद्यते नापि संख्येयानां दशानाम् । तस्माद् द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यतइति सुजन्ते न वाक्यं क्रियते । अत्र दूषणमाह । संख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात् संख्यावाचित्वं नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशताविति । द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः । न वेति । नहि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे हयोरपि नित्यत्वात् । अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सूचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति । वृत्तावित्यर्थः । अभिहित इति । शब्दशक्तिसाभाव्यात्समा-

विध्यति । किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् । यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति । अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवार्थाभिधायित्वात्* । अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः किं कारणम् । संख्येयवार्थाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्राभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति । यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति । इदं तु न सिध्यति । अधिकदशा इति । यत्र नियोगतः संख्या संख्येये एव वर्तते । अथोपदशा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । दशानां समीपे उप-

सः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह । किञ्च भो इति । यथा चार्थे इन्द्रस्य विधानाद् इन्द्रे चशब्दे न प्रयुज्यते तथा यदयं समासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचो ऽप्रयोगः स्याद् नान्यथेति प्रश्नः । न खल्विति । नहि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थः संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्ताः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुचप्रयोगः । ततश्चास्यपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशताविग्रहः कार्यो न्यायसाम्यात् प्रतीयमानत्वाद् भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः । तदुक्तम् । शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यदपि श्रुताः । वृत्तिशब्दान्य एवायमर्थान्तरनिबन्धनः ॥ इति । संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यानवृत्तित्वाद् विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः । दशदर्थ इति । संख्यानि संख्येये विल्यर्थः । अधिकदशा इति । दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः । तस्माद्दशाद्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव । इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्याव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम् । उपदशा इति । दशानां समीप इति सप्तम्या समीपि प्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपि प्राधान्यं त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मेण धर्मी लक्ष्यते कस्य सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्यपकुम्भादिषु दृष्ट इति

दशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं,
नान्यपदार्थो भवति । तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्र-
हणं शक्यमकर्तुम् । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् * ।
अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थार्थोयमारम्भः ।
कवभावार्थं वा* । अथ वा कब् मा भूदिति । संख्यया ॥
दिङ्नामान्यन्तराले ॥२६॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥
दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात्* । दिक्-
समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ।
अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चा-
न्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थइत्येव सि-
द्धम् । यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः
पुंवद्भावो न प्राप्नोति । अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव
पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो

तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दस्य समासस्येति चेत्तदाऽस्यैवान्य-
पदार्थवृत्तित्वमिति प्रश्नः । उपस्येति । आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य स-
मीपवानर्थः । स एवाह । यद्येवमिति । यदीपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवम-
व्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । द्वित्रा
इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह । तत्रेति । इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह ।
अथ वेति । ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धयइत्याह । क-
वभावार्थं वेति । शेषादिभाषेत्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अने-
कमन्यपदार्थइत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु । दिङ्नामानि ।
तुल्यन्यायत्वाद्योगइत्यस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयोरिति । अशिष्य
इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक्
सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वैव सिद्धः समासः ।
सपुत्र इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोभिधेय इति नार्थः सूत्र-
इयेनेत्यर्थः । अद्य पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो
व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते दक्षिणा-
दीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधि-
करणात् पुंवद्भावः सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणा-

भवति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः न चैतौ
 भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च
 पुंसि भाष्यते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् ।
 आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वति दिक्-
 शब्दौ । दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुन-
 र्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दि-
 गुपदिष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति ।
 यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादि-
 प्रसङ्गो भवति रमणीया दिक् शोभना दिगिति ।
 अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो
 दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति । न रमणीयादिप्र-
 तिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति । एवं तर्हि
 सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः दक्षिणो-
 त्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । एवं च कृत्वास्तु दिक्-
 समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव । ननु

पूर्वाशब्दयोः स्वार्थेनैव वृत्तिरुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामाना-
 धिकरण्येऽपि विशेषणसमासः सिध्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति ।
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समासइति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च
 बहुव्रीहिसंज्ञैवैष्टव्या । न सिध्यतीति । नहि सामानाधिकरण्यमात्रप्रति-
 बन्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोपि । समानायां चाकृतौ यद्भा-
 षितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽप्य-
 पदार्थोभिधेयो न शब्दः । दिक्शब्दाविति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे
 रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थः । यदि पुनरिति । ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषि-
 तपुंस्कत्वस्योपपत्तिः । कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते
 न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः । यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्ति-
 निमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट
 इति । रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एवेन्द्रादयो यौगिकत्वाच्च दिक्-
 शब्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधिकरण्यारपुंवद्भावो न प्रा-
 प्नोतीत्यवश्यं वाचां सर्वनाम्न इति । तेनैव दक्षिणपूर्वत्यादावपि भविष्यतीति

चोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः
 पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्ति-
 मात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधा-
 नात् * । अथ वा मत्वर्थे पूर्वी योगः । अमत्वर्थार्थीय-
 मारम्भः । कबभावार्थी वा * । अथ वा कब् मा भूदिति ॥
 तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥२७॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रि-
 याभिधानादशिष्यो बहुव्रीहिः* । तृतीयासप्तम्यन्तेषु चा-
 शिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । क्रियाभिधानात् ।
 क्रियाभिधीयते । तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम् । न वै-
 कशेषप्रतिषेधार्थम् * । नवा ऽशिष्यः । किं कारणम् । ए-
 कशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । पूर्वदीर्घार्थं च * । पूर्व-
 दीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम् । केशाकेशि । स्यादेतत्प्रयोजनं
 यदि नियोगतोनेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अथेदानीमन्येषा-
 मपि दृश्यतइति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति । मत्वर्थे
 वा पूर्वस्य विधानात् * । अथ वा मत्वर्थे पूर्वी योगः ।
 अमत्वर्थार्थीयमारम्भः । कबभावार्थं वा * । अथ वा क-

नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः । तत्र तेनेदम् । क्रियाभिधानादिति । इतिकरणाद्विज्ञा-
 र्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीति समासो युद्धक्रियायामिव भवति स चान्यपदार्थ इति
 पूर्वेण सिद्धः समास इत्यर्थः । न वेति । केषु च गृहीत्वेदं युद्धं दण्डैश्च दण्डैश्च
 प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्रहणे ग्रहरणे च सहविवक्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्ति-
 त्वाच्च कशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया
 बहुव्रीहिसंज्ञयाऽनवकाशया बाध्यते । पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते
 बाधितुम् । अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् । पूर्वदीर्घार्थं चेति । तत्र
 तेन आइदमित्याकारप्रक्षेपेण पूर्वपदस्य दीर्घी विधीयते । उत्तरपदस्य तु
 यस्येति लोपेन भाष्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः । अथेदानीमिति । एवं
 च मुष्टीमुष्टीत्यादि भवति आकारप्रक्षेपे तु मुष्टामुष्टीति स्यात् । कबभावार्थं
 वेति । इच् कर्मव्यतिहार इति कबभावपक्षे सावकाशः । पक्षान्तरे तु परत्वा-
 द्वाधित्वा कप् प्राप्नोति । शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते नतूपयुक्तादन्यः ।
 चार्थे । चार्थ इत्युच्यतइति । यदि तु समाहारेतरयोर्गोरित्युच्यते तदा न

ब् मां भूदिति । तत्र तेनेदम् ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥२१॥ चार्थइ-
त्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ।
नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च द्वन्द्वः स-
मासस्तत्र पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेय-
वल्लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । यश्चेहार्थोभिधीयते न
तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोस्ति । नेदं वाचनिकम् । अ-
लिङ्गता असंख्यता च । किं तर्हि स्वाभाविकमेतत् ।
तदथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चि-
दर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा
सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैर-
नर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक् समा-
साच्चार्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भ-
वति । स्वाभाविकमेतत् । अथ वा आश्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भविष्यन्ति यथा गुणवचनेषु । गुणवचना-
नां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । त-
दथा । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ
कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भ-
वति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भव-
ति । एवमिहोपि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्त-
स्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथे-
ह कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चा-
यं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति । शेष इति

दोषः स्यात् । प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्रव्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये
न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात् तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः । श्रितो
भवति समास इति । समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्या-
ग्रये लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेक-
धर्मसमुच्चयाच्चार्यसंज्ञावाद् द्वन्द्वसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्चाभ्यर्हितत्वाद्देयाकरणशब्द-

वर्तते । अशेषत्वान्न भविष्यति । यदि शेष इति वर्तते ।
 उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णीं गङ्गं महाहृदम् । द्रोणं चेद-
 शको गन्तुं मा त्वा ताप्तां कृताकृते ॥ इत्येतन्न सिध्यति ।
 नैष दोषः । अन्यद्वि कृतमन्यदकृतम् । चार्थे द्वन्द्ववचने
 ऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः* । चार्थे द्वन्द्ववचने-
 समासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति । अहरहर्नय-
 मानो गामश्च पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुर-
 या इव दुर्मदीति ॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इ-
 ति । सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात्* । सि-
 द्धमेतत् । कथम् । युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवती-
 ति वक्तव्यम् । तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः* । तत्रैतस्मिन् ल-
 क्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्टीमृद्वगौ । स-

स्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः । परं कार्यत्वे चायं
 दोषः । एककञ्जाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषा-
 भावः । अशेषत्वादिति । विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः । उपास्नातादयः
 पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां
 मा ताप्तां न तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशंसेयम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं
 त्वनिष्टफलहेतुत्वेन । कृताकृते इत्येतदत्रोदाहरणम् । अत्र क्लेन नञ्विशिष्टे-
 नानजिति समासविधानादशेषत्वाद्बन्धाप्रसङ्गः । कर्मसामान्यं च कृताकृतयो-
 रेकमधिकरणं सत्त्वा प्रश्नः । अन्यद्विकृतमिति । ततश्च वैयधिकरण्यात् तत्पुरु-
 षाभावाच्छेषत्वमेव । न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने
 कर्मणी समुच्चिते । चार्थे द्वन्द्ववचनइति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्
 तस्य चानिष्टे ऽपि विषये सङ्गावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मदीति । दुःखेन यो
 मादयति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । तत्र
 नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसङ्गावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति ।
 इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोस्ति । सिद्धं त्वि-
 ति । न्यासान्तरेणैति प्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं
 द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदीद्यते तदा द्वन्द्वः । गामश्चमित्यादौ तु परस्परनिर-
 पेक्षाः स्वतन्त्रा गवाद्यो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याख्यन्तइति युगपदाचित्वा-
 भावाद् द्वन्द्वाभावः । पट्टीमृद्वगविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्ता-

मानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः *। विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णो सुखदुःखे जननमरणे । किं कारणम् । सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् । यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति । अथ मतमेतत् । प्राक् समासादत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति । इहापि न दोषो भवति । यदप्युच्यते । विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्वे एव शब्दाः विप्रतिषिद्धाः । इहापि प्लक्षन्यग्रीधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रत्याययति । न्यग्रीधार्थं निवर्तयति । न्यग्रीधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रीधार्थं संप्रत्याययति प्लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चेदुक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम् । एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वा-

मानाधिकरणमस्ति । विप्रतिषिद्धेषु चेति । ये अर्था अविरोधास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम् । विरोधानान्तु सहानवस्थानाद् युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावादुपपत्तिरिति नोपपद्यत इत्यर्थः । आरात् पुरादीनां विरोधार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति । किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । आरादादयस्तु युगपद्विरोधार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते । दर्शनीयामातेति । वृत्तावेकार्थीभावेन मात्रार्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य । सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयसामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्टीमृदगावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकञ्च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्व्यौ च मृदगौ चेति । विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दैरभिधानात् । न्यग्रीधार्थमिति । एकस्मिन्नर्थे अवगते अर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः । इहापीति । विरोधानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि । यदा जन्ममरणयोर्विरोधयोरप्येकसंज्ञा सह संप्रत्यायय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव । इदानीं युगपद्वाचिताया असंभवं प्रतिपादयति । एवमपीति । अभिधानक्रमाद् अभिधेयक्रमो ऽवतिष्ठते

पर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् । युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । प्लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । एक एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति । विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य । विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते । द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति । किमेतत् । युगपदधिकरणवचनताया उपोद्वलकम् । विग्रहे किल

यथा गुणद्वयो वृद्धिगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमात् क्रमवदर्थवगमाच्च संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः । न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद् द्विवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं युक्ता युगपदाचितां प्रसाधप्रागमेन प्रसाधयति । विग्रहे चेति । द्यावेति । द्यौशब्दे द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारो गोतो णिदिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाद् णित्वाद् द्विरावादेशश्च । एवं पृथिवीशब्दे दिवःपृथिव्यौ वक्तीति प्रथमाद्विवचने । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । सन्नमेते इति । द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिवन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्वयर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते । किमेतदिति । यद्योक्तमप्रतिपदा पृच्छति । उपोद्वलकमिति । उत्कृष्टं बलकमुद्वलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्वलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येऽपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यद्वा दृश्यते तदा समासे शक्तान्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः । युगपदाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह ।

नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे । समुदायात्सिद्धम् । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः । समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य * । समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तदथा । शतं यूथं वनमिति । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्वर्थो बहूर्थश्च । प्लक्षोपि द्वर्थः न्यग्रोधोपि द्वर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोपि द्वर्थो न्यग्रोधोपि द्वर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्वहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् * । तयोरनेकार्थत्वाद्वहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् । नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावोदिति । यदा इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्वर्थो न्यग्रोधोपि द्वर्थ इति । याभ्यामेवात्रैको द्वर्थस्ताभ्यामेवापरोपि । यद्वैवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते । अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानम् * । अन्यवाचकेना-

समुदायादिति । इदं न समुदायरूपोर्थोभिधीयतइति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात् । याभ्यामेवेति । नात्र चत्वारिर्थाः किं तर्हि द्वाविचार्यावित्यर्थः । अन्यवाचकेनेति । लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थः । प्लक्षस्येति । प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वा-

न्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेद् एवमुच्यते । तन्न । किं
कारणम् । प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च
स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्य-
ग्रोधोपि प्लक्षः । कथं पुनः प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधो-
पि प्लक्षः स्यात् । यावता कारणाद् द्वये शब्दनिवेशः ।
कारणाद् द्वये शब्दनिवेश इति चेतुल्यकारणत्वात्सि-
द्धम् * । कारणाद् द्वये शब्दनिवेश इति चेद् एवमुच्यते ।
तन्न । तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् । तुल्यं हि कारणम् ।
यदि तावत्प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या प्लक्षः स्याद् न्यग्रोधेप्ये-
तद्वति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेप्येत-
द्वति । दर्शनं वै हेतुः । न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्य-
ते । दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यम् * । दर्शनं हेतुरिति चेतुल्य-
मेतद्वति प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेपि प्ल-
क्षशब्दः । तुल्यं हि कारणम् । न वै लोके एष संप्रत्य-
यो भवति । न हि प्लक्ष ग्रानीयतामित्युक्ते न्यग्रोध
ग्रानीयते । तद्विषयं च * । तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य
न्यग्रोधत्वम् । किं विषयम् । द्वन्द्वविषयम् । युक्तं पु-
नर्यन्त्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः । बाढं युक्तम् । अ-

त् स्वार्थस्वेवाभिधानेन नास्तर्यान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्धा त्वर्यान्तराभि-
धायित्वमुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवतः । प्ल-
क्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवा-
च्य इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोऽत्र कारणशब्देन
विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् । इ-
तरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह । कारणादिति ।
प्रक्षरणं विस्तारेणावस्थानम् । न्यग्रोहणमधःशाखावस्थापनम् । इतरः स्वाभि-
प्रायं प्रकाशयति । दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । प्लक्षेपीति । लोक-
व्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च । तु-
ल्यं हीति । तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः । तद्विषयं चेति । द्वन्द्वावयवानामेवा-

न्यत्रापि तद्विषयदर्शनात्*। अन्यत्रापि हि नियतविषयाः
 शब्दा दृश्यन्ते । तदथा । समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित
 इति भवति । अश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः
 कृष्ण इति भवति । अश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे
 गौः श्वेत इति भवति । अश्वः कर्क इति । यदि तर्हि
 प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः । एकेनोक्तत्वादप-
 रस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य
 प्रयोगो नोपपद्यते । प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ।
 एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वा-
 त्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः*। एकेनोक्तत्वादप-
 रस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् । तन्न । किं कारणम् ।
 अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः
 प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ।
 कथमनुक्तः यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः
 न्यग्रोधोपि प्लक्ष इति । सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थ-
 माहतुः । न पृथग्भूतौ । किं पुनः कारणं सहभूतावेता-
 वन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ । अभिधानं पुनः स्वा-
 भाविकम्*। स्वाभाविकमभिधानम् । अथ वेह कौ चि-

नेकार्याभिधायित्वं केवलानामित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः ।
 वाढमिति । भिन्नरूपतुाद्भिन्नशक्तितुाच्च । अश्वः शोण इति । यथाश्वादस्य
 शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना हन्दात् प्लक्षादयो न्यग्रोधादयो न भवन्ती-
 त्यर्थः । यदि तर्हीति । ननु तद्विषयं चेत्युक्ते कोऽस्य दोषस्यावसरः । एवं म-
 न्यते । परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेपि
 सामर्थ्यं हानाभावी यथा वज्रिसंपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि वज्रौ ।
 अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं श्वेतत् । हन्दावयवानामि-
 वानिकार्याभिधायित्वं न केवलानां यथा वज्रिसंनिधावेव ताम्बं द्रवरूपं भवति
 न तु तद्विनिवृत्तौ । सहभूताविति । भारीद्यन्तवत्परस्परशक्त्याविर्भावात् ।
 प्राथमकव्यकाविति । लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थविषयायाम् व्यावि-

तप्राथमकलिपकौ प्रक्षन्यगोधौ कौ चित्क्रियया वा गु-
णेन वा प्रक्ष इवायं प्रक्षः न्यगोध इवायं न्यगोध इ-
ति । तत्र प्रक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात् । किमिमौ प्र-
क्षावेव आहो स्वित्प्रक्षन्यगोधाविति । तत्रासंदेहार्थं
न्यगोधशब्दः प्रयुज्यते । सेयं युगपदधिकरणवचनता
नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यच्चाप्यस्या निबन्धन-
मुक्तं द्यावा ह क्षामेति । तदपि च्छान्दसम् । तत्र
सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते ।
यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचने ऽस-
मासे ऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः ।
इह चेद्व द्वन्द्वइतीयता सिद्धम् । कथं पुनश्चेन नाम वृत्तिः
स्यात् । शब्दो ह्येषः । शब्दे कार्यासंभवादर्थं कार्यं
विज्ञास्यते । सोयमेवं सिद्धे सति यदर्थगूहणं करोति
तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यदा विज्ञायेत । चेन कृतोर्थ-
श्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोर्थः । समुच्चयः अन्वा-

त्यर्थः । कौ चिदिति । तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात्तदूपारोपणाद् गौणावि-
त्यर्थः । यथोक्तं यदि प्रक्षरतीत्यादि । संदेहः स्यादिति । उपक्रमे संदेहो गौण-
स्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति त-
त्कुतः संदेहः । भाष्यकारः सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह । सेयमिति । दुःखेति ।
प्रतीतावनुपारोहत् । दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । वृद्धव्यवहारादि शब्दा-
र्थावसायो न च तत्र प्रक्षशब्दस्य प्रक्षन्यगोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च प्रक्षन्य-
र्थत्वं प्रक्षशब्दस्य । न्यगोधशब्देनैव न्यगोधस्य प्रतिपादितत्वात् । न च प्रक्षन्य-
गोधावित्युक्ते ऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथा प्रक्षन्यगोधाविति । समासस्य चाने-
कार्याभिधायित्वात्ततः परयोद्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुव-
चनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपदाचिताप्रतिपत्तिः । लिङ्गदर्शनमपि निराकु-
र्वन्नाह । यच्चापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः । चेन कृतोर्थ इति ।
प्रर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयतइत्यर्थः । ननु चेना-
र्थस्य कृतत्वमुत्पादमं न स्यात् प्रकाशनं वा । तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते । न
हि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते । यथोक्तं नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यमिति ।
अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति । कः पुनरिति । स-

चय इतरेतरयोगः समाहार इति । समुच्चये प्लक्षश्चेत्युक्ते
 गम्यते एतद् न्यग्रोधश्चेति तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते ग-
 म्यते एतत्प्लक्षश्चेति । अन्वाचये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते ए-
 तत् सापेक्षोऽयं प्रयुज्यते इति । इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्य-
 ग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो
 न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय इति । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते
 समाहारे ऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति । तत्रायमप्य-
 र्थः । द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारैक-
 त्वादेव सिद्धम् । एकादशद्वादशेति कोऽयं समासः । एका-
 दीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः । एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः
 समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु
 वचनप्रसङ्गः * । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंश-
 त्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वाविंशतिः ।
 सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधि-

मुच्चय इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा स-
 मुच्चयस्त्वर्थो यथा गामखं पुरुषमित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नय-
 नक्रियया संबध्यन्ते । तत्र चेन्न कृतोऽर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते
 चेन्नैव यः प्रकाशितोऽर्थस्तत्र इन्द्रो गामखमित्यत्र तु विनाऽपि चेन्न समुच्चयाव-
 गमान्नासी चेन्नैव प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं त्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादि-
 ब्रह्मादिति नात्रासामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः । प्लक्षश्चेत्युक्त इति । न्यग्रोधो
 दृश्यतामित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते । तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वे-
 कस्य प्रधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासबन्धाद् भिन्नकक्षतया नास्ति
 परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः । प्रधानाभिधायि पदं चार्थं न
 वर्तते ऽपि त्वप्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावाद् इन्द्राभावः ।
 इतरेतरयोगः परस्परानपेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्पर-
 सहितता चशब्देनैव द्योत्यते इति तत्र समासो भवति । समाहारेपीति ।
 तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधिकरणवचन-
 तायां इन्द्रे तु वक्तव्यः स्याद् एकैकस्थानेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोऽसौ
 वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन
 विंशत्यादयो गृह्यन्ते विंशत्यादयर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु इन्द्रे न क-

कारे ऽधिकलोपश्च । सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिक-
 रणाधिकारे वक्तव्यम् । अधिकान्ता संख्या संख्यया
 सह समस्यते ऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । ए-
 काधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वा-
 विंशतिः । यदि समानाधिकरणः । स्वरो न सिध्यति ।
 यद्धि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं
 तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्वइत्येवं तत् । इह मा भूत् ।
 शतसहस्रमिति । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तम् ।
 एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्र-
 सङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भ-
 वति । तदा तर्ह्येकवचनं वदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति ।
 लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चार्थे ॥ उपसर्जनं
 पूर्वम् ॥३०॥ किमर्थमिदमुच्यते । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं
 परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्* । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते ।
 परप्रयोगो मा भूदिति । न वानिष्ठादर्शनात्* । न वा
 एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्ठादर्शनात् ।
 न हि किं चिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष
 इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं
 प्रसज्येत ततो यत्तार्हं स्यात् । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते
 भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति ।

सिद्धोपः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शाकपार्थि-
 वादित्वात् । शतसहस्रमिति । षष्ठीसमासः । सर्वो हीति । तिष्यपुनर्वस्वोरिव-
 त्यत्र बहुवचनग्रहणेनैतज्ज्ञापितम् । लिङ्गमशिष्यमिति । सनपुंसकमिति न
 कर्तव्यमित्यर्थः । उपसर्जनम् । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदा-
 नामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयो-
 गसंकरे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणार्थेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्यययोगो नै-
 दृश्यतइति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः । इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्गावयति ।
 अथ यचेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दि-

राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोः समासे
ऽर्थाभिेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातः *। षष्ठ्यन्तयोः समासे
अर्थाभिेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं
न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न
इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । उप-
सर्जनम् ॥ अल्पाचूतरम् ॥३४॥ किमयं तन्त्रन्तरनिर्देशः
आहो स्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रं द्वयोर्नि-
यमः । बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभि-
वीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिश्च शब्दस्यापि पूर्व-
निपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृ-
थङ् नदन्ति संसदि प्रासादे धनपतिरामकेशवानामि-
त्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्तन्त्र-
म् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति । तत्र शङ्खदु-
न्दुभिर्वीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिश्च शब्दस्याऽपि
पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यदेतदल्पाचूतर-
मिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति । अथ वा पुनरस्त्वतन्त्र-

कृत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गः । अर्थाभिेदादिति । उपसर्जन-
संज्ञान्वयत्वादप्रधानस्यैव भवति पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो
न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अबुधभ्रान्ति-
निराकरणायाश्चितमेवेत्यर्थः । अल्पाचूतरम् । किमयमिति । किं तरवर्थः प्र-
कर्ष आश्रीयते । अथ स्वार्थे अत एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरि-
ति । अक्षय्यग्रीधावित्यादावेव स्याद् व्यग्रीधशब्दस्याल्पाचूत्वात् तदपेक्षया अ-
क्षय्यशब्दस्याल्पाचूतरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपो-
नुत्पत्तिरिति तन्नानियमप्रसङ्गः । ततश्च शङ्खदुन्दुभिर्वीणानामित्यत्र दुन्दुभिश्च-
ब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात् । अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिश्च शब्दापेक्षयाल्पा-
चूत्वसंज्ञावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दुभिश्च शब्दस्ये-
ति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाचूत्वात्पूर्वनिपातः प्रा-
प्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति । यदे-
तदिति । तन्त्रे दोषप्रसङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्य-

म् । ननु चोक्तम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि
 प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति ।
 अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः * । अतन्त्रे
 तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते ।
 शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । शङ्खतूणवौ च मृद-
 ङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ ।
 रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपति-
 रामकेशवानामिति । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रस-
 ङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति । आहो स्विदविशेषेण ।
 अनेकस्यप्राप्तावेकस्य नियमो ऽनियमः शेषेषु * । अनेक-
 प्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशु-
 क्लाः । पटुशुक्रमृदव इति । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण
 समानाक्षराणाम् * । ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समाना-
 क्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिरवसन्तावुदगयन-
 स्थौ । कृतिकारोहिण्यः । अभ्यर्हितं च * । अभ्यर्हितं
 च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ । श्रद्धामे-
 धे । लघ्वक्षरम् * । लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्य-
 म् । कुशकाशम् । शरचापम् । अपर आह । सर्वत ए-

र्थः । अतन्त्रे तु तस्मिंस्तस्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् ।
 शङ्खतूणवाविति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः । तू-
 र्याङ्गानामित्यपि न भवति । शङ्खस्यातूर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्यग्रिणोपजीविन
 एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे । अथ यचेति ।
 यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावादेकस्यैव नियमे सति
 शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनः पुनर्लक्षणप्रवर्तनात् स-
 र्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षा-
 न्वयेण । उदगयनस्थाविति । उत्तरायणस्थौ । लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम् ।
 मातापितराविति । गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता । श्रद्धामेधे इ-
 ति । सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम् । लघु-

वाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षरादपीति ।
दीक्षातपसी श्रद्धातपसी । वर्णानामानुपूर्व्येण * । वर्णा-
नामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । ब्राह्म-
णक्षत्रियविदूशूद्राः । आतुश्च ज्यायसः * । आतुश्च ज्यायसः
पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्या-
या अल्पीयसः * । संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भव-
तीति वक्तव्यम् । एकादशद्वादश । धर्मादिषूभयम् * । ध-
र्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ
कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धौ वृद्धिगुणौ । आदन्तौ
अन्तादी । अल्पाचूतम् ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥
बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् * । बहुव्रीहौ स-
र्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वय-
शाः द्विपुत्रः द्विभार्यः । अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव
बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् । परत्या-
त्संख्यायाः । द्वयन्याय त्रयन्याय । वा प्रियस्य * । वा
प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः
गुडप्रियः । सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचन-
म् * । सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भ-
वतीति वक्तव्यम् । गडुकण्ठः गडुशिराः । सप्तमीवि ॥

क्षरादपीति । पूर्वविप्रतिषेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति
दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाश्रयणोत्पत्ति-
क्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । अल्पीयस इति । अर्थस्य वाचिकाया इति शेषः ।
एतच्च इन्द्राद्विषयमित्याहुः । द्वेयकयोरिति तु सीचो निर्देशः । सप्तमी ।
विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विश्वत्वं तदेदमुदाहरणम् । विशेषणत्वे तु सू-
त्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः । द्विपुत्र इति । द्विप्रदर्शनमेतद् अत्र हि विशेषण-
त्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्माद्विशुक्त इत्याद्युदाहरणम् । परत्वात्
संख्याया इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति
न कृतम् । निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति कृतादीनाम-

निष्ठा ॥३६॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादि-
 भ्यः परवचनम् *। निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसु-
 खादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी ।
 पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजा-
 ता *। दुःखजाता । न वीत्तरपरस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं
 परभावस्य *। न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपद-
 स्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिका-
 लसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं
 शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परात्र निष्ठा भवतीति । प्र-
 तिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ।
 प्रतिषेधेतु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अकृतमितप्रतिपन्ना
 इति तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः । न वा
 कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा-
 भवतीति । प्रहरणार्थेभ्यश्च *। प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठा
 सप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युदतः मुसलोदतः
 असिपाणिः दण्डपाणिः । द्वन्द्वे घ्यजाददन्तं विप्रतिषे-
 धेन *। द्वन्द्वे घीत्यस्मादजाददन्तमिति एतद्ववति विप्र-
 तिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजा-
 ददन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति ।
 इन्द्राग्नी । अजाद्यदन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । उ-
 भाभ्यामल्पाचूतरम्*। उभाभ्यामल्पाचूतरमित्येतद्ववति
 विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीत्यस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अ-
 ल्पाचूतरमित्यस्यावकाशः । वाग्दूषदौ । इहोभयं प्रा-
 प्नोति वाग्नी । अल्पाचूतरमित्येतद्ववति विप्रतिषेधे-

न्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज्ज्ञापितः परनिपातोपि न स्यादित्य-
 र्थः । नवेति । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनि-

न । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उप्रखरौ । अल्पा-
 चूतरमित्यस्यावकाशः । वाग्दूषदौ । इहोभयं प्राप्नोति
 वाग्निन्द्रौ । अल्पाचूतरमित्येतद्ववति । विप्रतिषेधेन ।
 कडाराः कर्मधारये ॥३८॥ कडारादय इति वक्तव्यम् ।
 इहापि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः ।
 खण्डवात्स्या । वात्स्यखण्डः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
 वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात् कडारादय इति वि-
 ज्ञास्यते ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये भगवत्पतञ्जलिविरचि-
 ते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥
 पादश्च समाप्तः ॥

अनभिहितो ॥१॥ अनभिहित इत्युच्यते । किमिदमन-
 भिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् ।
 यावद् ब्रूयादनुक्ते अनिर्दिष्टइति तावदनभिहितइति ।
 अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावाद-
 भिहिते* । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।

पातस्ततस्तत्प्रसङ्गो मान्यथा । कडाराः । बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्द-
 स्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहु-
 व्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा कृत्रिणो यान्तीति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैय-
 टकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्वितीयपादः समाप्तः ॥

अनभिहिते । प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं सं-
 जल्पयितुं पृच्छति । किमिदमिति । अभिपूर्वस्तावद्धातिर्वन्धनोच्चारणप्रति-
 पादनेषु वर्तते । अश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्र बन्धनवृत्तिः । अभिहितः श्लोक
 इत्युच्चारणवृत्तिः । अभिहितोर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थ-
 स्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनादर्थचतु-
 ष्टयासंभवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभा-
 वादनर्थकं सूत्रमिति भावः । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह । उक्तमिति । प्रतिपादित-
 मित्यर्थः । यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति । यावद्ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दे
 निपातः अभिन्नार्थत्वं प्रतिपादयतः । अनभिहितवचनमिति । अर्थप्रत्यायनाय

अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति । क्वान्यत्र । चित्रगुः । शबलगुः । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्वाः । यजज्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति । सप्तपर्णीऽष्टापद इति । समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं न भवतीति । यन्नावदुच्यते चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति । अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुविविधीयते । न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम् । यदप्युच्यते गर्गा वत्सा विदा उर्वा इति । यजज्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते । न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । यदप्युच्यते सप्तपर्णीऽष्टापद इति । समासेनोक्तत्वाद् दीप्साया द्विर्वचनं न भवती-

लोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाष्यम् । अक्षिणिकोचादिभिरप्यवगतैर्न शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितैर्न । यजज्भ्यामिति । यजन्ते नाजन्ते न चेत्यर्थः । यजजोस्तु लुप्तत्वादर्थभिधानं न संभवति । न्यायोत्पत्तिरिति । उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्धा न्याय्य उच्यते । बहुवचनोदाहरणम् । गार्ग्यो गार्ग्यावित्यत्र यजैव परदेशस्यावष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात् । बहुवचने तु यजजोलुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या । सप्तपर्ण इति । वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते । अस्ति चेह वीप्सा सप्त सप्तपर्णान्यस्येति । समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभावाद्दीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । आरम्भवादी दृष्टान्तोष्वन्यथा साध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह । यत्तावदिति । न चात्रास्तिनेति । वर्तिपदयोरन्यपदार्थ उपसंक्रान्तत्वादस्तरर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्ति सामानाधिकरण्याभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता-प्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव । न चैतदिति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययेन भाष्यं न त्वपत्यवाचिनः । यजजोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अण् न भवतीत्यर्थः । यदचेति । वीप्सामानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पदार्थस्य

ति । यदत्र वीष्मायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ।
 पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ प-
 दानीति । श्रम्बहुजकक्षु तर्हि । श्रम् । भिनत्ति छिनत्ति ।
 श्रमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब् न भवति । बहुच् । बहु
 कृतं बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्प-
 वादयो न भवन्ति । अंकच् । उच्चकैः नीचकैरिति । अक-
 चोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति । ननु च श्रम् बहु
 जकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्वाधका भविष्यन्ति । श्रम्-
 बहुजकक्षु नानादेशत्वाद् उत्सर्गाप्रतिषेधः* । समानदेशै-
 रपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नो-
 ति । किं पुनरिहाकर्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते । आहो
 स्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते । इहाकर्तव्यः क्रियते । एष
 एव हि न्यायः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात् । अन-

वीष्मायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः । श्रमोक्तत्वादिति । भावकर्मकर्तार
 विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह ।
 नन्विति । ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरो-
 धो बाधकारणं न विशेषविधानमेव । वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम् । भाष्यकार-
 स्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत् । तद्वदानश्च
 दधिदानस्य विरोधाभावेऽपि लोके बाधकं दृश्यते । तदेवं श्रमादिदृष्टान्तावष्ट-
 भे न हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् । इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्या-
 मीति पृच्छति । किं पुनरिति । आहोस्विदन्यत्रेति । अपूपौ ह्यवित्यभिहितेऽपि
 प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् श्रमादिभिरभिहिते शब्दादिनिवृत्त्यर्थः
 कर्तव्यः सन्न क्रियतइत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह । इहाकर्तव्य इति । अपूपौ ह्य-
 वित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते । अन्यस्य तु गतार्थस्य
 प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः । इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमा-
 श्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह । अनभिहितस्त्विति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्वहुषु ब-
 हुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि वि-
 शेष्ट्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्म द्वितीयार्थः संपद्य-
 ते । तच्च यदा कदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद् द्वितीयायाः प्राप्तिरे-
 व नास्तीति नार्थानभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वा-

भिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् * । कः पुनर्विभक्त्यर्थः । एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति । अभिहिते हि प्रथमाभावः* । यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति । क्व । वृक्षः प्लक्षः । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति । न क्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः । उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्विष्यति । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं कारणम् । तिङोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिता-

दीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादितत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते । ते चाभिहितेष्वपि कृतादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योनभिहिताधिकारः । कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । कः पुनरिति । एकत्वादय इति । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्षः कर्मणि यदेकत्वादितत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति । कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारंपर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोस्तत्रैवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद् वृक्ष इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति । एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्ततएवेति दोषाभावः । प्रत्याख्यानवाद्याह । न क्व चिदिति । वचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति । द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भविष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्त्यभिधा-

धिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च । न क्वचित्तिङा ए-
कत्वादीनामनभिधानम् । उच्यते च प्रथमा सा वचना-
द्विविष्यति । ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्षः इति । अ-
त्राप्यभिधानमस्ति । कथम् । वक्ष्यत्येतद् अस्तिर्भवन्ती-
परः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति । वृक्षः प्लक्षः ।
अस्तीति गम्यते । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते क-
र्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथ-
मा ते प्राप्नोति । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभ-
नं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया-
भिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ।
का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तद्यथा । कृतः कटो भी-
ष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । करोतेरुत्पद्यमा-
नेन केनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया
न भवति । का तर्हि । प्रथमा भवति । नैष दोषः । न
हि ममानभिहिताधिकारोस्ति । नापि परिगणनम् ।
सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । अस्ति च

नम् । पचतीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः । परि-
गणनं चेति । तिङ्कृतद्वितसमासैरित्येतत् । अत्र च तिङास्तुरेकत्वस्याभिधा-
तमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः । आरम्भवाद्याह । न क्व चिदिति । सर्वत्र च पदम-
पेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते । उच्यते चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । भव-
न्तीपर इति । लट्पर इत्यर्थः । ततश्च वृत्त इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादन-
वकाशत्वात्तिङाभिहितेयेकत्वादौ प्रथमा भवति । एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं
परिहृत्यपरपक्षे तमुद्गाथयति । तवैवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषविशि-
ष्टस्य कटस्य करोतिक्रियेष्पिततमत्वात्कर्मत्वं तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीय-
याभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात् प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भ-
वादिनस्तु परिगणनात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भी-
ष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः । कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसं-
बन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधाना-
त्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । नह्य-

सामर्थ्यम् । किम् । कर्मविशेषो वक्तव्यः । अथ वा क-
टोपि कर्म भीष्मादयोपि । तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अ-
थवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो
द्वितीया भविष्यति । अस्ति खल्वपि विशेषः । कटं क-
रोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च । कृतः क-
टः भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति च । करोते-
रुत्पद्यमानः क्तः अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते । कटश-
ब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत् कटस्थं कर्म तत्
शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः । तवैव तु खल्वेष दोषः ।
यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाऽभा-
व इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । एको द्वौ बहव
इति । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इ-

न्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते । अथ वेति । यद्यत्करोतिक्रिय-
यामुमिष्टतमं तत् सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति तत्र क-
रोतिक्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्तेकवाक्यतया
विशेषणविशेष्यभावः । यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमपशु-
त्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तरउपयोच्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्त-
स्यैव कर्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह । अथ वेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति ।
भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेऽपि विशेषसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदेकयोग-
चेमत्वात् । केवलानाञ्च प्रातिपदिकानां परस्वेति नियमादप्रयोगार्हत्वात् ।
ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्द्वा अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाजः एवं गुणा
अपि । क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति । अस्ति खलूपीति । अनवयवेने-
ति । साकल्ये न । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्राति-
पदिकार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भी-
ष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः । एवं युक्तरा प्रत्याख्यानवादी
स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह । तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्य-
माणः । प्रातिपदिकेनोक्ता इत्यनभिहितैकत्वादयभिधानाय तव विभक्तिविधानं
तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः । आरम्भवादी परस्य तुल्यदो-
षतामाह । कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तौ नाप्येकवाक्यता
बहुषु बहुवचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनाञ्चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधान-

ति । कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अवश्यमेकत्वादयो
निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो
बहुत्वइति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ
सन्ति ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ।
अथ वा उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्थोसौ
गुणः तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भवि-
ष्यति । अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमन-
या विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् । संख्येय-
मविशेषितं स्यात् । अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनगूहण-
स्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति ।
अथ वा समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियो-
गतः । अन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावात् ।

भाव एव तु तस्य विपरीतस्तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वि-
तीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीनां
विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनाञ्च विशेष्यत्वं तत्र कस्मात् कर्मणो विशेषण-
त्वं प्रतिपाद्यते । नैष दोषः । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो
वाचिका द्वितीयेत्यमत्रार्थो विवक्षितः ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्ये-
षामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतीति प्रथमा न स्या-
दित्यर्थः । अथ सन्तीति । व्यतिरिक्तानीत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । निमित्तमेक
इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्वत्स्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्ततइति । यथा
शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या । अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदि-
कार्थगतैकत्वसंख्या । तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे
एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदपक्षेऽपि समाधातुमाह । अ-
थ वेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो वि-
भक्त्यर्थः । यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्यो-
पसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोसाविति । यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित
एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः । संख्येयम-
विशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात् प्रथमाया अभावे ए-
कादिशब्दानुच्चारणात् । एवं युक्ता प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपाद-
यितुमाह । अथ वेति । समयादिति । परस्मैत्यस्मात् प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्त-
व्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः । कर्मादीनामिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्विती-

षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी । अशेषत्वान्न भ-
विष्यति । एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि
द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्रा-
प्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो व्यव-
स्था भविष्यति । परिगणनं कर्तव्यम् । तिङ् कृत्तद्धितस-
मासैः परिसंख्यानम्* । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्या-
नं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कटः । तिङ् । कृत् । कृतः कटः ।
कृत् । तद्धितः । औपगवः कापटवः । तद्धितः । समास ।
चित्रगुः शबलगुः । समास । उत्सर्गं हि प्रातिपदिकसा-
मानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम्* । उत्सर्गं हि प्रातिपदिक-
सामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क्व । कटं करोति
भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्य-
मानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो
द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि स्यात् । षष्ठी । शेषलक्षणा
षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । अन्या अपि न प्राप्नु-
वन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनामभावात् । समयश्च कृ-
तः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय

यादीनां नियतत्वात् । षष्ठी तर्हीति । कर्माद्यभावः शेष इति भावः । अशेष-
त्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भा-
वात् । अर्थतो व्यवस्येति । सामर्थ्यादित्यर्थः । एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्राति-
पदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते तत्र यथा समयश्च पालि-
तो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भवति तथा क-
र्तव्यमित्यर्थः । तदेवं संख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् । औ-
पगव इति । अपत्यापत्यवत् संबन्धस्य तद्धितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भवति । चित्र-
गुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात् षष्ठ्यभावः । उत्सर्ग इति । अ-
नभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बह्वि प्रातिपदिकानि समा-
नाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया स-
र्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् । परिगण-
नमन्तरेणाप्यतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति । का तर्हीति । अनभिहित इति पर्यु-

इति । न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्सहन्ते
 वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । अथ वा कठोपि
 कर्म भीष्मादयोपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा
 कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्वीष्मादिभ्यो द्विती-
 या भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणेन । द्वयोः क्रि-
 ययोः कारकेन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः * । द्वयोः
 क्रिययोः कारकेन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति ।
 क्व । प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति । किं कारणम् ।
 सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न
 प्राप्नोति । न वान्यतरेणानभिधानात् * । न वा एष दो-
 षः । किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरे-
 णात्रानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानम् । आसिप्र-
 त्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी
 भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने
 चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति । न पुनरभिहि-
 ताश्रयः प्रतिषेध इति । अनभिहिते हि विधानम् * ।
 अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते । नाभिहिते प्रतिषेधः ।

दासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह । इ-
 योरिति । प्रासादश्चास्त इत्यत्र सदिप्रत्ययाया आसिप्रत्ययायाश्च कमधिकरणं
 प्रासादाख्यम् । तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितमित्यभिहिते नेति सप्तमी
 न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेभिहितत्वादधिकरणस्याभिहिताद-
 न्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे
 प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजा-
 यते । द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलब्धात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वक-
 स्थानुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यस्य द्रव्यस्वरूपायत्त-
 मेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावावगमः । पर्युदासं शक्तिसाधनप-
 चञ्चाश्रित्याह । नवेति । प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह । कुतो नु खल्विति । पर्युदास-
 मान्नित्याह । अनभिहिते हीति । पर्युदासेपि दूषणमाह । यद्यपि तावदिति ।

यदापि तावदत्रैतच्छ्रव्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव क्रिया तत्र कथम् । आसने आस्ते शयने शेते इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । साधनभेदात्कालभेदाच्च । एकस्यात्रासेरासिः साधनम् । सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनम् । वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । किं पुनर्द्रव्यं साधनम् । आहो स्विद् गुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणः । अन्यश्चासिगुणः । किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षइति । कतरस्मिन्यस्तिष्ठतीति ।

आसनआस्तइत्यत्रैकैवासनक्रिया तस्यासाधिकरणं ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः । अप्राप्यन्यत्वमिति । भिन्नपदप्रत्याये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते । आसिः साधनमिति । आसनमित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति चेत् । उच्यते । आस्यतेस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रिया ते संनिधीयते ततस्तदपेक्षन्तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र या आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं तर्ह्यर्थान्तरेष्वन्यस्य नात्यर्थम् । तदयमत्र परमार्थः । आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुदभूतशक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयतइत्यर्थः । सर्वकालश्च प्रत्यय इति । कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिकमित्यर्थः । किं पुनरिति । यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न संगच्छते । अथ शक्तिः साधनं तदा तस्या भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता । स एव पृच्छति । किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अयं भावः यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञावि-

स वृक्षोधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबन्धयमानः क-
र्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव
स्यात् । यत् करणं करणमेव । यदधिकरणमधिकरणमे-
व । अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवका-
शत्वात् * । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।
प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशात् प्रथमा
सा वचनाद्विष्यति । सावकाशा प्रथमा । कोवकाशः ।
अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । अवकाशोऽकारकमिति
चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति* ।
अवकाशोऽकारकमिति चेतन्न । किं कारणम् । अस्ति-
र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते ।
वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते । विप्रतिषेधाद्वा प्रथमा-
भावः* । अथ वा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति ।
प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवका-
शः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । प्र-
थमाया अवकाशः अकारकं वृक्षः प्लक्ष इति । इहोभयं
प्राप्नोति । कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय
इति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । न सिध्यति । प-

षयत्वान्नानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद् दृश्यते चासाविति
नानाशक्तिसङ्गावावगमः सिद्धः । सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह । अनभिहितवचनमि-
ति । क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधि-
कारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् ।
तस्मादनवकाशत्वात् प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति नार्थेनभि-
हिताधिकारेणेत्यर्थः । वृक्ष इति । क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्तान्तराप्ता-
सिं मन्यते । अस्तिर्भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयु-
ज्यते ज्ञानञ्च सत् इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्कर्षतः सत्ताप्रती-
तिरित्यस्तीति क्रियापदानुषङ्गात् कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्य-
र्थः । विप्रतिषेधादेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । पृष्टीति । क्रियाका-

रत्वात् षष्ठी प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न
भविष्यति । कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषे-
धार्थम्* । कृत्प्रयोगे तु परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति । तत्प्रति-
षेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति ।
स कथं कर्तव्यः यद्वैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अथ हि
कर्मादयो विभक्त्यर्थाः नार्थो नभिहिताधिकारेण ॥ अ-
नभिहि ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ समयानिकषाहायोगे-
षूपसंख्यानम्* । समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्त-
व्यम् । समया । समया ग्रामम् । समया । निकषा ।
निकषा ग्रामम् । निकषा । हायोगे । हा देवदत्तं हा
यज्ञदत्तम् । अपर आह । द्वितीयाविधाने ऽभितः-
परितःसमयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम् । द्वि-
तीयाविधाने ऽभितःपरितःसमयानिकषाध्यधिधिग्यो-
गेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । अभितः ।
परितो ग्रामम् । परितः । समया ग्रामम् । समया ।
निकषा ग्रामम् । निकषा । अध्यधि ग्रामम् । अध्यधि ।
धिग्जालम् । धिक् वृषलम् । धिक् । अपर आह । उभ-
सर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयामुडिता-

रकसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् । क-
र्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति
इति तदबाधनार्थो नभिहिताधिकारः । कर्मणि । समया ग्राममिति । सामी-
प्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः । एवं निकषायोगे । हाशब्दः शोका-
दिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्यैव प्राप्नोति । ग्राममिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिब-
न्तावभितःपरितःशब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तते तद्योगे अभि-
तोपि षष्ठ्यैव प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपा-
तोभितःशब्दोस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति । अध्यधि
ग्राममिति । उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोत्रोपर्यर्थं वर्तते
इति षष्ठी प्राप्नोति । धिग् जालमिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे

न्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । उभसर्वद्वयेताभ्यां तसन्ता-
भ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्वतो
ग्रामम् । धिग्योगे । धिग् जाल्मं धिग् वृषलम् । उपर्या-
दिषु त्रिष्वाम्नेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि
ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् । ततोऽन्य-
त्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रति भाति किं चित् । बुभु-
क्षितं न प्रति भाति किं चित् । कर्मणि द्वि । तृतीया च
होऽच्छन्दसि ॥३॥ किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्या-
त् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धो । कथम् । कर्मणीत्येव ।
तृतीयापि सिद्धा । कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । अ-
सत्येतस्मिन्सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोऽयमारम्भः ।
यद् यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । एवं तर्हि तृतीयापि
सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्र-
शब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्वथा । अग्निहोत्रं प्र-
ज्वलितमिति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्वथा । अग्नि-
होत्रं जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अ-
स्ति प्रीणात्यर्थं वर्तते । तद्वदा तावद्ववागूशब्दात्तृतीया

षष्ठाः प्राप्तिः । इति तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात् संबोधनविभक्तिरेव भवति ।
उभसर्वतसोरिति । उभसर्वयोस्तसाविति षष्ठीसमासः । उभशब्दावयवस्योभ-
यशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाद्विषयत्वादुभशब्दस्य
तसन्तस्याभावात् । दृश्यत इति । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं
प्रतीति । षष्ठात्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्म-
प्रवचनीय इत्युदाहृतं केन चित् किं चित्स्मृतमिति दर्शनायानेकस्मृत्युप-
न्यासः । तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतस्मिन् द्वितीयातृतीये सिद्धे
इति प्रश्नः । तृतीयेति । देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा
द्वितीया प्राप्नोति तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया
चकारेण विधीयते । अथ तृतीयया मा बाधोति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति
प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य
भावः । अग्निहोत्रमिति । अग्निज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । अग्निषु

तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणा-
त्यर्थे । तद्वथा । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्री-
णाति । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो
हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्वथा । यद् यवा-
गूमग्निहोत्रं जुहोति । यद् यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति ।
तृतीया च ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥४॥ इह कस्मान्न भवति
किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव गूहणमिति । अथ वा
यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चा-
निपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दो ऽदृष्टापचारः नि-
पात एव । तस्यास्य कोन्यः सहायो द्वितीयो भवितु-
मर्हति । अन्यदतो निपातात् । तद्वथा । अस्य गोर्द्वि-
तीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः । अन्त-
रान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम्* । अन्तरान्तरेणयुक्ता-
नामप्रधानगूहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवती-
ति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति । क-
मण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति । कः पुनरेताभ्यां कमण्ड-
लोर्योगः । यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्था-

ह्यमानेष्विति । प्रीणात्यर्थे जुहोतिः प्रयोगदर्शनात् । अन्तरा । अन्तरेण गते-
नेति । अन्तरशब्देन विशेषवाची । विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजनमिति वा-
क्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिको विभक्तिप्रतिरूप-
कस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्ट्यभिचारः । अनिपातस्या-
पि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दे ऽप्यनिपात आबन्तोऽस्ति अ-
न्तरायां पुरि वसतीति तत्कथमसावदृष्टापचारः । एवं तर्हि टावन्तस्य लाक्ष-
णिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षयावाच्यत्वाच्चिरङ्गत्वाच्चाग्रहणं मन्यते । अथ वा पर-
स्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य
विशेषणत्वादप्राधान्यं कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्रधानता । कः पुनरिति । अन्त-
रान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवावधेयोर्गो न तु

नम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कमण्डलोर्द्वि-
तीया कस्मान्न भवति । उपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्वलीयसीति प्रथमा भविष्यति । अन्तरान्तरे ॥ का-
लाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥५॥ अत्यन्तसंयोगे कर्मवद्भादर्थ-
म्* । अत्यन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । लादर्थम् । लादिभिरभिधानं
यथा स्यादिति । लादिभिरभिहिते द्वितीया सा भूत् ।
आस्यते मासः शय्यते क्रोशः । अथ वत्करणं किम-
र्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासं शय्यते
क्रोशम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो
यथा स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत् कर्म ।
यथा कटं करोति शकटं करोतीति । एवं मन्यते । यत्र

कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । मध्य इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादव-
धेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति आधाराद्यत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तदिति ।
अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोन्तराशब्दः प्रयुक्ती न त्वाधाररूपमधवाची ।
अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपाद-
नाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्यइत्युद्भूताधारशक्तिके मध्यान्तरा-
शब्दे वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलोः कर्तृत्वं
तच्च तिङाभिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः सा चान्तरङ्गा क्रियाकारकयोः
संबन्धस्यान्तरङ्गत्वाद् उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता
बहिरङ्गा विभक्तिः । कालाध्वनोः । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति मासमास्यते
देवदत्तेनेति भावएव लादयः स्युर्न तु कर्मणि ततश्चास्यते मासः आसितो
मासः आसितश्चो मासः खासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकार-
म्भः । अत्यन्तसंयोग इति । अनन्यतसंयोगे तु अधिकरणसमस्येव भवति ।
असावास्यायां यजत इति । लादर्थमिति । आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् ।
तथा घोदाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव च मासमासो देवदत्त इति द्वितीयायाः
सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेति भावः । स्वाश्रयमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् चत्रिये
वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि चत्रिये क्रियन्ते । न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्य-
न्ते । तद्वदत्रापि कर्मकार्याणि अतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । य-
देवमन्तरेणापि वर्ति स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाश्रय-

कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । तन्व्याय्यं कर्मेति ।
 न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । नैवं श-
 क्यम् । इह हि दोषः स्यात् । आदित्यं पश्यति हिम-
 वन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्क-
 र्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । यदि तर्हि
 प्राकृतमेवैतत्कर्म । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे
 लो न प्राप्नोति । आस्यते मासं देवदत्तेनेति । तत्तर्हि
 वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न
 च के चित्कालभावादिभिरकर्मकास्तएवं विज्ञास्यामः ।
 क्व चिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्म-
 काश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन
 कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न
 च भवति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म क्व चिदपि न
 भवति । न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च ।

कार्यनिवृत्तये तद्वृत्तासङ्ग आशङ्क्येत । प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्व-
 र्थाङ्गे आसनादावाद्यादीनां वर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः । ततश्च
 मासमास्त इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कट-
 आस्त इत्यादौ आसनमात्रे ऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो
 नोद्भाषनीयः । किमर्थं वार्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह । एवं मन्यत
 इति । यत्र कश्चिदिति । यथा काण्डानि लुनातीत्यादौ । आदित्यमिति । न हि
 दर्शनक्रिययादित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पाद्यते । केवलं
 दर्शनक्रिययामुमिष्टतमत्वादादित्यः कर्म तद्वन्मासमास्तइति मासोपीत्यर्थः ।
 न च के चिदिति । यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभाव-
 निबन्धनमपि संभवत्यकर्मकत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् तेषां
 प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादिसंबन्धदर्शनात्तैरकर्मकत्वासंभवात्सामर्थ्या-
 द्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायतइत्यर्थः । क्व चिदिति ।
 द्रव्यइत्यर्थः । अथ वेति । अन्तरङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरे
 भावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्ततइत्यर्थः । यत्र त्वन्तरङ्गस्या-
 सन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति
 कर्मणि लकारो भवति । अथवा यत्कर्मेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणवि-

किं प्रयोजनम् । यत्राक्रिययात्यन्तसंयोगः तदर्थम् ।
 क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः । का-
 लाध्वनो ॥ अपवर्गे तृतीया ॥६॥ क्रियाऽपवर्ग इति व-
 क्तव्यम् । साधनापवर्गे मा मूढ । मासमधीतोनुवाको
 न चानेन गृहीत इति । अपवर्गे ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कार-
 कमध्ये ॥७॥ क्रियामध्यइति वक्तव्यम् । इहापि यथा
 स्यात् । अद्य देवदत्तो भुक्ता द्रुहाद्वोक्ता द्रुहे भोक्ता ।
 कारकमध्यइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् । इहस्थोयमि-
 घ्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च
 विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति । तत्तर्हि
 वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः
 प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति ।
 तत्र कारकमध्यइत्येव सिद्धम् । सप्तमीपञ्चम्यौ ॥ कर्म-
 प्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥८॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्या-
 दिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधा-
 र्थम्* । कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसं-

शेषभावाद् वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पुच्छति । न तर्हीति । क्रोशं
 कुटिलेति । गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः । अपवर्गो । अ-
 पवर्गो निष्ठा । स कदाचित् फलावाप्ती सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भव-
 ति कदाचिदशक्तादिना साधनानामुपरमाङ्गवतीति वार्तिकारम्भः । क्रियापव-
 र्ग इति । यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गेऽस्ति तथापि विशेषणोपादानसाम-
 र्थाद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योपवर्गो न तु साधनानामशक्तादिनिमित्त-
 तस्तुचेत्यर्थः । सप्तमी । अद्य देवदत्त इति । द्रव्यं कारकं तच्चात्रैकमेवेति भेद-
 निबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः । यच्चेति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदे-
 शात् । ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसङ्गावः । शक्तिः
 कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे । नान्तरेण साधनमिति । शक्ति-
 मित्यर्थः । कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयोऽमध्यव्यपदेशोऽस्तीत्य-
 र्थः । कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रि-

ख्यानं कर्तव्यम् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि
 वृक्षमनु । साधुर्देवदत्तोमातरं प्रति । मातरं परि । मातर-
 मनु । किं प्रयोजनम् । सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् । सप्त-
 मीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्त-
 मीति सप्तमी । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । तत्राय-
 मप्यर्थः । अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति । तत्रहि वक्त-
 व्यम् । न वक्तव्यम् । उक्तं वा* । किमुक्तम् । एकत्र ता-
 वदुक्तम् । अप्रतेरिति । इतरत्रापि । यद्यपि तावदयं
 परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च । अयं खल्वपशब्दो
 ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव । तस्य कोन्यो द्वितीयः सहा-
 यो भवितुमर्हति । अन्यदतो वर्जनार्थात् । तदथा ।
 अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवान्नीयते नाश्वो न ग-
 र्दभः । कर्मप्रवचनीयाः ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवच-
 नं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ कथमिदं विज्ञायते । यस्य चैश्व-
 र्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति ।
 आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादि-
 ति । कश्चात्र विशेषः । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनि-
 र्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्* । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनि-
 र्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः ।

यते तदा वृक्षं परिविद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात् पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति
 पञ्चमी प्राप्नोति । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति पर-
 त्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्येति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह । प्रत्यादिभिश्च ल-
 च्छणादिष्विति । ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः । शिष्टं स्प-
 ष्टम् । यस्माद । इहाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वा-
 मिवाचिनीः पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः कियते ।
 कथमिति । तत्र यदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथ वै-
 श्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययम-
 र्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्व निर्दिश्यते यस्य संबन्धीश्वर उच्यते

आधृतास्ते तस्मिन् भवन्ति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परि-
 गृहीतव्यं परिगृहीत्रधीनं भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु* ।
 प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् ।
 षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्रा-
 धिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची ।
 न तत्र पर्यायवचनानां गृहणं भवति । कथं ज्ञायते ।
 यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य गृहणं करोति । अधि-
 पतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी
 अशेषत्वान्न भविष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति । क-
 र्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य
 द्वितीया न भविष्यति । भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभि-
 संबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेः पञ्चा-
 लानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति । स्ववचना-
 तु सिद्धम्* । अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनी-
 ययुक्तादिति । एवमप्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्र-
 ह्मदत्तः पञ्चालेषु । आधृतः स तेषु भवति । सत्यमेव-

तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । ईशितात्र कर्तृत्वेनाभिमत-
 स्त्वेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति । अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण
 विनापीत्यर्थः । आधृता इति । स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः ।
 ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः । सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पे-
 न समासविधानाद् अधिब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति ।
 विभक्तार्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सत्यमिति । अधिकर-
 णं संबन्धते । प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च
 स्वान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरैत्यर्थग्र-
 हणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते । षष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसंबन्धसद्भावात् ।
 अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाद्वातिरेकाभावात् । द्वितीया तर्ही-
 ति । अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् । सप्तम्येति । ब्रह्मदत्तशब्दादनेन
 द्वितीयापवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य संबन्धस्याभिधानात्पञ्चाल-
 शब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । अधिरीश्वर इत्यनेश्वरेणेशित्यस्याप्याच्-

मेतत् । नित्यं परिगृहीता परिगृहीतव्याधीनो भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्म-
दत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्च-
राधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि
न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां
गूहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य चित्पर्यायव-
चनस्य गूहणं करोति । अधिपतिदायादेति । षष्ठी
तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भ-
विष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते
द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया
न भविष्यति । भवेदोधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः
स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभि-
संबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्विती-
येति । एवं तर्हि स्ववचनात्तु सिद्धमिति । अधिःस्वं प्रति
कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि यदा
ब्रह्मदत्तेधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्रा-
प्नोति । कथम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उपपद-
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति ।

पादोशितव्यस्याप्यधिना योगोस्तीति भावः । इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्श-
यितुमाह । स्ववचनादिति । यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वे-
न वचनात् प्रतिपादनात् । स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह । ए-
वं तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यनेश्वरग्रहणमपनीयाधिः स्व इति वक्तव्यम् । तत्र
स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वा-
मिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाधिपञ्चा-
लेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येतदधिकरणसप्तम्या सि-
द्धम् । अत्र दोषमुद्गाह्य परिहरति । एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । ति-
ष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्र-
थमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था ।

यस्मादधिकम् ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितियाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥१२॥ अध्वन्यर्थग्रहणम्* । अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्पन्थानं गच्छति । वीवधं गच्छतीति । आस्थितप्रतिषेधश्च* । आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्मणीत्येव । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् । संप्रदानइत्येव । न सिध्यति । कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति । कया क्रियया । गमिक्रियया । क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते । चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गः* । चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति । सिद्धान्तसंप्राप्तवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्राप्ते कर्मणि द्वि-

यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते । गत्यर्थं । स्वं रूपमिति वचनात् स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह । अध्वन्यर्थग्रहणमिति । तेनाध्वपर्यायेभ्योपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आक्रान्तः सन्यदापन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः । यदातुत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत् सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाच्च न माश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति । भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः । अत एवापवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् । इ-

तीयाचतुर्थी भवत इति वक्तव्यम् । अध्वनश्रानप-
वादः । एवं च कृत्वा अध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भ-
वति । संप्राप्तं होतृकर्मधातुं गच्छतीति । गत्यर्थः ॥ चतु-
र्थी संप्रदाने ॥१३॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम्* ।
चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय
रु कुण्डलाय हिरण्यमिति । किमिदं तादर्थ्यमिति । त-
दर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् । सर्वनाम्नो-
यं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र च-
तुर्थी । अनेनैव । यद्येव, मितरेतराश्रयं भवति । केतरे-
तराश्रयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यम् ।
चतुर्थ्या च निर्देशः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति ।
इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । त-
त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति । यद-
यं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं

दानीं सूत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह । चेष्टायामिति । सिद्धं त्विति । असंप्राप्तं
यद्वस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभा-
वः । अजा नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः । अथवा नयतिर्गत्यर्थ
एव न भवति । प्रतीयते ह्यत्र गतिः न ह्यसौ नयतेत्यर्थः । तस्य प्रापणाच्चित्वा-
दित्याहुः । अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तीध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या
अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् । चतुर्थी । तादर्थ्य इति । तच्छब्देन कार्यं नि-
र्दिश्यते । तस्माद् इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभि-
धीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते । समासकृतद्वि-
तेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति वचनात् । तत्र द्विष्टत्वेऽपि संबन्धस्य
यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् राज्ञः पुरुष इति तथा चतुर्थी
यूपाय दार्विति । हेताविति तृतीयाऽपि दारुणञ्चान्न भवति । हेतुहेतुमद्भाव-
स्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानादिह
च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् । तस्मा इत्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यवमृश्यते ।
यदर्थशब्दात्संबन्धे भावप्रत्यय इत्यते । गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचि-

शास्ति । न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन समासो
भवति । किं तर्हि । षष्ठ्यन्तस्यापि भवति । तदथा ।
गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । यदि तादर्थ्ये उपसंख्यानं क्रिय-
ते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । यो ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते
उपाध्यायार्थः संभवति । तत्र तादर्थ्यइत्येव सिद्धम् ।
अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यम् । यान्येन लक्षणेन संप्र-
दानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमि-
ति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति । यदयं च-
तुर्थीतदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शा-
स्ति । ऋपिसंपदमाने* । ऋपिसंपदमाने चतुर्थीवक्त-
व्या । मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय यवान्नमिति ।
उत्पातेन ज्ञाप्यमाने* । उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी व-
क्तव्या । वाताय कपिला विदुदातपायातिलोहिनी ।
कृष्णा सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ मांसौद-
नाय व्याहरति मृगः । हितयोगे च* । हितयोगे चतुर्थी
वक्तव्या । हितमरोचकिने हितमामयाविने । चतु ॥ न-
मःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट्योगाञ्च ॥३६॥ स्वस्तियोगे च-
तुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात्* । स्वस्तियोगे चतु-
र्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद् भवति विप्रतिषेधे-

नि । गुणे कृतास्यदा तस्मात्कारणं नावगाहते ॥ किमिदमिति । तस्मा इदमिति
सत्यां चतुर्थी समासः । सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतरा-
श्रयत्वं मत्वा प्रश्नः । षष्ठ्यन्तस्यापीति । संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यन्तरेव ।
ऋपीति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी । वि-
कारस्य प्रकृतिरूपारोपात्तामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायते ततश्चतुर्थीति
प्रकृतेर्न भवति । यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवती-
ति केचिदाहुः । अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति । नमःस्वस्ति ।

न । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्ति जात्माय
 स्वस्ति ऋषलाय । कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावका-
 शः । अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवद-
 स्ताय । इहोभयं प्राप्नोति । स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्म-
 णेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन । अलमिति
 पर्याप्त्यर्थग्रहणम्* । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्य-
 म् । इह माभूत् । अलं कुरुते कन्यामिति । अपर आ-
 ह । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि य-
 था स्यात् । अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभव-
 ति मल्लो मल्लायेति । नमः ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा-
 प्राणिषु ॥१७॥ अप्राणिष्वित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति ।
 न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा शुने मन्ये इति । एवं तर्हि
 योगविभागः करिष्यते । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा । त-
 तः अप्राणिषु । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि त-
 र्हि प्राप्नोति । न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्ये इ-
 ति । यदेतदप्राणिष्विति एतदनावादिष्विति वक्ष्यामि ।
 इमे च नावादयो भविष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये या-
 वत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वास्त्रं मन्ये यावद् भुक्तं न प्रादु-

स्वस्तियोग इति । पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम् । स्वस्ति जात्मायेति । तत्त्वकथनमि-
 दं जात्मात्वादाशीरभावः । अलमिति । भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरा-
 सार्थं वचनम् । तैनालं कुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति । न त्वत्रो-
 पपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्वलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह । अपर आ-
 हेति । सूत्रेणशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । तेन तत्पर्यायाणामपि ग्र-
 हणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्या-
 ख्येयमित्यर्थः । मन्ये । एवं तर्हि । योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रिय-
 ते । न त्वा शुने मन्ये न त्वा श्वानं मन्ये इति । अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया ।
 न त्वा तृणाय मन्ये न त्वा तृणं मन्ये इति । इहापीति । आद्येन योगेनेति भा-
 वः । तदेवं योगविभागेऽपि दोषदर्शनाद् न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं स्यादित्युमाह ।

मिति । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्य-
न्ति । मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितगृहणम् * । मन्यकर्म-
णि प्रकृष्य कुत्सितगृहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्वां तृ-
णं मन्य इति । मन्यकर्म ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिवि-
रचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये
पादे प्रथममाह्निकम् ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ तृतीया-
विधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । तृतीयाविधाने प्र-
कृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः । प्रकृ-
त्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण वैयाकरणः ।
माठरोस्मि गोत्रेण । गार्ग्योस्मि गोत्रेण । समेन धा-
वति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्री-
णाति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कर्तृकरणयो-
स्तृतीयेत्येव सिद्धम् । इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या
दर्शनीय इति । प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् । प्रायेण या-
ज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति । एष तत्र प्रायः येन ते
ऽधीयते । माठरोस्मि गोत्रेण गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति । ए-

यदेतदिति । प्रकृष्य कुत्सितगृहणमिति । यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रक-
र्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायां । तेन
प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते । क्वचित् प्रतिकृत्येति पाठ-
स्तच्चाप्ययमर्थः । तृणादेरपि निष्कृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा
चतुर्थी न तु साम्यविवक्षायां । प्रतिकृत्येति । निष्कृत्येत्यर्थः । मन्यकर्मण्य-
नादर उपमाने विभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीति स्म ॥ इत्युपाध्यायजैयटपु-
चकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदान्प्रवणात् कर्तृकरणयोरभा-
वात् षष्ठाच्च प्राप्नोति । प्रायेणेति । प्रायशब्दो बह्वर्थवाची । बह्वो याज्ञिका
इत्यर्थः । तत्र प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा षष्ठी वाच प्राप्नोति । समे-
नेति । द्वितीया प्राप्नोति । द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् ।
पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च प-
रिमाणमस्य पञ्चकः संघः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशूनित्यनेनैतत् समानाधि-

तेनाहं संज्ञाये । समेन धावति विषमेण धावतीति ।
 इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथेति । द्विद्रो-
 णेन धान्यं क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।
 द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं
 क्रीणातीति । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । अत्रापि
 तादर्थ्यात्ताच्छब्दं, पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन पशून्
 क्रीणातीति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति । सहस्रपरि-
 माणं साहस्रं साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति । कर्तृ-
 करण ॥ सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥१९॥ किमुदाहरणम् । तिलैः
 सह माषान्वपतीति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते । तत्र
 करणे इत्येव सिद्धम् । इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देव-
 दत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । ए-
 तदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भ-
 वन्तीति प्रधानकर्ता केनाभिधीयते । यश्चाप्रधानं सि-

करणं संघसंधिनोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः संघः
 साहस्रः । शतमानविंशतिकेत्यण् । पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः । प्रकृतिकृतमि-
 ति । गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति । यथा प्रविश पि-
 ण्डीमित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्व-
 भावेमायं कृतोभिरूपो न तु वस्त्रालंकरणादिनेत्यर्थः । एष तत्र प्राय इति ।
 बाहुल्यमित्यर्थः । तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीय-
 मामत्वाद् द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रियार्थं मूल्ये उपचाराद्वर्तन्तइति क-
 रणत्वात् तृतीयासिद्धिः । सह । किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासि-
 द्धिं मत्वा पृच्छति । तिलैः सहेति । अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म ।
 तिलास्तु तथायुक्ततया वृक्षमूलानीवोपसर्पणे ऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां
 प्राप्तायां तृतीयाविधिः । तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां
 तिस्राः करणत्वं च प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीये-
 त्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवाचागमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पु-
 त्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते । लादय इति । आदिशब्देन ज्ञादीनां ग्रहणम् ।
 तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्तारभिधानासंभवात् प्रधाने
 कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रि-

द्वा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया । इदं तर्हि पुत्रेण सहाग-
मनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति । इदं
तर्हि पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति । इदं
चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । मनु चोक्तं
तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करणइत्येव सिद्ध-
मिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा
तु कलु कस्य चिन्माषबीजावाप उपस्थितः तदर्थं च
क्षेत्रमुपार्जितं तत्रान्यदपि किं चिदुपयते यदि भवि-
ष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति । सहयुक्ते प्रधा-
नवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयस्-
त्वादन्यत्रापि * । सह युक्ते प्रधानवचनमनर्थकम् । किं
कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयस्त्वात् ।
अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति
प्रथमा भवति । एवमत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभ-
क्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । क्वान्यत्र । गाः स्वामी

यापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण सहागमनमिति । स्त्रुटा कर्तुर-
नभिहितत्वाद् उभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधानएव तृतीया भ-
वति न तु प्रधानइति । षष्ठ्यत्रेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन । सा च प्रधान-
योरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा
तु कदप्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना-
मिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल
इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात् पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः ।
यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां करणत्वाभावमाह ।
एकक्षेत्रे च वापात् सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः । सहयुक्त इति । अप्रधानवच-
नं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति
इति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरि-
त्यत्रापि गवा संबन्धोन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया ।
गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वान्नबन्धना द्वि-
तीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते ।

व्रजतीति । सह युक्ते ॥ येनाङ्गविकारः ॥२०॥ इह कस्मान्न
भवति । अक्षि काणमस्येति । अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारश्चेद-
ङ्गिनो वचनम्* । अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्वि-
कारेणाङ्गी द्योत्यतइ ति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दः । येनेति च करणे
एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोङ्गी द्योत्यते । त-
स्मिन् भवितव्यम् । न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ।
येनाङ्ग ॥ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे
प्रतिषेधः* । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । न वेत्थं-
भूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्* । न वा वक्तव्यम् । किं
कारणम् । इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रेत्यंभू-

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य वि-
कारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह । इह कस्मादिति । इहैव क-
स्मान्नोत्तर्यः । अक्षि काणमिति । कणनिमील इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि
वा रूपम् । काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्वि-
धानाद्वाचि काणशब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि
गुणेनाङ्गो विकारो लक्ष्यते । अक्ष्णा काण इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति । अ-
ङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोऽक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवच-
नादित्यर्थः । एतावत्युच्यमाने ऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह ।
तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदनादिरवयवी विकृतेनाङ्गेन विकारवान् प्रका-
श्यत इत्यर्थः । अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्थश्चादित्वादचप्रत्ययान्तो-
च्चाङ्गशब्दो निर्दिष्टः । येनेत्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाङ्गेना-
ङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते । न चैतेनेति । अक्षिकाणमस्येत्यत्र काण-
शब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तद्व्यवयव एवेत्यर्थः । अवयव-
श्चावावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः । इत्थंभूत ।
यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति
वचनम् । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्य इत्यर्थः । कमण्ड-
लुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्य-
यलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न डिंसंबुध्योरिति नलोपप्र-
तिषेधाज्ज्ञापकात् । न च तृतीयाया लुक् प्राप्नोति । समासप्रातिपदिकान-

तस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम् । न चात्रेत्यंभूतस्य
 पृथग्भूतं लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्य-
 मानं गंस्यते । तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति ।
 इत्यंभूतस्य लक्षणमित्यंभूतलक्षणं तस्मिन्नित्यंभूतलक्षण
 इति । इत्यंभूत ॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥२२॥ संज्ञः
 कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन * । संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणी-
 त्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोन्यत-
 रस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते मात्रा संजा-
 नीते । कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः इधमप्रव्रश्चनः । पला-
 शशातनः । इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञाता पितुः सं-
 ज्ञाता इति । षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । उपपदवि-
 भक्तेश्चोपपदविभक्तिः * । उपपदविभक्तेश्चोपपदविभ-
 क्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरतैदिकशब्दाज्-
 चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्ता-
 त् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्य-
 स्यावकाशः । गोषु स्वामी गवां स्वामी । इहोभयं प्रा-
 प्नोति । अन्यो गोषु स्वामी अन्यो गवां स्वामी । स्वा-
 मीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्वति वि-
 प्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नह्यत्र गावो

प्रयवत्वात्तस्याः कृते समासउत्पादेनात् । लक्षणेनेति । पृथग्विनेति तृतीया ।
 तथा ह्ययमिति । प्रष्टीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । इत्यंभूतस्य यत्तल्लक्षणं
 प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया यथा कमण्डलुना कान्तमद्राक्षीदिति ।
 बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाहर्तिपदानां नास्ति लक्ष-
 णस्य प्राधान्यम् । संज्ञोन्यतरस्याम् । मात्रा संजानीते इति । संप्रतिभ्यामना-
 ध्यात इत्यात्मनेपदम् । अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगाद-
 न्यन्ययोगो गवामिति मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं
 तद्वाचिनः पञ्चमी । नचात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचारा-
 भावात् किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामी

ऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि स्वामी । एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोप-
 माभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । तुल्यो देव-
 दत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेन । स्वामीश्वराधिपतिदायादसा-
 क्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं
 प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी ।
 तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्येतद्वति
 विप्रतिषेधेन । संज्ञोन्य ॥ हेतौ ॥ २३ ॥ निमित्तकारणहेतु-
 षु सर्वासां प्रायदर्शनम् * । निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः
 प्रायेण दृश्यन्तइति वक्तव्यम् । किं निमित्तं व-
 सति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमि-
 त्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य नि-
 मित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं
 वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वस-
 ति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति ।
 कस्मिन्कारणे वसति । को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति ।
 केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति ।
 कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन्हेतौ वसति । हेतौ ॥ अपादाने
 पञ्चमी ॥ २८ ॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युप-
 संख्यानम्* । पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या

सोन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जा-
 डादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायां सति गवा पदद्वयार्थयोगः । हेतौ ।
 योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । निमित्ते-
 ति । असर्वनान्नोपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु सर्वनान्नसृतीया
 चेत्यत्र । तत्र प्रायग्रहणादसर्वनान्नः प्रथमाद्वितीये न भवतीत्यास्तु यथादर्शनं
 भवन्ति । पर्यायोपादानं के चित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपल-
 क्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते । अपा-
 दाने । ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां
 प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । ल्यब्लोपइत्यपेक्षते । सप्तम्यप-

उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । प्रासादा-
त्प्रेक्षते । अधिकरणे च * । अधिकरणे चोपसंख्यानं क-
र्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते । प्रश्नाख्यान-
योश्च * । प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । कुतो भवा-
न्पाटलिपुत्रात् । यतश्चाध्वकालनिर्माणम्* । यतश्चाध्व-
कालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांका-
श्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आगूहायणी मासे ।
तद्युक्तात्काले सप्तमी* । तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ।
कार्तिक्या आगूहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा च* । अ-
ध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सां-
काश्यं चत्वारि योजनानि । गवीधुमतः सांकाश्यं चतु-
र्षु योजनेषु । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
अपादानइत्येव सिद्धम् । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते श-
यनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यदापक्रा-
मति किं नात्यन्तापक्रामति । संततत्वात् । अथ वा-
न्यान्यप्रादुर्भावात् । अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति ।
प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । इदमत्र प्रयोक्तव्यं

वादोच पञ्चमी । प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते । यत्र लोके
पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन कस्यायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भ-
वति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति ।
यदाश्वित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते । तत्र पञ्चमीत्यर्थः । गवीधुमत इति । गवी-
धुमन्नाम नगरम् । तद्युक्तात्कालइति । काले विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो
युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे काल-
इत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं
चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वाप्रासाददेशादपक्राम्य विषयं गच्छ-
तीत्यर्थः । क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह । अथ वान्यान्यप्रादुर्भावादिति ।
अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्याद-
न्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः ।

सन्न प्रयुज्यते । कुतो भवानागच्छतीति । पाठलिपुत्रा-
दागच्छामीति । यतश्चाध्यकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी व-
क्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते । गवीधुम-
तो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या
आग्रहायणी मासे इति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयु-
ज्यते । कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति । तद्यु-
क्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्र-
युज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मासइति ।
अध्यनः प्रथमा च सप्तमी चेति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न-
प्रयुज्यते । गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजना-
नि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम् । चतुर्षु योजनेषु ग-
तेषु ततः सांकाश्यमिति । अपादाने ॥ अन्यारादितरर्त-
दिक्शब्दाज्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९॥ अज्चूत्तरपदगृ-
हणं किमर्थम् । न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् । षष्ठ्य-
तसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । अ-
न्यारा ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३०॥ अर्थगृहणं किमर्थम् ।
षष्ठ्यतस्प्रत्यये नेत्युच्यमाने इहैव स्यात् । दक्षिणतो
ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति । इह न स्यात् उपरि ग्रा-
मस्य उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । अर्थगृहणे पुनः क्रिय-
माणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति । यश्चान्यस्तेन समा-

कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनावस्थितियोगे पञ्चमी ।
गते मास इति । ततश्च यस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी । चत्वारितीति । तत्र
प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा । अन्यारात् । तस्यायमिति । अथ
सप्तमिद् देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्थमज्चूत्तरपदगृहणं कस्मात् विज्ञायते । उच्यते ।
दिक्शब्दसाहचर्यादज्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव गृहणं नान्यस्य । षष्ठ्यत ।
अर्थगृहणमिति । अतस्शब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययगृहणादतस्श-
ब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतस्शब्द-

नार्थः । अथ प्रत्ययगृहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्रा-
 ग्ग्रामात् । प्रत्यग्न्यामात् । अज्जूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयो-
 जनं युक्तम् । तत्रान्यतरच्छ्रव्यमवक्तुम् । षष्ठ्यतसं ॥ पृ-
 थग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥३२॥ पृथगादिषु
 पञ्चमीविधानम् * । पृथगादिषु पञ्चमी विधेया ।
 पृथग् देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीगृह-
 णमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति ।
 अनधिकारात्* । अनधिकारः सः । अधिकारे हि द्वि-
 तीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः । अधिकारे हि द्वितीयाष-
 ष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् ।
 दक्षिणतो ग्रामस्येति । एवं तर्हि अन्यतरस्यांगृह-
 णसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यदन्यतरस्यां-
 गृहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृती-
 याभ्यरते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् ।
 अन्ततः षष्ठ्याम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् न वक्तव्यम् ।
 प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति ।
 ननु चोक्तमनधिकारात् अनधिकारः सः । अधिकारे
 हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति । एवं तर्हि सं-
 बन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी । अन्यरादित-
 रर्तेदिक्शब्दाज्जूत्तरपदाजाहियुक्ते । पञ्चमी । ष-

स्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्लियतसितिरूपसंभवाच्च । प्रा-
 ग्ग्रामादिति । प्रत्ययगृहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययगृहणार्थं विज्ञा-
 स्यत इति लुप्ते ऽस्तातौ षष्ठ्यभावः । तत्रान्यतरादिति । एकप्रयोजनत्वात् ।
 पृथग्विना । अन्यतरस्यांगृहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र
 पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह । पृथगादिष्विति । पक्ष इति वाक्यशेषः । न प्रकृत-
 मिति । नञ्शब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्या-
 रादिति योगात्परेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्यांगृहणं

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । एन-
पाद्वितीया । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विना-
नानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते ।
अन्यारादिभिर्योगइति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुत-
योधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाञ्चकाराकरणात्प्र-
कृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अन्य-
स्या विभक्तेर्वचनाञ्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृता-
याः पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः । यथो-
त्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा व-
क्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादे-
व भवन्ति किं तर्हि यत्ताद्ववन्तीति । पृथग्विना ॥ दू-
रान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥३५॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्च-
चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः* । दूरान्तिकार्थे-
भ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्त-
व्यः । दूराद्ग्रामस्य । न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः* ।
अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । न वा तत्रापि दर्शनात्प-
ञ्चम्याः प्रतिषेधोनर्थकः । तत्रापि हि पञ्चमी दृश्य-
ते । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भा-
व्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरोः ॥ दूरान्ति ॥ सप्तम्य-

पक्षे विभक्त्यन्तरप्रापणार्थं सङ्गवहितामपि पञ्चमीं प्रापयिष्यतीत्यर्थः ।
अस्यन्यदिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्य चिदि-
ति भावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहित सा
शेषत्वात् षष्ठ्या विषयः । यथा प्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते । प्राप्यभावे
भवेत् षष्ठी सा हि शेषनिबन्धना ॥ संबन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबन्धमित्यर्थः ।
यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमुत्तरार्थोत्तेहार्यापीति संदिग्धा षष्ठीद्वितीयाभ्या-
मसं दिग्धाभ्यां बाधप्रतिल्यर्थः । दूरान्ति । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थेभ्योदुपसं-

धिकरणे च ॥३६॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्म-
ण्युपसंख्यानम् * । सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्म-
ण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । असावधीती व्याकरणे । परिगणि-
ती याज्ञिक्ये । ग्राम्नाती छन्दसि । साध्वसाधुप्रयोगे च* ।
साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो
मातरि असाधुर्मातुले कृष्णः । असाधुः पितरि । कारका-
र्हाणां च कारकत्वे* । कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी
वक्तव्या । ऋद्वेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु
तरत्सु वृषला आसते । अकारकार्हाणां चाकारकत्वे* । अ-
कारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्व-
सीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वसीनेषु ब्राह्मणास्तर-
न्ति । तद्विपर्यासे च* । तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ।
ऋद्वेष्वसीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वसीनेषु वृषला-
स्तरन्ति । निमित्तात्कर्मसंयोगे * । निमित्तात्कर्मसंयोगे

यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः । दूराद् ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण षष्ठेव
ग्रामाद्भवति । दूरादावसथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणाव-
सथादेः पञ्चम्यपि भवति । सप्तम्यधि । क्तस्येन्विषयस्येति । इमन्तस्येत्यर्थः ।
अधीति । अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य इतीनिः । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद द्वि-
तीया प्राप्नोति । यथा कृतपूर्वीकटमिति । ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते ।
अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत् । कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्नि-
वृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम् । मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्ग-
त्वादिहाग्रहणात्सप्तम्यभावः । साधुसाधुप्रयोगे चेति । साधुनिपुणाभ्यां सप्त-
म्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुग्रहणम् । तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी
भवति । अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति
तु भृत्यापेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः । कारकार्हाणां
चेति । कारकशब्दो भावप्रधानः । तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः । ऋद्वेष्विति ।
ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि
यथा स्यादिति वचनम् । तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात् । मूर्खेष्विति ।
मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः । तद्विपर्यास इति । यदा कारकार्हाणां
नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः । निमित्तादिति ।

सप्तमी वक्तव्या । चर्मणि द्विपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कु-
 झुरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥
 सप्तम्यधि ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥३७॥ भावल-
 क्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणे उपसंख्यानम्* । भाव-
 लक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
 अग्निषु हूयमानेषु गतः हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु
 गतः दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । ल-
 क्षणं नाम तद्वति येन पुनर्लक्ष्यते । सकृच्चासौ कथं
 चिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः । हुतेष्वागतः । गोषु दुह्य-
 मानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः । सिद्ध्यन्तु भावप्रवृत्तौ
 यस्य भावारम्भवचनात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । यस्य
 भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी व-
 क्तव्या । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमे-
 वास्तु । ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधाने ऽभावलक्ष-
 ण उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । न खल्ववश्यं तदेव ल-
 क्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वा-
 य कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तदथा । अपि भवा-
 न्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमण्ड-
 लुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति । यस्य च ॥
 पञ्चमी विभक्ते ॥४२॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां

क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः
 क्रियारम्भस्ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्त-
 स्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भ-
 वति । वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् । यस्य च । अभावलक्षण इति । भूयो
 दर्शनाश्रयो हि लक्षलक्षणभावो यथाग्निधूमयोः । इह त्वग्निषु हूयमानेषु
 प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्टं तदा न तत्तस्य लक्ष-
 णमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः । लक्ष्यते अ-
 नेनेति लक्षणम् । यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि

संपन्नक्षीरतमेति । विभक्त इत्युच्यते । न चैतद्विभक्तम् ।
 विभक्तमेतत् । गोभ्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव य-
 न्नित्यं तत्र भवितव्यम् । न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं व-
 क्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । विभक्त-
 ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्या-
 द्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । पञ्चमी ॥ साधुनिपुणाभ्या-
 मर्चायां सप्तम्यपूतेः ॥४३॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ।
 इहापि यथा स्यात् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मा-
 तरं परि । मातरमनु । साधु ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृती-
 या च ॥४४॥ प्रसित इत्युच्यते । कः प्रसितो नाम । य-
 स्तत्र नित्यं प्रतिबहुः । कुत एतत् । सिनोतिरयं बध्ना-
 त्यर्थे वर्तते बहु इवासौ तत्र भवति । प्रसितो ॥ नक्षत्रे
 च लुपि ॥४५॥ इह कस्मान्न भवति । अद्य पुष्यः अद्य म-
 घा । अधिकरण इति वर्तते । नक्षत्रे ॥ इति श्रीमद्भगवत्प-
 तञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
 तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः । पञ्चमी । कृष्णा गवा-
 मिति । गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक् क्रियत इत्यस्ति विभक्तत्वम् । न चैतदि-
 ति । कृष्णाया गोर्गोत्रे न गोष्वन्तर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति । सर्वत्रैव नि-
 र्द्धारणे विभागसद्भावात् पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणसा-
 मर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः । साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्य-
 नवः प्रत्यादयः । प्रसितो । कः प्रसित इति । किं प्रकष्टः शुक्तः प्रसितः उत स्य
 तेस्मिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तदर्थस-
 दृशोर्थो गृह्यते । बद्ध इवेति । मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात् । सा-
 दृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः । नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्तः काल-
 इत्यणो लुबविशेष इति लुप् । ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति ।
 सर्वविभक्तप्रवादोयं विज्ञायते । अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं वि-
 धानं स्यात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
 तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥४६॥
 प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि
 यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ।
 पदत्वम् । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति ।
 इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम
 उच्चैस्ते स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष
 विधिर्यथा स्यात् । अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पु-
 मान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयो-
 जनम् । एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः । इदं त-
 र्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । अथ परिमाणग्र-

प्रातिपदिकार्थः । प्रातिपदिकग्रहणमिति । ङाप्प्रातिपदिकादिहितानां
 स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदि-
 कार्थेव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे
 अव्ययात् प्रथमा न स्यात् । बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्या-
 युक्तएव प्रातिपदिकार्थं स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्रात् संख्यारहितेष्व-
 व्ययार्थे प्रथमा सिध्यति । अथ वा लिङ्गग्रहणात् सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्र-
 श्नः । अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्वचित् पाठः । अलिङ्गेष्वव्य-
 यार्थे यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थस्यैह भाष्यकारेण न विचारितः ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वादि-
 चारे प्रयोजनाभावात् । किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्
 प्रथमायाः अवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण-
 मिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते तन्निबन्धनं कृत्वादिकमित्यर्थः । ष-
 ष्ठात्रेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्या-
 त्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् । नैष दोषः । एकत्वादर्थनियमे षष्ठ्याः संख्या-
 यामनियमात् । प्रत्ययनियमेपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः
 परस्परस्य व्यावर्तनात् । अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि
 प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रा-
 रम्भाच्चाधिकविशेषसङ्गात्रे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह । स्त्रीपुमानिति । द्रव्य-
 मत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति
 स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना स्वरादिशब्दानां प्रयोगाभावः । कु-
 मारीति । विनापि स्त्रीत्वेन कुमारी देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्

हणं किमर्थम् । द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि यथा स्यात् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि सर्वाणि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात् । द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्वथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः । अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्रएव प्रथमा यथा स्यात् । कर्मादिविशिष्टे मा भूत् । कटं करो-

स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्षः कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तटस्तटमित्येतदुदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जातः वर्तमानः पुल्लिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुण्डीति च स्त्रीयामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थी न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते । अथेति । द्रोणादयः परिमाणएव वर्तन्ते इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेयसंबन्धाद् बोद्धादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारान्नास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् । अथ वचनग्रहणमिति । अर्थे कार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानम् । न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबधमाने वाक्यत्रयं संपद्यतइति न दोषो भवति । प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो विधीयते स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथ वा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः । उक्तेष्वपीति । अनभिहिताधिकाराद् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात् परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । व-

ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या वि-
भक्त्यः ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति । अ-
थ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भ-
वतीति । यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञा-
पकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ।
सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति । तत्तर्हि योगविभागं
करोति इतरथा हि संबोधने ग्रामन्त्रितमित्येव श्रू-
यात् । इदं तर्हि । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा
यथा स्यात् । एको द्वौ बहव इति । वचनग्रहण-
स्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् । प्रा-
तिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पद-
सामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वात्* । प्रातिपदि-
कार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामाना-
धिकरण्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीर-
पुरुष इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिक-
त्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा

चनग्रहणात् तु भवति । वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिध्याश्रयेण संख्यावाचि-
त्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते । कर्मादिविशिष्ट इति ।
कर्माण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात् ।
मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थान्न भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्रेण प्रथमा भव-
ति न त्वधिककर्मादिसङ्गावे । द्वितीयाद्या इति । कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम
आश्रयिष्यतइति भावः । अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेपि दीषाभाव इत्यर्थः ।
यदयमिति । यदि प्रातिपदिकार्थसङ्गावमात्राश्रयेणाधिकार्थसङ्गावेपि प्रथमा
स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात् पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।
उक्तेष्वपीति । मात्रशब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा ब्राह्मणमात्रं पूजय-
तीति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति । अ-
न्ये त्वाहुः । मीयते अनयेति मात्रासंख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च क-
स्त्वं कृतं तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति । प्रातिपदिकार्थेति ।
अवधारणार्थमात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिकार्थप्रतीतौ प्रथमया

न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः । पुरुषे वीरत्वम् । न वा वाक्यार्थत्वात्* । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः । अथ वाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः* । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति । उक्तं वा* । किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षोस्तीति गम्यतइति । अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः* । अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयनआस्तइति । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति । एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोप्रयोगे प्रथमाविधिः* । तिङ्समानाधिकरणइति चेत्तिङोप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्षः । उक्तं पूर्वेण* । कि-

न भाव्यम् । अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिस्त्रिङ् द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समाससद्भावात् । न वेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते एतं पुरुषशब्दादपि । पश्चात् त्वाकाङ्क्षादिवशाद्विशेषणद्विशेष्यभावावगतिरूपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्सहते । अभिहित इति । तिङ्कृतद्वितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति । अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह । अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्त इति । सदिप्रक्रियासिप्रक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा देवदत्तः पचतीति । प्रासादे आस्तइत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः । तिङोप्रयोग इति । न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरणसद्भावः । उक्तं पूर्वेणेति । आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकारण्यमस्ति ।

मुक्तम् । अस्तिर्मवन्तीपरः प्रथमपुरुषोप्रयुज्यमानो-
 प्यस्तीति गम्यते । वृक्षः लक्षः अस्तीति गम्यतइति । श-
 तृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावस्तयोरपवादत्वात्* ।
 शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावः । क्व । पचत्योदनं
 देवदत्त इति । किं कारणम् । तयोरपवादत्वात् । शतृ-
 शानचौ तिङपवादौ तावत्र बाधकौ । न चापवादविषये
 उत्सर्गोभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते प-
 श्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविश-
 ते । न तावदत्र कदा चित्तिङादेशो भवति । अपवादौ
 तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते । पाक्षिक एष दोषः । कतर-
 स्मिन्पक्षे शतृशानचोर्द्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधि-
 नाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति । विभक्तिनियमे चा-
 पि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो
 वेति । तद्यदा तावदर्थनियमः अप्रथमा च विधिनाश्री-

शतृशानचोश्चेति । देवदत्त पच् ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति ताव-
 त्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमैवेति नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेष-
 विहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधि-
 करण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः । तेषां तु लडादिरव-
 काशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि । कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमे द्विती-
 यादीनामत्र सङ्गाव इति मन्यते । निमित्तमत्र शतृशानचोरप्रथमासामाना-
 धिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनव्ययम् । सर्वविशेषस्वीकारेण वो-
 त्सर्गस्य प्रवृत्तिः । कतिपयविशेषावगाहनेन वा तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य
 विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्तौ विषयउत्सर्गः द्वितीये
 तु दर्शने अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते । एवं पर्युदासार्थनियमपक्षा-
 श्रयेण चोदितम् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थनियमे पक्षद्वये ऽपि प्रत्ययनिय-
 मपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह । पाक्षिक इति । अप्रथमा वा विधिनेति । अप्रथ-
 मेति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा वेति । प्रसज्यप्र-
 तिषेध आश्रीयेतेत्यर्थः । तद्यदेति । कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन्नियमे द्वितीया-
 दीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत
 इति दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः

यते तदा एष दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमः
तदा यद्येवमप्रथमा विधिनाश्रीयते अथापि प्रथमा
प्रतिषेधेन तदा न दोषो भवति । प्रातिपदिका ॥ षष्ठी
शेषे ॥ ५ ॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादिभ्यो ये-
न्येर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि क-
र्मादिभ्योन्येर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति ।
राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः
शाखाया अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरे-
तत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणादाज्ज्ञाया विनिमयादि-
ति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति । एवं तर्हि कर्मा-
दीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा
स्यात् । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका

प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षे ऽपि न दोषः । शृङ्गानचोरभावात्तिङ्शु सत्सु त-
त्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात् । यदा
हीति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे ता-
सामन्त्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा
नास्ति शृङ्गानचोरश्च प्रसङ्ग इत्यर्थः । षष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं
शेष उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमि-
ति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोपि शेषार्थो न प्रक-
ल्पत इति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्ते-
भ्योन्यमर्थं प्रतिपादयति । ये ऽन्येर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्य-
र्थः । तदुक्तम् । संबन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां
वा क्रियायां सोऽभिधीयत इति ॥ तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ
क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः
स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वाविशेषणभाव
एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपादयते । मातृसंबन्धिस्मरणमिति । अविदिताभि-
प्रायः पर आह । यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अ-
वश्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । राजा पुरुषाय
ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसिद्धै तदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रिय-
या त्ववयवो ऽवयविनोधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः ।
एवं तर्हीति । क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तस्य स्व-

एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तदथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति । किमर्थं पुनः शेषगूहणम् । प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम्* । प्रत्ययावधारणाच्छेषगूहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियताः । तत्र षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषगूहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनियमार्थं शेषएव षष्ठी भवति नान्यत्रेति । अर्थावधारणाद्वा* । अथ वा अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः ते शेषे ऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषगूहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं शेषे षष्ठेयव भवति नान्येति । अर्थनियमे शेषगूहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि । षष्ठी भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठेयव भवतीति । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः* । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो

स्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमकार्यकारणास्ततामपि लोमामविवक्षा । अनुदरेति । सदप्युदरं महत्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्ष्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानार्थं विचारः क्रियते । किमर्थमिति । तन्नियमार्थमिति । यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विषमस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते । तथा षष्ठीविधिर्विधीयादिनिवारणफलः । षष्ठीशेष इति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः संबन्धस्य द्विष्टत्वात् प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीविवचनान्नास्ति दोषः । प्रतिषिद्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमा-

व्यतिरिक्त इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी
 स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्र प्रथमाविधिः* ।
 तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुषः ।
 उक्तं पूर्वण* । किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । य-
 दत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः । कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे य-
 दाधिक्यं स वाक्यार्थ इति । न पुना राजनि यदाधि-
 क्यं स वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्र-
 योगं राजनि सोर्थी गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्द-
 स्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थी गम्यते । अस्ति कारणं येनैत-
 देवं भवति । किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठी-
 मुच्चारयति । अद्गु हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु
 गंस्यते सोर्थः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि
 शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम
 शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवं-
 जातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि
 सोर्थी गम्यते । किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किं कृतं

नायाः प्रथमायाः संबन्धस्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह । तत्र प्रथमेति ।
 यदनेति । राज्ञ इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पु-
 रुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्ततइति प्रथमा सिध्प्रतीत्यर्थः । कुतो न्विति ।
 पुरुषपदसंनिधानएव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रस-
 ङ्गः । अन्तरेणेति । राज्ञ इति केवलेपि पदउच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रति-
 योगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न खनिष्ठत्वेन ।
 ननु च नैतेनेति । नहि शब्दस्य भावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य
 प्रतिपिपादयिषया विप्रयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ
 भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति
 पुरुषस्य तूपकार्यतया खनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा । तदुक्तं हरिणा । हि-
 ष्ठीप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेष्यपयुज्य-
 ते इति । स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । समासकृतज्ञितेषु संबन्धा-
 भिधानमिति वचनात् । स्वकृतमिति । ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संब-

पुनस्तत् । स्वकृतम् । तदथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदा चिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदा चिन्न । कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति । आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति । एवं पुरुषे ऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति । भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा । न

आख्या षष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दसन्निधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तदथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्वचित् तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रियाफलापेक्षया शक्तय आशीयन्तइत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः । कदा चिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति । कदा चिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्खनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया । यथा च स्खनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । ताः शक्तयः संज्ञामेव प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥ इति । पुरुषेपीति । संबन्धस्य द्विष्टत्वाद् हाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः । राजशब्दादिति । गुणप्रधानभावनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात् प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु

तर्हीदानीमिदं भवति । राज्ञः पुरुषस्येति । भवति बाह्य-
मर्थमभिसमीक्ष्य । षष्ठी शेषे ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि
॥५२॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्बचनम्* । कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो
वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अकर्मकाणां भावे लो भव-
तीति भावे लो यथा स्यात् । मातुः स्मर्यते पितुः स्मर्यते
इति । अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्या-
त् । माता स्मर्यते । पिता स्मर्यतइति । कर्माभिधानेहि
लिङ्गवचनानुपपत्तिः* । कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोर-
नुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मा-
तृणां स्मृतमिति । मातुर्यलिङ्गं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि
प्राप्नोति । षष्ठीप्रसङ्गश्च* । षष्ठी च प्राप्नोति । कुतः । स्मृ-
तशब्दान्मातुः समानाधिकरणात्षष्ठी प्राप्नोति । अपर

स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाष्यमिति भ्रान्तरा
चोदयति । न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं
तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यमिति । एकस्यापि वस्तुनो
भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुद्धते । अधीगर्थ । मातुः स्मरतीति । मातृ-
स्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति के चिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य
क्रियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः
काष्ठयोर्यजुस्ततः संज्ञेयो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः । कर्मा-
दिविति । आदिशब्दोऽन्वाश्रयवाची । यथा । विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीमादिश्च
सुयोधनः । ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः ॥ इति । तेन कर्माश्र-
याः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः । सकर्मका अधीगर्थीदयः प्रेथब्रूपर्य-
न्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति । तेन मातुः स्मर्यतइति भावे
लक्ष्यलक्ष्यलक्ष्या भवन्ति कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्म-
णः षष्ठ्या न भाष्यमिति प्रथमैव भवति माता स्मर्यतइति । वत्करणं किमर्थ-
मिति । विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थे शब्दप्रयोगात् । स्वाश्रयम-
पीति । नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोतिदेशस्तद् बाधेत । कर्माभिधाने ही-
ति । यदाकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मेवाभिधातव्यं न भा-
वः । ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् तान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा
माता स्मृतेति । भावे तूत्यत्तौ त्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । षष्ठी-
प्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्त्वा विधीयते तदासु माशब्दसामानाधि-

आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्गव्या । कुतः ।
 मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी
 न प्राप्नोति । तत्र हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवि-
 वक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न-
 हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेषइति वर्तते । शेषश्च कः ।
 कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्म विवक्षितं भवति
 तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहं मातरं स्म-
 राम्यहं पितरमिति । अधोगर्थः ॥ रुजार्थानां भाववच-
 नानामज्वरेः ॥५४॥ अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । इ-
 हापि यथा स्यात् । चोरं सन्तापयति । वृषलं सन्तापयति ।
 अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था
 भाववचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्यथा स्यात् ।
 इह मा भूद् नदीकूलानि रुजतीति ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥६०॥

करणाद् बाह्यवस्त्रादपेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृत-
 शब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अनभिहिताधिकारानपे-
 क्षणेन यथा मातृशब्दात् कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु
 विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यतइत्याशङ्क्याह । अपर आहे-
 ति । प्रसङ्गव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रति-
 षेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो
 न भवति । उक्तं च हरिणा । साधनैव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता
 प्रतिपदं षष्ठीसमासस्य निवृत्तयइति ॥ रुजार्थानाम् । यावतेति । धातूनां भा-
 ववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावक-
 र्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थकर्मचोरादिकं भावकर्तृकशब्देनो-
 क्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति । उच्यते ।
 भावशब्देन घञादिवाच्यसिद्धरूपोर्थोभिधीयते न तु साधारणस्तस्य कर्तृत्वा-
 संभवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः । कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधाना-
 त् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भा-
 ववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संप्रदाते । अन्ये त्वाहुः । भावे वचनं
 तेषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भावकर्तृ-
 कधात्वर्थप्रतिपादनाय येषां विधानमित्यर्थः । नदीकूलानीति । रुजा-

किमुदाहरणम् । गां निघ्नन्ति । गां प्रदीव्यन्ति । गां
 सभासद्ग उपहरन्ति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् ।
 इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ प्रेष्यब्रुवो-
 र्हविषो देवदतासंप्रदाने ॥६१॥ हविषोऽप्रस्थितस्य* । हवि-
 षः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां छागं ह-
 विर्वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । प्रेष्य ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छ-
 न्दसि ॥६२॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी* । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या
 खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । तिस्रो रात्रीरिति ।
 तस्या इति प्राप्ते । यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो
 जायते सोमिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं
 तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो, या स्नाति तस्या अम्भु मारुको,
 याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्मर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिर-
 पमारी याङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यै श्या-
 वदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति
 तस्यै क्लीवो, या रज्जुं सृजति तस्या उद्वन्धुको, या प-
 र्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते, अहल्यायै जार-
 मनार्थ्यै तन्तुः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यो-
 गविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी । ततः अर्थे, बहुलं छन्दसि ॥

शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद् रुजार्थानामिति
 धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु श्लेषा पुरुषं
 रुजतीति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः । द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे
 व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यते; कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव
 भविष्यति गां प्रदीव्यन्तीत्यादाविति प्रश्नः । गामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थ-
 स्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानुवर्ततइति एतत्सूत्रारम्भात्
 पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते । प्रेष्यब्रुवोः । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थित-
 त्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे । या खर्वेणेति । रज-
 खलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोयमर्थवादः । चतुर्थीति । षष्ठीप्रकरणात् ष-
 ष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति द्वितीयः । कर्तृकर्म-

कर्तृकर्मणोः कृति ॥६५॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्त इति । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् * । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङ्श्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते । न ब्रूमः । इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि उत्तरार्थम् । अव्यययोगेनेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति सकृतोव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । अकृतोव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्चैः कटानां स्रष्टेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकर-

णोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । नैतदस्ति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यतइति दर्शयति पश्चादुत्तरानुपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते क्रियायां हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह । धातोर्हीति । तदेवं व्यावर्त्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यतइति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति । न ब्रूम इति । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति । प्रतिषेध इति । न लोकाव्ययेति सूत्रे ऽव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति । न च कृदन्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी संभवत इति सामर्थ्यं लभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । स्रष्टेत्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चैः शब्दस्येत्यर्थः । तस्याः क्रियावाचकत्वात् । तदेवाह ।

णमत्राव्ययम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति । स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेपि कृद्गृहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृद् उभयप्राप्ताविति । अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ते कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति । ननु च वाक्येनैवानेन भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा, इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसम-

अधिकरणमिति । उच्चैः स्थाने स्थितानां कटानां सष्टेत्यर्थः । कृतो ये इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्गृहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादप्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिलभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथेति । कृतोत्येकत्वस्याविवक्षायां जातिविवक्षायां वा तत्पुरुषमत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थं बहुव्रीहिराश्रीयतइति परिहारः । तेनाश्वर्यो गवां दोहो गोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते । यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्गृहणं कर्तव्यम् । अथ वा व्याख्यानाद् बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह । अथ वेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः । पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेतीतिप्रत्ययः । कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसङ्गाभावः । कटात् कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्गृहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः । द्वितीययेति । तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिका-रात् । सापेक्षमिति । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः । योसाविति । कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिन्स्यार्थविशेषे न भाव्यं वृत्त्या । तस्याः सामान्यवि-

थं भवतीति । यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवित-
व्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति ।
योसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निव-
र्तते । अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वि-
तीया भविष्यति । यदप्युच्यते इतिप्रत्ययेन चापि नो-
त्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसाम-
र्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नेदमुभयं युगपद्भ-
वति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः ।
यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशे-
षार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी । किम् । कट-
म् । भुक्तपूर्वी । किम् । ओदनमिति । अथ वा इदं प्र-
योजनम् । कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात् । भेदि-
का देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति । कर्तृक ॥ उ-

पयत्वात् तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मि-
न्नर्थे कृतपूर्वीशब्दे वर्तते तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाच-
क्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरिः । विशेषकर्मसंबन्धे निर्मुक्ते
ऽपि कृतादिभिः । विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ अकर्मकत्वे सत्येवं
क्तान्ते भावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा ॥ अवि-
गृहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया संबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु
स्थितेति ॥ कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते तत्र
कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद् गुणभूते ऽपि भवति । एवं तु तद्वितनिवृत्तिर्न कृता
स्यात् । भेदिकेति भिदेण्यन्तात्पर्यायादिषु खुच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता
पुर्थस्य प्राधान्यात् प्रधानम् । प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम् ।
तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्याद् नाप्रधानात् । कृदग्रहणात्
तु भवति । अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते । नहि प्रयोजकसंनिधौ प्रयो-
ज्यकर्तृत्वमपैति । गत्यादिसूत्रनियमात् कर्मत्वाभावात् कर्तृत्वस्यैवावस्था-
नात् । एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम् । प्रधानचरात् कर्तुरित्य-
र्थः । एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम् । यदा द्वितीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठी-
त्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्योः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरैकशब्दवाच्यताया
अभावाद्बिरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृदग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्वित-

भयप्राप्तौ कर्मणि ॥६६॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रति-
 षेधेऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेधः * । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः
 प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ।
 भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य क-
 टस्य । अपर ग्राह । अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति
 वक्तव्यम् । शेषे विभाषा । शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य
 कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना
 खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षाय-
 णेन संग्रहस्य कृतिः । उभ ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥६७॥
 क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानम्* । क्तस्य च
 वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य ह-
 सितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कीकिलस्य व्याहृतमिति ।
 शेषविज्ञानात्सिद्धम्* । शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति । शेष
 इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं
 पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । यदा छात्रो हसति नटो
 भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कीकिलो व्याहरति । सतोप्यवि-
 वक्षा भवति । तद्वथा । अलोमिका एडका अनुदरा क-
 न्येति । असतश्च विवक्षा । समुद्रः कुण्डिका विनध्यो व-
 र्धितकमिति । यद्येवं उत्तरत्र चातुःशब्दं प्राप्नोति । इ-

निवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव । उभय । षष्ठ्याः प्रतिषेध इति । नियमेनानेन कर्तुः
 षष्ठी प्रतिषिध्यत इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ ण्वुच् । शेषे वि-
 भाषेति । अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययएव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरे
 तु प्रत्ययमात्रे ऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्य-
 स्याचार्येणेति वा । क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुं-
 सके भावे क्तः । तत्र छात्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गे षष्ठीविधानार्थं वचनम् ।
 शेषश्च क इति । कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति ।
 सदपि छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया ऽपाक्रियते । संबन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षित-
 म् । छात्रस्य संबन्धि हसितमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र ।

दमहेः सृप्तम् । इहाहिना सृप्तम् । इहाहिः सृप्तः । इहा-
हेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति ।
इष्यतएव चातुःशब्दम् । कस्य च ॥ न लोकाव्य-
यनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ लादेशे सल्लिङ्गग्रहणं किकि-
नोः प्रतिषेधार्थम् * । लादेशे सल्लिङ्गग्रहणं कर्तव्यम् ।
सल्लिङ्गोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कि-
किनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो
यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः । किं पुनः कारणं न
सिध्यति । तयोरलादेशत्वात् * । न हि तौ लादेशौ ।
अथ तौ लादेशौ स्याताम् । स्यात्प्रतिषेधः । बाढं स्यात् ।
लादेशौ तर्हि भविष्यतः । कथम् । आदृगमहनजनः कि-
किनौ लिट् चेति । लिङ्गुदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वति-
निर्देशः कर्तव्यः । नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अ-
न्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तदथा । एष ब्रह्म-
दत्तो, ऽब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्त-
वदयं भवतीति । एवमपिहाप्यलिटं लिङित्याह लिङ्गुदि-
ति ज्ञास्यते । उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चि-

इदमिति । अत्राधिकरणे क्तः । तेनाभिहितमधिकरणमिति इदंशब्दाव्ययमा
कृता अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । इहाहिना सृप्तमिति । भा-
क्तः । इहाहिः सृप्त इति । अत्र कर्तरि क्तः । इहाहेः सृप्तमिति । भाव
एव क्तः । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवेति । परिहा-
रः । ग्रामस्य पार्श्वे इति । सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः किं तर्हि
भाव इति दर्शयति । न लोका । लादेश इति । लग्नग्रहणमपनीय सल्लिङ्गग्रहणं
कर्तव्यम् । तत्र सदृगुहणेन शब्दशानचौ गृह्यते । लिङ्गुहणेन च कानचक्षुः
लिट्संज्ञाविधानात् किकिनौच । लग्नग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् गृहणाप्रस-
ङ्गः । अथ ताविति । लिट्कार्यातिदेशात्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु
यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह । बाढं
स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्य-
त्वेनानेन चोदित इति मत्वाह । स तर्हीति । विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः

कीर्षुः श्रोदनं बुभुक्षुः । तत्रर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्य-
 म् । उकारोप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोय-
 म् । उ उक ऊक ल ऊक लोकेति । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषा-
 यामप्रतिषेधः* । उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भ-
 वतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषल्याः कामुकः ।
 अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः* । अव्ययप्रतिषे-
 धे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पु-
 रा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्तोः । पु-
 रा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् । शानंश्चानश्शतृणा-
 मुपसंख्यानम्* । शानञ्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्त-
 व्यम् । सीमं पवमानः । नटमाघ्नानः । अधीयन् पारा-
 यणम् । लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेव-
 म् । तृन्नित्येवं भविष्यति । कथं तृन्निति । नेदं प्रत्ययगू-
 हणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारगूहणम् । क्व संनिविष्टानां
 प्रत्याहारः । लटश्शत्रित्यतः प्रभृत्या तृनो नकारात् ।
 यदि प्रत्याहारगूहणं, चोरस्य द्विषन् । अत्रापि प्राप्नोति ।
 द्विषः शतुर्वावचनम्* । द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । त-
 च्चावश्यं वक्तव्यम् । प्रत्ययगूहणे सति प्रतिषेधार्थम् ।
 तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति । न लोकाठ्य ॥
 अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥७०॥ अकस्य भविष्यति* ।
 अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवान् लावको व्रजति ।

प्रवर्तते एव । विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्र-
 तिषेधः किकिनोः प्रवर्तते तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा
 वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् । उकारप्रयोग इति । उका-
 रान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोपि चान्तवद्भावाद गृह्यते । उकारोपीति ।
 उद्योक्त्येति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोन्वेषाम् । अन्यथा लवुकेति स्यात् ।
 लप्रयोगे नेति । एतेषां च अलादेशत्वात् । अकेनोः । यथासंख्यापवादार्थं वच-
 नम् । अकस्येति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः ।

ओदनं भोजको व्रजति । इन आधमर्ण्यं च * । तत इन
 आधमर्ण्यं भविष्यति चेति वक्तव्यम् । शतंदायी सहस्रं-
 दायी ग्रामंगमी । अके ॥ कृत्यानां कर्तृरि वा ॥ कर्तृ-
 ग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोज-
 नम् । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते । तत्र कृत्यैरभि-
 हितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति । अत उत्तरं पठ-
 ति । भव्यादीनां कर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रह-
 णं भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं गेयोमाणवकः सा-
 म्नाम् * । भव्यादीनां कर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रह-
 णं क्रियते । किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभि-
 हितमिति नेहाप्यनभिहितं भवति । आक्रष्टव्या ग्रामं
 शाखेति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । कृत्यानां
 प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् । ग्राममा-
 क्रष्टव्या शाखा । ततः कर्तरि वेति । इहापि तर्हि नि-
 पेधः प्राप्नोति । गेयो माणवकः साम्नामिति । उभय-
 प्राप्ताविति वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो मा-
 णवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकेन सामानीति
 च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम संभवति यत्रोभयस्य युग-

अकस्य त्वाधमर्ण्यं नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रह-
 णम् । शतंदायीति । आवश्यकधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः । ग्रामंगमीति ।
 भविष्यति गम्यादय इति षचनाद्भविष्यति गमेरिति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतु-
 र्थी बेल्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं
 ग्रामं गन्तेति यत् कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामंगमीत्युदाहर-
 णोपपत्तिः । कृत्यानाम् । नेहापीति । काक्ता नञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमि-
 त्यर्थः । आक्रष्टव्येति । कृषेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधानकर्मणः कृत्ये नाभिधानं न त्व-
 प्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं
 तर्हीति । कृत्यानामित्येतावत् सूत्रं क्रियते । तत्र चोभयप्राप्ताविति नेति च
 वर्तते । तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते । उभयप्रा-

पत्प्रसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि । य-
दा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्ज-
लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृ-
तीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥
द्विगुरेकवचनम् ॥१॥ किमर्थमिदमुच्यते । प्रत्यधिकरणं व-
चनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनवि-
धानम् * । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्र-
त्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधि-
करणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बहुवच-
न्या चास्य सामानाधिकरण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनो-
त्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति
बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैकवचनं स्यादिति । तच्चा-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् ।
एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।
तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावो ऽद्विगुत्वात् * । तत्रानुप्रयो-

गिरिवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्र-
यणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः ॥ इत्युपाध्या-
यजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगुरेव गृहणमिष्यते । स-
माहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमि-
ति । समाह्रियतइति समाहार इति यदा कर्मणि षञ् तदानेकस्यार्थस्य स-
माह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इ-
त्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं व-
चनमुत्पद्यतइत्यर्थः । पञ्चपूलीशब्देनात्र पञ्चपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते ।
ततो बहुवचनप्रसङ्गः एकवचनविधानम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । ए-
तेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं
पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते । सं-
ख्यया बहुवचन्येति । एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन द्वयर्थोपि गृह्यते संख्या । द्वि-

गस्यैकवचनं न प्राप्नोति । पञ्चपूलीयमिति । किं कारण-
म् । अद्विगुत्वात् । द्विगोरेकवचनमित्युच्यते । न चात्रा-
नुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः । सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् * ।
सिद्धमेतत् । कथम् । द्विग्वर्थ एकवद्वतीति वक्तव्यम् ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य
वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचन-
म् । एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति । एकशेषप्रति-
षेधश्च * । एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च
पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूल्यः । न वान्यस्यानेक-
त्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अन्यस्यानेक-
त्वात् । नैतद्विगोरनेकत्वम् । कस्य तर्हि । द्विग्वर्थसमुदा-
यस्य । समाहारग्रहणं च तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् * । समा-
हारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्वितार्थप्रति-
षेधार्थम् । तद्वितार्थं यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति । पञ्चकपा-
लौ पञ्चकपाला इति । किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं
परिसमाप्यते आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः । यदि-

ग्रामीति । तत्रानुप्रयोगस्येति । द्विगुः समासएकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति
पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः । उच्यते वचनमिति । कृत्यल्युटो ब-
हुलमिति कर्मणि ल्युट् । एकस्यार्थस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकस्या-
र्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यतइत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश उपप-
द्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्य-
प्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोर-
प्यैकवचनं सिध्यति । एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय एकवद्भाव उपचा-
रादेकशेषशब्देनोक्तः । पञ्चपूल्य इति । अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैक-
वद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । न वेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेक-
वद्भावः कृतः । तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्ग-
त्वाच्च प्राथमकल्पिकेन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्ततइत्यर्थः ।
पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याणो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । किं
पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः कि-

तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ।
 अथ समुदायेऽपि वर्तते । न वा समाहारैकत्वात्* । न वैतत् ।
 समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमा-
 प्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अपर आह । न वा
 समाहारैकत्वात् । न वा योगारम्भेणैवार्थः । किं कारणम् ।
 समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति । द्विगुरेक ॥ द्वन्द्वश्च
 प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥२॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्व-
 पदोत्तरपदग्रहणम्* । प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्त-
 रपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्य-
 म् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम् । सेनाङ्गानां सेनाङ्गै-
 रिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यतिकरो मा भूदिति ।
 तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम्* ।
 योगविभागः करिष्यते । प्राण्यङ्गानाम् । ततस्तूर्याङ्गा-

यते तदा पञ्चपूत्य इत्यनेन पञ्चकपाला इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्च-
 सु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समा-
 क्रियमाणत्वात् समाहाररूपतास्तीति क्रियमाणेषु समाहारग्रहणे निवृत्ति-
 र्न सिध्यतीत्यर्थः । एवन्तर्हीति । नहि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु क-
 पालेषु संस्कारः क्रियते । अपि तु प्रत्येकमिति भावः । अपर आहति । न
 वा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे ॥ अयं भा-
 वः । तिरोहितावयवभेदः समूहरूपः समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वादनयूथादि-
 वत्सिद्धमेकवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम् ।
 क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्वितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन
 समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्वितार्थं न तस्य भवति ।
 तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवज्जावाभावः ।
 यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यायमविषयः । एतदेव
 मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्याने ऽसमाश्रयता प्रत्याख्यानत्वेन वार्तिकं
 व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्स-
 त्वपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवज्जावातिदेशः प्रयोजनाभावाच्च
 प्रवर्तते । इन्द्रश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवा-
 च्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवज्जावो नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदि-

नाम् । ततः सेनाङ्गानामिति । स तर्हि योगविभागः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥
अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ इह कस्मान्न भवति । न-
न्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौथुमाः । स्थेणोः *।
स्थेणोरिति वक्तव्यम् । एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा
इत्यत्रापि प्राप्नोति । अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उद-
गात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौथुम् । उदगात्कौ-
मोदपैप्पलादम् ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो ऽग्रामाः ॥७॥
ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः *। अग्रामा इत्यत्र नगराणा-
मिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरा पाटलिपुत्रमि-
ति । उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं च
केतवता च शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालूकिनी च
जाम्बवशालूकिन्यौ ॥ क्षुद्रजन्तवः ॥८॥ क्षुद्रजन्तव इत्यु-
च्यते । के क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः यदो-
वं यूकालिक्षं कीटपिपीलिकं दंशमशकमिति न सि-
ध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां

ति । पाणिमार्दङ्गिकाश्चारोह्या इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति
बहुवचनान्तोङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः । पूर्वपक्षेपि प्रत्येकमेवा-
ङ्गशब्दस्य संबन्धः । स त्वन्यथा । प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति ।
नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्ग-
शब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपा-
द्यते । तेनास्माद् ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इतिसंकरो
न भवति । अनुवादे । यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्र-
योक्ता प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति । विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः । ग्रामे
नाध्ययमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शना-
द्वचनम् । अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्राम-
संबन्धेव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं नगरम् । केतवता ग्रामः । जाम्बवं नगरं
शालूकिनी ग्रामः । क्षुद्रजन्तवः । स्मृतीनां विरुद्धानां दर्शनात्प्रश्नः । के क्षुद्रज-
न्तव इति । क्षोत्तव्या इति । अर्हार्थे कृत्यः । ये क्षुद्यमाना अपि न म्रियन्ते ज-

स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषामा-
सहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां
गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः ।
अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥ येषां च विरोधः
शाश्वतिकः ॥१॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थश्चकारः ।
येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्वएकवचनमेव यथा
स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्य-
त्प्राप्नोति । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषि-
द्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥ शूद्राणामनिरवसिता-
नाम् ॥१०॥ अनिरवसितानामित्युच्यते । कुतोऽनिरव-
सितानाम् । आर्यावर्तादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्या-
वर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनादक्षिणेन हिमवन्तमु-
त्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्धगन्धिकं शक्यवनं
शौर्यक्रौञ्चमिति । न सिध्यति । एवं तद्धार्यनिवासादरनि-
रवसितानाम् । कः पुनरार्यनिवासः । ग्रामो घोषो नगरं
संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्य-
न्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति

लोकप्रभृतयः । ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादक्षोदनाहर्हाः । नकुलपर्यन्ता
इति । एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद् गृह्यते । अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् । येषां
च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिषं का-
कोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति । शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता
उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः । कुत इति । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतवि-
शेषाः । दक्षिणेनेति । एनवन्तः । एनपा द्वितीया । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो
देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्याचार्यावर्तो देश इत्य-
र्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः । ग्राम इति । एते-
ष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः प्रसिद्धः । घोषो गोमहिषादिनिवा-
सः । संवाहो वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः । मृतपा
डोम्बा इत्याहुः । याज्ञादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठाने ऽधिकारोस्तीति भा-

न सिध्यति । एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणो ऽनिरवसितानाम् ।
 एवमपि तक्षायस्कारं रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति ।
 एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्-
 कारेण शुध्यति ते ऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारे-
 णापि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥ गवाश्चप्रभृ-
 तीनि च ॥ ११ ॥ गवाश्चप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृ-
 त्तम् * । गवाश्चप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्ट-
 व्यम् । गवाश्चम् । गवाविकम् । गवैडकम् ॥
 विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-
 पराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥ बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पति-
 मृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् * । फलसेनावनस्प-
 तिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा ए-
 कवद्ववति बहुप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । फल । बदराम-
 लकम् । बदरामलकानि । सेना । हस्त्यश्वम् । हस्त्य-
 श्वाः । वनस्पति । प्लक्षन्यगोधम् । प्लक्षन्यगोधाः । मृ-
 ग । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । शकुनि । हंसचक्रवाकम् ।
 हंसचक्रवाकाः । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः ।
 धान्य । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । माषतिलम् । माषति-
 लाः । तृण । कुशकाशम् । कुशकाशाः । शरशीर्षम् । शरशी-
 र्षाः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्या-

वः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यज्ञे ऽधिकाराभावादिति भावः । संस्का-
 रेणेति । संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्ते नैव न तदधिकेनेत्यर्थः । गवा-
 श्वप्र । यथोच्चारितमिति । गणे यादृशाः कृतावडः पठिता इन्दास्तादृशानामे-
 वेदं कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः । यदा त्ववड् नास्ति विकल्पितत्वात्तदा
 पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति गोश्वं गोश्वा इति । एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्यु-
 क्तं भवति । विभाषा वृत्त । बहुप्रकृतिरिति । बहुवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदा-
 र्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः । बदरामलकमिति । जातिरप्रा-
 णिनामित्येकवद्भावः । क्वचित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते । तथैवं व्याचक्षते ।

त् । क्व मा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः । किं पुनरनेन
या प्राप्तिः सा नियम्यतस्त्राहोस्विदविशेषेण । किं चा-
तः । यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यगोधौ
जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति ।
अथाविशेषेण, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथा-
स्तु । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषेधम् * ।
पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां येषां च विरोधः शाश्वति-
क इत्येतद्ववति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्या-
वकाशः । महाजोरभ्रम् । महाजोरभ्राः । हंसचक्रवाकम् ।
हंसचक्रवाकाः । येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्य-
स्यावकाशः । श्रमणब्राह्मणम् । इहोभयं प्राप्नोति काको-
लूकं श्वशृगालमिति । येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्ये-
तद्ववति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो व-
क्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च
विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्या-
द् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । अश्ववडवयोः पू-
र्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् * । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्ग-
त्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्ववड-
वयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः । विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं
यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोवकाशः । अश्ववडवौ । पशुद्व-

नित्येकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोनेन वचनेन क्रियते । अन्यं तु बदरामलकानीत्येवं
प्राप्ते जातिलक्षणे नित्ये एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयितव्यम् । ह-
स्यश्वमिति । सेनाङ्गत्वे ऽपि परत्वात्पशुलक्षणे विकल्पो भवति । किं पुनरिति ।
अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यव-
स्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वन-
सत्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः । यथा न दोष इति ।
व्यापित्वात्प्रकरणपेक्षीयं विषयनियम इत्यर्थः । अश्ववडवयोरिति । पशुत्वादि-

न्द्वनपुंसकस्यावकाशः । अन्ये पशुद्वन्द्वाः । महाजोरभ्रं म-
होजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गउभयं प्राप्नोति । अ-
श्ववडवम् । पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।
स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । प्रति-
पदविधानात्सिद्धम् * । प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते ।
अश्ववडवपूर्वापरेति । एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वा-
त् * । एकवद्भावो ऽनर्थकः । किं कारणम् । समाहारैक-
त्वात् । एकोयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं
भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एवं विज्ञास्यामि ।
इह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्ववती-
ति । यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विव-
चनं नित्यमित्याह । इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंस-
कमिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लि-
ङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वान्निङ्गस्य । न तर्हीदानीमिदं व-
क्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्या-
र्थम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्ष-

भाषैकवद्भावः । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावित्य-
तिदेशात् पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते । प्रति-
पदविधानादिति । नात्र पशुगृहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवगृह-
णेन तत्र प्रतिपदविधानात् नपुंसकमित्येतद्वति । तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं
परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते । तेन यथैकवद्भावोत्र प्रतिपदं विधीयते तथा न-
पुंसकत्वमिति भावः । समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयवभेदो हि समा-
हारः स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः । इह नित्य इति । इन्द्रश्चेत्यारभ्यास्मा-
द्योगाग्राग् नित्यो विधिरनेन तु योगइयेन विभाषेत्यर्थः । यदयमिति । यदेत-
त्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादे-
कवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनगृहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । पूर्वत्रेति ।
प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । क्व चिज्जातिरप्रा-
णिनामिति प्राप्ते विभाषा । मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् । विभाषा

मृग इति ॥ विभाषा समीपे ॥ ३६ ॥ किमुदाहरणम् । उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् । एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्यायाऽव्ययीभावोप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि । तदादा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बहूर्थस्य बहूर्थ इति ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । संज्ञायां कन्योऽशीनरेष्विति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि संज्ञायां कन्यान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थं तर्हि । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नहि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि । छायाबाहुल्यइति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य न-

स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः । किमुदाहरणमिति । कः प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेव्यमिति । नैतदस्ति । यदि तावदव्ययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद् बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्भावे कृते उपदशा इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरैवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदशमिति चेष्टते । एतदेव मनसि कृत्याह । एवं तर्हीति । अव्ययीभावोऽव्ययं विभक्त्येति विहितः । बहुव्रीहस्तु संख्ययाव्ययेति । तद्यदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्य उत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपि प्रधानत्वाद् बहूर्थत्वमिति भावः । तत्पुरुषो । उत्तरेषु चिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति । किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत् प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । नहीति । अनादिस्तत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानींतनीति भावः । नहीति । षष्ठीतत्पु-

उसमासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्र-
 योजनम् । नहि च्छायान्तो बाहुल्ये ऽतत्पुरुषो नऽसमासः
 कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सभाराजाऽमनु-
 ष्यपूर्वा अशालाचेति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नऽसमा-
 सस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयो-
 जनम् । नहि सभान्तो ऽशालायामतत्पुरुषो नऽसमासः
 कर्मधारयो वास्ति । इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति व-
 क्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नऽसमासस्य कर्मधारयस्य वा मा
 भूदिति । तत्पुरुष इति किमर्थम् । दृढसेनो राजा । अन-
 जिति किमर्थम् । असेना । अकर्मधारय इति किमर्थम् ।
 परमसेना । उत्तमसेना ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥२६॥
 किमर्थमिदमुच्यते ॥ द्वन्द्वोयमुभयपदार्थप्रधानः । तत्र
 कदा चित्पूर्वस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्कदा चि-
 दुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा
 स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति । परवल्लि-
 ङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते । तत्पुरुषश्चापि
 कः प्रयोजयति । यः पूर्वपदार्थप्रधानः । एकदेशिसमासो-

रूपादिना तदादित्वासंप्रत्ययः । नहि च्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं
 न च षष्ठीतत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते । नहि सभान्त इति । अशालेति
 वचनात् संघातवचनः सभाशब्दो याज्ञो न च समूहिभिर्विना ससूहोप-
 पत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु
 प्रदेशे मन्दबुद्धानुग्रहायाधिकारः कृतः । परवत् । इन्द्रोपेक्षया किमिदं
 विध्यर्थमाहोस्त्रिभयमर्थम् । तथा किं षष्ठीनिर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गा-
 तिदेशः । अथ सप्तम्याश्चयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति । किमर्थ-
 मिति । इन्द्रोयमिति । षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः । तत्रावयवा-
 र्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति ।
 तत्र पदाऽपेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयवार्थाविव समुदायार्थस्तदा पर्यायेण
 लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यदेवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं

र्धपिप्पलीति । यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः । दैवकृतं तस्य
 परवलिङ्गम् । परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्रा-
 प्रापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः * । परव-
 लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्रापन्नालंपूर्वगतिस-
 मासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्राप्तो जीविकां प्राप्त-
 जाविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः । अलं
 पूर्वं । अलं जाविकायै अलंजीविकः । गतिसमास ।
 निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । पूर्वपदस्य च* । पूर्वपद-
 स्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुक्कुटौ । यदि पुन-
 र्यथोजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासाद-
 न्यदतिदिश्यते । समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्ठा-
 बलुग्वचनम्* । समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्ठा-
 पो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ । निपातनात्सिद्धम्* । नि-

क्रियते इति सादृश्याभावाद्दतिनिर्देशो नोपपद्यते । नैष दोषः । केवलाकेवला-
 वस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः । तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं
 दर्शयति । तत्पुरुषश्चापीति । दैवकृतमिति । अयन्नसिद्धमित्यर्थः । पूर्वपदस्य
 चेति । सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति । इह तत्पु-
 रुषे च यत्परं तद्वलिङ्गं भवति । तत्र कार्यिणोनुपादानात्परशब्दस्य संबन्धि-
 त्वात्तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वप-
 दस्य पुंस्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूरौ इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्ग-
 स्तथार्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्या-
 द् इह तत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते । यदि पुनरिति । षष्ठीनिर्देशो व्यति-
 रिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्ति-
 रिति भावः । समासादन्यदिति । समासार्थलिङ्गमुपचारात् समासशब्देनोच्य-
 ते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य खलिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदि-
 श्यते इत्युक्तं भवति । अश्ववडवाविति । परवलिङ्गे प्राप्ते पूर्वपदश्ववडवाविति
 पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुल्लिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति स्त्रीत्व-
 स्थानिवर्तनाद्यापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः । निपातनादिति । टाब्रिहत्या रूप-
 मेतदित्यर्थः । पूर्वपदश्ववडवाविति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनान्तरे
 पूर्वपदलिङ्गातिदेशाप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छति । किं नि-

पातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् । अश्ववडवपूर्वाप-
रेति । उपसर्जनह्रस्वत्वं वा * । अथ वा उपसर्जनस्येति
ह्रस्वत्वं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कुक्कुटम-
यूरी इति । अस्तु । परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ * । प-
रवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिक-
स्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति । इदं तर्हि
दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्या । दत्ता च
गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ । द्वौ ष्यडौ द्वौ ष्फौ
च प्राप्नुतः । तस्मान्नैतच्छ्रवणं वक्तुं शब्दशब्दार्थावति-
दिश्येते इति । ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेद-
श्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति । परिहृतमेतत् । निपातना-
त्सिद्धमिति । अथ वा नैवं विज्ञायते । परस्यैव परव-
दिति । कथं तर्हि । परस्यैव परवदिति । यथा-
जातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्याति-

पातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । अश्ववडवापूर्वापरेति वक्तव्ये टापोनुच्चार-
णं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्लिवर्त्यते । उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । अनेक-
मिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थे ऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति
भावः । इहापीति । ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति । शब्दशब्दार्थावति ।
लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोर्यस्यात्र तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यतइत्यर्थः । आति-
देशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद ह्र-
स्वाभावात् । द्वौ ष्यडाविति । तत्र यस्येति चेत्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ
श्रूयेयाताम् । ह्रलो यमामिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि यणो मय इति
ष्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः । पुंवद्भावेनेति । भ-
स्याटे तद्धितइत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वान्नास्ति पुंव-
द्भावः । तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्र-
धानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च ह्रस्वस्य । व्यतिरिक्तसमु-
दायरूपह्रस्वार्थाभ्युपगमे ऽपि अवयवानां कार्यसंबन्धात् फलतः प्राधान्यमेव ।
अथ वेति । नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवमशब्दप्रयोगेण
नियमं निषेधाय दर्शयति । न त्वेवार्थे वतिर्विहितः । यथा च नियमपक्षे व-

दिश्यते इति । अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते ।
 प्राप्तादिषु कथम् । प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सि-
 ङ्गम् * । द्वन्द्वैकदेशिन्योरिति वक्ष्यामि । तदेकदेशिग्र-
 हणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । एकदेशिसमासो नारभ्य-
 ते । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणो भविष्यति ।
 अर्धं च सा पिप्पली च अर्धपिप्पलीति । न सिध्यति ।
 परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति । अथ पुनरयमेकदेशिस-
 मास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते । इष्यते च ष-
 ष्ठीसमासोपि । तद्यथा । अपूपार्धं मया भक्षितं ग्रा-
 मार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवि-
 तव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति । समानाधिकरणो भवि-
 ष्यति ॥ रात्राह्राहाः पुंसि ॥२९॥ अनुवाकादयः पुंसि * ।
 अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्तइति वक्तव्यम् । अनुवा-
 कः । शंयुवाकः । रात्रा ॥ अपथं नपुंसकम् ॥३०॥ पु-

तिरुपपद्यते तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि । अवयवाव-
 पेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थ-
 मिदम् । अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेनैव लि-
 ङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम् । यदा तु समुदा-
 यो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम् । अथ पूर्वपदस्येति ।
 अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः । एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठाश्रयेण दर्शनत्र-
 ये ऽपि । मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदास्त्रिभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयो-
 वतिः । एकदेशिसमासो नारभ्यतइति । पूर्वापराधरेति योगत्रयं नारभ्यते ।
 परवलिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः । अर्धं च सा पिप्पली चेति ।
 अवयवे समुदायोपचारात्समानाधिकरणम् । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्या-
 त्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः । परत्वा-
 दिति । अयमर्थः । न ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलुप्यनमिति भेदाश्रयणमेव
 परं मुख्यं प्रधानं ततश्च षष्ठीसमास एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात् शास्त्रापेक्षं
 परत्वमत्र न विवक्षितम् । समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोग-
 सिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम-
 धिकलक्ष्यदर्शित्वात् । रात्रा । अनुवाक इति । अनूयतइत्यनुवाकस्तत्र वि-

ण्यसुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । पुण्याहम् ।
 सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथं
 त्रिपथं चतुष्पथम् उत्पथं विपथम् । द्विगुश्च । द्विगुश्च
 समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवं दशग-
 वम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति
 वक्तव्यम् । पञ्चपूली दशपूली । वावन्तः * । वा
 आवन्तः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वी
 पञ्चखट्वम् । दशखट्वी दशखट्वम् । अनो नलोपश्च वा
 च स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् ।
 पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपात्रं द्विपात्रम् ॥ अ-
 र्धर्चाः पुंसि च ॥३१॥ अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चः

शिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् । अपथम् । पुण्याहमिति ।
 रात्राह्नाह्नाः पुंसीति प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति । सुदिनशब्देन प्रशंसाभा-
 वावाची तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते च प्रशंसार्थस्य
 प्रयोगः । सुदिनासु सभासु कार्यमेतत् प्रविचिन्वीत विशेषतः स्वयं चेति । च-
 तुष्पथमिति । षष्ठीतत्पुरुषः समाहारद्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्व-
 म् । उत्पथमिति । कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अव्ययादित्वादपथशब्दस्य न-
 पुंसकत्वे सिद्धे किंमूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः । द्विगुश्च
 समास इति । स नपुंसकमित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परा-
 मृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा सामन्वितमित्यत्र सं-
 बोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न तु तद्धितार्थद्विगोः ।
 पञ्चगवमिति । यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्रा-
 धान्यात्तदीयं लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना संघ
 इत्यादि वदनियतलिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् । पञ्चखट्वीति । टाप उपसर्ज-
 नङ्गत्वमेव कृते द्विगोरिति डीप् । यदा तु समूहोभिधेयस्तदोपसर्जनङ्गत्वम्
 सिध्यति न तु समाह्रियमाणेभिधेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम् । पञ्चखट्वमित्य-
 च त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकङ्गत्वम् सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं
 ङ्गत्वम् । अनो नलोपश्चेति । चशब्देन वा स्त्रियां भाष्यत इति समुच्चीयते
 नलोपस्तु नित्यमेव क्रियते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षण-
 निषेधात्परत्वाभावाज्जोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्रादिभ्य इति । तादर्थ्यं
 चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च पात्रादिः । अर्धर्चा । कार्षापणादिसंग्रहायाह ।

अर्धचम् । कार्षापिणं कार्षापणः । गोमयं गोमयः । सरकं सर-
कः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्सि-
द्धम् । बहुवचननिर्देशादादर्थो गम्यते ॥ इदमोऽन्वादेशो
ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥३२॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्र-
हणम् * । अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं
प्रयोजनम् । देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् * । इह
मा भूत् । देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति ।
अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् * । अन्वादेशश्च कथि-
तानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेष्यं विजानीयादिदमा-
कथितमिदमेव यदानुकथ्यतइति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वा-
न्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति । अथ
किमर्थमशादेशः क्रियते । न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत ।
तत्र द्वितीयायां टायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः
सर्वा हलादयो विभक्तयः । तत्र इद्रूपलोपे कृते केवल-
मिदमोनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति । अशा-
देशवचनं साकच्कार्थम् * । अशादेशवचनं साकच्कार्थं
क्रियते साकच्कस्यायमादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां
रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अथ किमर्थं
शित्करणम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । शित्करणं क्रियते
सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । इमकाभ्यां

अर्धर्चादय इति वक्तव्यमिति । बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्धर्च-
शब्देनान्येषामभिधानात् । इदमो । पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति
व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणाय । अन्वादेशे इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो
निवार्यते । अन्वादेशश्चेति । प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदा नु कथ्यते तेनैव तदा-
न्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्तिकम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणा-
च्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितम् । यदा नु कथ्यते तदान्वादेशो भवति । द्वेष्यमि-
ति । विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः । साकच्कार्थमिति । साकच्कस्येद्रूपलो-

छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ।
 अक्रियमाणे हि शित्करणे ऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती-
 त्यन्त्यस्य प्रसज्येत । न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात् * ।
 न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । अन्त्यस्य विकारवच-
 नानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति
 कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अर्थव-
 त्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् * । अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् ।
 कोर्थः । आदेशप्रतिषेधार्थम् । ये ऽन्ये अकारस्यादेशाः
 प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तेद्यथा । मो राजि समः क्वा-
 विति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्ती कृत्वा अ-
 नुस्वारादयो बाध्यन्ते । तस्माच्छित्करणम् * । तस्माच्छ-
 कारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्दुःशोयम् । अ
 अ इति । अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ।
 अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादशेकजुत्पदा-
 ते ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥३३॥ किमर्थं त्रत-
 सोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ मा भूतामिति । नैतद-
 स्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सि-

पो नास्त्राक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूपलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्यति । अ-
 न्तास्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समुदायाद्विभक्तिरर्थवत्त्वा-
 द्भवति । ततो ऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुणइति पररूपं क्रियते । तत्रा-
 देशप्रवृत्तिकाले समुदायः अ अ इति प्रवर्तते । तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादशे
 प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते । अथ वेति । आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते
 अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादश इति । महाविभाषाधि-
 काराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किञ्चाकचि कृतेनेन चाशदेशे कृते
 ऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीना तद्वरमनुत्यत्तिरेवाकचोस्तु । एवं ह्यादेशो
 न विधातव्यो भवति । एतदः । अत्रात इत्यत्र चलत्सिलोः कृतयोः
 प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते
 तत्रैतदस्त्रतसोरित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः । किमर्थमिति । उदा-

दुम् । इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति ।
 किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् ।
 कृतेपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि । तत्र नित्यत्वादनु-
 दात्तत्वे कृते लिति पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा
 यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्वथा । गोष्पद-
 प्रं वृष्टो देवः । ऊलोपे कृते पूर्व उदात्तभावी नास्तीति
 कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात्त्रतसो-
 रनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ द्वितीयाटौस्वेनः ॥३४॥ कस्याय-
 मेनो विधीयते । एतदः प्राप्नोति । इदमोपि त्विष्यते ।
 तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व
 प्रकृतम् । इदमो ऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादाविति । यदि
 तदनुवर्तते । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुसात्ताविदमश्चेतीद-
 मोपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । इ-
 दमो ऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ
 चानुदात्तौ । इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादावशू
 भवति । ततः द्वितीयाटौस्वेनः । इदमः एतदश्च । तृती-
 यादाविति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकगतयो ऽधिकाराः ।
 तद् यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधि-

त्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । नित्यमिति । लिट्स्वरस्वनुदात्तत्वे कृते न प्र-
 वर्तते । अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् । एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम् । लि-
 ति पूर्व इति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां समीचीनम् । उपपदविभक्तौः कार-
 कविभक्तिर्वलीयसीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः । प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति ।
 अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनात् । गोष्पदप्रमिति । वर्षप्रमाण ऊलो-
 पश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेत ततो लिट्स्वराभावात् प्रत्य-
 यादुदात्तत्वे सति कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति । द्वितीया ।
 उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात् पृच्छति । कस्येति । न कर्त-
 व्यमित्युत्तरम् । इदमोपीति । इदंशब्दाच्च चलोहप्रत्ययेन बाधितस्यादेशवि-
 धानमेव सत्तानुमानं स्यात् । मण्डूकगतय इति । इह केवलस्यादेशस्योपादा-

काराः । अथ वा एकयोगः करिष्यते । इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । ततः द्वितीयाटौस्वेनः इदम् एतदश्च । तृतीयादाविति निवृत्तम् । अथ बोधयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे । एनदिति नपुंसकैकवचने * । एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् । इदं कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत् । यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः । कारूपसिद्धिः । अथो एनम् अथो एने अथो एनानीति । त्यदादात्वेन सिद्धम् । यदेवमेनश्रितको न सिध्यति । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । द्वितीयाटौ ॥ आर्धधातुके ॥३५॥ जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् * । जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् । किमतो यत्सति भवितव्यम् । तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः * । तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यं प्रवेयम् आख्येयम् । ग्यत्यवस्थिते ऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्याद् ग्यतः श्रवणं प्रसज्येत । नैष दोषः । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः * । सामान्ये ह्याश्री-

नादवस्थाचेष्टः स्थानी न तु पूर्वत्र । साक्षात् स्थानिनो निर्देशादिति भावः । अथैकयोग इति । एकं ग्रहणकवाक्यमित्यर्थः । तदपेक्षिष्यामहे इति । लौकिकीधिकारो ऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः । अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भावः । एनदिति । यदेनादेशः क्रियते तदातोमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति एनदिति चेथ्यते इति वार्तिकारम्भः । एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः । यथालक्षणमिति । यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम् । तत्र यदा न लुमताङ्गस्येत्यङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम् । अथानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहुः । आर्ध । जग्ध्यादिष्विति । व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन् व्यवस्थिते आर्धधातुके आदेशेन

यमाणे विशेषोनाश्रितो भवति तत्रार्धधातुकसामान्ये
जग्ध्यादिषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भवि-
ष्यति । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदु-
वर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः *। सामान्याश्रयत्वाद्वि-
शेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति ।
लघ्यं पव्यमिति । आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्य-
यसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नो-
ति । इह च दित्स्यं धित्स्य, मार्धधातुकसामान्ये अका-
रलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । पौर्वापर्याभा-
वाच्च सामान्येनानुपपत्तिः *। पौर्वापर्याभावाच्च सामा-
न्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन पौर्वा-
पर्यमस्ति । सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् *। सि-
द्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्ता सार्वधा-
तुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि
भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिप्रा-
र्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्निधानमिति । परिहृत-
मेतत् । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति । ननु
चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुव-
र्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति । नैष दोषः ।
वक्ष्यति तत्राङ्गूहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि

भाव्यम् । तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभावस्तथापि
भूवीत्याजसु दोषः । तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित आदेशेनापवादे-
न बाधमानत्वात् । सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम् ।
जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह । उवर्णाकारान्तेभ्य इति । इदानी-
माकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह । पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वा-
न्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् ।
तस्माद्वाक्तिपक्षः परत्वोपपत्तयश्चाश्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः । वक्ष्यति

यथा स्यादिति । यदप्युच्यते । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्तीति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते आर्धधातुके विषयइति । तत्रार्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । अथ वा आर्धधातुकास्विति वक्ष्यामि । कासु । आर्धधातुकासु । उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु । आर्धधातुके ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥३६॥ ल्यबृग्रहणं किमर्थम् । न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं ल्यप् क्रियतामादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल् ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यबृग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यबृ बाधतइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्यबादेश उपदेशिवद्वचनमनादिष्ठार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं

तत्रेति । हलन्ताद् ण्यतो विधानादजग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धे जग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थइत्यर्थः । अभिव्यङ्क्ष्यते तत्रार्धधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः । अथ वेति । व्यक्तिपक्षाश्रयणेपि न दोष इत्युक्तं भवति । नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्धधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्धधातुकशब्देनार्श आदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्तिष्विति । उच्यन्ते उच्चार्यन्तइत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः । अन्ये तु उच समवायइत्यस्य क्तिन्युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः । प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति । श्रुतिष्विति । एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः । ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी । आर्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्तादीनां भूादय आदे-

भवति । जग्धिविधिर्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कि-
 तीति विधानात् ॥ हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्-
 भरतीति कृतं तदु विद्धि ॥३॥ एष एवार्थः । जग्धौ सिद्धे
 ऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां
 ल्यपा भवति बाधनमिति ॥ लुङ्सनोर्घसूलृ ॥३७॥ घस्-
 लृभावे ऽच्युपसंख्यानम्* । घसूलृभावे ऽच्युपसंख्यानं क-
 र्तव्यम् । प्राप्तीति प्रघसः ॥ हनो वध लिङि ॥४२॥ लुङि
 च ॥४३॥ किमयमदन्त आहोस्विद्व्यञ्जनान्तः । किं चातः
 यदि व्यञ्जनान्तः । वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम्* । किमुक्तम् ।
 वध्यादेशे वृत्तितत्त्वप्रतिषेध इडिधिश्चेति । अथादन्तः । न
 दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । हनो ॥ इणो गा लुङि
 ॥४५॥ इण्वदिकः* । इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा
 स्यात् । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥ णौ गमिर-
 बोधने ॥४६॥ इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगम-
 यतः । अधिगमयन्ति ॥ सनि च ॥४७॥ इण्वदिक इत्येव ।
 अधिजिगमिषति । अधिजिगमिषतः । अधिजिगमि-

शा इत्युक्तं भवति । अदो जग्धि । अन्तरङ्ग आदेश इति । तकारादिप्रत्ययमा-
 चापेक्षत्वात् । ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । अनादिष्टा-
 र्थमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ ह्रित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब् यथा स्यादित्यर्थः । क-
 थं न प्राप्नोतीत्याह । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त
 इत्याह । जग्धिविधिरिति । अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद
 इति । जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः । ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह ।
 हिप्रभृतीनि । ल्यब्भरतीति । ल्यबादेशो ह्यत्यपनयति बाधतइत्यर्थः । तदु
 इति । उशब्दे निपातो ऽवधारणार्थः । तद्धिङो वेत्यर्थः । हनो वध । किमय-
 मिति । किं कार्यार्थो ऽकारो ऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः । वृत्तितत्त्वप्रतिषेध इति ।
 अवधीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक इति
 खुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति सा
 जनिवधोश्चेति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात् तत्त्वं प्राप्तम् । इडिधिश्चेति ।
 अवधीदित्यादावेकाच्त्वादित्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीडिधेयः । अदन्तत्वे स्वलोप-

षन्ति । सनि च ॥ गाङ् लिटि ॥४९॥ डित्करणं किमर्थम् ।
 गाङ् अनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् * । गाङ् अनुबन्धकरणं क्रि-
 यते । विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । गाङ् कु-
 टादिभ्यो जृणिन्डिदिति । गाकुटादिभ्य इति ह्युच्यमाने
 इणादेशस्यापि प्रसज्येत । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्या-
 देशवचन इत्कार्याभावस्य * । अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः
 सानुबन्धकस्यादेशइत्कार्यं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञा-
 पने प्रयोजनम् । प्रयोजनं चक्षिडः ख्याज् * । डित इत्या-
 त्मनेपदं न भवति । लटः शतृशानचौ * । प्रयोजनम् । प-
 चमानो यजमान इति टित इत्येत्त्वं न भवति । युवोर-
 नाकौ * । युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः न-
 न्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणौ डीम्नुमौ न भवतः । मे-
 श्राननुबन्धकस्याम्बवचनम् * । मेश्राननुबन्धकस्याम्बक्त-

स्य स्थानिवत्त्वाद्भूतत्वादेरभावः । तत्त्वं त्वलोन्तस्य क्रियते । तत्राकारो लु-
 मत्वात् स्थानी न भवति धकारोपि षष्ठोपस्य स्थानिवत्त्वादन्तरो न भवतीति
 तत्त्वाभावः । उपदेशेनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादित्सिद्धिः । गाङ् लिटि ।
 स्थानिवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं मत्वाह । डित्करणमिति । इणादेशस्यापीति ।
 ततश्चागासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ डित्वादीत्वप्रसङ्गः । गाङ् कुटादिभ्य इ-
 ति तूच्यमानेस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ् गतावित्यस्य एतद् डकारस्यात्मनेप-
 दविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङकारेण तुल्यताभावात् । ज्ञापकं वेति ।
 सानुबन्धाच्च षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते । कृतायां
 वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्तइति ज्ञापनार्थं डकारोच्चार-
 णमित्यर्थः । शतृशानचाविति । सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् ।
 शानजेव त्वात्मनेपदत्वात् प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । भुजुरांयूणांयुप्रभृ-
 तिश्चादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशग्रह-
 तावेतस्माज्ज्ञापकादुगिल्कार्याग्रहत्तिरिति डीम्नुमोरभावः । ज्ञापकस्याति-
 व्याप्तिर्दृष्टाह । मेश्वेति । तस्यस्थमिपामित्यत्र मिषग्रहणमपनीय मिग्रहणं
 कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अ च-
 नवमिति । पित्वात् डित्वाभावादु गुणो भवति । मा हि स्म चिनवमिति चानु-

व्यः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । अत्यल्प-
 मिदमुच्यते मेरिति । तिप्सिमिमपामिति वक्तव्यम् । इ-
 हापि यथा स्यात् । वेद वेत्य । अस्य ज्ञापकस्य सन्ति
 दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समाः भूयांसो वा ।
 तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नै-
 तानि सन्ति । इह तावच्चक्षिडः ख्याजिति जित्करण-
 सामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति । लटः शतृशानचा-
 विति । वक्ष्यत्येतत् । प्रकृतानामात्मनेपदानां टेरेत्वं भ-
 वतीति । युवोरनाकाविति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धं तु यु-
 वोरनुनासिकत्वादिति । गाड् ॥ चक्षिडः ख्याज् ॥ ५४ ॥ कि-
 मयं कशादिराहोस्वित्ख्यादिः । चक्षिडः कशाज्ख्याजौ* ।
 चक्षिडः कशाज्ख्याज् इति कशादिः ख्यादिश्च । खशादि-
 र्वा* । अथ वा खशादिर्भविष्यति । केनेदानीं कशादि-
 र्भवति । चत्वेन । अथ ख्यादिः कथम् । असिद्धे श-
 स्य यवचनं विभाषा* । असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं व-
 क्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं सौप्रख्ये वुज्विधिः* ।

दात्तत्वम् । वातिककारस्याव्याप्तिमुद्भावयन्नाह । अत्यल्पमिति । णलादिविधौ
 तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानान्नास्ति दोष इति चिन्तयमेतत् । भू-
 यांसो वेति । दोषबहुत्वरोपेण निन्दामाह । तस्मादिति । विशेषणार्थं तु डि-
 त्करणं स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्चभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं
 नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । तिप्सुभीत्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि ते-
 षामित्यर्थः । सिद्धं त्विति । अनुनासिकयोरेवादेशो नान्ययोरित्यर्थः । ततश्च
 स्थानिनोरेवोगित्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः । चक्षिडः ।
 लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात् पृच्छति । किमयमि-
 ति । असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं वि-
 भाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकार-
 निमित्तं च प्रवर्तते । चत्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चत्वाभावादाख्या-
 तेत्यादि सिध्दयति । सौप्रख्ये वुज्विधिरिति । अकारप्रश्नेषात्सौप्रख्यशब्दे वुज्-
 विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्टइति सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्गइति कः । यत्व-

सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुज्बुविधिर्न भवति । सौप्र-
 ख्यीयइति वृद्धाच्छ इति छो भवति । निष्ठानत्वमाख्याते ।
 आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति । रुविधिः पुंख्याने ।
 पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति । णत्वं पर्याख्याने । प-
 र्याख्यानमिति णत्वं न भवति । सस्थानत्वं नमः ख्या-
 त्रे । नमःख्यात्रइति सस्थानत्वं न भवति । वर्जने प्र-
 तिषेधः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः । प-
 रिसंचक्ष्याः । असनयोश्च । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्त-
 व्यः । नृचक्षा रक्षः विचक्षण इति । बहुलं तणि । ब-
 हुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्द-
 सौग्रहणम् । किं प्रयोजनम् । अन्नवधकगात्रविचक्षणा-
 जिराद्वर्थम् । अन्न । अन्नम् । वधक । वधकम् । गात्र ।
 गात्रं पश्य । विचक्षण । विचक्षणः । अजिर । अजिरे
 तिष्ठति । चक्षि ॥ अजेर्व्यघजपोः ॥५६॥ घजपोः प्रतिषेधे
 क्यप उपसंख्यानम्* । घजपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्या-
 नं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समजनं समज्येति ।

स्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुजभावात् यज् भवतीति ।
 तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशस्सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधा-
 दुजिति वुजभावे वृद्धाच्छे भवति । निष्ठानत्वमिति । न ध्याख्येति तु प्रतिषे-
 धः ख्याप्रकथनइत्यस्यैव प्रतिप्रदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वा-
 दिति मन्यते । पुंख्यानमिति । पुमःख्यम्पर इति रत्वं न भवति यत्रस्या-
 सिद्धत्वादम्परत्वाभावात् । णत्वमिति । ख्याप्रकथनइत्यस्मादपि परस्य लुब्-
 योगाप्रख्यानानादिति निपातनाशत्वाभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीय-
 स्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति । नृचक्षारक्ष इति प्र-
 योगश्छान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति । विचक्षण इति । अनुदाने तस्य
 हलादेरिति युच् । बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते । अन्नशब्दे जग्ध-
 भावः । वधकमिति । खलु लि वधादेशः । गात्रमिति । इण औणादिके णिनि गा-
 देशः । विचक्षणे खराजभावः । अजिरे वीभावाभावः । अजिरशिशिरैति निपा-
 तनमनपेक्ष्य तदुक्तम् । अजेर्वी । इदमपीति । वलादावार्धधातुके विकल्पः सि-

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति ।
 कथम् । अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्र-
 त्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । अपो
 ऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् ।
 संवीतिर्न सिध्यति । एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि
 घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति चक्षिडः ख्याञ् वा लि-
 टोति । ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो भवति वा । व्यव-
 स्थितविभाषेति । तेनेह च भविष्यति । प्रवेता प्रवेतुं
 प्रवीतो रथः संवीतिः । इह च न भविष्यति । समाजः
 समजः । उदाजः उदजः । समजनम् उदजनं समज्येति ।
 तत्रायमप्यर्थः । इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति । किं च
 भोः इष्यतएतद्रूपम् । बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाक-
 रण आह । कोस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह । अह-
 मायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति । वैयाकरण आह ।
 अपशब्द इति । सूत आह । प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः
 न त्विष्टिज्ञः । इष्यतएतद्रूपमिति । वैयाकरण आह ।
 अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहइति । सूत आह ।
 न खलु वेजः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा
 प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं व-
 क्तव्यं वायाविति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं

धत्तीति भावः । सूत आहिति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति । प्राप्तिज्ञ
 इति । सौचीमेव प्राप्तिं भवान् जानाति । न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः । दे-
 वानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति ।
 अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे ऽनभियोगो ऽनेन प्रतिपाद्यते । पराजितत्वादम-
 र्षेणाह । अहो नु खल्विति । वेज उत इति यद्रूपं सास्य संज्ञा । पूजायां च सु-
 शब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह । दुरुतेनेति । सूत आहिति । भूप्रेरण-
 त्यस्माद् बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिभूमे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्तमाने

विभषा किं तर्ह्यदिशो विधीयते । वा इत्ययमादेशो
 भवत्यजेर्यौ परतः वायुरिति । अजेर्व्य॥ एयक्षत्रिधार्पजितो
 यूनि लुगणिजोः ॥५८॥ अणिजोलुकि तद्राजाद्युवप्रत्यय-
 स्योपसंख्यानम्* । अणिजोलुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योप-
 संख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्रः । औदु-
 म्वरिः पिता औदुम्वरिः पुत्रः । अपर आह । अणि-
 जोलुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं क-
 र्तव्यमिति । जाबालिः पिता जाबालिः पुत्रः । अपर आ-
 ह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्य-
 मिति । किंप्रयोजनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजद्विः
 पिता भाण्डिजद्विः पुत्रः । कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः
 पुत्रः ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥
 तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥६२॥ तद्राजादीनां लुकि
 समासबहुत्वे प्रतिषेधः* । तद्राजादीनां लुकि समासबहु-

क्तः । रथवाहस्य रथे प्रेरणात् सूत इति संज्ञा । वायुरिति । यजिमनीति बाहु-
 लकादुगचि रूपम् । एयक्षत्रिया । तद्राजादिति । ते तद्राजा इति तद्राजसंज्ञ-
 कप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः । बौधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वायवलक्षण-
 इज् तदन्तादूनि यजिजोर्धेति फक् तस्य लुक् । जाबालिरिति । जाबाल-
 स्यापत्यमत इज् । स च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनैव-
 न्तात् फको लुक् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि सिधयति ।
 व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् । भाण्डिजद्विः कार्णखरकौ वैश्यौ ॥ इत्युपा-
 धरायजैयटपुत्रकैयटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथमाह्निकम् ॥

तद्राज । इह तेनैवग्रहणाद्बहुवचनेन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते । संज्ञानां
 चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो भीम इति । अर्थग्रहणे तु तेनैवेति
 न वक्तव्यं प्रियवाङ्मा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावात्लुक् प्रसङ्गाभावाद्-
 बहुवचनं तु परमिति लुक्प्रसङ्गे तन्निवृत्तये तेनैवग्रहणं कर्तव्यम् । अस्त्रियामि-
 ति तु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः । आङ्ग्यः स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन
 बहुवचनस्य व्यवधानात्लुक् प्रसङ्गाभावात् । अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तोऽस्त्रिया-
 मिति निषिध्यते तदेवं पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय वि-
 चारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो विचार्यते । तद्राजादीनामिति । आदिशब्देन

त्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषां तद्वमे प्रिया-
ङ्गाः । प्रियः वाङ्ग एषां तद्वमे प्रियवाङ्गा इति । किमु-
च्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति । यदा तेनैव चेत्कृतव-
हुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् । भवति
वै किं चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति तद्वा कर्त-
व्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति ।
अबहुत्वे लुग्वचनम् * । अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिक्रा-
न्तः अङ्गानत्यङ्ग इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्ये-
वं च कृत्वा चोदयते । अथ किमर्थं पुनरिदं न बहु-
वचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्य-
ते । न चात्र बहुवचनं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न
लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमता-
ङ्गस्येति वक्ष्यामि । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् ।
पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्यः । द्वन्द्वे

वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते । समासबहुत्व इति । समासार्थबहुत्वे इत्यर्थः ।
नचात्रेति । अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य । भवति वै किं चिदिति । एताव-
देकं वाक्यम् । एवंविधं किं चिद्भवतीत्यर्थः । किं तदित्याह । आचार्या इति ।
सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषो निरा-
कार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् । प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावेनैवार्थग्रहणं
स्थापयति । अबहुत्व इति । समासार्थस्याबहुत्वाद बहुवचनपरत्वाभावे ऽपि लु-
ग्वक्तव्यः । प्रत्ययश्चेद्बहुत्वउत्पन्न इत्यर्थः । न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाश्रित्या-
न्तरङ्गत्वात्पूर्वं तद्राजस्य लुक्प्रतिष्ठित इति भावः । नचात्रेति । अन्तरङ्गानपि वि-
धीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र
संभवाद्वाधत इति भावः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्या-
समेवं व्याख्यास्यामि । लुमता लुमो यः प्रत्ययस्तस्मिन्त्यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गा-
धिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति । लुक् च प्रत्ययस्य कार्यं न समस्तस्याङ्गस्येति
प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । पञ्चभिरिति । क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोध्यङ्गपूर्वेति
लुक् । लुक्प्रतिष्ठितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रित्याच-
पक्षे यजजोश्चेति लुक् प्राप्नोति । न हि यज् लुगङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति
स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेथत इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भव-

ऽबहुषु लुग्वचनम् *। द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्ग-
वत्सवाजा इति । इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गभ्य आगतं
गर्गरूप्यं गर्गमयमिति । इह चात्रघ इति उदात्तनिवृ-
त्तिस्वरः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचना-
त् *। सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः ।
यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति व-
क्तव्यम् । इह मा भूत् । आङ्गयः स्त्रियः वाङ्गयः स्त्रिय
इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य ईकारे-
ण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यस्यापि बहुवचने पर-
तो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठयाः
स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम् । अत्रापि चापा
व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एका-
देशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्भवधा-
नमेव । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् *। द्वन्द्वे अबहुषु लु-

त्यर्थान्तरे पुं सि संक्रान्तत्वाद्दतिपदार्थस्येत्याहुः । द्वन्द्वे बहुष्वित्यत्राकारप्रसङ्गः ।
गार्ग्यश्च वास्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः । अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति यच्च स-
मासाद्बहुवचनमुत्पद्यते तदन्यादेव परं न सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्नि-
ति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति ।
सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादे-
वोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावात्सुद्धं प्राप्नोति । अत्रय इति । अत्रैरपत्यानि
इतश्चानिज इति ढक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रि-
यते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः । अर्थनिर्दे-
शाश्रयेण परिहारमाह । सिद्धं त्विति । लुग्वचनात् । लुग्व्याख्यानादित्यर्थः ।
आम्बष्ठया इति । आम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति द्वन्द्वे लोसलाजादा-
ब्जगडिति जगड् । यडश्चाविति चाप् । एकादेशः । स चान्तवद्भावात् व्यवधा-
यक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
एकादेश इति । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्षे एवा-
स्त्रियामिति वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वा-
भावात् । प्रत्ययपक्षे त्वन्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते । अर्थपक्षे एव दोषमाह ।

वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति । गोत्रस्य बहुषु लोपि-
नो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् * । गोत्रस्य ब-
हुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्त-
व्यः । विदानामपत्यं माणवको वैदः । वैदौ । किमर्थ-
मिदम् । नाचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चा-
त्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति
प्रत्ययलक्षणम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु
लोपो यूनि * । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लो-
पो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहुवो माणवका वि-
दाः । वैदयोर्वा विदाः । अज् यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्यु-
च्यमानो लुङ् प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अजन्तं यद्बहुषु
यजन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि
दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । ततो-
यमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्व-
चनमित्यस्य परिहारः । न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बहूर्थत्वा-

गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायां-
र्थान्तरे द्वित्वविशिष्ट एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वात् लु-
क्प्राप्तावलुग्वक्तव्यः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावात् लुङ् भवति । द्व्येकयो-
रिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्तौ उपासी । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । वैद
इति । विदस्यापत्यानि बह्वनि इत्यज्प्रत्ययः । तदन्ताद्यून्यत इजितीज् तस्य
एव चित्रियार्पणित इति लुक् । नाचीत्येवेति । गोत्रे लुगचीत्यनेन । अजन्तमि-
ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति
मन्यते । काश्यपा इति । काश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विदादित्वादज् ततः का-
श्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यर्थे इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य जीविकार्थे
चापण्य इति वा देवपथादिष्वर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्विति पाठाद्वा
लुप् । एतदजन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । अज्प्रत्ययस्त्वे कस्मिन्नेवापत्य-
उत्पन्न इत्यत्र इत्यजो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्त-
विधिर्नाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्य-
भाक्ताद् बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते । इदानीं पक्षद्वये ऽपि क्रमेण परिहार उच्यते ।

तु*। न वा एष दोषः । किं कारणम् । सर्वेषां द्वन्द्वे बहुवच-
 त्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बहुर्थानि । कथम् । युगपदधि-
 करणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति । ततोयमाह यस्य बहु-
 वचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बहुर्थानि । अहम-
 पीदमचोदं चोदो । द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमिति । ममापि
 ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नो-
 ति । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । न लुमता तस्मिन्नि-
 ति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताद्भ्यस्येति वक्ष्या-
 मि । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् पञ्च-
 भिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति ।
 इष्टमेवैतत्संगृहीतं पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ।
 तथेदमपरमचोदं चोदो गर्गरूप्यं गर्गमयम् । अत्रा-
 पि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थात्तद्धि-
 त उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ततोयमाह यस्य प्र-
 त्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । अह-
 मपीदमचोदं चोदो गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुव-
 चनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति । कथम् । यस्या-
 पि बहुवचने परतो लुक् तेनाप्यलुगवक्तव्यः । तस्यापि
 ह्यत्र बहुवचनं परं भवति । न वक्तव्यः । अचीत्येवा-

ततोयमिति । नवेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्स्थित्यतीत्यर्थः ।
 यश्च तदन्तपक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते । अचोदं चोद
 इति । अचोदनाहं वस्तु त्वया अहं चोद इत्यर्थः । चोदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहि-
 याचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीम्बहि-
 रङ्गो लुग् बाधत इति भावः । पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वा-
 श्रयो लुक् प्रवर्तत इत्यर्थः । समर्थादिति । समर्थानां प्रथमादेत्यधिकारादिति
 भावः । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति । सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं पदस्यैव
 प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणार्थः । अहमिति । यो

लुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्र-
त्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्ष-
णमिति । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययल-
क्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति । अथ वाविशे-
षेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यदोवमविशे-
षेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानामपत्यं बहवो
माणवका विदा अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य यु-
वबहुत्वे वर्तमानस्य लुग् भविष्यति । पुनरलुक्स्मान्न
भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्य-
ते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि
द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अ-
त्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्स-

द्युभयोर्दीपो न तमेकश्चोदः । तस्यापि ह्यत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति ।
अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । यथाटणेडि-
तीमागमः । अयं भावः । यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत् प्रत्ययल-
क्षणेन भवति । यथा गोहितमित्यादाववादयः । इमागमस्तु ह्लादिपिस्त्वाव-
धातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते । एवं गोत्रे लुगचीत्यजादिप्रत्यया-
श्रयत्वादलुक् प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते । हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुन-
रस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य प्रवृणमिति
युवबहुत्वे यजजोश्चेति लुग् भविष्यतीत्यर्थः । पुनरिति । लुक्कास्त्वदलुक्का-
स्त्वस्यापि प्रवृत्ते रव्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगं समर्थानां
प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रायमर्थः । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग् भ-
वतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थं वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया
इति । अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तो ऽजन्तः
शब्द इति प्राथम्याभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रैरपत्यानीतीतस्थानिज इ-
ति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विदाद्यञ् । तत उभाभ्यां युवबहुत्वेत इञ् ।
तस्य एलक्षत्रियार्षेति लुक् ढकोत्रिभृग्विति अजो यजजोश्चेति भावः । ततो-
त्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति इन्द्राहुन्निति वुन् । तस्याकादेशः । यदि द्वितीयम-
र्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्यत्तदा गोत्रे लुगचीति यथान्यासेपि अलुगजः प्र-
सज्येतेत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादृषण् । कश्यपादञ् । पूर्ववदू-
न्यत इञ् । तस्य लुक् । ततो ऽजजोर्लुक् । वुन् । भृग्वङ्गिरसिकेति । ऋषण् ।

कुशिकिका इत्येवमर्थम् । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नि-
यमार्थम् * । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं
भविष्यति । एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भ-
भति नान्यस्येति । यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य
प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति । मा भूदेवम् ।
अउयो बहुषु यउयो बहुष्विति । अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं
यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् ।
इह हि दोष स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नै-
ष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैत-
ल्लौकिकं गोत्रम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् । समास-
बहुत्वे तेन नेति प्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव चेत्कृतं ब-
हुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्
तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लु-
क् तस्यायमधिको दोषः । अत्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः
प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष पक्षो ज्या-
यान् । अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चे-
ति । यदि तावदस्त्रीविधिनाश्रीयते अस्त्यत्रास्त्रीति कृ-

यूयत इज् तस्य लुक् अणो लुक् वुन् । कुक्षकुशिकिकेति । कुक्षादृषण् । कु-
शिकादज् । अन्यत् पूर्ववत् । गर्गभार्गविकेति । गर्गशब्दाद्यज् । तस्य लुक् । भृ-
गुशब्दादृषण् । तदन्ताद्यूयत इज् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन् ।
अत्रात्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्विती-
यमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत पठितस्तु यथोक्तार्थ-
प्रापनायेत्यर्थः । अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह । यदपीति । लौकिकस्येति ।
अप्रत्यस्येत्यर्थः । प्रतिकृतिबहुत्वे ऽयमजन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्वइत्यर्थः ।
न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाग्रयः परिहा-
रो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् । इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह । यस्येति । त-
स्मादिति । अर्थपक्षे लुकोपरनिमित्तकत्वादत्रयं इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः ।
अस्त्रियामित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमु-
दायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाष्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भा-

त्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्र
 स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थस्य त-
 त्वम् । देवा ज्ञातुमर्हन्ति । अथ यो लोप्यलोपिनां स-
 मासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । शरद्व-
 च्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु । नोदात्तस्वरितोदयम-
 गार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । तद्वाजस्य ॥ यजजोश्च ॥६४॥
 यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् * ।
 यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्त-
 व्यम् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा गार्ग्य-
 योः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं वैदकुलं
 विदकुलं वा वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा । यजादी-
 नामिति किमर्थम् । आङ्गस्य कुलं आङ्गकुलम् । आङ्गयोः
 कुलमाङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किमर्थम् । गर्गाणां कुलं
 गर्गकुलम् । तत्पुरुष इति किमर्थम् । गार्ग्यस्य समीपमु-
 पगार्ग्यम् । षष्ठ्या इति किमर्थम् । शोभनगार्ग्यः । परम
 गार्ग्यः । यजजो ॥ बहूच इजः प्राच्यभरतेषु ॥६६॥ किमयं

व्यमिति संदेहात् प्रश्नः । देवा इति । दिव्यदृशः देवा इति परिण्डिता इत्यर्थः ।
 तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवात् न्याय्यत्वमिति के चिदाहुः । अन्ये तु ब्रु-
 वते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद् यजो लुका न भाव्यम् अ-
 न्येषां तु भाव्यमिति । अथेति । लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः ।
 यदा लोपभाग युगपदर्थानामभिधानाद् बहुर्थस्तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रिय-
 तामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमिति माकारि लुगिति प्रश्नः ।
 उभयं हीति । आपकद्वयसङ्गावाद् उभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साग्रायणेष्वि-
 ति । अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः ।
 अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी ।
 न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं आपकद्वयसङ्गावात् प्रयोगद्वयोपपत्तिः । यज ।
 यजादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्तौ यजादय आदिः
 शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । बहू । इन्द्रतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्श-
 नाच्च प्रश्नः । किमयमिति । गोवलीवर्द्धवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि इन्द्रसंभ-

समुच्चयः प्राक्षु च भरतेषु चेति आहोस्विद्वरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयः । भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणम् । प्राग्ग्रहणमनर्थकं नह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं नह्यन्यत्र भरताः सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इजः प्राचां भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिना । औद्दालकायनः पुत्र इति । बहूच ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥६७॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः * । गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बक्षेषु हरिताः । न गोपव ॥ उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥६९॥ किमर्थमद्वन्द्वइत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति । अत उत्तरं पठति । अद्वन्द्वइति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् * । अद्वन्द्वइत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो निवर्त्यते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति । उपकादिभ्यो ॥ आ-

वः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः । न गोप । विदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः । न च तत्समाप्तये गणे वृत्करणं पठितमिति आगणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह । गोपवनादिप्रतिषेध इति । उपका । द्वन्द्वे पि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात् प्रश्नः । किमर्थमिति । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोदाहरणात्तिकितवादिष्वस्य पाठो नार्थ इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रीयोधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते नहि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः किं तर्हि लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोधिकारोभिधीयते तस्य

गस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्॥७०॥आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम्*। आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृति निपातनं कर्तव्यम् । अगस्ति कुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लुक्प्रतिषेधे वृद्धयर्थम्*। लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् । प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्धयभावः*। प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्धयभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति । यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति । अधिकारात्प्रत्ययलोपः*। अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति । तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैष दोषः । यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्रुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति । अवशिष्टस्यादेशौ भविष्य-

नजा निषेधो द्योत्यते तेनायमर्थो हन्द् इह नापेक्ष्यते तदनपेक्षायां सामान्येन हन्द् चाहन्द् च लुग्विकल्पसिद्धिः । आगस्त्य । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गस्ततश्चागस्तीनां क्वाच्चा इत्यत्रादेशे कृते ह्रस्वत्वात् क्वी न स्यादित्याह । प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । गोत्रे लुगचीति । लुकि प्रतिषिद्धे तत्कनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेत्यर्थः । कौण्डिना इति । कणादिभ्यो गोत्रइत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुगग्रहणमिहानुवर्तते तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते । बहुषु लुग् भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः । प्रत्यये हि लुगे प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुक् आदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथा परि-

तः । आगस्त्य ॥ यडोचि च ॥ ७४ ॥ उतोचि * । उतः अ-
 चीति वक्तव्यम् । इह मा । भूत् सनीस्सो दनीध्वस
 इति । अथ उत इत्युच्यते । इह कस्मान्न भवति । यो-
 यूपः । रोरूपः । विहितविशेषणमूकारग्रहणम् । ऊका-
 रान्तादयो विहित इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्य-
 म् । इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्सोदनीध्वस इत्येव भ-
 वितव्यम् । यडो ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै-
 पदेषु ॥ ७५ ॥ गापोर्गृहणे इण्पिबत्योर्गृहणम् * । गापोर्गृ-
 हणे इण्पिबत्योर्गृहणं कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः
 पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अ-
 गासीन्नटः । अपासीद्वनमिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न
 वक्तव्यम् । इण्गृहणे तावद्वार्त्तं निर्देशादेव व्यक्तं लुग्वि-
 करणस्य गृहणमिति । पागृहणे चापि वार्त्तमुक्तमेतत्स-
 र्वत्रैव पागृहणे अलुग्विकरणस्य गृहणमिति । गातिस्था ॥
 तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७६ ॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् * ।
 तथासोरात्मनेपदस्य गृहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ
 तथासाविति वक्तव्यम् । एकवचनगृहणं वा * । अथ वा
 एकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् । तच्चावश्यमन्यतर-
 त्कर्तव्यम् । अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । अनुच्यमाने ह्येत-
 स्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यू-

भाषितमिति । तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः । यडोचि । सनीस्स इति ।
 यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् ।
 अतो लोपः यस्य हल इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । गाति । पिबतेरि-
 ति । पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः । शिति च पिबादेशो विहित इति
 पापान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । गैशब्दे पारक्षणे अ-
 नयोर्यमरमनमातां सक् च इति सगागमः । सिचश्चेट् । निर्देशादिति । गा-
 तीत्यादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुका गातिशब्दश्रुतिपा निर्दिष्टः । सर्वत्रे-
 ति । घुमास्थागापेत्यादावपीत्यर्थः । तेन पायते इति पातेरीत्याभावः । शोष-

यमिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि
 तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोस्त्यात्मनेपदम् । अस्ति
 च परस्मैपदम् । अस्त्येकवचनम् । अस्ति बहुवचनम् ।
 अयं तु खलु थास्शब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकव-
 चनं च । तस्यास्य कोन्यः सहायो भवितुमर्हति अ-
 न्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा । अस्य गो-
 र्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्चो न गर्दभ इति ।
 तनादि ॥ आमः ॥८॥ आमो लेलीपे लुङ्लोटोरुपसं-
 ख्यानम् *। आमः लेलीपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
 तां वैजवापयो विदामक्रन् । अस्य भवन्तो विदांकु-
 र्वन्तु । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिगूहणं नि-
 वर्तिष्यते । यदि निवर्तते । प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नो-
 ति । इष्यतएव प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं
 ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य
 लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति । आमन्तेभ्यो णलः
 प्रतिषेधः *। आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । श-
 शाम तताम । वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति ।
 आमन्तेभ्योर्थवद्गूहणास्यलो ऽप्रतिषेधः*। आमन्तेभ्यो-
 र्थवद्गूहणास्यलः अप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो
 ऽप्रतिषेधः । लुक् कस्मान्न भवति । शशाम ततामेति ।
 अर्थवद्गूहणात् । अर्थवत् आम्शब्दस्य गूहणं न
 चैषोर्थवान् । आमन्तेभ्योर्थवद्गूहणास्यलोप्रतिषेध इति

णार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य ग्रहणाभावः । आमः । लिग्रहणमि-
 ति । निपातनादप्यत्र लुक् सिध्यति । तत्त्वमपेक्षायं परिहार उक्तः । प्रत्यय-
 मात्रस्येति । तरवादेरपीत्यर्थः । एवं ह्याहेति । व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृ-
 त्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविक्ये वा-
 नुत्पत्तिस्तरवादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायतइति भावः । अर्थवत् इति । आप्रत्ययो

चेदमः प्रतिषेधः *। वक्तव्यः । आम । उक्तं वा *। किमु-
 क्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति ।
 किं पुनर्लुगादेशापवादः आहोस्वित्कृतेश्वादेशेषु भवति ।
 लुगादेशापवादः *। लुक् आदेशानामपवादः । तिङ्कृता-
 भावस्तु *। तिङ्कृतस्य तु अभावः । कस्य । पदत्वस्य ।
 सुबन्तत्वात्सिद्धम्*। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति ।
 कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वं
 तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । लकारः कृत्कृतप्रातिपदि-
 कमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानं प्राति-
 पदिकाश्रयत्वात्स्वादुत्पत्तिर्भविष्यति । यद्येवं सुपः श्र-
 वणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लुग् भविष्यति । कथमव्य-
 यत्वम् । अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् *। कृदन्तं मान्तम-
 व्ययसंज्ञं भवतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति । स्वरः कथम् ।
 यत्प्रकारयां चकार । स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् *।

ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् । आम इति । अमगत्यादिष्वि-
 त्यस्य णलि वृद्धौ द्विवचनएकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वात्सलो लुक्-
 प्रसङ्गः । किं पुनरिति । यदा विशेषविधिः सामान्यविधिबाधक इति न्याय
 आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बा-
 धान्तइत्यादेशापवादो लुक् संपद्यते । अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभ-
 यं स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । लुगि-
 ति । सत्यपि संभवे बाधनं तत्कृदानेनेव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघा-
 तादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः । कथमिति । आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति
 प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात् प्रश्नः । लकारस्येति । अतिङिति कृतसंज्ञाप्रतिषेध-
 स्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः । सुपः श्रवण-
 मिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङादिलोपोस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रव-
 णप्रसङ्गः । कृदन्तमिति । कृन्ते जन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तग्रहणं न तु
 कृतः । खरादिषु यदामिति पठ्यते तेन तद्धितप्रकरणात्तद्धितसाहचर्याद्वा त-
 द्धित एव गृह्यते । यत्प्रकारयां चकारेति । अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तच्च
 तिबादिलुकि सति गतिर्गती तिङि चोदात्तवतीति सिध्दति नान्यथेति भावः ।
 कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे कृते समासस्व-

कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भविष्यति ।
 तथा च निघातानिघातसिद्धिः * । तथा च निघातानिघा-
 तसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयांचकार । तिङ्ङतिङ्
 इति तस्य वा निघातः । तस्माच्च निघातः सिद्धो भव-
 ति । नञा तु समासप्रसङ्गः * । नञा तु समासः प्राप्नो-
 ति । नकारयां नहारयाम् । नञ् सुबन्तेन सह समस्यत
 इति समासः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । असा-
 मर्थ्यादिति । नात्र नञ् आमन्तेन सामर्थ्यं केन तर्हि
 लिङन्तेन । न चकार कारयां न जहार हारयामिति ।
 आमः ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ अव्ययादापो लुग्वचना-
 नर्थक्यं लिङ्गाभावात्* । अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकम् ।
 किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किमिदं
 भवान् सुपो लुकं न मृष्यति आपो लुकं न मृष्यति ।
 यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि । सत्यमेवमेतत् । प्र-
 त्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति आ-
 पः पुनरस्य लुकि सति न किं चिदपि प्रयोजनमस्ति ।
 उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं का-
 रणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वा-

राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृतस्वरस्ततः शेषनिघातेन गतिरनुदात्तत्वं
 सिध्यतीत्यर्थः । तस्य चेति । आमन्तस्य । तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते । त-
 स्मात्परं तिङन्तं तु चकारादि निहृत्यते । न कारयामिति । ततश्च नलोपा-
 दिप्रसङ्गः । न चकारेति । नञोतिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः
 प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदा-
 र्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः । अथवा । लिङ्गाभावादिति । न
 च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमित्यं ब्राह्मणी इत्यादौ
 भूतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । संख्याया अप्यभावात्
 सुपापिनोत्पत्त्यमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्वाभाविक्येव सुपोनुप-
 लब्धिर्लुग्वारेण पदत्वनिबन्धनरूपादिकार्यसिद्धयेन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्य-
 मानेऽपीति । प्रसङ्गादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो लुग-

द्वयो विधीयन्ते । न चैषामेकात्वादयः सन्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । उत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादात्सुप इति लुक् शास्ति । अव्ययादा ॥ नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्याः ॥८३॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् * । नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग् भवति । ततोम् त्वपञ्चम्या इति । किमर्थो योगविभागः । पञ्चम्या अमप्रतिषेधार्थः * । पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः * । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् । अमः अलुक्श्च । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तुर्नियामकः * । तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति । अमेवापञ्चम्या इति । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानगृहणम् * । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे अपादानगृहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते ऽप्रतिषेधार्थम् * । कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूदापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । न वोत्तरप-

संभवादिति भावः । एकत्वादिविति । वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टएवार्थे स्वादिविविधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वात् स्वादिविविधवाक्यस्येति भावः । यदयमिति । एकवाक्यतापक्षे ऽपि आपकास्तुत्यन्तिरित्यर्थः । नाव्ययी । योगव्यवसानमिति । योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामक इति । अवधारणे तुर्वर्तते तेनामेवापञ्चम्या अलुक् तु पञ्चम्या अपील्यर्थः संपद्यते । आपाटलिपुत्रमिति । आङ्गयोगेन पञ्चमी न त्वपादानइत्यम्भावी

दस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पञ्चम्यभावः *। न
 वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदमत्र कर्मप्रवच-
 नीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासा-
 त्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनी-
 ययुक्तः भवति तदा प्रतिषेधः । तदथा । आ उपकु-
 म्भात् । आ उपमणिकात् । इति । नाव्ययीभावः ॥ तृती-
 यासप्तम्योर्वहुलम् ॥८४॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्या-
 वयवेभ्यो नित्यम् *। सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्या-
 वयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । सुमद्रं सुमगधम् । ऋ-
 द्धि । नदीसमास । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् । संख्यावयव ।
 एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्गौतमम् । तृतीयासप्त ॥
 लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥८५॥ टितां टेरेविधेलुटो डारौ-
 रसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। टितां टेरेविधेलुटो डारौरसो
 भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते
 पचन्ते । डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः
 कर्तारः । इहोभयं प्राप्नोति । श्वः अध्येता श्वः अध्ये-
 तारौ श्वः अध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति पूर्ववि-
 प्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न व-

भवतीत्यर्थः । न वेति । अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधोऽत्र
 तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वात् किं कृते समासात्
 सुशब्द उत्पद्यते तस्याम्भावः । भवति तदेति । अयतएवेत्यर्थः । आ उपकु-
 म्भादिति । कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभावः । तत आद्योगे पञ्चमी । तृतीया ।
 सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशतिभारद्वाजमिति ।
 एकविंशतिभरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति संख्या वंश्येनेति स-
 मासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद्गौतमभारद्वाज-
 शब्दयोरेकत्वविशिष्टे ऽर्थान्तरे संक्रमाद्गुणभावः ततः सप्तमी । नित्योभावः ।
 बहुलग्रहणलब्धस्वायमर्थो दर्शितः । लुटः । श्वः कर्तेति । तिसृभूतीनामत्र डा-

क्तव्यः । आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् *। आत्म-
 नेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । तच्च स-
 मसंख्यार्थम् *। तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं सम-
 संख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्या-
 त्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्तथ आदेशाः वैषम्यात्संख्या-
 तानुदेशो न प्राप्नोति । पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ
 आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रिय-
 न्तामेत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादेत्वं, नित्या
 डारौरसः कृतेऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । हे-
 रेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्रा-
 प्नोति । अनित्यमेत्वमन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नो-
 त्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भ-
 वति । डारौरसोऽप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुव-
 न्त्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भ-
 वन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते
 पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसो भविष्यन्ति । समसं-
 ख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन
 व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एका-
 र्थस्यैकार्थो वद्वर्थस्य द्वर्थो बहुर्थस्य बहुर्थः । अथ वा
 आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनि-
 र्देशोऽयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषा-
 णां द्वन्द्वः डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च रश्च
 रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो स्वित्कृतद्व-

रौरसः कृताः । आत्मनेपदानामिति । लुट् आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां
 डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् । ततश्च विशेषविहितत्वादादेशैरेत्वं बाध्यते ।
 पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । किं

द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रश्च डारौरसः । डारौरसश्च
 डारौरसश्च डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैक-
 शेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः समसंख्यः प्राप्नोति । एकवच-
 नद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयोरौ प्राप्नोति
 द्विवचनबहुवचनयो रस् प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वाना-
 मेकशेषः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं
 पुनरत्र ज्यायः । उभयं हि दृश्यते बहुशक्ति किटिकं ब-
 हूनि शक्तिकिटिकानि । बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्था-
 लीपिठराणि । डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसार-
 णे । समसंख्येन नार्थोस्ति सिद्धं स्थानेर्थातोन्तरः ॥ आ-
 न्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवमे भवन्तु सर्वेषाम् । टेरेत्वं
 च परत्वात्कृतेपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥ डाविकारस्य शि-
 त्करणं सर्वादेशार्थम् * । डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्र-
 योजनम् । सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा
 स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो
 भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । निघातप्रसङ्गस्तु * । निघा-
 तस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुक-
 मनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । यत्तावदुच्यते । डा-
 विकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । सिद्धमलोन्त्य-
 विकारात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अलोन्त्यविकारात् ।

पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रसज्यतरत्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह
 तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यतइति न तदपेक्षः प्रश्नः । डारौरसः
 कृते टेरेइति । परत्वाद्देरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाडारौरसो भवन्ति ।
 यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विवचनम् । एष एवार्थ आर्यया दर्शितः ।
 आन्तर्यत इति । यएवामी त्रयः श्रूयन्ते तएव सर्वेषां सन्तु । डाविकार
 इति । डादेश इत्यर्थः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाश्च-
 त्तव्यः । श्वः कर्तेति । तिपो डादेशस्तस्य तास्यनुदात्तेनडिदित्यनुदात्तत्वं प्रा-

अस्त्वयमलोन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता । डिति टेलीपाहोपः *। डिति टेलीपेन लोपो भविष्यति । अभत्वा-
न्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद्विष्यति । अनित्त्वाद्वा *।
अथ वा अनित्त्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति ।
अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्य-
यसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न ।
असति लोपेनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः यदा
सर्वादेशः तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा
तदा लोपः । प्रस्लिष्टनिर्देशाद्वा *। अथ वा प्रस्लिष्टनिर्दे-
शोयं डा आ डा । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भ-
विष्यति । यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदाति-
ङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृ-
तस्यानन्यत्वात् *। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्-
ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । स्वरः कथम् । स्वरे विप्रतिषे-
धात्सिद्धम् *। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति । कि-
मत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृ-
तेष्वनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृते ऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदा-
त्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्रा-

प्नोति । यस्तु तिङ्ङितिङ् इति निघातः स ननुडिति प्रतिषिद्धः । डित्तीति ।
आकारे डिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति ।
तत एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यं न ह्यन्यस्य डादेशे कृते सतकारमङ्गं प्रत्यये परतो-
ङ्गसंज्ञाविधानात् । अनित्त्वादिति । अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः । अन्यस्येति । प्रत्य-
यस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् । प्रस्लिष्टनिर्दे-
शादिति । तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात् सर्वादेशः
प्रवर्तते । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते । सिद्धमलोन्त्यविकारादि-
ति यदुक्तं तत्र दोषमुद्गावयति । यदा तर्हीति । अक्षपरिमाणस्य तिङ्संज्ञा-
संबन्धात्तिशब्दस्यान्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न
स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्वित्यादौ यथा । न्याय्य एवाय-

प्रोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौर-
 स्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्वि-
 धिरनित्यो भवति । डारौरसो ऽप्यनित्याः । अन्यथा
 स्वरस्य कृते ऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति । अन्यथा स्वरस्या-
 कृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उ-
 भयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते
 पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसः । टिलोपे उदात्तनिवृ-
 त्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अन्त-
 रङ्गत्वाद् डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद् डारौरस्सु कृतेषु
 अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् ।
 परत्वाहिलोपेन भवितव्यम् । एवं तर्हि स्वरविप्रतिषे-
 धात् सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेधः । इदमि-
 ह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर
 इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनु-
 दात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भ-
 विष्यति । तदेतत्क्व सिद्धं भवति यत् पिद्वचनम् । य-
 दपिद्वचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् ।
 इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः ।

मिति । पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्यायोयं तु न्याय्यः । अथ वा
 परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इदमिहेति । डारौ-
 रस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारण्यम् । नन्वकृते ऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृ-
 त्तिस्वरो नैव प्राप्नोति । तत्कथमनयोविप्रतिषेध इत्याह । तदेतदिति । तिपोनु-
 दात्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरसिध्यति ।
 यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाहिलोपे कृते ऽनुदात्ते उदात्तलोपो न
 कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति पुनः प्रसङ्गविधानात्तनुदात्तत्वमेव स्था-

न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा
 अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवादविषयं
 तत उत्सर्गोभिनिविशते । तन्न तावदत्र कदा चित्प्रत्य-
 यस्वरो भवति अपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रती-
 क्षते । तन्नानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । यद्यपि प-
 रत्वाल्लोपः सोसावविद्यमानोदात्तत्वे अनुदात्ते उदात्तो
 लुप्यते । प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ।
 तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदा चित् ॥ प्रत्यय-
 स्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः । तेन चाप्यसावुदात्तो
 लोप्स्यते तथा न दोषः ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलि-
 विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे
 पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

दित्यर्थः । सोसाविति । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि उदात्तत्वा-
 भावयुक्त इत्यर्थः । वृत्तिसंनियोगशिष्ट इति । वृत्तिः प्रवृत्तिर्यदैव तासिः प्रव-
 र्तते तदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृही-
 तः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे
 पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

SGDF

Sri Gargadewan Digital Foundation

SGDF